Sami KİLİNÇLİ

Mekki Surelerde **Mü'min Kimliğinin** Oluşumu ve **Gayrimüslimlerle İlişkileri**

Sami KİLİNÇLİ

1972 yılında Adana/Kozan/Karahamzalı köyünde doğdu. 1990 yılında Kozan İmam-Hatip Lisesi'nden, 1995 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Adıyaman, Adana/Kozan ve Adana merkezde öğretmenlik yaptı. 2007 yılında Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Anabilim Dalı'nda *Akıl ile İlgili Hadislerin Tespit ve Tenkidi* konulu teziyle yüksek lisansını, 2012 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı'nda *Mekkî Surelerde Mü'minlerin Müşrikler ve Ehl-i Kitap ile İlişkileri* isimli teziyle doktorasını tamamladı. Hâlen Adana Tepebağ Anadolu İmam-Hatip Lisesi'nde Meslek Dersleri öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Evli ve dört çocuk babasıdır.

Araştırma Yayınları: 87

Dizgi ve kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, kapak baskısı, cilt: SAGE Rek. San. Tic. Ltd. Şti.
Birinci basım: Mayıs 2013

ISBN: 978-605-4495-37-5

Araştırma Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 İskitler/Ankara
Tel/Faks: (0312) 341 06 90

İlimle iştigal etmeme vesile olan aileme, hocalarıma ve dostlarıma....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim, nazil olduğu Arap toplumunu yirmi üç yıllık süreç içerisinde tedrîcen eğiterek değiştirmiştir. Bu değişim sürecinde birbirini izleyen, belli oranda iç içe geçen çok farklı söylem ve pratikler gerçekleştirilmiştir. Farklı süreçlerin yaşandığı ilk ve en önemli dönem Mekke dönemidir. Bu dönemde toplumun genelini oluşturan müşriklerle çok sıkıntılı süreçler yaşanmış ve bunlar değişik üsluplarda Kur'an vahyine de yansımıştır.

Tarihte ve günümüzde yaşanan savaşların, bireysel ve toplumsal olayların, dinî hareketlerin görünen, o anda gerçekleşen sebepleri olmakla birlikte toplumlar, gruplar ve bireyler arası rekabete, kırgınlıklara, düşmanlıklara dayalı tarihin derinliklerinden gelen çok farklı sebepleri de bulunmaktadır. Olayların bu tarihî sebepleri bilinmediğinde neyin niçin ve kimler arasında gerçekleştiği doğru olarak anlaşılamamakta ve doğru sonuçlar da elde edilememektedir.

Bu hususlar İslam davetinin Mekke dönemi için de geçerlidir. Mekke'de İslam davetine ve mü'minlere karşı müşrikler tarafından gerçekleştirilen olumsuz davranışlar yüzeysel olarak tamamen dinî sebeplerden kaynaklanıyormuş gibi gözükse de olayların gelişiminde Arap toplumundaki kabileciliğin, kabileler arası rekabetin, düşmanlık ve gruplaşmaların da çok ciddî, hatta belirleyici etkisi olmuştur.

Biz bu çalışmada Mekke döneminin bu yönünü anlamaya, değerlendirmeye, mü'minlerin müşriklerle olan sosyal ilişkilerini ele almaya çalıştık. Çalışmamızda ilk dönem tefsir, hadis, siyer kaynakları ile konumuzla ilgili yapılmış olan kitap, tez ve makale çalışmalarından da faydalandık. Çalışmamızı mümkün olduğu kadar deskriptif bir tarzda, nazil olan ayet-

leri, yaşanan süreçleri, toplumsal şartları tarihî geçmişiyle bağlantılı olarak ele almaya ve değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamızda mümkün olduğu kadar İbn İshak'ın (v. 151/768), *es-Siret'i*, İbn Hişam'ın (v. 218/833) *es-Siret'i*, Kelbî'nin (v. 204/819) *Kitâbu'l-Asnâm*, İbn Sa'd'ın (v. 230/844) *et-Tabakât*, İbn Habib'in (v. 245/859) *el-Muhabber* ve *el-Münammak* isimli eserleri, Ezrakî'nin (v. 250/864) *Ahbâru Mekke* ve Fâkihî'nin (v. 279/868) *Ahbâru Mekke* gibi ilk dönem İslam tarihi kaynakları, Âlûsî'nin (v. 1924) *Buluğu'l-Ereb fi Ahvâli'l-Arap*, İzzet Derveze'nin (v. 1984) *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı* ve Cevad Ali'nin (v. 1987) *el-Mufassal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslam* gibi yakın dönem tarih kitapları, Mukâtil b. Süleyman'ın (v. 150/767) *Tefsîr'i*, Ferrâ'nın (v. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân'ı*, Ebû Ubeyde'nin (v. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'ân'ı*, Abdurrezzak'ın (v. 211/827) *Tefsir'i*, İbn Ebî Hâtim'in (v. 327/940) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Taberî'nin (v. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*, Vâhidî'nin (468/1076) *el-Vasît*, Zemahşerî'nin (v. 538/1143) *el-Keşşâf* gibi genellikle ilk dönem tefsir eserlerini, İzzet Derveze'nin nüzul tertibine göre telif ettiği *et-Tefsîru'l-Hadîs* isimli tefsirini; İsfahânî'nin (v. 502/1108) *el-Müfredât*, Mustafavî'nin *et-Tahkîk* gibi Kur'an kavramları sözlüklerini kaynak olarak kullandık. Aynı zamanda günümüzde yapılan kitap, tez ve makale çalışmalarından da faydalandık.

Çalışmamızda mümkün olduğu kadar konuların nüzul sırasına göre değerlendirilmesine dikkat edilmiş, Mekke döneminde İslam davetine inananları tanımlamada Müslüman ismi kullanılmadığından, mü'min kelimesi kullanılmıştır. Ancak alıntı yapılan eserlerdeki Müslüman kullanımlarına müdahale edilmemiştir. Ayrıca tüm konuların değerlendirilmesinde genelde Arap toplumunun, özelde Mekke'nin sosyal ve siyasal şartları göz önünde bulundurularak, yaşanan olayların tarihî yönleri, bağlantıları açıklanmaya çalışılmıştır.

Ayet meallerinde Mustafa Öztürk'ün Kur'ân-ı Kerîm Meâli (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri) esas alınmıştır. Çalışmamızda dipnot yazımında kolaylık olması bakımından şahıs isimlerinin başındaki harf-i tarifleri kaldırdık.

Bu çalışmada konu tespiti ve kaynaklar konusunda, teklif ve önerileriyle destek olan, beni her daim teşvik eden kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Halis Albayrak'a, çalışmam boyunca büyük desteğini, kütüphanesini ve bilgi birikimini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e, çalışmamın olgunlaşmasında, yazımında görüş ve önerileriyle destek olan çok değerli dostlarıma, özellikle de Mü'min ERTEM kardeşime şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca çalışmam süresince kendileriyle yeteri kadar ilgilenememememi sabır ve anlayışla karşılayan sevgili eşime ve çocuklarıma da en içten sevgi ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Sami KİLİNÇLİ

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ YÖNTEMİ VE SINIRLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın Konusu: Mekkî Sureler çerçevesinde Mü'minlerin Müşrikler ve Ehl-i Kitap ile İlişkileridir.

Araştırmanın Amacı: Kur'an'ın nüzulünün ve İslam davetinin ilk dönemi olan Mekke'de Hz. Peygamber ile ilk mü'min grubu oluşturan sahâbilerin müşrikler ve Ehl-i Kitap'la kurdukları sosyal ilişkileri, bu ilişkilerin hangi süreçlerden geçtiğini, şartlara ve dönemlere göre değişiklik gösterip göstermediğini Mekkî sureler, ilk dönem tefsir, hadis, siyer kaynaklarının ışığında tespit etmek ve değerlendirmelerde bulunmaktır.

Araştırmanın Önemi: Kur'an'ın nüzul süreci, ortamı, İslam davetinin Mekke dönemindeki gelişim aşamaları, Hz. Peygamber'in davet ve mücadelesi Müslümanların ilgisini çeken ana konuların başında gelmektedir. Bu dönemleri oluşturan konular, bu süreçte inzal edilen ayet ve surelerle ilgili ayrı ayrı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte Mekke dönemi Kur'an'ın nüzul sürecini dikkate alınarak bir bütün olarak ele alınıp çalışılmamıştır. Bundan dolayı konuyla ilgili olarak çalışmalar ve bu çalışmalarda ulaşılan sonuçlar akademik anlamda tatmin edici seviyede bulunmamaktadır.

Biz bu çalışmada Kur'an'ın nüzul sürecini temel alarak, tefsir, hadis ve siyerle ilgili ana kaynaklar ışığında Mekke dönemindeki bu ilişkiler süreci nasıl gelişmiş, hangi aşamalardan geçmiş, ne tür farklı söylem ve hareketler gerçekleştirilmiş, bu dönemde Hz. Peygamber, mü'minler, müşrikler ve Ehl-i kitap arasında neler yaşanmıştır, ayetlerin nüzul sürecinde mü'minlerin ve müşriklerin güç dengeleri hangi oranlarda dikkate alınmıştır, müşriklerle olan akidevî ayrışma

nasıl olmuş, toplumdan sosyolojik bir ayrışma yaşanmış mı, toplumsal düzenin temel yapısını oluşturan kabilecilik ve kabileler arası ilişkiler, velâyet ve himâye gibi kurumlar dikkate alınmış mı, müşriklerin tavırları karşısında Hz. Peygamber ve müslümanlar nasıl tepki vermişler, ilk müslüman nesilden irtidat edenler olmuş mu, bütün müslümanlar işkenceye uğradı mı, müdâhane, müdâra ve takiyye gibi konular gündeme geldi mi, Ehl-i kitapla ilgili ayetlerde ele alınan temel konular nelerdir, ilişkiler hangi esaslar üzerine geliştirilmiştir gibi soruları cevaplamaya çalışacağız.

Ayrıca bu çalışmada belirtilen konu ve soruların temel kaynaklar ve tarihî bağlam içerisinde cevaplanması, ilgili surelerde geçen kelime ve kavramların doğru anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızda bilimsel bir çalışmada bulunması gereken vazgeçilmez özellikler olan objektiflik/nesnellik kriterlerine riayet etmek için, öncelikle bilimsel güvenilirlik ve geçerlilik ölçülerine uygun olarak verileri toplama, ardından da toplanan veriler aynı kriterler doğrultusunda deskriptif bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

III. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Araştırmamız Mekkî sureler ve Mekke dönemi ile sınırlıdır. İlgili sureler özellikle ilk dönem kaynakları ışığında anlaşılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız temel olarak mü'minler ile müşrik ve Ehl-i kitap arasında yaşanan sosyal ilişkileri, bunların sebep ve sonuçlarını, Kur'an'ın iniş sürecinde ayetlerde nasıl ele alındığını tespit etmek olduğu için, dönemin inanç ve ibadet konularına sadece ihtiyaç duyulduğu oranda değinilmiştir. Örneğin müşriklerin Allah, ahiret, melek gibi konulardaki inançları sadece konumuzla ilgili olduğu oranda ele alınmış, Ehl-i kitab'ın teslis inancına değinilmemiştir.

I. BÖLÜM
VAHYİN NÜZUL ORTAMININ GENEL YAPISI

Giriş

Allah Teâlâ insanlığa rahmetinden dolayı Hz. Âdem'den itibaren tarih boyunca peygamberler ve onlarla birlikte suhuflar, kitaplar göndermiştir. Gönderilen vahiylerin ana ilkelerinde herhangi bir değişiklik olmamakla birlikte toplumların yaşadığı tarihsel ve toplumsal şartlar, farklılıklar dikkate alındığı ve insanların maslahatı hedeflendiği için yeni mesajlar bazı farklılıklarla gönderilmiştir. Bu yeni ilahî mesajların kolay ve tam olarak anlaşılabilmesi için her peygamber kendi toplumunun diliyle gönderilmiştir.[1]

Kur'an'ı nitelemek için kullanılan *kur'ânen arabiyyen* (Arapça okunup tebliğ edilen bir hitabe),[2] *arabiyyun mübîn* (fasih bir Arapça)[3] ve *hukmen arabiyyen* (Arap toplumunun dil ve kavram dünyasına uygun, Arapça bir hüküm olarak)[4] ifadeleri Kur'an'ın Arap toplumunun dil ve kavram dünyasına uygun olarak indirildiğini açıklamaktadır.

Kur'an'ın Arapça olması ve Arabîliği salt lisana ilişkin bir niteleme değil, lisanı kendisinden bağımsız sayamayacağımız kültür ve zihniyeti de kapsayan bir nitelemedir. Çünkü her dil belli bir toplumu anlatır. Diğer bir deyişle bir toplumun yaşam tarzı, gelenekleri, görenekleri, dünya görüşü, inançları,

1 İbrahim, 14/4.
2 Tâhâ, 20/113; Yusuf, 12/2, Zümer, 39/28, Fussılet, 41/3, Şura, 42/7, Zuhruf, 43/3.
3 Nahl, 16/103, Şuara, 26/195,
4 R'ad, 13/37. Bu ifadelerin anlamları için bkz. Mukâtil, Ebu'l-Hasen b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferid, Beyrut, 2003, II, 238, 464; Ebû Ubeyde "*hukmen arabiyyen*" ifadesini "*dînen arabiyyen ünzile alâ raculin arabiyyin*" Arap bir adama Arap toplumunun dil ve kavram dünyasına uygun olarak indirilen din şeklinde açıklamaktadır. Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*, I, 334; İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 331, 332.

kültür ve sanata katkıları o toplumun diline yansır.[5] Bu anlamda Kur'an'ın dil ve hüküm yönüyle Arapça olması, hitabın bütünüyle Arapların algı ve idrak dünyasına uygun biçimde kurgulanmış olmasını ifade etmektedir.[6]

Kur'an belli bir tarih aralığında (m. 610-632 yılları arasında), belli bir mekânda (Mekke, Medine ve bunların yakın bölgelerine) ilk ve doğrudan muhatapları olan o tarih ve bölgede yaşayan insanlara gönderilmiştir. Muhataplarınca anlaşılır olmayı, onların sorunlarına çözüm getirmeyi hedefleyen bir kitabın içerdiği konuların nazil olduğu tarihsel vasattan, yaşanan süreçlerden kopuk olması, bunları dikkate almaması; inanç, ahlak, ibadet anlayışlarına, kültürel ve sosyal hayatlarına, tarihlerine atıflarda bulunmaması mümkün değildir. İlk nazil olan ayetlerden "Kureyş" ve "Fil" surelerinin doğrudan Arapların tarihine, ticaret ve inanç hayatına değinmesi de bu durumu açıklamaktadır.

İlahî gönderiler hayatı, dini, ibadeti, yanlış anlayan veya kendilerine gönderilen ilahî mesajlarda, kitaplarda farklı şekillerde tahrifatta bulunan toplumların tekrar Allah'ın muradına uygun bir inanç ve yaşantıya sahip olmaları için gönderilmiştir. Bu amacın gerçekleştirilmesi sürecinde doğru olan inanç ve davranışlara dokunulmayarak onlar ibkâ edilmiş (kalıcı hale getirilmiş), ıslah edilmesi mümkün olanlar ıslah edilmiş, tamamen yanlış olanlar ise ilgâ edilmiştir.

İnsanoğlu her ne kadar düşünen, sorgulayan, yeniliğe açıkmış gibi görünen bir varlık olsa da, toplumsal hayatında yer eden inanç ve uygulamaların, geleneklerin değişmesi taraftarı değildir. Kendisine farklı her yeniyi, varlığını ve güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak gördüğü için, yeniye karşı genel olarak eskiyi koruma refleksi ile hareket ederek, kendini değişime kapatarak yeni anlayış ve tutuma karşı muhalif bir tavır geliştirir. Bu durumu, Peygamberlerin ve onlara inananların olumlu, hayat verici davet çalışmalarının özellikle

5 Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*, Ankara, 2008, s. 15.
6 Öztürk, *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*, s. 12.

toplumları yönetenler, Kur'an'ın ifadesiyle "mele" (toplumun önde gelen kibirliler zümresi[7]) ve "mütref" (zenginlikten şımaranlar[8]) takımı tarafından çok farklı tepki ve baskılara maruz kalmış olması da yeterince açıklamaktadır.

Genel olarak toplumlar maziye çivili olarak yaşamaktadırlar. Toplumsal hayatta yerleşmiş bulunan her inanç, davranış, siyasal düşünce ve tavrın tarihin derinliklerinde kökleri bulunmaktadır. Bu köklerden beslenen olayları bugün de ortaya çıktığı zaman bugünü düne bağlamadan anlayamayız. Bugünü anlamak için bütün bir tarihi seferber ederek tüm tarihi buraya getirmemiz, göz önüne almamız gerekmektedir. Kur'an, belli bir tarih ve toplumda nazil olarak yaşanmıştır. Ancak Kur'an metninde bu tarihî bilgiler, sosyal hayat, muhataplar, mücadeleler ve yaşanan süreçler genel olarak açık bir şekilde yer almamıştır. Dolayısıyla Kur'an'la metin ve meal düzeyinde ilişki kurduğumuzda bu bilgilerin tarihî köklerini öğrenememekte, bazen de tarihî bir kökünün, kökeninin olduğunu dahi hissedememekteyiz. Bu durum bizleri Kur'an'ın bir tarih içinden konuştuğu ve bir tarihte yaşandığı gerçeğinden uzaklaştırarak, bizim onu tamamen tarih dışı bir metinmiş gibi algılamamıza sebep olmaktadır. İçinde bulunulan bu durum, özelde her bir ayetin, genelde de Kur'an'ın bütününün, nasıl bir cahiliye ortamında hangi değişiklikleri yaptığını ve bunu yaparken de hangi şartları dikkate alıp almadığı hususunu gözden kaçırmamıza sebep olmaktadır. Gerçi bir eserin en iyi tarafı, kaynağı bakımından tarihî şartlara ne kadar kök salmış olursa olsun "O anın kaygılarından kurtulup zamanı aşması, kendi başına uçması olsa"[9] da konu o eserin kendi tarihî bağlamında ne dediğini ve neyi gerçekleştirdiğini anlamaya geldiğinde tekrar tarihî kökleriyle birleştirmemiz bir zorunluluğa dönüşmektedir.

7 A'raf, 7/60, 66, 75, 88; Hud 11/27; Yusuf, 12/43.
8 Sebe, 34/34; Zuhruf, 43/23; Vâkıa, 56/45.
9 İngiliz romancı Charles Morgan'ın bu sözünü Cemil Meriç aktarmaktadır. Bkz. Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul, 2009, s.171.

Allah Teâlâ'nın vahiyler ve peygamberler aracılığıyla tarihe müdahale etmesi, yaşanan süreçlerde peygamberleri ve onlara inananları eğitmek, yönlendirmek, teselli etmek, muhaliflerini düşündürmek, uyarmak ve korkutmak gibi amaçlarla bu ortamlara dönük ayetler göndermesi yaşanan sosyal hayatın, çekişmelerin, mücadelelerin ilahî hitaplara, kitaplara yansımasına sebep olmuştur. Aynı durum Kur'an'ın nüzul, tebliğ ve uygulanma süreçlerinde de yaşanmıştır.[10]

Bundan dolayı çalışmamızda Mekke döneminde nazil olan sureleri temel almakla birlikte, bu dönemin ve bu dönemdeki olayların ortaya çıkmasında, şekillenmesinde çok ciddi etkisi olan vahiy öncesi dönemi, özellikle de vahyin nazil olduğu ve uygulandığı ilk mekân olan genel olarak Arabistan'ın, özel olarak da Mekke'nin sosyal, siyasal ve dinî yapısını, bu yapıyı oluşturan dinî grupları, kabileleri, lider konumunda olan şahısları ve bunlar arasındaki ilişkileri, bütün bunların vahyin nüzul sürecine ve İslam davetine gösterilen olumlu ve olumsuz tepkilere nasıl yansıdığını ve bunları nasıl etkilediğini ele aldık.

1. Arap Toplumunun Genel Yapısı

Sâmî kavimlerden olan Araplar, tarihî açıdan Arab-ı bâide ve Arab-ı bâkiye olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Arab-ı bâide, tarihin eski devirlerinde yaşamış olup daha sonra çeşitli şekillerde yok olan Ad, Semud, Medyen, Amâlika gibi kavimlerdir. Bunlar bir şekilde helak edilerek yok oldukları için Arab-ı munkarize olarak da isimlendirilmektedirler.[11] Arab-ı bâkiye ise soyları devam eden Araplar'dır. Bunlar da Arab-ı 'aribe ve Arab-ı müsta'ribe olarak iki ana kola ayrılırlar.

10 Kur'an-ı anlamada Kur'an bütünlüğünü, siyak-sibakın göz önünde bulundurulmasının önemiyle ilgili olarak bkz. Albayrak, Halis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul, 1998, s. 43-56; Serinsu, A. Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, İstanbul, 1994, s. 314.289.

11 Kur'an-ı Kerim'de Fecr, Şems, Buruc, Kâf surelerinde Ad, İrem, Semud, Nuh, Ashab-ı Res, Lut, Ashab-ı Eyke, Tubba' kavmi gibi ilk kıssalar da bu kavimler ve peygamberlerine aittir.

Arab-ı 'aribe anavatanları Yemen olan Kahtan kabileler topluluğudur. Cürhüm ve Ya'rub olarak iki büyük kola ayrılırlar Mekke'ye yerleşen Cürhüm ve Huzâa ile Medine'ye yerleşen Evs ve Hazrec kabileleri Kahtan'ın kollarıdır.

Arab-ı müsta'ribe ise köken olarak Arap olmayıp sonradan Araplaşan kabilelerden meydana gelmektedir. Bunlara Hz. İsmail'in soyundan geldikleri için İsmâililer, ayrıca Hz. Peygamber'in yirmi birinci kuşaktan dedesi olan Adnan'dan dolayı Adnâniler de denilmektedir. Adnan'a mensup kabileler ve kolları şöyle sıralanmaktadır: Adnan, Mead, Nizar, (İyad, Enmar, Rebia, Mudar), Rebia (Esed, Aneze, Abdulkays, Vâil), Mudar (Kays-ı Aylan, İlyas) Kays-ı Aylan (Süleym, Hevâzin, Gatafan), Gatafan (Abs, Zübyan), İlyas (Temim, Hüzeyl, Esed, Kinâne), Kinâne (Kureyş), Kureyş (Cumah, Sehm, Adiy, Mahzum, Teym, Zühre, Kusay), Kusay (Abduddâr, Esed b. Abduluzza, Abdumenaf), Abdumenaf (Abduşşems, Nevfel, Muttalib, Hâşim).

Hz. İbrahim Mısırlı bir cariye olan eşi Hacer'i ve oğlu İsmail'i Cürhüm kabilesinin hâkimiyeti döneminde Mekke'nin çevresine bırakmıştı. Babası gibi Ârâmice, Keldânice veya İbrânice konuşan Hz. İsmail,[12] Cürhümîler içinde büyüyerek Arapça öğrendi ve bu kabileden bir kadınla evlendi. [13]

Kureyş ve bazı Taifli kabileler dışındaki Adnânîler göçebe, bedevî olarak yaşamaktaydılar.[14] Arapların bir kısmı bâdiyede (kırsal alanlar) yaşayan, geneli "e'râb" (bedevî) ve "ehlü'l-veber" (köylü) olarak isimlendirilirken,[15] şehirlere yerleşmiş az sayıdakilere de ehlü'l-meder (medenî) denilmekteydi.[16]

12 Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap, [Tarih]" *DİA*, İstanbul, 1991, III, 272, 273.
13 İbn İshak, Muhammed b. Yesâr, *Sîretu İbn İshak*, thk. Muhammed Hamidullah, trs., s. 1; İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Komisyon, trs., I, 1-5; Ebû Velîd, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Ali Ömer, Kahire, 2009, I, 30-33; 55, 56; Corcî Zeydan, *et-Târîhu't- Temeddunü'l-İslamî*, Beyrut, 1973, 17-19;
14 Corcî Zeydan, *et-Târîhu't-Temeddunü'l-İslamî*, IV, 18.
15 İsfahânî, er-Râğıb, *el-Müfredât*, Beyrut, 2005, s. 331; Cevad Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdad, 1993, IV, 569, 570.
16 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 144.

Ticaret, tüm toplum için önemli olmakla birlikte özellikle Mekke, Taif gibi şehirlerde yaşayanların ana geçim kaynağı durumundaydı. Kureyş tüccar bir toplum olmasına rağmen ticari faaliyetleri Mekke'nin sınırlarını aşmıyordu. Bu durum Kusay b. Kilab'ın oğlu Abdumenaf'ın Hâşim, Abduşşems, Muttalib ve Nevfel isimlerindeki dört oğlunun ticari girişimlerine kadar böyle devam etti. Hâşim hem Şam Kayseriyle hem de Şam ile Mekke arasındaki yol üzerindeki tüm kabilelerle îlaf[17] anlaşması yaptı. Abduşşems Habeşistan'la ticaret yaptığı için Necaşî'den ülkesinde ticaret yapabilmek amacıyla bir belge ve söz alarak Habeşistan ile Mekke arasındaki kabilelerle de îlaf anlaşması yaptı. Muttalib Yemen'le ticaret yaptığı için o bölgedeki kabilelerle, Nevfel ise Irak'la ticaret yaptığı için Irak Kisrası ve Mekke ile Irak arasındaki bölgelerde yaşayan tüm kabilelerle îlaf anlaşması yaptı.

Bunlar toplumlarının reisleri, en akıllıları, hilm sahibi ve zenginleriydi. İnsanlar bunların krallar ve kabile reisleriyle yaptıkları bu ticari anlaşmalardan faydalanarak ticaret yapmaktaydılar. Allah bu şekilde Kureyş'in değerini yükseltti ve fakirlerini zenginleştirdi.[18]

Kervanlarla yapılan bu ticari faaliyetlerin dışında alışverişin en canlı olduğu ortamlar özellikle haram aylarda farklı bölgelerde kurulan, birçok kabile ve milletten farklı dinlere inanan tâcirlerin katıldığı panayırlardı. Her türlü ürünün alınıp satıldığı bu panayırlar özellikle savaş ve saldırının yasak olduğu, dokunulmazlıkların uygulandığı, barış dönemi olarak da bilinen Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep ayından oluşan "haram aylarda" yapılmaktaydı.[19] Bunların en önem-

17 Îlâf: İslam öncesi dönemde Kureyş kabilesinin bazı ülke ve kabilelerle yaptığı ticari antlaşmalarını, bu maksatla verilen serbest dolaşım iznini ifade etmektedir. Bkz. Hamidullah, Muhammed, "İlâf", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 63.

18 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 136-140; İbn Habîb, Ebu Ca'fer Muhammed b. el-Bağdâdi, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureyş, thk. Hurşid Ahmed Fâruk, Beyrut, 1985*, s. 41-48; a.mlf., *el-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater, Beyrut, 2009, s. 162-164; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, s. 59.

19 Ezraki, *Ahbâru Mekke*, I, 144-146; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 263-268. Geniş bilgi için bkz. Âlûsi, *Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, Beyrut, trs., III, 385-406.

lileri Ukaz, Zu'l-Mecaz, Aden, Debâ ve Dûmetu'l-Cendel'di. Kureyşliler kendilerini Allah'ın has adamları "ehlullah" olarak nitelendirmekteydiler.[20] Yılın diğer sekiz ayını da kendilerine has olarak haram aylar kapsamına almışlardı ve buna "besl" denilmekteydi. Kureyş bu şekilde yıl boyunca herhangi bir saldırı ve korku yaşamadan istediği bölgede ticaret yapabiliyor ve diğer kabileler de bunların bu özel durumuna göz dikip itiraz etmiyorlardı.[21] Yapılan bütün bu faaliyetler sonucunda Mekke uluslar arası ticaretin merkezlerinden biri haline geldi. Kureyş ise Kâbe'nin dinî yapısını da kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak zenginleştiği için Arabistan'daki ağırlığını artırdı.

Toplum hür, mevlâ (azad edilmiş köleler) ve kölelerden oluşmaktaydı. Hürler arasında kendilerine Rabb, Mâlik, Şerîf, Fâdıl, Kerîm gibi isimler verilen toplumun en şereflileri kabul edilen kabile başkanları,[22] zenginler ve şâirler özel bir konuma sahiptiler. Toplumun fakir ve güçsüzlerine de "mustazaf" denilmekteydi.[23]

Velâyet bağı ile bir arada bulunan ve kendilerine "mevâlî" denen kişiler kölelerle hürler arasında orta bir sınıf teşkil etmekteydi ve akraba gibi kabul edilmekteydiler. Mevlâ kelimesi halîf (müttefik), muîn (kişiye yardım ve lütufta bulunan), nâsir (yardımcı) anlamlarına gelmektedir.[24] Ezdâd yani "birbirine zıt iki anlamı da içeren" lafızlardan olduğu için hem köleyi azad eden efendi, hem de azad edilen köle anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda amcaoğlu anlamında da kullanılmaktadır.[25]

20 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 144.
21 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 102.
22 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 313.561-563.
23 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 563, 564. Bunlar lider takımının yönlendirmeleriyle ve baskılarıyla hareket ettikleri için geneli İslam davetini kabul etmemişlerdi. Ayetlerde ahirette bu tavırlarından pişman olacakları, yönetici ekibi suçlayacakları anlatılmaktadır. Bkz. Sebe, 34/33; Mü'min, 40/ 47.
24 Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*, I, 124.
25 Tayyib Abdulvahid b. Ali el-Luğavî el-Halebi, *Kitâbu'l-Ezdâd fi Kelâmi'l-Arab*, thk. İzzet Hasan, Şam, 1992, s. 414-417; Ahmed b. Yûsuf b. Abduddâim es-Semîn el-Halebi, *Umdetul Huffâz fi Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Beyrut, 1996, IV, 341, 342.

Toplumda genel olarak dört çeşit mevlâlık bulunmaktaydı. Esir veya köle iken azad edilen şahsa ilk "azad mevlâsı", sahibine belli bir miktar para ödemesi karşılığında azad edilen köleye "mükâtebe mevlâsı", bir şahsın herhangi bir yardım veya anlaşma ile diğerine bağlanmasına "akd mevlâsı" ve bir kişinin bir kabilenin mevâlisinden bir kadınla evlenmesiyle oluşan mevlâlığa ise "rahim mevlâsı" denilmekteydi. Bütün bu tür mevlâlar akraba gibi kabul edilmekte ve birbirlerine mirasçı da olmaktaydılar.[26]

Kölelik ise o tarihlerde tüm dünyada uygulanan yerleşik bir vâkıaydı. Yaptıkları işlere göre farklı şekillerde isimlendirilen köleler ticari bir eşya konumunda oldukları için alınıp satılıyorlardı. Kadın köleler olan cariyeler efendilerinden çocuk sahibi olduklarında "ümmü veled" olarak isimlendirilmekte ve efendilerinin ölümünden sonra özgür bırakılmaktaydılar. Cariyelerden olan çocuklar özgür olmakla birlikte anneleri köle olduğu için melez anlamında "hecin" olarak isimlendirilmekteydi.[27] Ayrıca Araplar, aslen İranlı askerlerin Yemenli kadınlarla olan evliliklerinden olan çocukları,[28] Hıristiyan, Yahudi, Nebâtî ve Habeşlilerden doğan çocukları "ebnâ"[29] olarak isimlendirmekteydiler.

Araplar, kendilerinin fasih konuştuklarını kabul ettikleri için dilleri ve konuşmalarıyla övünürler.[30] Diğer milletleri ise küçümseyici bir tarzda fasih, güzel konuşamayan, derdini anlatamayan anlamına gelen "acem" şeklinde isimlendirirlerdi.[31]

Kitâbî kültürle, diğer ifadeyle okuma yazmayla ilişkileri olmayan, genellikle göçebe olarak yaşayan, fasih konuşma-

26 Corci Zeydan, *et-Târîhu't- Temeddunü'l-İslami*, IV, 28-32.
27 Derveze, *Kur'an'a göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul, 1998, I, 221-226; Geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 541-568.
28 Fayda, Mustafa, "Ebnâ", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 78, 79.
29 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 305-309; a. mlf., *Münammak*, s. 400-403. Her iki kaynakta da bu şahısların isimleri sayılmaktadır.
30 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 331, 332.
31 Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, Beyrut 2002, II, 198; Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*, I, 368; İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 326, 327.

larıyla ve hafızalarının gücüyle övünen Araplar sözlü kültüre ait bir düşünce ve yaşam tarzına sahiptiler. Bundan dolayı da Kur'an-ı Kerim'de, peygamberler tarafından kitap getirilmeyen, toplum anlamında "ümmî" olarak isimlendirilmişlerdir.[32] Bu yaşam tarzından dolayı toplumda şiir ve şâir[33] çok önemli bir yere sahipti.

Şâirlerin tabiatüstü kaynaktan bilgi aldıkları, onlara ilham veren karîn, şeytan[34] ve cinlerinin bulunduğuna inanılmaktaydı. Şâirler kabilelerinin savunucusu, sözcüsü bazen de başkanı olmakta ve savaşlarda kabile mensuplarına moral vermekteydiler. Şâiri olmayan kabile değersiz sayılmaktaydı. Şâirler kendi lehçelerinde ve ortak lehçe olan Kureyş lehçesinde şiir söylemekteydiler.[35] Onlar için şâir her şey olduğundan herhangi bir kabilede iyi bir şâir ortaya çıktığında kabile şenlik yapmaktaydı.[36]

Kabilelerin arasında soy, güç ve sahip olunan özeliklerle övünmek, diğer kabileyi kötülemek (mufâhare) çok yaygındı. Bu durum kabilelerin arasının açılmasına, nefrete sebep olduğu için "münâfere" olarak da isimlendirilmiştir. Bu atışmalar sonucunda oluşan anlaşmazlıklar genellikle bir kâhinin hakemliğiyle çözüme kavuşturulmaktaydı. Bundan dolayı İslam öncesinde Abdulmuttalib ile Harb b. Ümeyye, Hâşim b. Abdumenaf ile Ümeyye b. Abduşşems gibi şahıslar; Muttalib oğullarıyla Sakif kabilesi, Mahzum oğulları ile Ümeyye oğulları gibi pek çok kabile arasında bu sorun yaşanmış, kabilelerin arası açılmış ve savaşlar yapılmıştı.[37]

32 Ebû Ubeyde, *Meâni'l-Kur'an*, I, 90. Ümmî kelimesinin anlamları için bkz. İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 33.

33 Şâire kıvrak zekâsı ve bilgisindeki hassaslık, incelikten dolayı şâir denilmiştir. Hassas bilgiye şiir, mesleğinde çok uzman olan kişiye de şâir denilmektedir. Bkz. İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 265.

34 Âlûsî, bazı şâirlerin şeytanlarının isimlerini eserinde kaydetmektedir. Bkz. Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 365-367.

35 Karaaslan, Nasuhi Ünal, "Şâir" *DİA*. İstanbul, 2001, XXIV, 299.

36 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III, 82-85.

37 İbn Habîb, *el-Münammak*, s. 90-109; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 589-593; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)*, Ankara, 2008, s. 28-30.

Özellikle Yemenli Kahtan ile Hicazlı Adnaniler arasında müfâhareler çok yaygındı. Ancak tarihçiler okuyucunun bu tarihî rekabeti, çekişmeleri bildiğini düşündükleri için bu tür sebepleri açıkça zikretmeden savaşları "Kays ile Kelb kabileleri arasında olmuştur" şeklinde anlatmaktadırlar. Hâlbuki Kays Adnânîlerin bir kolu, Kelb ise Kahtanîlerin bir kolu olduğu için her savaşın tarihî kökenleri de bulunmaktadır.[38] Aynı durum Kur'an'ın iniş sürecinde yaşananlar için de geçerlidir.

2. Mekke'nin Kuruluşu ve Sosyal Yapısı

Mekke bölgesine ilk yerleşenler Amâlikalılardı. Bunlar bolluk bereket içinde yaşamaktaydılar. Zenginliklerinden dolayı şımardıkları ve orada zulüm yaptıkları için Allah Teâlâ tarafından cezalandırılmışlar ve Cürhümilerin işgaline uğramışlardı.[39]

Cürhüm kabilesinin içinde büyüyen Hz. İsmail bu kabileden evlenmiş ve hayatı boyunca da Kâbe'nin sorumluğunu üstlenmişti. Vefatından sonra bu görevi oğlu Nabit b. İsmail, daha sonra da Cürhüm kabilesinden Mudad b. Cürhüm üstlendi. Hz. İsmail'in çocukları Kâbe hareminde kavga ve savaşın olmasını istemedikleri için dayıları olan Cürhümîlere muhalefette bulunmadı ve Kâbe'nin yönetimini onlara bıraktılar. Nüfusları artınca da Mekke'den çıkarak çevre bölgelerde dağınık bir halde yaşamaya başladılar

Cürhümîler, Mekke ve Kâbe'de haramları helal sayıp, zalimlik yapınca Benî Bekr b. Kinâne ile Huzaa kabilesinden Gubşan, onlarla savaşarak Mekke ve Kâbe'nin hâkimiyetini ele geçirdiler.[40]

38 Corcî Zeydan, *et-Târîhu't- Temeddunü'l-İslamî*, IV, 19, 20.

39 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 62.

40 Cahiliye döneminde Kâbe'de zulüm ve zorbalık yapılmazdı. Kim orada zulüm yaparsa Kâbe onu oradan çıkartırdı. Bundan dolayı da nasse "ufalttı, dağıttı" şeklinde isimlendirilmekteydi. Ayrıca herhangi bir melik oranın kutsallığını çiğnerse muhakkak iktidarını kaybederdi. Kâbe orada haksızlık yapan hiçbir meliki, idareciyi barındırmazdı. Orada zulum, zorbalık

Böylece Kâbe'nin idaresi Huzâalılar'ın kontrolüne geçmiş oldu. Hz. İsmail'in soyundan gelen Kusay b. Kilab Mekke'nin lideri olan Huleyl b. Hubşiyye'nin kızı ile evlenmişti, bu evlilikten Abduddâr, Abdumenaf, Abduluzza ve Abd isimli dört oğlu olmuştu. Oğulları zenginleşip, toplumda şeref, itibar sahibi olunca kendisi ve kabilesi Hz. İsmail'in soyundan geldikleri için en hayırlı kabile olduklarını, Mekke ve Kâbe'nin yönetiminin kendi hakları olduğunu düşünmeye başladılar.

Mekke'ye hacca gelen insanlara, Arafat'tan Kâbe'ye gelerek hacca başlamaları için izin verme ve şeytan taşlama gibi işleri düzenlemeyi "sûfe"lik[41] görevini önceleri Mudar kabilesinden Ğavs b. Mürr idare etmekteydi. Daha sonra bu görevi Benî Sa'd kabilesi devralmıştı. Kusay ilk önce kabilesinin, Kinâne'nin, bazı Huzâa ve Bekrlilerin yardımı ile bu görevi ele geçirdi. Ancak Huzâa ve Bekr oğullarının çoğunluğu bu iktidar mücadelesinin Kâbe ve Mekke'nin yönetimini de ele geçirme konusuna kadar geleceğini anladıkları için Kusay'a yardım etmediler. Ancak daha sonra Kusay bunlarla da savaşarak Kâbe'nin yönetimini ele geçirdi.

Kusay, o zamana kadar Kinâne kabilesinin içinde, Mekke'nin etrafında dağınık halde yaşayan kabilesini Mekke'de topladı. Melikliğini tüm kabilelere kabul ettirdi. Ona göre âdetler din oldukları için değiştirilmemeleri gerektiğinden nesîe, sûfe gibi âdetlere karışmadı. Kusay Mekke'yi kabilesi arasında parselledi, mahallelere böldü ve her boyu belli bir mahalleye yerleştirdi.

yaptıkları için Amâlikalılar ve Cürhümileri Allah Teâlâ helak etmişti Bundan dolayı da bekk, "zalimin boynunu kıran" ve "beytu'l-atîk" zalimlerden kurtulan, özgür ve asil olan" olarak isimlendirilmişti. Ayrıca bekke'nin merkez, orta nokta anlamına da gelmekte ve insanlar orada büyük kalabalıklar halinde toplanmaktaydı. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 114; Ezraki, *Ahbâru Mekke*, II, 62; Ahmed b. Yahya Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, Beyrut, 1996, I, 8.

41 Bu görevi yerine getirenlere sûfe denilmesinin sebebi şudur: Ğavs'ın annesi Cürhüm kabilesindendi. Çocuğu olmadığı için, eğer olursa çocuğunu Kâbe'ye hizmet için adamıştı. Bu adağından sonra Ğavs doğdu. Annesi, onu Kâbe'nin hizmetçisi yaptığı zaman, işaret olarak başına bir yün parçası taktığı için Ğavs ve çocuklarına Sûfe denilmiştir. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 119.

Kusay'ın bu imar faaliyetlerinden önce insanlar Mekke'yi yerleşim yeri olarak kullanmadıkları için yakın çevresindeki bölgelerde yaşamaktaydılar. Kusay, hicâbe (Kâbe perdedarlığı), sikâye (Hacıların su ihtiyacını karşılama), rifâde (Hacıların yemek ihtiyaçlarını karşılama), nedve (Meclis başkanlığı) ve livâ (Sancaktarlık, komutanlık) görevlerini kendi üzerine aldı.

Kusay b. Kilab, Kureyş kabilesini ve Mekke'nin işlerini toparlayıp, düzene koyduğu için toplum tarafından mücemmi (toplayan, bir araya getiren) şeklinde isimlendirildi. Savaş, barış, evlilik, ergenlik çağına gelen kızların örtünmesi gibi toplumu ilgilendiren her şey onun evinde yapılmaya başlandı. Kusay'ın âdetleri, uygulamaları din olarak kabul edildi. Mekke'nin yönetim merkezi olan Dâru'n-Nedve'yi, kapısını Kâbe'ye doğru olacak şekilde inşa ettirerek tüm yönetim işlerinin buradan yapılmasını sağladı.[42]

Kusay Mekke'nin yönetimini ele geçirdiğinde, onunla birlikte Bitah'a yani Mekke'nin merkezine gelip yerleşen kabilelere merkezde oturanlar anlamında "Kureyşu'l-bitah" denildi. Bunlar "Ebtahiyyûn" olarak da isimlendirilmekteydiler. Bu kabileler Abdumenaf, Abduddâr, Abduluzza, Abd b. Kusay b. Kilab, Zühre b. Kilab, Teym b. Mürre, Mahzum b. Yakaza b. Mürre, Sehm, Cumah (Bu iki kabile Amr b. Husays b. Ka'b'ın oğullarıdır.), Adiy b. Ka'b, Hasel b. Âmir b. Lüey, Hilal b. Uhey b. Dabbe b. Hâris b. Fihr ve kardeşi olan Hilal b. Malik b. Dabbe b. Haris b. Fihr oğullarıydı.

Bunlar Ma'lat, Ecyadeyn, Mefsele, Seniye, Aşağı Seniye, Mesil ve Radm gibi semtlerde kurulan Hâşim oğulları ve müttefikleri, Muttalib oğulları ve müttefikleri, Abduşşems oğulları ve müttefikleri, Nevfel oğulları ve müttefikleri, Abduddâr oğulları ve müttefikleri gibi her kabilenin ve müttefiklerinin oturdukları ayrı ayrı mahallelerde (reb'a) yaşamaktaydılar.[43]

42 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 111-126; İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 28-31; Ezraki, *Ahbâru Mekke*, I, 74-79; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 51, 52.

43 Ezraki, *Ahbâru Mekke*, II, 222-263; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak İbn Abbas el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîs*, thk. Ab-

Mekke'nin dış bölgelerinde yaşayan kabilelere ise Mekke'nin dışında, etrafında yaşayanlar anlamında "Kureyşu'z-zevâhir" denilmekteydi. Bu kabileler Muays b. Âmir b. Lüey, Teym el-Edrem b. Galib b. Fihr, Muhârib b. Fihr ve Hâris b. Fihr'den (Bu ikisi Hilal b. Malik'in oğullarıdır.) oluşmaktaydı. Kureyş'in Sâme b. Lüey oğullarının farklı boyları diğer bölgelere yerleştikleri için Bitah ve Zevâhir'den sayılmamışlardı. Bu boyları Hz. Osman hilafeti döneminde Kureyş'e dâhil etmiştir.[44] Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın kabilesi olan Hâris b. Fihr oğulları daha sonra Mekke'nin merkezine yerleşerek bitah'tan olmuşlardır.[45] Bitah'ı oluşturan kabileler yerleşik hayata geçip Kâbe'ye hizmet ettikleri ve ticaret yaptıkları için zenginleşmişler, Mekke'de, Mekke dışında ve özellikle de Taif'te mal mülk sahibi olmuşlardı. Zevâhir'i oluşturanlar ise fakirdiler ve savaşçı olmakla övünmekteydiler.[46]

Mekke'nin çevresinde Hâris b. Abdumenat b. Kinane, Huvn b. Huzeyme b. Müdrike ve Benu Müstalik b. Huzâa'dan oluşan kendilerine "Ehâbiş" ismi verilen kabileler topluluğu yaşamaktaydı.[47] Kusay b. Kilab Mekke'de hâkimiyeti ele geçirdiği dönemde Hâris b. Abdumenat'tan bir adam, Kusay'ın, dolayısıyla Kureyş'in düşmanı olan Bekr kabilesine karşı kendilerinden yardım istedi. Kusay kendi konumunu sağlamlaştırmak için bu kabilelerden Benî Mustalık, Benî Hayâ b. Sa'd b. Amr, Benî Huvn b. Huzeyme ve Hâris b. Abdumenat ile Mekke'nin aşağı taraflarında on mil uzağında bulunan Hubşî dağında hılf (ittifak) anlaşması yaptı. İttifakın yapıldığı bu dağın isminden dolayı da bunlara Ehâbiş denilmiştir.[48]

Bu kabilelerden aslen Yemenli olan Hayâ ve Mustalık gibi Huzâalıların iki kolu hariç diğer müttefik kabileler olan

dulmelik b. Abdullah Dehyiş, Beyrut, 1994, II, 259-348. Reb'a kelimesinin anlamları için bkz. Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut, 1979 s. 152.

44 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 167-169; Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 29.
45 İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 83.
46 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 28.
47 İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 373; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 52.
48 İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 229-231; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 81; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 279, 280.

Ehâbişler Kinane'nin Abdumenat soyundan, Kureyş ise Nadr soyundan geldiği için akrabaydılar. Bunlar Kureyş'le olan silah arkadaşlıkları esnasında onlardan ücret almaktaydılar; ancak ilişkileri basit paralı askerliğin ötesinde, Mekkelilerle tamamen eşit haklara sahip müttefikler konumundaydılar.[49]

Ehâbişler her ne kadar Mekke'nin merkezinde ikamet etmeseler de bölgede belli bir ağırlıkları vardı. Ehâbiş kabilelerinin reisi İbn Duğunne'nin Hz. Ebu Bekr'e civâr (sığınma) vermesi,[50] Hudeybiye anlaşması döneminde Ehâbişlerin lideri Huleys b. Alkame'nin Kureyş'in elçisi olarak Hz. Peygamber'le görüşmesi, Müslümanların savaş için değil hac ibadeti için geldiklerini anlayınca da Kureyş'e hacca gelenleri engellemeye haklarının olmadığını, onlara izin vermeleri gerektiğini yoksa aralarının bozulacağını söylemesi de onların gücünü ve etkilerini göstermektedir.[51]

Yukarıdaki bilgileri İslam davetine muhalif olan kabile ve şahıslar açısından değerlendirdiğimizde Mekke ve Medine dönemlerinde müşriklerle olan ilişkilerin merkezinde Kureyşu'l-bitah'ın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı İslam davetinin özellikle hicret öncesi dönemde Mekke'nin bir iç sorunu görünümünde olduğu söylenebilir.

2.1. Mekke'nin Yönetimi ve Dâru'n-Nedve

Bir şehir-devlet olarak Mekke, oligarşik bir temel üzerine kurulu mükemmel bir teşkilata sahipti. Hükümet fonksiyonları, tevârüs yoluyla geçmekte, on kadar ailenin elinde bulunmakta ve idari işler çok sayıda fert tarafından yürütülmekteydi. Bu "bakanlar kurulu", yetişkin bütün vatandaşların iştirak ettiği bir "parlamento"nun kontrolü altında çalışmaktaydı.[52] Kusay'ın hâkimiyeti döneminde Mekke çok zenginleşmiş hatta idare yeni baştan kurulmuş ve "demokratik" hale getirilmişti. Kusay, yönetim merkezi olan Dâru'n-

49 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 279-283; Ehâbişler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 30-37.
50 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 373.
51 İbn Hişam, *es-Siret*, II, 312.
52 Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I, 25.

Nedve'yi tesis ederek kırk yaşına varan her vatandaşın buraya gelip şehirle ilgili işlerin münakaşalarına katılabilmesini sağlamıştı. Ayrıca asıl gayesi Hac veya Mekke panayırlarına gelen kimselere yardım etmek olan ve şehrin sakinlerinden yıllık olarak alınan Rifâde vergisini uygulamaya koymuştu.[53]

Dağınık halde yaşayan Kureyş kabilesini bir araya getiren, Mekke'nin hâkimiyetini ele geçirip Mekke'yi tam bir şehir şeklinde düzenleyen ve tüm yetkileri, imtiyazları elinde toplayan Kusay b. Kilab, sahip olduğu bu yetkilerini zenginleşmesi için kardeşleri arasında en fakir olan Abduddâr'a devretmişti.

Arap toplumunda geleneklere saygı, bağlılık çok önemli olduğu için Kusay'ın ölümünden sonra bu uygulama herhangi bir itirazla karşılaşmadan bir müddet devam etti. Mekke'de yeni mahalleler kuruldu. Ancak daha sonraki dönemlerde Benî Abdumenaf b. Kusay'ı oluşturan Abduşşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel oğulları toplumda güç, kuvvet, şeref ve fazilet sahibi oldukları için bu yetkilere Abduddâr'dan daha ehil olduklarını ileri sürerek Ebu Talha b. Abduluzza b. Osman'ı Abduddâr'a göndererek Kâbe'nin anahtarlarını kendilerine vermesini istediler. Ancak Abduddâr bunu reddetti ve bu şekilde Kureyş'in birliği ilk defa dağılmış oldu. Abdumenaf ve destekleyenleri Abduddâr'dan güçlü oldukları için bu yetkileri kullanmaya kendilerini daha yetkili görürken, Abduddâr ve destekleyenleri ise Kusay tarafından kendilerine verilen imtiyazların ellerinden çıkmasını istemiyorlardı.

Bu tartışma ve çekişme olduğu esnada Abdulmuttalib'in kızı Atike, güzel koku dolu bir kap getirdi. Abdumenaf'ı destekleyenler ellerini buna batırarak kendi aralarında ittifak oluşturarak ellerini Kâbe'ye sürdüler. Bundan dolayı da kendilerine Mutayyebûn (güzel kokulular) denildi. Abdumenaf'ın idaresini en yaşlısı olduğu için Abduşşems b. Abdumenaf ele aldı. Mutayyebûn grubu Benî Abdumenaf b. Kusay'ı oluşturan Abduşşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel oğullarının yanı sıra şu kabilelerden oluşmaktaydı:

53 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 32.

1. Benî Esed b. Abduluzza b. Kusay
2. Benî Zühre b. Kilab (Halîfleri "müttefikleri" Ahnes b. Şerik es-Sekafî İslam düşmanlarının başında gelmekteydi.)
3. Benî Teym b. Mürre b. Ka'b
4. Benî Haris b. Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne

Mutayyebûn grubunun karşısında yer alan boylar ise bir deve keserek ellerini kanına batırdılar, hatta Benî Adiy'den Esved b. Haris ve kabilesi bu kanı yaladılar ve beraber hareket etme konusunda ittifak anlaşması yaptılar. Bu gruba da "ahlâf" ve "kan yalayıcı" denildi. Abduddâr'ın idaresini ise Âmir b. Haşim b. Abdumenaf b. Abduddâr aldı. Ahlâf grubu Abduddâr'ın yanı sıra şu kabilelerden oluşmaktaydı:

1. Benî Mahzum b. Yakaza b. Mürre b. Ka'b b. Luey
2. Benî Sehm b. Amr b. Husays b. Ka'b
3. Benî Cumah b. Amr b. Husays b. Ka'b (Sehm ve Cumah kabileleri Amr b. Husays b. Ka'b b. Luey'in iki oğludur.)
4. Benî Adiy b. Ka'b İbn Lüey b. Galib

Bu iki grup kendi taraftarlarını asla terk etmemek, birbirlerini ebediyen düşmana teslim etmemek üzere yemin ettiler ve bundan sonra da tek bir el gibi hareket ettiler.

Bu tartışma ve gruplaşma ortamında Kureyş'ten Âmir b. Luey ve Muhârib b. Fihr oğulları tarafsız kaldılar.

Kureyş bu şekilde iki düşman gruba ayrılınca, kabileler savaşmak için birbirleriyle eşleştiler. Buna göre Abdumenaf ile Sehm, Abduddâr ile Esed, Mahzum ile Teym ve Cumah ile Zühre kabileleri birbirleriyle savaşacaklardı. Ancak diğer kabilelerin araya girmesi sonucunda Abduddâr oğullarının sahip oldukları bazı yetkileri Abdumenaf'a devretmesi şartıyla savaştan vazgeçilerek anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre

sikâye ve rifâde görevleri Abdumenaf'a verildi.[54] Dâru'n-Nedve, livâ ve hicâbe ise Abduddâr'da kaldı. Darun'n-Nedve'nin sorumluluğunu Ebu Talha b. Abduluzza b. Osman b. Abduddâr üstlendi ve livâ ve hicâbe görevleri Mekke'nin fethinden sonra da Hz. Peygamber'in onaylamasıyla bu ailede kaldı.[55]

Abdumenaf'ın Nevfel, Abduşşems, Hâşim ve Muttalib olmak üzere dört oğlu vardı ve zamanla bunlar dört ayrı kabile oldular. Hz. Peygamber ile Ebû Süfyan dördüncü nesilde birleşmektedirler. Diğer ifadeyle Hz. Peygamber'in kabilesi Benî Hâşim ile Ebû Süfyan'ın kabilesi olan ve daha sonraları Ümeyye oğulları, Emevîler ismiyle meşhur olan Benî Abduşşems birbirlerinin amcaoğullarıydılar ve Mutayyebûn grubunda yer almaktaydılar.

Anlattığımız şekilde gerçekleştirilen görev dağılımında zaman içerisindeki değişen güç dengelerine bağlı olarak bazı değişiklikler olmuştu. İslam'ın doğduğu günlerde bu temel görevler bu on boy içerisinde öne çıkan bir şahıs tarafından aşağıdaki şekilde yürütülmekteydi.

Hâşimiler arasında Abbas b. Abdulmuttalib öne çıkan kişiydi. O, hacılara su temin etme görevi olan sikâyeyi yerine getiriyordu. Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiğinde bu vazifenin amcasında kalmasını onaylamıştı.

Abduşşems (Ümeyye oğulları) arasında Ebu Sufyan b. Harb öne çıkan kişiydi. O, kartal anlamındaki "el-ukâb" vazifesine, Kureyş'in sancağına sahipti. Savaş zamanında bu sancağı görevli kişi çıkarırdı. Eğer başka bir komutan üzerinde anlaşma sağlanırsa sancak ona verilir, yoksa normalde de komutanlık görevi öncelikle kendisine ait olduğu için sancak muhafızı komutan olarak kalırdı.[56]

54 İbn Habîb el-Münemmak'ta sadece sikâye'nin Abdumenaf'a, rifâde'nin ise Esed'e verildiğini kaydetmektedir. Bkz. İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 190.

55 Bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 130-133; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 166, 167; 175-181; a. mlf., *el-Münemmak*, 30-35; 50-52; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 52-56; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 276.

56 İslam davetinin başladığı dönemde Ebû Süfyan Mekke'nin komutanlığı (Kıyâde) görevini sürdürmekteydi. Bedir savaşı olduğu sırada kendisi kervanla Mekke'ye dönmekte olduğu için müşriklerin ordusuna ayrı kabile-

Benî Nevfel arasında Hâris b. Âmir önde gelendi. Bunun vazifesi Rifâde idi. Bu kişi özellikle fakir hacıların yemek ihtiyacı için Kureyşlilerden toplanan paralarla onların bu ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.

Benî Abduddâr arasında öne çıkan kişi Osman b. Talha idi. Kâbe'nin ve kapısının korunması göreviyle birlikte livâ (bayrak) vazifesi de verilmişti. Dâru'n-Nedve'ye başkanlık etme görevinin de Abduddâr'a ait olduğu bildirilmektedir.

Benî Esed arasında Yezid b. Zem'a b. Esved önde gelendi. Şura başkanlığı "meşûra" görevini yürütüyordu. Kureyşli liderler onunla istişare etmeden karar almazlardı. Eğer istişarede anlaşılırsa başkan onları istişare sonucunu uygulamada serbest bırakırdı. Şayet ittifak sağlanamaz ise oylamaya gidilmekteydi.

Benî Teym arasında Ebu Bekr önde gelendi. Kendisi kan diyetini, farklı olaylarda meydana gelen zarar-ziyanı belirleme görevi olan "eşnak" vazifesini yerine getiriyordu. Bu konuda diğer liderlerle istişarelerde bulunmakla birlikte asıl söz sahibi olan kendisiydi.

Benî Mahzum arasında önde gelen Halid b. Velid'di. Kendisi savaşlarda kullanılmak üzere toplanan paraların idaresinden (tahtı revan) ve süvarilere komutanlık etme (e'inne) ile yetkilendirilmişti.

Benî Adiy içinde önde gelen Ömer b. Hattab idi. Elçilik (sifâre) günümüzdeki tabiriyle dışişleri bakanlığı görevini yerine getiriyordu. Kureyş ile diğer kabileler arasındaki sorunlarda Kureyş adına tek yetkili olan şahıstı.

Benî Cumah arasında önde gelen Safvan b. Ümeyye idi. Geleceği, mukadderatı öğrenmek için yapılan fal okları (ezlâm) onun kontrolündeydi. Genel anlamda toplumu ilgilendiren işler ezlâm çekilmeden yapılmazdı.

den Utbe b. Rebia komutanlık yapmış, Uhud ve Hendek savaşlarında ise bu savaşlara katılan Ebû Sûfyan kıyâde görevinden dolayı doğal olarak komutanlık yapmıştı. Bkz. Ezraki, *Ahbâru Mekke*, I, 86.

Benî Sehm arasında önde gelen Hâris b. Kays'dı. O hakemlik (tahkim) ve ilahlara sunulan malların "emvâlu'l muhâcerenin" sorumlusuydu.[57]

Mekke Şehir Devletinde Görevler Çizelgesi[58]

	Görev	Niteliği	Görevli Boylar	Görevliler
Siyasi Görevler	Riyâset	Yönetim İşleri	Benî Ümeyye	Ebû Süfyan
	Mele, Dâru'n-Nedve	Nedve Meclisi	Benî Abduddâr	Osman b. Talha
	Meşvere	Meclis Başkanlığı	Beni Esed	Yezid b. Zem'a
	Sıfâre	Dış İlişkiler ve Elçilik	Beni Adiy	Ömer b. Hattab
Mali Görevler	Rifâde	Özellikle fakir hacıların yemek ihtiyaçlarının karşılanması için toplanan vergi	Beni Nevfel	Hâris b. Âmir
	Sikâye	Su Dağıtım Hizmetleri	Beni Hâşim	Abbas
	Emvâlu'l-Muhâcere	Kâbe'deki dini hediyelerin dağıtımı	Beni Sehm	el-Hâris b. Kays
Askeri Görevler	Kıyâde	Komutanlık	Benî Ümeyye	Ebû Süfyan
	Ukab	Piyade ordusunun tanzimi	Benî Ümeyye	Ebû Süfyan
	Kubbe ve Ei'nne	Süvari Ordusu ve Putların Taşınması	Benî Mahzûm	Hâlid b. Velid
	Livâ	Sancak Çekimi	Benî Abduddâr	Osman b. Talha
Dinî Görevler	Sidâne Hicâbe	Kâbe muhafızlığı	Benî Abduddâr	Osman b. Talha
	Ezlâm Eysar	Fal Okları	Benî Cumah	Safvan b. Ümeyye
	Nesî	Takvim Görevi	Benî Kinâne	Cünâde b. Avf
	İcâze	Hac İbadetleri	Temim	Ğavs b. Mürre
	İfâze		Advan	Ebû Seyyâre
Adlî Görevler	Eşnak	Adli ve Yargı Davaları	Beni Teym	Ebû Bekr
	El-Hukûme		Benî Sehm	el-Hâris b. Kays

Bu çizelgeye göre haccın uygulanmasını içeren icâze Temim, ifâze Advan kabilesine, haccın zamanının belirlenme-

57 Ahmed b. Muhammed b. Abdu Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, Beyrut, 1983, III, 267, 268; Bulûğu'l-Ereb, II, 249, 250. Ayrıca bkz. Apak, Adem, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: , 10, Sayı: 1, s. 177–194.

58 Çizelge için bkz. Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara, 2003, s. 245.

sinde asıl görev olan nesî ise Kinâne kabilesine aitti. Bu kabileler Mudar soyuna bağlıydılar. Diğer ifadeyle Kureyşten değillerdi ve Mekke'nin yönetiminde doğrudan bir yetkileri, etkileri olmadığı için Mekke dönemindeki mü'min-müşrik ilişkilerinde bunların etkili olduklarına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu bilgiden hareketle Mekke döneminde genel olarak mü'minler ve müşriklerin Kureyşin boylarından olduğunu, muhalefetin de buna göre şekillendiğini ifade edebiliriz.

Mele, dâru'n-nedve, sifâre, emvâlu'l-muhâcere, kubbe ve einne, livâ, sidâne hicâbe, ezlâm ve el-hukûme gibi çok önemli on görevde imtiyaz ve yetki Ahlâf grubuna aitti.

Meşvere, sikâye, eşnak, riyâset, kıyâde, ukab ve rifâde gibi yedi görev, yetki Mutayyebûn grubuna aitti. Ancak bunlardan siyasi ve askeri alandaki riyaset, kıyâde ve ukab Abduşşems diğer ifadeyle Ümeyye oğullarına aitti.

Bu görev dağılımı ve o dönemle ilgili diğer bilgileri bir arada değerlendirdiğimizde, Kureyş boylarını siyasî, ticarî ve askerî etkinlikleri itibariyle iki gruba ayırmamız mümkündür: Buna göre Mekke'nin en güçlü kabilelerini Mahzum, Abduşşems (Ümeyye) ve Sehm oğulları oluşturmaktaydı. Haşim, Cumah, Zühre, Adiy, Nevfel, Teym, Muttalib ve Abduddâr kabileleri ise onlardan sonra gelmekteydiler.

Bu dağılım Mekke'de Ahlâf grubunun Mutayyebûn grubundan daha güçlü ve etkin olduklarını göstermektedir. Abduşşems oğulları her ne kadar Mutayyebûn'dan olsalar da Hâşim oğullarıyla aralarında eskiden gelen bir rekabet, çekememezlik olduğu için[59] İslam daveti başladığında Ahlâf grubundakiler kadar şiddetli olmasalar da sonuçta muhalif kanatta yer almışlardı. Bu durum, hem Mutayyebûn grubunun gücünün zayıflamasına hem de Ahlâf grubunun gücünün artmasına dolayısıyla İslam davetine karşı gösterilen muhalefetin, baskıların şiddetlenmesine sebep olmuştur.

59 İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 90, 97; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 60, 61; 72-75; konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasîlere Kadar)*, s. 88-104.

İnsanlar yalnız kalmamak, sevinç ve üzüntülerini paylaşmak, yardımlaşmak, hayatı güzelleştirmek ve kolaylaştırmak için dostlar edinmekte ve insanların inanç, düşünce ve tavırlarında dostlarının ciddi etkisi bulunmaktadır. Mekke'de İslam öncesinde ve İslam'ın doğduğu dönemde Mekke'nin ileri gelenleri arasında kurulmuş olan sıkı dostluklar bulunmaktaydı. Bu tür dostlara çoğulu nudemâ olan "nedim" denilmekteydi. O dönemdeki dostluklar içinde en yaygın bilinenlerden bazıları şunlardır:

Hamza b. Abdulmuttalib ile Abdullah b. es-Saib el-Mahzumî dosttu ve bu ikisi birlikte Müslüman oldular.

Ukbe b. Ebî Muayt ile Ubey b. Halef dostu. Ukbe Bedir'de, Ubey ise Uhud'da öldürüldü.[60]

Esved b. Muttalib b. Esed ile Esved b. Abduyağus ez-Zührî dosttular ve daima birlikteydiler, Kâbe'yi kılıçlarını birbirlerine bağlayarak tavaf ettikleri için bunlara Esvedân (iki esved) denilmekteydi.

Utbe b. Rebia b. Abduşşems ile Mut'im b. Adiy dosttu. Utbe Bedir'de öldürüldü.

Ebû Süfyan ile Abbas b. Abdulmuttalib dosttu.

Ebu Leheb ile Hâris b. Âmir b. Nevfel b. Abdumenaf dosttu. Haris Bedir'de öldürüldü.

Velid b. Utbe b. Rebia ile As İbn Münebbih b. Haccac es-Sehmî dosttu. Bu ikisini Ali Bedir'de öldürdü.

Hâris b. Hişam b. Muğira el-Mahzûmî ile Hakîm b. Hizam b. Huveylid b. Esed b. Abduluzza dosttular. Mekke'nin fethinden sonra birlikte Müslüman oldular. Bunlar ve Ebû Süfyan müellefe-i kulûbtan oldukları için Hz. Peygamber bunlara yüzer tane deve vermişti.[61]

60 Bedir savaşında esir düşen Ukbe b. Ebî Muayt boynu vurularak öldürüldü. Ubey b. Halef ise Uhud savaşında Hz. Peygamber'in attığı mızrak ile öldürüldü. Bkz. Abdurrezzak, *el-Musannef*, V, 205; 356, 357; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 138.

61 İbn Habib, *el-Münammak*, s. 422, 423.

Âs b. Vâil, Hişam b. Muğira b. Abdullah b. Amr b. Mahzum ve Ebu Cehil dosttular.

Nebih b. Haccac es-Sehmî ile Nadr b. Hâris dosttular ve Bedir'de öldürüldüler. Nebih zındık ve Hz. Peygamber'e eziyet edenlerdendi.

Münebbih b. Haccac es-Sehmî ile Tuayme b. Adiy b. Nevfel b. Abdumenaf dosttular. Hz. Hamza Tuayme'yi Bedir'de öldürdü.[62]

Bu isimleri, iman edip etmemeleri, nerede ve nasıl öldükleri, İslam davetine, Hz. Peygamber ve mü'minlere karşı gösterdikleri tepkiler açısından değerlendirdiğimizde İslam öncesinde başlayan bu dostlukların tüm hayatlarında ciddi anlamda belirleyici olduğu ve İslam düşmanlarının da belli bir ekip olduğu görülmektedir.

2.2. Kabilecilik

İslam öncesinde Arabistan'da hayat kabile merkezli olarak yaşanmaktaydı. Bu sosyal yapı yukarıdan aşağıya doğru genel olarak şa'b, kabile, imâre, batn, fahz, fasîle şeklinde sıralanmaktaydı.[63] Yerleşik, güçlü bir merkezi yönetimin olmaması her kabilenin kendi ayakları üstünde durmasını zorunlu hale getirdiği için yaşamın ana unsuru kabileydi. Aile ataerkil yapıya göre kurulduğu için kabileler de bu mantık üzere şekillenmekteydi. Bu toplulukta neseb (aynı soydan olmak) çok büyük bir öneme sahipti. Birbirine sıkı sıkıya bağlı olan, yardımlaşan topluluk anlamına gelen *usbe*[64] kelimesinden türeyen asabiyet (kabilecilik) çok yaygındı ve zaman zaman bir kabile içindeki boylar dahi birbirlerine karşı ittifaklar oluşturabilmekteydi. Bu durumu "ben ve kardeşim amcazademin; ben ve amcazadem yabancı aleyhine birleşiriz" darb-ı meseli çok net bir şekilde açıklamaktadır.[65] Kişinin kabilesi

62 İbn Habîb, *el-Muhabber*, 172-177; a. mlf., *el-Münammak*, s. 364-368; Tuayme'nin Hz. Peygamber'in emriyle boynunun vurulduğu da nakledilmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 154.

63 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 508-514; IV, 316-319.

64 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 339.

65 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 313.

olmadan kendini koruyabilmesi mümkün olmadığı için kendisine düşmanlık yapanlara karşı kabilesini yardıma çağırması, akrabalarının zalim mi yoksa mazlum mu olduğunu sorgulamadan onlara yardım etmesi zaruri bir durum olarak kabul edilmekteydi.[66]

Baba tarafından olan akrabalık (übüvvet) temel olmakla birlikte, akrabaların çokluğu ve dayanışması kabilenin gücünü arttıracağı için anne tarafından olan akrabalık da (huûlet) toplumsal ilişkilerde önemli bir yer tutmaktaydı. Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'in annesi Selma, Medineli Hazrec kabilesinin Neccar oğulları boyuna mensup olduğu için Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde ilk olarak Neccar oğullarının misafiri olmuştu.[67] Onların Hz. Peygamber'e inanıp, onu korumalarında bu akrabalığın ciddi bir etkisi bulunmaktadır.[68]

Bu katı kabilecilik ortamında eğer bir fert üzerine düşen görevleri yapmaz, kendisi ve kabilesinin şerefine leke sürecek davranışlarda bulunan ve kendisine yapılan uyarıları dikkate almazsa cezalandırılarak, aile ve kabilesiyle bağları koparılırdı. Böylece o kabile mensubu olmaktan kaynaklanan tüm hak ve görevleri sona erer, bu durumları da hac ve panayır mevsimlerinde açıkça ilan edilirdi. Bazen de bu kişiler belirli yerlere sürülürdü. "Hâl" denilen bu büyük ceza kişinin başka bir kabile, aile veya şahıs tarafından himâye altına alınmasına, onlarla hılf (ittifak) veya câr (sığınma) anlaşması yapmasına kadar devam etmekteydi. Bu duruma düşen kişi "Hâli (sahipsiz, boş), tarîd (dışlanmış), dâl (başıboş, yolunu kaybetmiş)[69] laîn (lanetlenmiş)" gibi isimlerle anılmaktaydı. Ayrıca bu, bir kişinin başına gelecek en kötü dönem olarak kabul edilmekte olduğu için bu kişiler kendilerini emniyette hissedemezler ve

66 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 392.
67 İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 168; 495.
68 Corci Zeydan, *et-Târîhu't- Temeddunü'l-İslamî*, IV, 21, 22. Corci Zeydan eserinde Hz. Peygamber'in büyük babaannesi yerine annesinin Kahtan kabilesinden Hazrec'in Neccar oğullarından olduğunu kaydetmektedir. Ancak Hz. Peygamber'in annesi Kureyş'in Zühre oğullarındandı. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 156.
69 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 563.

çok zor durumlarda kalırlardı. Eğer kendilerini koruyacak bir şahıs, kabile bulamazlarsa bir araya gelerek yol kesip, kervan soydukları da olmaktaydı.[70]

2.3. İttifaklar

Kabileler her ne kadar baba ve anne tarafından akrabalarıyla güçlerini artırma yoluna gitseler de çöl ortamında mümkün olan en büyük güce sahip olmak kendi güvenlikleri için çok önemli olduğundan şahıslar ve kabileler arasında hılf (ittifak) anlaşmaları yapılmaktaydı.[71]

Toplum arasında ittifak yapmaya, ayrılmamaya, beraber kalmaya "muhâlefe;" ittifak yapan kişiye de çoğulu ahlâf olan halîf (müttefik) denilmekteydi.[72]

Şahıslar, kabileler ve toplumlar arasında yapılan hılflerin cahiliye döneminde çok büyük bir önemi vardı. Hılften dönmek çok büyük bir suç ve aşağılık bir davranış olarak kabul edilmekteydi. Ancak bu anlaşmalar ortak menfaatler devam ettikçe devam etmekte, bu menfaatler sona erdiğinde veya taraflardan biri başka bir kabile ile ittifak anlaşması yapmak istediğinde anlaşma feshedilmekteydi.[73]

İbn Hişam Habeşistan'dan geri dönen mü'minlerin isimlerini sayarken Abduşşems'in "halîf"lerinden, Mahzum'un "halîf"lerinden, Benî Âmir'in "halîf"lerinden şeklinde mü'minlerin isimlerini zikretmektedir. Bu durum hem halîfliğin yaygınlığını, hem de mü'minlerle müşrik şahıs ve kabilelerle -ki bu ismi geçen kabileler İslam davetinin en şiddetli muhalifleriydi- arasında hılf'in yapıldığını göstermektedir.[74] Aynı şekilde İslam'ı ilk olarak kabul eden Medineli bazı kabile mensupları da Hazrec'e karşı Kureyşlilerle hılf yapmak amacıyla hac döneminde Mekke'ye gelmişlerdi.[75] O dönemin şartlarında her kabilenin kendi varlığını güvenceye almak ve güvenlik içinde

70 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 410-413.
71 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 467.
72 İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 136.
73 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 369-376.
74 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 365-368.
75 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 427.

kalabilmek için diğer kabilelerle hılf yapması kaçınılmaz bir durumdu.

Mekke tarihindeki en önemli hılflerin başında yukarıda anlattığımız Kureyş'i oluşturan boyların iki muhalif gruba ayrılmasına sebep olan Hılfu'l-Ahlâf ve Hılfu'l-Mutayyebûn ittifakları gelmektedir. İslam öncesinde yapılan bu ittifaklar, İslam sonrasındaki olaylar da dâhil olmak üzere kendilerinden sonra meydana gelen pek çok olayı ciddi oranda etkilemiştir.

Toplumda sadece siyasi amaçlara, menfaatlare dayanmayan bazı ittifaklar da yapılmaktaydı. Bunların başında ise hılfu'l-fudullar gelmektedir.

Araplar haram aylarda savaş yapmayı günah kabul ettikleri için bu aylarda yapılan savaşlara haramı helal sayarak günah işleme anlamına gelen "ficar savaşları" denilmişti. Bu savaşların biri Kureyş ile Kinâne'den Gays b. Aylan arasında, diğerleri ise Kureyş ile Hevâzin arasında olmuştu. Genellikle Ukaz panayırı esnasında olan bu savaşlarda her kabile kendi sancağı altında savaşmıştı. Abdumenaf'ın komutanı Harb b. Ümeyye b. Abduşşems, yardımcısı da oğlu Ebû Süfyan'dı. Hz. Peygamber bu savaşlar esnasında yirmili yaşlardaydı.[76]

Kureyş, bu savaşlar dışında kendi içinde veya başka bir kabile ile savaşmamıştı. Hem Kâbe'nin koruyucuları olmalarından kaynaklanan dinî kimliklerinin etkisiyle, hem de ticari menfaatlerine zarar gelmemesi için savaştan uzak duruyorlar ve kendilerini halîm olarak nitelendiriyorlardı. Ancak ficar savaşları mevcut barış ve emniyet ortamını bozduğu için bazı sorunlar, ticari haksızlıklar ortaya çıkmaya başlamıştı.

En son ficar savaşı Safer ayında olmuş ve anlaşma sağlanmıştı. Zilkade ayına gelindiğinde ise ticaret için Mekke'ye gelen Zebidli bir adamdan Ahlâf grubundan olan Âs b. Vâil es-Sehmî bazı mallar satın aldı; ancak ücretini ödemedi. Bunun üzerine bu şahıs Ahlâf grubunu oluşturan Abduddâr,

76 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 184-186. Geniş bilgi için bkz. İbn Habîb, *el-Münemmak*, 160-185; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 268, 269; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 482, 483.

Mahzum, Sehm, Cumah ve Adiy kabilelerine giderek onlardan yardım istedi. Ancak onlar bu adama yardım etmek bir yana onu azarlayarak yanlarından kovdular. Bunun üzerine aynı şahıs her kabile kendi nâdiye, toplantı yerinde bulunmaktayken güneş doğmadan önce Ebû Kubeys dağına çıkarak başından geçenleri bağırarak anlattı ve Mekkelilerden yardım istedi.

Yaşanan bu olay Kureyş'e ağır geldi. Çünkü Mekke'ye hem başka Arap kabilelerinden hem de diğer milletlerden ticaret için gelenler vardı ve onların da haksızlığa uğramaları mümkündü. Yaşanan bu olayların ticareti olumsuz etkilemesinden korktukları için konuyu gündemlerine alıp değerlendirdiler. Zübeyr b. Abdulmuttalib'in başkanlığında Benî Hâşim, Benî Muttalib, Zühre ve Teym kabilelerinin ileri gelenleri Abdullah b. Cud'an'ın evinde toplanarak kendileri hayatta olduğu müddetçe ne kendilerinden ne de başkalarından, zengin veya fakir hiç kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı, bu tür durumlarda mazlumun yanında durarak hakkını zalimden alacaklarına dair yemin ettiler. Hz. Peygamber'in de katıldığı bu anlaşma Hılfu'l-fudul (faziletliler anlaşması, ittifakı) olarak isimlendirildi.

Bu grup ilk iş olarak Âs b. Vâil'den Zebidli tüccarın hakkını aldı. Daha sonraki zamanlarda ise Ubey b. Halef el-Cumahî'nin ve Nebih b. Haccac es-Sehmî'nin yaptıkları haksızlıkları engelleyerek mazlumlara haklarını iade ettiler.[77] Bu gruptan olan Abbas b. Abdulmuttalib ve Ebû Süfyan da mazlumun hakkını koruma konusunda gayret göstermişlerdir.[78]

Nevfel ve Abduşşems oğulları her ne kadar Mutayyebûn grubundan ve Abdumenaf'tan olsalar da Hılfu'l-fudul'a katılmamışlardı.

77 İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 133, 134; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 52-59; 166, 167; a. mlf., *el-Münemmak*, s. 186-189; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V, 192-195; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 275-277. İbn Hişam, İbn Habîb'ten farklı olarak bu anlaşmaya Esed b. Abduluzza'nın da katıldığını kaydetmektedir. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 133.

78 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 276.

Bu iki kabile Hılfu'l-fudulda yer almasalar da sonuçta Abdumenaf'tan oldukları için İslam davetiyle ilişkileri Ahlâf grubu gibi olmamıştır. Boykotun kaldırılmasında etkili olanlardan birinin ve Taif dönüşü Hz. Peygamber'i himâye edenin Nevfel oğullarının reisi Mut'im b. Adiy olması da bu durumu açıklamaktadır.[79]

Hılfu'l-fudul genellikle gerçekleştirildiği tarihsel ve sosyolojik bağlam tam olarak göz önüne alınmadan Mekke'deki fazilet sahibi insanların sırf iyilik, fazilet, erdem adına yaptıkları bir faaliyet olarak ele alınıp değerlendirilmektedir.[80] Konunun bu yönü olmakla birlikte bu ittifakın yapılmasında ticari kaygıların, daha önce Kureyş'i oluşturan kabileler arasında oluşan Ahlâf-Mutayyebûn kamplaşmasının da ciddi oranda etkisi bulunmaktadır. Bu anlaşmaya Ahlâf grubundan hiçbir kabilenin girmemiş olması, kaynaklarda nakledilen örneklerde haksızlık yapanların bu gruba bağlı kabile üyelerinden haksızlığı engelleyenlerin ise Mutayyebûn grubunu oluşturan kabilelerden oluşması bu durumu açıklamaktadır.

İslam daveti başladığı dönemlerde Ahlâf grubundan olan Ebû Cehil el-Mahzûmî bir tüccara haksızlık yapmıştı. Kureyşlilerin kendilerinden yardım isteyen bu kişiyi alay ederek Hz. Peygamber'e yönlendirip sonra da ne olacak diye merakla seyretmelerinde de bu kamplaşmanın ve Ahlâf grubunun İslam davetine inatla karşı koymasının da etkisi bulunmaktadır.[81]

Araplar geleneklerine aşırı bağlı oldukları, sosyo-politik yapı kabilecilik ekseninde şekillendiği, Kâbe ve Mekke'nin yönetimindeki her yetki, görev kabilenin ayakta kalıp gücünü korumasında aşırı önemli olduğu için Hz. Peygamber tevhidi anlatmaya başladığında siyasal yapıya ve bu görevlerin değişimine dair hiçbir ayet indirilmemesine, Hz. Peygamber de bu konuda hiçbir şey söylememesine rağmen tepkinin şiddetli

79 Abduşşems ve Nevfel oğullarının Hâşim ve Muttalib oğullarıyla ilişkilerinin bozulmasıyla ilgili olarak bkz. Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)*, s. 100-104.

80 Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 52, 53; Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar, İstanbul, 1983, II, 254, 255.

81 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 389, 390; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 128, 129.

olması, özellikle de tepkilerin yoğun olarak bu kabilelerden gelmesi liderlerin işin nereye varacağını sezmiş olmalarına ve İslam davetinin başarılı olması durumunda Hz. Peygamber'in şahsında özelde Hâşim oğullarının, genelde de Mutayyebûn grubunun ağırlığının artacağını düşünmüş olmalarından da kaynaklanmıştır.[82]

Sosyal hayatın getirdiği şartlardan kaynaklanan ittifak anlaşmalarından biri de muâhât anlaşmalarıydı. Kardeşlik, kan veya süt bağıyla oluşan akrabalığı ifade etmekle birlikte kardeş kelimesi başka biriyle kabile, din, meslek, sevgi veya herhangi bir konuda ortak olma anlamına da gelmektedir. İhvân (kardeş) olmak insanlar arasındaki ihtilaf ve muhalefetin yok olmasını ifade etmektedir.[83]

Ehun (kardeş) kelimesinden türeyen muâhat (kardeşlik anlaşması) şahıslar arasında olduğu gibi toplumlar, aşiretler ve kabileler arasında da yapılmaktaydı. Tarafların bedevî veya şehirli, Arap veya diğer milletlerden olması herhangi bir engel teşkil etmiyordu. Bu anlaşma yardımlaşma ve dayanışma amaçlı yapılmakta ve taraflar birbirine mirasçı olmaktaydı.[84]

Hz. Peygamber Mekke'de mü'minler arasında hak, adalet, iyilik, hayır, ihsan konularında muâhat anlaşması yapmıştı. Medine'de ise bu konulara ek olarak karşılıklı mirasçı olmayı da kapsayacak şekilde muâhat akdi yapmıştı.[85]

Anlaşma anlamında kullanılan ifadelerden biri de Habl (anlaşma, ahid) kavramıdır.[86] Bu kelime Kur'an'da Yahudiler-

82 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Evkuran, Mehmet, "Peygamber, Karizma ve Siyasal Otorite," *İslamî İlimler Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, Bahar, 2006, s. 61-63.

83 İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 22.

84 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 365. Kardeşlik anlaşması bedeviler arasında günümüzde de uygulanmaktadır. Corci Zeydan, *et-Târîhu't-Temeddunü'l-İslamî*, IV, 25.

85 Medine'deki muâhat için bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 504-507; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 270, 271; Hem Mekke hem de Medine'deki muâhat için bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 70-75. Her iki eserde de kimin kiminle kardeş yapıldıkları kaydedilmektedir. Mirasçı olmanın uygulanması ve nesh edilmesiyle ilgili olarak bkz. Nisa, 4/33; Enfal, 8/75.

86 İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 114.

le olan ilişkiler anlatılırken, "Onlar nerede olurlarsa olsunlar aşağılanmaya, zillet içinde yaşamaya mahkûmdur. Az çok izzet içinde yaşamaları ise ancak Allah'ın güvencesine ve insanların/başka toplumların ahdü emân vermesine bağlıdır."[87] şeklinde geçmektedir. İkinci Akabe Biatı'nda Ensar'ın: "Ey Allah'ın Rasulü Medine'deki Yahudilerle aramızda "hibâlen" (anlaşma) var onu iptal edeceğiz" şeklindeki ifadelerinde de aynı kavram geçmektedir.[88]

Bir kişi, bir kabile diğerine katılmak istediğinde, bu isteği kabul edilirse o kabilenin nesebinden sayıldığı için, himâye altına girmiş sayılır ve onun akrabalarından olurdu. Bu uygulamaya ise istilhak (bir kabileye dâhil olmayı istemek) denilmekteydi. Bu şekilde bir başka kabileye katılana "müstelhika", ed-daiyye (babasından başka birine nisbet edilen) denilmekteydi. Daha sonraları bu uygulama ve evlatlık edinme İslam tarafından kaldırılmıştır.[89]

İslâm öncesi dönemde Ahlâf-Mutayyebûn gruplaşması ve Hılfu'l-fudûl gibi hadiseler neticesinde meydana gelen bölünmeler, Mekke'nin idarî yapısı ve siyasetinde belirleyici bir rol oynamıştır. Aynı durum, kabilelerin Hz. Peygamber'in tebliği karşısında tutum belirlemelerinde de etkili olmuştur. Cahiliye döneminde çeşitli sebeplerle Haşim oğullarına düşman olan kabileler aynı davranışlarını İslâm'a ve Müslümanlara karşı da göstermişlerdir. İslâm öncesinde Hz. Peygamber'in kabilesiyle daha sıcak ilişki içinde olan Mekke aileleri ise gerek Hz. Peygamber'e ve diğer kabilelerden iman edenlere, gerekse kendi kabilelerinden İslâm'a dâhil olanlara daha müsamahakâr bir tavır sergilemişlerdir.[90]

87 Al-i İmran, 3/113.
88 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 442. Ayrıca İbn Hişam, Kureyş Hz. Peygamber'e düşmanlık yapınca Ebu Talib'in Hz. Peygamber'i himâyesine almasını da farklı bir kelime olan "hadebe" fiili ile ifade etmektedir. Bkz. İbn Hişam, *Siret*, I, 224.
89 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 357,358.
90 Bkz. Apak, Adem, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi Ve Siyasetinin Oluşumu," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 194.

2.4. Civâr

Birçok biçimde yapılan ittifak anlaşmalarının dışında daha çok koruma, himâye etme amaçlı gerçekleştirilen, farklı şekillerde isimlendirilen bazı uygulamalar bulunmaktaydı. Bunların en önemlisi civâr anlaşmasıydı.

Evi senin evine yakın olan kişiye el-câru (komşu) denir. Kardeşlik ve arkadaşlık sadece bir tarafın isteğiyle nasıl olmuyorsa komşuluk da tek taraflı olmaz. Komşuluk kelimesinde yakınlık manası olduğu için, bir kişiye diğer insanlardan daha yakın olana câverahû (onunla komşu, yakın oldu) denir. *İste'certuhu fe ecâranî* ifadesi "ben ona sığınmak, onunla müttefik olmak istedim o da beni korudu, müttefik kabul etti" anlamlarına gelmektedir.[91]

Yan yana, bitişik ve komşu olmak anlamlarına gelen *câvera* fiilinden türeyen ve sığınmak, barınmak, korumak gibi manaları olan "civâr" kelimesi teknik bir terim olarak, cahiliye devrinde ve İslami dönemde Araplar arasında yaygın olan bir himâye şekliydi. Sığınma, himâye talep edene "müstecîr", himâye edene "câr", "mücîr", "hafîr" ve "muîz" denmekteydi. Bu anlaşma ile müstecir, cârın nesebinden sayıldığı için bu uygulama toplum nezdinde neseb ve asabiyet açısından büyük bir öneme sahipti ve bir kanun gibi kabul edilmekteydi. Civâr sözleşmeleri toplum içinde, hac mevsiminde veya panayırlarda ilan edilmekteydi. Bir kişinin kabile reisinin çadırına sığınmasıyla da bu gerçekleşmiş olmakta ve kutsal kabul edilen bir binaya, bölgeye sığınan kişi de o bölgenin sorumlusunun himâyesine girmiş sayılmaktaydı. Büyük kabilelerden korkan küçük kabileler, kendilerini koruması için ondan daha büyük olan diğer bir kabileden sığınma talep etmekteydiler. Civâr anlaşması gerçekleştiğinde sığınma hakkı veren koruması altına aldığı kişinin, kabilenin her türlü himâyesinden sorumlu idi. Ancak sığınma hakkı alan kişi şartlara uymazsa civâr anlaşması sona ermekteydi.[92]

91 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 91.
92 Cevad Ali, *el-Mufassal*, IV, 360-363.

Bu kavram Kur'an'da on ayette geçmektedir. Bu ayetlerin üçünde[93] komşu ve yakın olma anlamlarında; Mekkî surelerdeki ayetlerde,[94] "Eğer, Hz. Peygamber görevini yerine getirmezse onu Allah'ın azabından kimsenin koruyamayacağı, müşrikler iman ederlerse Allah'ın onları cehennem azabından koruyacağı, Yüce Allah'ın her şeyi koruyup kolladığı, himâye ettiği ancak kendisinin himâyeye, korunmaya ihtiyacının olmadığı, Allah'a rağmen kâfirleri, müşrikleri o acıklı cehennem azabından kimsenin koruyup kurtaramayacağı anlatılmaktadır."

Medenî ayetlerde[95] ise müttefik, sığınma talep etmek ve bu talebi kabul ederek emân vermek anlamlarında kullanılmaktadır.

Bu ayetlerdeki kullanımlarından da anlaşıldığı gibi civâr kavramı emân vermek, korumak, himâye altına almak, müttefik ve komşu olmak gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Kabileler devletler gibiydi. Aralarında uyulması gereken kanunlar, kurallar, ittifak antlaşmaları vardı. Kabileyle bu tür bir anlaşması veya kabilenin herhangi bir ferdiyle yapılmış civâr anlaşması olmayanlar o kabilenin toprağından geçemezdi. Bu geçiş hakkından dolayı belli bir ücret de alınmaktaydı. Kişi o kabilenin toprağından çıkana kadar onların koruması altında kabul edilmekte yol güzergâhında bulunan her kabile ile bu tür antlaşmalar yapması gerektiği için Kureyşli tâcirler de kervanlarının emniyeti için bu tür geçiş sözleşmeleri yapmaktaydılar. Kabile reisinin kendi topraklarındaki şahısları, kervanları saldırılardan, zulümlerden koruması gerekmekteydi. Eğer koruyamazsa aldığı ücreti iade etmesi icab ederdi. Bu tür sözleşmeler "hablu'l-civâr" olarak isimlendirilmekte ve antlaşma olarak kabul edilmekteydi.[96]

93 Ra'd, 13/4; Ahzab, 33/60; Nisa, 4/36.
94 Cin, 72/22; Ahkaf, 46/31; Mü'minun, 23/88; Mülk, 67/28.
95 Tevbe, 9/6; Enfal, 8/48. Bu ayette, müşriklere: "Ben sizin müttefikinizim" dediği nakledilen şeytan, Benî Müdlic b. Hâris kabilesinden Sürâka b. Mâlik b. Ceş'am el-Kinânî'dir. Bkz. Mukâtil, *Tefsir*, II, 21.
96 Cevad Ali, el-Mufassal, V, 628, 629.

Koruma altına alınan kişiler arasında şunları zikredebiliriz, Hz. Ebu Bekr, Mekke'de mü'minlere yapılan baskılardan dolayı hicret etmek için yola çıktığında Ehâbiş'in reisi İbn Duğunne ile karşılaşmış, İbn Duğunne Ebu Bekr'i koruması altına almıştı. Aynı şekilde Habeşistan'dan geri dönen Müslümanlar da Mekke'ye ya gizlice ya da bir kişi veya kabilenin himâyesinde girebilmişlerdi. Bu himâye olayları da icâre ve civâr kelimeleri ile anlatılmaktadır.[97]

Ayrıca Hz. Peygamber Taif dönüşünde Ebu Talip'ten sonra Hâşim oğullarının lideri Ebu Leheb ondan kabile korumasını kaldırdığı için Mekke'ye ancak Nevfel oğullarının lideri Mut'im b. Adiy'in civârında girebilmişti.[98]

Bu uygulamalara yakın işlevlerde, anlamlarda kullanılan kavramlardan biri de himâyedir. Sözlükte "korumak, zarar verecek şeylere engel olmak" anlamına gelen *hamê* fiili, *hameytuhû himâyeten* şeklinde kullanıldığında "ben onu korudum, savundum" anlamlarına gelmektedir. *Himen* kelimesi ise "korunan, yaklaşılması yasak olan kişi, şey," *ahmeytu'l-mekân* ise "Ben mekânı korudum" anlamına gelir.[99] Bir şahsı korumak, koruma altına almak anlamındaki himâye kavramı Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Yukarıdaki naklettiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi Arapçada bu anlamı ifade etmek için himâye kavramından çok hilf ve civâr kelimeleri kullanılmaktadır.

Cahiliye döneminde kabileler arasında karşılıklı güvensizlik vardı. Özellikle ticari ilişkilerde ve panayırlarda malların

97 Bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 369-373. Konuyla ilgili isimleri sayılırken Osman b. Maz'un el-Cumahî'nin, Velid b. Muğire'nin civârına, Ebu Seleme el-Mahzumi'nin, kabilesi kendini korumadığı için kabilesinin itirazına rağmen dayısı Ebu Talib'in civarına girdiği ve Ebu Leheb'in de bu konuda Ebu Talib'i destekleyip İslam davetinin muhaliflerine karşı tavır aldığı nakledilmektedir. İbn Duğunne'nin Ebu Bekr'i himâye altına almasıyla ilgili olarak bkz. Abdurrezzak, *el-Musannef*, V, 385-387; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 205, 206; Buhârî, *Sahih*, "Kitâbu Fedâilu's-Sahabe," 45.

98 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 381; İbn Sa'd, et-Tabakât, I, 181; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 153; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 115-118.

99 Hasen el-Mustafavî, *et-Tahkik fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerim*, Tahran, 1973, II, 336, 337.

ve kervanların korunması büyük önem taşıyordu. Arapların hayatı bir bakıma bu ticari ilişkilerin sürmesine bağlı olduğundan himâye müessesine büyük önem verilmiştir.[100]

İnsan ancak kendini güvende hissettiği oranda huzurlu ve mutlu olabilir. Herhangi bir korkusu olan kişinin kendini emniyete almasının, canını ve malını korumasının yollarından biri de kral, kabile reisi veya herhangi bir şahısla emân akdi yapmasıydı.

Emân kavramı "emin olmak, güvenmek" anlamındaki emn kökünden türemiştir. Emniyette olmanın asıl anlamı; insanın bütün korkulardan uzak olup, kendini güvende hissetmesidir. *Âmentuhû* lafzı "ona güvendim ve güven verdim" anlamına gelmektedir. Kendine güvenilen kişiye emîn denir. Emân, kişinin emniyette olma halini, me'mene ise güvende olduğu yeri ifade eder.[101]

Emân alan kişinin bu durumunu ispatlamak için emân belgesi,[102] bu işlevi görecek emân veren kişiyi simgeleyen herhangi bir özel işaret, simge taşıması veya parola türü bir söz bilmesi gerekmekteydi. Ayrıca emân veren kişinin bunu ilan etmesi de yeterliydi. Bunlar olmadan yolculuk yapılamazdı. Emân alan kişinin bu duruma yakışmayan ihanet, küstahlıkta bulunmaması gerekiyordu. Emân alana yapılan her tür davranış emân verene yapılmış kabul edilmekteydi.[103]

Kur'an-ı Kerim'de Arap toplumunda sosyal güvenlik müessesi anlamında kullanılan emân kavramı geçmemektedir. Bu kavram aynı anlama gelen civâr kelimesiyle ifade edilmiştir.[104]

100 Cevad Ali, *el-Mufassal*, V, 629.
101 İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 35, 36.
102 Hz. Peygamber hicret esnasında kendilerini takip eden, sonra da düşmanlıktan vazgeçen Süraka'ya isteği üzere Hz. Ebu Bekr'in yazdığı bir emân belgesi vermişti.(Bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 490.)
103 Cevad Ali, *el-Mufassal*, V, 630. Emân, Hilf ve Civâr kavramlarıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Kaya, Büşra Sıdıka, "İslam Öncesi Dönemde Emân Uygulamaları," Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya, 2007.
104 Bkz. Tevbe, 9/6.

Mekki surelerde müşriklerle civâr, himâye ve emân ilişkisine girmeyi yasaklayan herhangi bir ayet indirilmediği için Hz. Peygamber ve mü'minler müşriklerle civâr anlaşmaları yapmışlardı.

3. Mekke'nin Genel Dînî Yapısı

Kur'an'da *el-beledu'l-emin*, (güvenli şehir)[105] ve *ummu'l-kurâ*, (şehirlerin anası, başkent)[106] gibi isimlerle anılan Mekke, Beytullah "Allah'ın evi" şeklinde nitelendirilen kutsal Kâbe'yi, tapınılan putların önemli bir kısmını kendinde barındırdığı, hac ve umre ibadetlerinin yapıldığı merkez olduğu için Arabistan'ın dinî merkezi konumundaydı. Aynı zamanda ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunması, Kureyşlilerin çevre kabile, şehir ve ülkelerle yoğun ticari ilişkiler geliştirmiş olmaları, ticaret, kültürel ve sosyal faaliyetlerin merkezi konumunda olan panayırların bir kısmının bu şehir etrafında yapılıyor olması Mekke'yi yarımadanın en önemli ticarî merkezlerinden biri haline getirmişti. Bu dinî ve ticari merkez olma konumu Mekke'yi siyasi açıdan da merkezi konumda yer alması sonucunu doğurmaktaydı. Mekkeliler ticaretle uğraştıkları ve bundan iyi kazanç elde ettikleri için Kureyş şeklinde isimlendirilmişlerdi.[107] Mekke bundan dolayı farklı kabilelerden, milletlerden insanları ve bununla ilişkili olarak da pek çok inancı barındırmakta idi. Şehir nüfusunun asıl çoğunluğunu şirk inancına sahip Kureyş kabilesine mensup müşrik Araplar oluşturmaktaydı. Ancak farklı şehirlerde ticari hareketliliğin de merkezinde bulunan putlar ve tapınaklar bulunması bu şehirlerle Mekke arasında bir rekabetin oluşmasına sebep olmaktaydı.

105 Tin, 95/3.
106 En'am, 6/92, Şura, 42/7.
107 İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 93; Müşriklerin, "Eğer tevhide inanırsak yerimizden, yurdumuzdan sürülürüz." (Kasas, 28/57.) demeleri ve Müşriklerin Kâbe'yi tavaf etmeleri yasaklandığında sahâbîlerin ekonomik kriz yaşama korkuları da Mekke'de din ile ticaretin birlikte olduğunu göstermektedir. Bkz. Tevbe, 9/ 28.

3.1. Şirk ve Müşrikler

Sözlükte "ortak olmak" ve ortaklık"; "ortak koşmak" anlamındaki işrakten isim konumunda olan şirk kelimesi, bir kişinin diğerine ortak olması anlamına gelmektedir. Allah'a şirk koşmak, Allah'ın mülkünde, hâkimiyetinde birini, bir varlığı ona ortak kabul etmek demektir ki bu küfürdür. Şirk koşana müşrik, şirk koşulana ise şerîk denilmektedir.[108]

Arap dilinde *eş-Şirketu* ve *el-müşâreketu* kelimeleri (yönetimde, sahiplikte ortak olmayı) ifade eder. Bu ise ya bir şeyin bizzat diğerinin durumuna yükselerek onunla aynı konumda olması veya insan ve atın canlı olma vasfında ortak oldukları gibi belli bir özellik açısından aynı olmaları anlamında olur. İnsanın Allah'a şirk koşması Allah'ın ortağı olduğuna kesin olarak inanmak olan büyük şirktir ki bu da en büyük küfürdür.[109] Şirk kelimesi ve türevleri Kur'an'da *küfüv* (denk, benzer), *misl* (eş, benzer), *velî/vâlî* (dost, efendi), *nidd* (özünde benzeri), *şefî'* (şefaatçi), ve *şehid* (yardımcı, lehte şahitlik yapan) kelimeleriyle ifade edilmiştir. Genel anlamda putlar için *ilah, sanem, vesen, temâsil* (heykeller), *ünsâ* (Müşriklerdeki meleklerin dişi olduğu inancını ifade etmektedir.) gibi kelimeler kullanılmıştır.[110]

Araplar Hz. İsmail'in soyundan geldikleri için kendilerini atalan olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim'e ve onun dini olan Haniflik inancına bağlı görüyorlardı. Hz. İbrahim'in putlara tapınan babası ve kavmi ile mücadele edip putları kırmasına, "Allah'ım bu beldeyi emniyetli kıl, beni ve oğullarımı- soyumu – putlara tapmaktan uzak tut, ziraata elverişsiz bölgede onları rızıklandır ve onları insanlara sevdir." şeklinde

108 İsmail b. Hammad el-Cevheri, *es-Sıhah Tâcu'l-Lügati ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Beyrut, 1948, IV, 1593, 1594; Muhammed Murtezâ el-Huseynî ez-Zebîdi, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdussettar Ahmed, Kuveyt, 1965, XXVII, 223-225; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Kahire, trs., XXIV, 2248, 2249.

109 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 262, 263.

110 Muhammed Fuad Abdulbâki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Kahire, 1364, "ilah", "ünsâ", "sanem", "temâsil" ve "vesen"" md.leri. s. 38-40; 93; 415; 661; 742.

dua edip, mü'minlerin haccetmesi için oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşası ve onun soyundan gelen tüm peygamberlerin de tevhide inanmayı insanlara öğretmesine rağmen[111] Araplar başta Nebâtiler olmak üzere civardaki putperest kültürden etkilenerek, Allah ile aralarında aracılık yapmaları, kendilerine şefaat etmeleri için putlara inanıp, onlara tapınarak tevhidden diğer ifadeyle Hz. İbrahim'in dini olan Haniflikten uzaklaşmışlardı.[112]

Mekke'de putperestliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak iki farklı izah yapılmaktadır. Bunlardan birincisine göre Cürhümîler ve Hz. İsmail'in torunlarıyla savaşarak Mekke'nin hâkimiyetini ele geçiren Huzâalıların lideri Amr b. Luhay tedavi için Şam bölgesine gittiğinde Meab'da putperest insanlarla konuşmaları sonucunda onlardan etkilenerek putperestliğin doğru olduğuna inandığı için onlardan Hübel putunu alarak Mekke'ye getirmiş ve insanların ona tapınmalarını emretmişti. Kureyşliler onun sözlerini, âdetlerini din gibi kabul ettiklerinden onun bu emrini yerine getirmişler ve böylece Mekke'de putperestlik başlamıştı.[113] İkincisine göre ise Mekkeliler Kâbe'ye, Harem'e çok saygı duydukları için yolculuğa çıkacakları zaman yanlarına Harem'den bir taş almışlar konakladıklarında Kâbe'nin etrafında tavaf ettikleri gibi o taşın etrafında tavaf etmişler aradan uzun zaman geçince beğendikleri her taşa ibadet etmeye başlamışlar ve bu şekilde Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in dinini değiştirmişlerdi. Mekkeliler her ne kadar şirk karıştırmış olsalar da Hz. İbrahim'in öğrettiği dinden (Haniflikten) kalan Kâbe'yi tazim, onu tavaf etme, hac, umre, telbiye getirme Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesme gibi bazı inanç ve ibadetlere de bağlı kalmaya devam etmekteydiler.[114] Arapların geneli yeniden dirilmeye, ahirete inandıkları için, cenazelerini yıkıyor, kefenliyor, cenaze na-

111 Enbiya, 21/51-74; İbrahim, 14/ 35-41. Hacc, 22/26-31. Bakara, 2/124-134.

112 Güç, Ahmet, "Putperestlik," *DİA*, İstanbul 2010, XXXIV, 366.

113 Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbu'l-Asnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Kahire, 2009, s. 8; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 77; 125; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 200, 201.

114 Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, s. 6; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 77, 78.

mazını kılıp, dua ederek defnediyorlardı. Ayrıca ölen kişinin dirildiğinde binmesi için bineğini mezarı başında öldürerek, orada bırakmakta, evlilik, boşanma, hırsızın elinin kesilmesi gibi konularda da hem yanlış hem de doğru uygulamaları bulunmakta ve haram aylara da dikkat etmekteydiler.[115] Aralarında içki, kumar ve fal oklarını kendine haram kılanlar da bulunmaktaydı.[116]

Ancak şirke inanmalarını ve şirk uygulamalarını meşrulaştırmak için "Kâbe'nin duvarlarına Hz. İbrahim'i elinde fal okları bulunur durumdaki resimlerini"[117] ve heykellerini de yapmışlardı."[118]

Kur'an'da Hz. İbrahim'e verilen suhuflardan bahsedilmekte[119] ise de müşriklerin ellerinde bu vahiylerin yazılı olduğu herhangi bir belge bulunmamaktaydı. Bu durum, onların Hanifliğin tam zıddı olan putperestliğe geçişlerini, diğer bir ifadeyle tevhid ile şirki, hak ile bâtılı karıştırmalarını kolaylaştırmıştı.

Her ne kadar Arapların çoğunluğu şirki kabul etseler de farklı kabilelerdeki akıl ve fikir ehli insanların bir grubu bunu kabul etmemişler, kendilerine nakledilen bilgiler ve akıllarının doğru kabul ettiği şekilde ibadetlerine devam etmişlerdi.[120] Bu insanlar Cahiliyede Kâbe'yi tavaf ederken, "Affet Allah'ım! Herkesi affet! Hiçbir kuluna elem verme" derlerdi.

115 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 318-330. İslam öncesi Arapların inanç, ibadet ve uygulamalarıyla ilgili olarak bkz. Ateş, Ali Osman, *İslam'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, İstanbul, 1996; Soysaldı, Mehmet, "İslam Öncesi Arap Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç, Hacc Uygulamaları," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul, 2011, s. 147-170; Öztürk, Mustafa, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahvâl-i Şahsiyye Hukuku," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, s. 229-273.

116 İbn Habîb, *el-Muhabber*, 237-241

117 İbn Hişam, *es-Sîret*, II, 413.

118 Hz. Peygamber Mekke fethedildiğinde Kâbe'de bu resim ve heykelleri görünce, "Allah bunları yapanları helak etsin. Allah'a yemin ederim ki, bu müşrikler gayet iyi bilirler ki bu iki peygamber böyle bir şey yapmamışlardır." buyurmuştu. Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1992, "Hac," 54.

119 A'lâ, 87/19.

120 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 244.

Kendilerini Humus ehli[121] olarak kabul eden Kureyş, Kinâne, Huzâa ve Kureyş soyuna bağlı olan kabileler hac döneminde haremden çıkmazlar, Müzdelife'de kalırlar ve diğer kabilelerle birlikte Arafat'ta vakfede bulunmazlardı. Ayrıca Humuslular dışında Kâbe'yi elbise ile tavaf eden de yoktu.[122]

Nuh kavminin tapmış olduğu Vedd, Suva', Yağus, Yeuk ve Nesr putlarını[123] Mekkeliler ve Arabistan'daki farklı kabileler kutsal kabul ettikleri için her birine farklı bir kabile tapıyordu. Huzeyl kabilesi, Ruhat'ta bulunan Suva'yı; Kelb kabilesi, Dumatu'l-Cendel'de bulunan Vedd'i; Mevhic'den Ehl-i Cüreş, bölgelerinde bulunan Yağus'u; Hemdân'ın bir kolu olan Hav-

121 Bu kabileler kendilerini Kâbe'nin koruyucuları, harem ehli ve diğer kabilelerden üstün kabul ettikleri için Arafat'ta vakfenin Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği Hanifliğin bir şiarı olduğunu bildikleri halde diğer kabilelerle birlikte vakfeye katılmazlar ve Hac döneminde haremin dışına çıkmayarak, "İhramlı iken biz Humus ehline; yoğurttan keş yapmak, tereyağı yemek, kıldan eve girmek, Hill ehlinin getirdiklerini yemek uygun düşmez derlerdi." Ayrıca Hill ehlinin de tavaf ederken hums ehlinin kıyafetlerini giymelerini gerektiğini söylerlerdi. Hill ehli de onlardan aldıkları kıyafetlerle tavaf ederlerdi. Eğer kendi kıyafetleriyle tavaf ederlerse o kıyafetlerini tavaftan sonra çıkarıp atarlar ve bir daha kullanmazlardı. Bu şekilde yapmayan bazıları da çıplak olarak tavaf ederlerdi. Hums ehli bu şekilde kendi anlayışlarını Araplara dayatarak onların din edinilmesini sağlamaktaydılar.
Cahiliye dönemindeki bu uygulamalarla ilgili olarak: "[Ey Kureyşliler! Kendinizi ayrıcalıklı görerek hacda başınıza buyruk hareket etmeyin]. Siz de diğer insanlarla birlikte [Arafat'tan] dalgalar hâlinde inin ve Allah'tan günahlarınızın affını dileyin. Çünkü Allah çok affedici, çok merhametlidir." (Bakara, 2/199.) ve "Ey Âdemoğulları! Kâbe'yi tavaf edeceğiniz her vakit [çıplak vaziyette değil] giyinik vaziyette olun, edep yerlerinizi örtün. Ayrıca [hac sırasında daha çok sevap kazanacağınız inancıyla kuru azık dışında tüm gıdalardan uzak durmaktan vazgeçerek] yiyin, için. Size helal olan yiyecekleri kendi kendinize yasaklamak suretiyle haddi aşmayın. Zira Allah haddi aşanları sevmez." (A'raf, 7/31) ayetleri nazil olmuştur. Bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 199-203. Ayrıca kabile isimleri için bkz. İbn Habîb, el-*Muhabber*, 178, 179.
Hums ehlinin dindar oldukları ve kendilerinin seçilmiş olduklarını kabul etmeleriyle olduklarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kotan, Şevket, "Cahiliyye Dönemi Mekke Dini: Ahmesîlik," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul, 2011, s. 177-188.

122 İbn İshak, *es-Siret*, s. 75-81; Humus ve İsaf-Naile putları için bkz. Mukâtil, *Tefsir*, I, 87,88; İbn Habîb, el-*Muhabber*, s. 319.

123 Nuh, 71/23. Kelbi, *Kitâbu'l-Asnâm*, s. 6. Bu putlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Kelbi, *Kitâbu'l-Asnâm*, s. 9-13.

lan boyu, Yemen'deki Yauk'u; Himyer'den Zu'l-Kula' ise Nesr'i kendilerine put edinmişlerdi.[124]

Ayrıca Havlan kabilesi Umyanis putuna tapıyor ve ayette de belirtildiği üzere zirâî ürünlerini ve davarlarını Allah ile putları arasında pay ediyorlardı.[125] Benî Milkan kabilesi kaba, uzunca bir taş olan Sa'd'ı put edinmişti. Devs kabilesinin de kendilerine ait bir putları vardı. Kureyş'in en önemli putu olan Hubel ise Kâbe'nin içinde bir su kuyusunun başında bulunuyordu. Kureyş ayrıca İsaf ve Nâile putlarına tapar ve Zemzem civarında onlara kurban keserlerdi. Bölge halkından herhangi biri yolculuğa çıkacağı zaman kendi bölgesinin, beldesinin putuna sürünür ve geri döndüğünde de ilk iş olarak da ona yüzünü, gözünü sürerdi.

Kureyş ve Benî Kinâne; Nahle'de bulunan Uzza putuna da tapıyorlardı ve bunun hizmetçi ve perdedarları Süleym'den Benî Şeyban idi. Kureyş için önemli putlardan biri de Uzza idi.[126] Kabe'nin, tapınakların işini yapanlara, onlardan sorumlu olanlara Sedene (tekili sâdindir, kapıcılar, perdedarlar) denilmekte idi. Taif'te yaşayan Sakif kabilesi Lat'a tapıyorlardı ve Muatteb oğulları da onun hizmet ve perdedarlığını yapıyorlardı. Evs ve Hazrec ise deniz sahilindeki Kuteyd ve Müşellel tarafında bulunan Menat'a tapıyorlardı.[127] Tebâle bölgesindeki kabileler Zu'l-Huleyse'ye, Tayy ve çevresindeki kabileler Fels'e, Benî Rebîa Ruzâ'ya, Bekr ve Tağlib kabileleri Sindâd'da bulunan Zu'l-Keabât'a tapıyorlardı. Himyer ve Yemenlilerin San'a'da Ruam denilen bir tapınakları vardı.[128]

124 İbn Hişam, *es-Siret*, 77-81; Buharî, *Sahih*, "Kitâbu't-Tefsir/Nuh," 1. Kabileler, taptıkları putlar, bakıcıları (sadinleri) ve her putun telbiyesinin farklı olduğu ile ilgili olarak bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 311-319.
125 En'am, 6/136. İbn Hişam bu ayetin ilgili kabile hakkında nazil olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 80.
126 Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 17-19.
127 Ensar; İslam öncesinde menat putuna taptıkları için Safa ile Merve arasında sa'y yapmayı günah kabul ediyorlardı, Müslüman olunca bu sa'yin durumu Hz. Peygamber'e sorduklarında *"bu sa'yda günah yoktur"* ayeti nazil oldu. (Bkz. Buhari, *Sahih*, "Hac," 79, 80; Bakara, 2/158.) Menat putuna özellikle Evs ve Hazrec kabileleri tapmakta birlikte tüm Araplar ona saygı duymaktaydı. Bkz. Kelbi, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 13-15.
128 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 78-89.

Kureyş en çok Hubel'e değer vermekte, yolculuk ve yapacakları işlerle ilgili olarak çektikleri, her birine farklı isimler verdikleri fal okları da onun önünde bulunmaktaydı.[129]

Araplar Kâbe ile birlikte Tağut[130] ismini verdikleri tapınaklar edinmişlerdi. Tıpkı Kâbe'ye ta'zim ettikleri gibi bu tapınaklara da ta'zim ederek, onları tavaf etmekte, hediyeler getirmekte ve kurbanlar kesmekteydiler. Kâbe gibi bu kutsal mekânların da görevli din adamları, bakıcıları ve hizmetçileri vardı. Fakat Kâbe Hz. İbrahim'in beyti ve mescidi olduğu için en üstün olarak kabul edilmekteydi.[131] Araplar, Kâbe dörtgen bir yapıda olduğu için her dörtgen yapıya Kâbe demekte ve Rebîa kabilesinin de tavaf ettiği bir kâbesi bulunmaktaydı.[132]

Taifliler Lat'ı kâbe, vadisini harem kabul etmekte, Kâbe gibi üstünü örtmekte ve Kâbe ile kıyaslamaktaydılar.[133] Lat kare şeklinde olan bir kaya idi ve üzerine bir bina inşa etmişlerdi. Kureyş dâhil tüm Araplar buna ta'zim ediyorlardı. Yahudiler onun yanında kavrulmuş un çorbası pişirip içmek-

129 Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 28.

130 Tağut kavramı Kur'an'da toplam sekiz ayette geçmektedir. Bu kavram ilgili ayetlerde put, putperestlik, put evi, Allah'tan başka ibadet edilen her şey, büyücü, kâhin, cinlerin asil olanı, insanı hayır yolundan, böylece Allah'tan uzaklaştıran ve şeytana yönelten sahte tanrılar anlamında da kullanılmaktadır. (Güç, Ahmet, "Put", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIV, 365.) Tağut kavramı; bu ayetlerden Nahl, 16/36. ve Zümer, 39/15-17. ayetlerde Allah'tan başka tapılan varlıklar, putlar anlamında kullanılmıştır. Buhari; Lat ve Uzza'ya yemin edilmesini yasaklayan hadisin bab başlığında tağut kelimesinin çoğulu olan "et-Tavâğît" kelimesini kullanarak bu kavramın put anlamına geldiğini belirtmiştir. (Bkz. Buhârî, Sahih, "Eymân", 5, İstanbul, 1992.) Müslim'deki rivayette ise Hz. Peygamber "Babalarınız ve Tağutlar adına yemin etmeyin" buyurmaktadır. (Bkz. Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac, *Sahih*, İstanbul, 1992, "Eymân", 2.) Ayrıca Hübel için "hübel-i tâğiye" tamlamasının kullanılması da tağut kavramının put anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bkz. Buhari, *Sahih*, "Hac", 79, 80.

131 İbn Hişam, es-*Sîret*, I, 83. Taiflilerin Lat'ı kâbe, vadisini harem kabul ettikleri, örtüsü ve bakıcısının bulunduğu ve Mekke'deki Kâbe ile karşılaştırdıkları ile ilgili olarak bkz. İbn Habîb, el-*Muhabber*, s. 315-319. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 398-418.

132 Cevad Ali, el-*Mufassal*, VI, 400, 401.

133 İbn Habîb, el-*Muhabber*, s. 315-319. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 398-418.

teydiler. Lat'ın sedenelik görevini Sakif kabilesinden Attâb b. Mâlik yürütmekteydi.[134]

Kâbe tüm Araplar tarafından kutsal kabul edilmekle birlikte, Kureyşlilere çok ciddi ekonomik ve siyasi imtiyazlar sağladığı için kıskançlık ve düşmanlıkların da odak noktası olmuştu. Habeşistan'ın Yemen valisi Ebrehe Mekke'yi ele geçirip burayı yıkmak isterken bazı Arap kabileleri de kendilerine yeni Kâbe'ler yapmış ve diğer Arapların Mekke'ye gitmesine engel olmaya çalışmışlardı. Yeni yapılanlar içinde özellikle Gatafan, Becile, Has'am, Ezd, Hevâzin, Taif ve Necranlılar'ın kâbeleri önemliydi. Bunların da aynen Beytullah gibi haremi, görevlileri, üzerlerinde kisveleri vardı; hatta Safa ve Merve gibi sa'y yapılan yerleri dahi bulunuyordu. Çeşitli kabileler haram aylarda buralara hacca gelirler ve mabedi tavaf edip kurban keserlerdi. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinden sonra hepsini yıktırmıştır.[135]

İslam öncesi dönem genel olarak cahiliye yani bilgisizlik dönemi olarak nitelendirildiği için o dönemde din adamlarının olabileceği konusu pek gündeme gelmemektedir. Hâlbuki bu tanımlamadaki "cahiliye" kelimesi bilgisizlik değil kabalık, kızdığı zaman iradesini kaybedip öfkeye kapılma, anlayışsızlık, aşırı gururluluk ve buna halel getirmeme adına dengesiz hareketlerde bulunma, asabiyet ve tavırda dengesizliği ifade etmektedir. Bunun zıddı da ilim değil duyguları frenlemek, ihtiraslarına kapılmamak, itidali korumak, gücünü kontrol edebilmek anlamına gelen "hilm"dir.[136] Bundan dolayı o dö-

134 Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s. 16. Mukâtil ise Lat'ın sedenesinin Sakif kabilesinin ileri gelenlerinden Mesud es-Sakafî olduğunu, kendisinin ve kabilesinin putlara sunulan kurbanlardan ve adaklardan faydalandıklarını kaydetmektedir. Ayrıca müşriklerin "peygamberlik bunlardan birine gelmeli" (Zuhruf, 43/31) dedikleri iki kişiden biri olan Urve b. Mesud da bu şahsın oğludur. Annesi de Abduşşems kabilesindendir. Mukâtil, *Tefsîr*, III, 189.

135 Ünal, Sadettin. "Kâbe", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 20.

136 İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul, trs. s. 251-274; Öztürk, Mustafa, "İslam Öncesinde Arap Toplumunda Ahvâl-i Şahsiyye Hukuku," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, s. 229-231. Furkan, 25/63. ve Araf, 7/199. ayetler de de cahil kelimesi kaba, küstah, kendini bilmez anlamında kullanılmıştır.

nemin genel sorunu bilgisizlik değil, Allah'a tevhide uygun olarak iman etmemek ve bu imanın gerektirdiği olgun bir şahsiyet sahibi olmamaktı.

Araplar haram aylardaki savaş yasağını kendilerine göre mantıklı bir şekilde aşmak[137] veya panayırlardaki ticarî hayatı kesintiye uğratmamak için[138] bu ayların yerlerini değiştirerek nesi uygulaması yapmaktaydılar. Bu uygulamayı yapanlara "nâsi" ve "yüce efendi, hayır getiren kişi, âlim, engin deniz"[139] anlamında "kalemmes" de denilmekteydi. Bunlar Arapların fâkihleri ve müftüleriydi. Bu din adamları sınıfı nesî konusundaki soruları teşrik günlerinde Hicr'de durarak cevaplandırmaktaydılar. Babadan oğula geçmekte olan bu görev Kinâne kabilesine aitti.[140]

Din adamları helal ve haramları, putlar adına emirleri belirleyip, şeriat koyuyorlardı. En'am 6/137. ayetteki "şureka" tabiri de bunları anlatmaktadır.[141] Özel kıyafetleri olan bu din adamları ticaret ve diğer konularda dua ettikleri gibi yağmur duasında da bulunuyorlar ve insanlar da din adamlarıyla teberrükte bulunuyorlardı.[142] Bu din adamlarına "sedene" denilmekle birlikte hacib, raşvun, raşvetun, amun gibi isimler de verilmekteydi. Bu isimler sadin ve kâhin[143] anlamlarındaydı.

137 Savaş yapabilmek için Muharrem ile Safer aylarının yerlerini değiştirmekteydiler. Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 156, 157.

138 İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 227-229.

139 Fayda, Mustafa, "Nesi," *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 578.

140 İbn Habîb, *el-Muhabber*, 156, 157; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 215.

141 Bu ayette geçen şurekâu ibaresi; müşriklere kız çocuklarını diri diri gömmeyi güzel gösteren din adamları anlamına gelmektedir. Bkz. Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, Beyrut, 2002, I, 241.

142 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 221-226.

143 Kehânet, sezgi veya bir tür ilhamla yahut bazı işaretlerin yorumuyla ileride meydana gelecek olayları önceden görme ya da haber verme, gizli veya esrarengiz bilgiyi ortaya çıkarma işi yahut sanatı. Kâhin ise bu işi yapan kişidir. (Harman, Ömer Faruk, "Kâhin," *DİA*, XXIV, 170.) Abdulmuttalib ile Kureyşliler arasında zemzem kuyusuna sahip olma konusunda ihtilaf çıktığında, sorunu Şam'da bulunan bir kahinenin çözüme kavuşturması kabul edilmişti. Abdullah'ın adak olarak kurban edilmek istenmesinde de Hicaz'daki cini olan Secah isimli kâhine karar vermişti. (İbn İshak, *es-Sîret*, 3, 4; 10-12; İbn Hişam, *es-Sîret*, 143-145; 151-154.) Ayrıca kabile reislerinin de kâhinlik özelliklerinin var olduğuna inanılmaktaydı. Kabile

Bunlar putların hizmetçileri, bakıcıları oldukları için putlarla ilgili yükümlülükleri yerine getirmekteydiler. Kendilerinin ilahların, rablerin sözcüleri olduklarını iddia ettikleri için insanların bunlara çok büyük saygıları vardı. Mabetleri, kutsal mekânları, dinin şiarlarını gözetiyorlar ve dinî kuralları belirliyorlardı.

Kâbe'nin açılıp kapanması bunların görevi idi ve bu işi Abduddâr oğulları yapıyordu.[144] Farklı putlara farklı kabileler taptığı için sedene görevini de bu kabileler yerine getiriyordu.[145]

Dinî görevleri kontrolleri altında tutan bu kişiler halkla ilahlar arasında aracılık yaparak onların günahlarının bağışlanmasını sağlamaya çalışmaktaydılar. Aynı zamanda halk bu din adamlarına kendi yazgılarıyla ilgili gaybî haberler sorarlar, onlar da bu isteklerine cevap verip, gayble ilgili kehanetlerde bulunurlar. Halk ise tereddüt etmeksizin bunların kehanetlerini tasdik ederlerdi. Onlar yaptıkları bu işlerden dolayı halk içinde saygın bir konum kazanmışlar ve bu konumlarının sayesinde otorite gücüne ve halkı yönlendirebilecek bir etkinliğe ulaşmayı başarmışlardı. Din adamlarının yönlendirmelerine muhalefet etmek büyük bir suç sayılmakta, ancak kurbanlar ve adaklar sunularak bağışlanılabilmekteydi. Bu toplumda söz sahibi olmak, din adamı veya nüfuz sahibi olmaktan geçmekteydi. [146]

Fıkıh kelimesi her ne kadar İslam fıkhının özel adı olmuşsa da Cahiliyede de bilinen ve kullanılan bir kavramdı. Bu durum o dönemde ilim, âlim, şeriat, ahkâm gibi kavramların

reislerinin dinî açıdan da ne kadar önemli oldukalrıyla ilgili olarak bkz. Ebu Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ, *Eyyâmu'l-Arap Kable'l-İslam*, thk. Adil Câsım el-Beyâtî, Beyrut, 2003, I, 133-146.

144 Kusay Kâbe'nin anahtarlarını oğlu Abduddâr'a vermişti. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinde bu imtiyazı, görevi bu kabilede bırakmıştır. Günümüzde de Kâbe'nin korunması ve bakımı işleri hâlâ aynı kabile tarafından yürütülmektedir. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1991, II, 854.

145 İbn Habib, *el-Muhabber*, s. 315-319; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 213, 214.

146 M. Ahmed Halefullah, *Hz. Muhammed ve Karşıt Güçler*, çev. İbrahim Aydın, İstanbul, 1992, s. 31; 54-62.

da bilindiğini, kullanıldığını göstermektedir. Araplar, aralarında zühd anlayışından dolayı evlenmeyenler de bulunan din adamlarından dinî konularda fetva istemekteydiler.[147]

Toplumda kabileler arasındaki sorunları çözen hâkimler vardı. Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib ile amcaları Hâşim, Ebû Talib ve Zübeyr, Ümeyye oğullarından Ebû Süfyan ve babası Harb b. Ümeyye, Mahzum oğullarından Velid b. Muğire ki lakabı "adl" idi. Sehm oğullarından Âs b. Vâil ve Mahzumîlerden Ebu Cehil de bunlardandı.[148]

Her kabilenin bir hâkimi vardı. Bunlar kabileler arası asillik, nesep üstünlüğü ve bunlarla övünme gibi farklı konularda aralarında meydana gelen tartışmaları, çekişmeleri karara bağlıyorlardı. Bu hâkimler içinde nâsilik, şâirlik, arraflık[149] gibi ünvanlara, mevkilere sahip olanlar da vardı.[150]

Şâirlerin olduğu gibi kâhinlerin de cinleri vardı ve iddiaya göre bu cinler meleklerin konuşmalarından duyduklarını bunlara bildirmekteydiler.[151] Müşriklerin Hz. Peygamber'i şâir, kâhin, mecnûn olarak nitelemelerinin sebebi Kur'an'ın ilahî olmadığını, onu kendisinin uydurduğunu ve bu konuda yalan söylediğini ispatlama çabalarıydı.[152]

147 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 212-218.

148 İbn Habîb, Kureyş'ten otuz beş hâkimin isimlerini kaydetmektedir. Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 133-137; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak İbn Abbas el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîs*, thk. Abdulmelik b. Abdullah Dehyiş, Beyrut, 1994, V, 198, 199; Âlûsî ise yirmi bir erkek, beş kadının isimlerini vermektedir. Bkz. Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 308-344. Daha geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, V, 635-654.

149 Geleceğe ait olaylardan haber verene "arraf", geçmişte meydana gelip gizli haberleri ortaya çıkaranlara da kâhin denilmektedir. Bkz. İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 444. İslam'dan önce Araplar arasında kehanetin yaygınlığı ve isimler için bkz. Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, III, 269-318; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 705, 706.

150 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 308-344.

151 Ebu Ubeyde, *Eyyâmu'l-Arab*, I, 415; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 204.

152 Müşriklerin Hz. Peygamber'i şâir, kâhin diye nitelemeleri ve bunların reddedilmesiyle ilgili olarak bkz. Enbiya, 21/5; Saffat, 37/35-37; Yasin, 36/69, 70; Tur, 52/29, 30; Hakka, 69/42. Şeytan ve Cinlerin gök âlemine nüfuz ederek haber çalmaya çalışmaları ve engellendikleri, izin verilmediğiyle ilgili olarak bkz. Hicr, 15/18; Saffat, 37/7-10; Cin, 72/8, 9. İnsan ve cin şeytanlarının birbirine yaldızlı ve aldatıcı sözler fısıldayıp taraftarlarını telkinde bulunduklarıyla ilgili olarak bkz. En'am, 6/112, 121.

Yukarıda naklettiğimiz bilgilerden anlaşılmış olacağı üzere gibi müşrik toplum din konusunda bilgisiz değildi. Toplum üzerinde ciddi anlamda etkili olan farklı şekillerde isimlendirilen din adamları sınıfı, hâkim, şâir, kâhin ve arrafları bulunmaktaydı. İnsanlar kâhinlerin krallar kadar önemli olduklarına inanmaktaydılar.[153] Bunların Hz. Peygamber'e olan tepkileri sadece farklı düşünmek ve inanmaktan değil, kendilerinin ayrıcalıklı konumlarının ellerinden gitme korkusuydu. Hz. Peygamber'in tevhide dair tebliğ ettiği her ayet, söylediği her söz bu geniş çerçevede değerlendirildiği için, Hz. Peygamber ve mü'minler çok şiddetli tepkilere maruz kalmıştı.

3.2. Dehr İnancı ve Dehrîler

Mekkeliler her ne kadar kendilerini müşrik olarak ifade etseler de hepsinin şirk anlayışları aynı değildi. Bu anlayışlar içerisinde dehr kavramı etrafında oluşan ve uç bir nokta olarak değerlendirebileceğimiz bir anlayış bulunmaktaydı. Âlemin başlangıcından yok oluşuna kadar geçen zamana "dehr" denmektedir. Az veya çok süreleri ifade etmek için ise zaman kelimesi kullanılmaktadır.[154] Dehr kavramı Kur'an'da iki yerde geçmektedir.[155] İnsan suresindeki ayette genel anlamda dehr kavramına değinilmekte, Casiye suresindeki ayette ise müşriklerin dehr ile ilgili inançları, "Onlar, 'Hayat bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir. [Tesadüfen geldiğimiz] bu dünyada birilerimiz ölür, birilerimiz doğar ve bu hep böyle devam edip gider. Bizi yok edecek olan şey, zamanın akıp gitmesinden, ömrün bitmesinden başka bir şey değildir.' diyorlar. Hâlbuki onlar bu konuda gerçeği bildiklerinden değil, sırf ölüm sonrası dirilişten derin şüphe duyduklarından böyle söylüyorlar."[156] şeklinde ifade edilmektedir.

153 Ebu Ubeyde, *Eyyâmu'l-Arap, I, 141*. Mekkelilerin dinî anlayış ve yaşantılarının bir örneği olması açısından bkz. Turgay, Nurettin, "Abdulmuttalib'in Dini İnancı," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, s. 339-354.
154 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 179.
155 Bkz. İnsan, 76/1; Casiye, 35/24.
156 Casiye, 35/24.

Dehriyyun kavramı, "Âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımı olarak tanımlanmaktadır. İslam öncesinde bazı cahiliye Arapları arasında materyalist bir dünya görüşünün mevcut olduğu ilgili ayetten anlaşılmaktadır. Ancak ayette geçen dehr kelimesinin dehriyye'ye dönüşmesi, kavramsallaşması sonraki dönemlerde olan bir gelişmedir.[157]

Mekke'de tevhidi, risaleti, ahireti reddedip her şeyin karşı konulması mümkün olmayan "dehr" tarafından şekillendirildiğine inanan bazı kişiler vardı. Bunlar, "Hayat, içinde bulunduğumuz hayattır, bunun dışında bir hayat yoktur. Biz yaşayıp ölürüz, evlatlarımız yaşamaya devam eder, birileri ölür, birileri yaşar, biz yok idik hayat bulduk ve dehr bizi öldürüp yok ediyor."[158] demekteydiler. Aynı şekilde Hz. Peygamber'e, "Biz ölürüz, başkaları dirilir ve insanlar böyle çoğalıp gider. Biz kesinlikle diriltilmeyeceğiz. Bizi öldüren ancak ömrün tükenmesi, gece ve gündüzün birbiri ardınca devam edip gitmesidir. Eğer yeniden dirilme mümkün ise bize Kureyş'ten bir kaç kişiyi, mesela Kusay b. Kilab'ı dirilt" demekteydiler.[159]

Mekke'de bu tür düşünen insanların varlığı kesin olmakla birlikte bunların kim oldukları, düşüncelerinin ayrıntıla-

157 Altıntaş, Hayrani, "Dehriyye," *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 107.

158 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, trs., XXI, 95-98; ez-Zeccâc Ebû İshak İbrahim b. Seriyy, *Meani'l-Kur'an ve 'İrâbuhû*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebî, Beyrut, 1988, IV, 434; Abdurrahman b. Muhammed İbn İdris er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mekke, 1997, VIII, 2292; Ahmed b. Yûsuf b. Abduddâim es-Semin el-Halebî, *Umdetul Huffaz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Beyrut, 1996, II, 27, 28. Mecduddin Muhammed b. Ya'kub, Fîruzabâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut, trs., II, 609-611. Ayrıca bu kaynaklarda müşriklerin bütün felaketlerin zamandan kaynaklandığını, onun etkisiyle olduğuna inandıkları için zamanı kötüleyen sözler söyledikleri hatta zamana küfrettikleri belirtilmektedir. Bu anlayışın düzeltilmesi, her şeyin Allah'ın kontrol ve idaresinde olduğunu ifade etmek için Hz. Peygamber'in Yüce Allah'a atfen "Zamana küfretmeyin, çünkü zaman benim" buyurduğu nakledilmektedir. Ayrıca bkz. İsfehânî, el-*Müfredat*, s. 179.

159 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 214, 215; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, II, 338; Abdurrezzak b. Hemmâm es-Sen'âni, *Tefsiru'l-Kur'an*, thk. Mustafa Müslim Muhammed, *Riyad*, 1989, II, 212, 213;

rı, müşriklerin genel şirk anlayışlarından ne kadar farklı bir anlayışa sahip oldukları konusunda ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte müşriklerin yeniden dirilişi, ahireti inkârlarını, bu konudaki şüphelerini ve kafa karışıklıklarını en yoğun şekilde içeren ayetlerin[160]tefsirlerine baktığımızda ayetler Ubey b. Halef, Ebu'l Eşyedeyn, Nubeyh b. Haccac, Münebbih b. Haccac,[161] Ebu Talha, Şeybe, Müşâfık, Şurahbil, Hâris, Hâris'in babası, Erta b. Şurahbil,[162] Ubey b. Halef[163] ve Meryem 19/66-70. ayetlerde geçen dirilişi inkâr eden "el-insan"ın da Ubey b. Halef veya Velid b. Muğire olduğu,[164] aynı şekilde Nadr b. Hâris, Ebû Süfyan, Velid b. Muğire, Ukbe b. Ebî Muayt, Uteybe b. Halef, Hâris b. Âmir ve Ebu Cehil dirilişi inkâr etmekte ve Kur'an'a eskilerin masalları dedikleri,[165] Adiy b. Rebia ve Utbe b. Ebu Leheb gibi isimlerin de bu çerçevede zikredildikleri[166] bilgisiyle karşılaşmaktayız. Âs b. Vâil'in de ahireti inkar ettiğini daha Habbab b. Eret'le olan konuşmalarında nakletmiştik.

Bu bilgilerin yanısıra birlikte ilk döneme ait İslam tarihi kaynaklarında "zenâdıkatu Kureyş" (Kureyş'in zındıkları)[167]

160 Meryem, 19/67-70; Neml, 27/ 65-69; Yasin, 36/77-83; Kaf, 50/2-12; Vakıa, 56/ 45-71; Nebe, 78/1, 2; En'am, 6/26-29.
161 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 268. Kaf, 50/2-12.
162 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 484. Neml, 27/ 65-69.
163 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 92; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 137; Yasin 36/ 77-83. ayetlerin tefsirinde Ubey b. Halef, Ebu Cehil, Âs b. Vâil, Utbe ve Şeybe b. Rebia, Ukbe b. Ebî Muayt, Velid b. Muğire birlikte otururken Ubey b. Halef'in eline kemikleri alarak bunu kimin diriltceceğini Muhammed'e soracağım dediğini nakletmektedir. Taberi bu ayetlerin Âs b. Vâil hakkında değil Ubey b. Halef hakkında indiğini tercih etmektedir. (Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIX, 486-488.) Bu ayetlerin Ubey b. Halef, Ebu Cehil, Âs b. Vâil ve Ümeyye b. Halef hakkında indiği rivayet edilmekle birlikte cumhurun görüşü Ubey b. Halef olduğu yönündedir. (bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesîr*, VII, 40, 41; a. mlf., *Nüzhe*, s. 182. Nahl, 16/4; Meryem, 67 ve Yasin, 36/77. ayetlerdeki kafir kişi anlamındaki "el-insan" kelimesiyle de bu kişi kast edilmektedir.) İbn Kesir ise bu ayetin Âs b. Vâil hakkında indiğini tercih etmektedir. Bkz. İbn Kesir, *Tefsîru Kur'ani'l-Azîm*, XI, 383, 384.
164 İbnu'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesîr*, V, 252, 253.
165 Vâhidî, *el-Vasît*, II, 261-265. En'am, 6/26-29.
166 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 452, 453; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhe*, s. 181. Kıyame, 75/3 ve Abese, 80/17-22. Ayetlerdeki kâfir "el-insan" anlamında.
167 Zındık ismi seneviyye denilen yani zulmete (karanlığa) ve nura (aydınlığa) inanan, ahirete ve rububiyyete inanmayan veya küfrünü gizleyip iman

diye nitelendirilen bir grup insanın varlığından bahsedilmekte ve isimleri de nakledilmektedir. Ancak Kur'an'da, siyer kaynaklarında ve ilk dönem tefsir kitaplarında zındıklıktan ve zındıklardan bahsedilmemektedir. Sadece Zemahşerî (v. 538/1144) tarafından Mekke'de yaratıcının, Allah'ın varlığını inkâr ettikleri için fakirlik ve zenginliğin de Allah'tan geldiğini inkâr eden zındıkların varlığı nakledilmektedir.[168]

Mekke'de Kureyş'ten Ebû Süfyan b. Harb, Ukbe b. Ebî Muayt, Ubey b. Halef el-Cumahî, Benû Abduddâr ile kardeşlik sözleşmesi bulunan Nadr b. Hâris b. Kilde, Ebû Azze, Amr b. Abdullah el-Cumahî, Haccac b. Amr b. Sehmî'nin iki oğlu Nubeyh b. Haccac ve Münebbih b. Haccac, Âs b. Vâil es-Sehmî ve Velid b. Muğîra el-Mahzumî'nin zındık oldukları, zındıklığı Hireli Hıristiyanlardan öğrendikleri nakledilmektedir[169] ki bu kişilerden Ebû Süfyan dışında hiçbiri iman etmemiştir.[170]

Bazı tarihçiler, bu isimlendirmeleri ve saydıkları isimlerle ilgili olarak Kureyş'ten bazılarının karanlık ve aydınlığa yani Seneviyye'ye inandıklarını, bu inancı da Hirelilerden öğrendiklerine işaret ederek bunları da Zenâdıka şeklinde isimlendirmektedirler. Bazıları da bunların Kureyş'ten muattıla yani Allah'ın sıfatlarını inkâr edenler ve zamanın/dehrin sürekliliğini savunduklarını ifade etmişlerdir. Ancak bunların zındıklık anlayışlarının ne olduğu ile ilgili bilgi nakledilmemektedir. Bundan dolayı tarihçilerin Mekkelileri zındık şeklinde isimlendirmelerinde kapalılık ve bilgi karışıklığı bulunmaktadır. Zındık denen insanlar, zamanın sürekliliğine, dünyanın sonunun ve dirilişin olmadığına inananlardır ve bu kişiler şirk inancına sıkı sıkıya bağlıdır. Bundan do-

ettiğini açıklayan kişiler için kullanılmaktadır. Bu kelime kadının dini anlamına gelen "zen din" kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Bu şekilde inananlar Zenâdıka şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bkz. Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 228, 229; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 145.

168 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 22.

169 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 160; a. mlf., *el-Münemmak*, s.388; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 147. İbn Kuteybe de Kureyş'te zındıkların olduğunu nakletmektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, trs., s. 621.

170 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 160.

layı Zındıklık, Dehr inancı, bu insanlar da Dehriyyun'dan olmaktadırlar."[171] Bütün bu bilgiler, Mekke'de "Zındıklar" grubunun varlığının inkâr edilemez olduğu sonucuna götürebilir. Ancak bu grubun seneviyye düşüncelerine sahip olmadıkları, sadece dehrilik inancını savundukları anlaşılmaktadır. Bunların putperestlerin bir bölümü oldukları, dehriliği savunmalarının putlara tapmalarına engel teşkil etmediği intibaını doğurmaktadır. Ayrıca Hire yoluyla İran'daki Mazdekizm'den etkilenmiş olabilecekleri[172] yorumları yapılmaktadır.

Zındık olarak isimleri nakledilenlerle ahireti inkâr edenlerin hemen hemen tamamen örtüştükleri görülmektedir. Bu durum da konuyla ilgili olarak zındık olan kişilerin seneviyye düşüncesini taşımadıkları, dehrî oldukları ve şirk inancıyla da ilişkilerinin olduğu düşüncesini teyit etmektedir. Bu bilgiler Arapların dinî düşünce konusunda kafalarının karışık olduğu yönündeki düşüncemizi desteklemektedir.

Ayrıca bu şahıslardan Ukbe b. Ebî Muayt, Hz. Peygamber ve mü'minlere eziyet edenler; Ebu Cehil, Velid b. Muğîra el-Mahzumî ve Âs b. Vâil es-Sehmî, mü'minlerle alay edenler (müstehziun); Ebu Cehil, Nadr b. Haris b. Kilde, Nubeyh b. Haccac b. Sehmî Münebbih b. Haccac b. Sehmî ve Mekke'nin şehre giriş yollarını tutarak Mekke'ye gelenlere Hz. Peygamber'i kötüleyenler (Muktesimun); Ebu Cehil, Nubeyh b. Haccac b. Sehmî ve Münebbih b. Haccac b. Sehmî'nin isimleri Bedir savaşında müşrik askerlerin yemek ihtiyacını karşılayanlar listesinde geçmektedir.[173]

Kur'an'da geçen "el-insan" kelimesi yirmi beş farklı kişiye atfen kullanılmaktadır. Bunlardan beşini Müslüman şahıslar, yirmisini Kureyş'in mele ve mütref takımı oluşturmaktadır. Bunlardan beşini ise zındıklardan Ebu Cehil, Nadr b. Ha-

171 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 145-149.
172 Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, s. 191.
173 Mustehziûn ve muktesimûn listeleri için bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 211, 212. Bütün listeler için bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 157-162, Müstehziun için bkz. a. mlf., *el-Münemmak*, 310-311.

ris b. Kilde, Velid b. Muğîra el-Mahzumî, Ukbe b. Ebî Muayt ve Ubey b. Halef el-Cumahî oluşturmaktadır.[174]

Zındık olarak isimleri sayılan kişilerle Mekke döneminde İslam davetine karşı çıkan meşhur inkârcıları oluşturan on altı kişinin[175] isimlerini karşılaştırdığımızda da ortak isimlerden yedisinin bu gruptan olduğunu görmekteyiz.

Yukarıda isimleri belirtilen şahısların kim olduklarına, kabilelerine ve Mekke'deki siyasi konumlarına dikkat ettiğimizde Abduşşems kabilesinden Ebû Süfyan ve Ukbe b. Ebî Muayt dışındaki Dehrî ve Zındık diye nitelendirilen kişilerin ortak özelliklerinin Ahlâf grubunu oluşturan Abduddâr, Cumah, Sehm ve Mahzum oğullarının ileri gelenleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu kabileler ve bunların eşrafını diğer bir ifadeyle Mekke'nin mele ve mütref takımının genelini oluşturan bu şahıslar Mekke döneminde İslam davetine muhalefette, Medine döneminde ise mü'minlere karşı yapılan savaşlarda daima en ön safta yer almışlardır.

Bütün bu bilgi ve değerlendirmeler ışığında bu mele ve mütref takımının genelinin dehrîler olduklarını, bunların inadına inkârlarından, İslam davetine olan aşırı düşmanlıklarından ve zındık kelimesinin dışlayıcı, ötekileştirici içeriğinden dolayı sonraki dönemlerde İslam tarihçileri tarafından "zenâdıka" olarak isimlendirildiklerini söyleyebiliriz.

3.3. Şirkin Çeşitleri

Toplumların özellikle de inanç, düşünce ve davranışlarını belli bir kitap, ana kaynak etrafında şekillendirmeyen "ümmî" toplumların ortak bir anlayış üzerinde ittifak etmeleri mümkün olmadığı için daima farklı anlayış ve uygulamalar ortaya çıkmıştır.

174 Cemâluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, *Nüzhetu'l-E'yuni'n-Nevâzır fi İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Abdulkerim Kâzım er-Râdî, Beyrut, 1985, s. 176-183.

175 Sami b. Abdullah, *Siyer Atlası*, çev. Abdullah Karakaş, thk. M. Emin Yıldırım, İstanbul, 2010, s. 130-131.

Her ne kadar İslam öncesi tüm müşrikler yaratıcı olarak Allah'a iman etmekle birlikte[176] birçok varlığın kendilerini Allah'a yaklaştıracağını[177] ve ahirette şefaat edeceğini[178] kabul ederek ilahlaştırmışlardı. Bundan dolayı eleştirilmişler[179] ve genel durumlarının, "Göklerde ve yerde Allah'ın mutlak birliğini, sınırsız kudretini gösteren nice deliller vardır. [Mekke ahalisindeki kâfir ve müşrik] insanlar bu delilleri görür, fakat [hak ve hakikatten yüz çevirdikleri için] hiç aldırış etmeden geçip giderler. Üstelik o ahalinin çoğu şirke bulaşmaksızın Allah'a iman etmezler."[180] şeklinde olduğu açıklanmıştır. Bütün bunlardan da anlaşılacağı gibi toplumun geneli Allah'a bir şekilde inanmaktaydı. Allah'a şirk koştukları için müşrik olarak isimlendirilseler de her kabile özelde kendi putuna, putlaştırdığı varlığa kulluk ettikleri için bütün konularda tamamen aynı şekilde inanmayıp farklı farklı davranıyorlardı. Bu farklılıklarla birlikte genel olarak ilahlaştırılıp putlaştırılan varlıklar şunlardı:

3.3.1. Melekler

Allah Teâlâ tarafından ikişer, üçer, dörder kanatlı olarak yaratılan, Allah ile Peygamberler arasında elçilik görevi yapan melekler[181] her zaman insanoğlu tarafından sevilmiş ve değerli varlıklar olarak kabul edilmişlerdir.

Müşrikler de Hanîflikten ve Ehl-i kitap'tan öğrendikleri bilgilerden dolayı[182] meleklere inanıyorlar ve aşırı derecede yücelttikleri için onları Allah'ın kızları; Lat, Uzza ve Menat putlarını da bu sınıfa ait ve kendilerinin şefaatçileri olarak kabul ediyorlardı. Kur'an'ı Kerim onların bu inançlarını, "Bunlar sizin ve atalarınızın kendi kafalarınıza göre isimlendirmeleriniz, mesnetsiz iddialarınız, heva ve heveslerinizin ürünüdür.

176 Ankebut, 29/61, 63; Lokman, 31/25, Zümer, 39/38; Zuhruf, 43/87.
177 Zümer, 39/3.
178 Bkz. Zümer, 39/43, 44; Fuad Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, ş-f-a md, s. 348.
179 Neml, 27/ 60-64.
180 Yusuf, 12/ 105, 106.
181 Fatır, 35/1.
182 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 738.

Bu konuda Allah'tan aldığınız herhangi bir bilgi, belgeniz de yoktur. İşte sizin din, ilah konusundaki anlayışınız, bilginiz bu kadardır. Üstelik O ilahlaştırdığınız melekler size değil tevhide inanan Müslümanlara şefaat edeceklerdir."[183] şeklinde eleştirmektedir.

Müşrikler meleklerle Allah arasında soy bağı kurmaktaydılar.[184] Cuheyne, Benî Seleme, Huzâa ve başka kabileler meleklere kulluk ediyorlardı. Onlar, meleklerden cin denilen bir kabilenin bulunduğunu, İblisin de bu kabileden olduğunu, Allah'ın da onları kendi kızları olarak kabul ettiğini iddia ediyorlardı. Ebu Bekr onlara, "Onların anneleri kim?" şeklinde sorduğunda onlar, "Cinlerin şefleri, ileri gelenleridir." şeklinde cevap vermişlerdi.[185] Buna göre Allah ile cinlerin evliliğinden melekler olmuştu.[186]

Ancak Kur'an-ı Kerim müşriklerin bu inançlarını ahirette meleklerin onların kendilerine tapınmalarını reddedeceklerini, onların Allah'ı sürekli yücelttiklerini, şirk ve benzeri düşüncelerden tenzih ettiklerini, Allah'a secde ettiklerini, emrine âmâde olduklarını, mü'minler için dua ve istiğfarda bulunduklarını, onların cennete girmeleri için dua ettiklerini, cehennemliklere –tarihî bağlamı dikkate aldığımızda müşriklere- "Size Peygamber gelmemiş miydi?" şeklinde soracaklarını ve onların 'evet gelmişti' şeklindeki cevaplarına mukabil 'Ebedi kalacağınız Cehenneme girin' diyeceklerini, bunun tam zıddına mü'minleri-tarihî bağlam açısından sahabîleri- cennetin kapısında, "Selam size, hoş geldiniz, buyurun cennete şeklinde karşılayacakları-

183 Necm, 53/19-22. Bu ayetteki şefaat edilecek Allah'ın izin verdiği ve razı olduğu kişi/kişiler tevhide inananlardır. (Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, III, 291.) Bu ayetlerin yer aldığı sure olan Necm suresi müşriklerin ilah, şefaat anlayışlarına derli toplu ilk eleştirilerin yapıldığı suredir. Ayrıca bu surenin sonunda Şir'a yıldızının da ilah olmadığı, onun da Rabbi'nin Allah olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca bkz. Nahl, 16/57, 58; İsra, 17/40, Zuhruf, 43/15-23; Tur, 52/39. ve kız çocuklarına karşı tavırları için bkz. Zuhruf, 43/17-18; Nahl, 16/58, 59; Tekvir 81/8-9.

184 Saffat, 37/149-158.

185 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 109. ve I, 363. Mukâtil'in izahından ve bağlamdan da anlaşıldığı gibi Saffat 158. ayetteki "cinneti" kelimesi sadece cinleri değil melekleri de içermektedir. Ayrıca bkz. En'am, 6/100-103.

186 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 710

nı," ahirette Allah'ın izni ile müşriklere değil mü'minlere şefaat edecekleri ve Cehennemin görevlilerinin meleklerden olduğunu[187] anlatarak müşrik zihnin tutarsızlığını, yanlışlığını, ilah kabul ettikleri varlıkların kendi saflarında değil, tevhide inanarak tevhid ehlinin saflarında yer aldıklarını ifade etmekte, bu şekilde onları tevhide imana davet etmektedir. Diğer bir ifadeyle Kur'an, müşriklerin tamamen yanlış anlayışlarını imha, ıslah edilebileceklerini ıslah, doğru olanlarını ibkâ ederek ve zaman zaman kendi anlayışlarını, iddialarını kendi aleyhlerine kullanarak onları tedricen, çeşitli yöntemler ve değişik bakış açılarıyla doğru anlayışa getirmeye çalışmıştır.

3.3.2. Cinler

Yalın ateşten yaratılan cinler[188] her daim insanların ilgisini çekmişlerdir. Ancak bu ilgi meleklerde olduğu gibi olumlu ve sevgi eksenli değil, olumsuz ve korku eksenli olmuştur. Cin kelimesi herhangi bir şeyin duyu organlarıyla algılanamaması anlamındaki cenne fiilinden türemiştir. Bundan dolayı insanın algılayamadığı cin, şeytan ve melek gibi tüm varlıklara cin denilmektedir.[189] Cinler yalın alevden yaratılan, içlerinden peygamber gönderilen, ahirette hesaba çekilecekleri bildirilen varlıklardır. Kâfir olanları peygamberlere düşmanlık yapmışlardır. Müşrikler cinlerle Yüce Allah arasında soy bağının olduğuna inandıkları için onları Allah'a ortak koşmuşlardır.[190]

Araplar, cinlerin varlığına ve insan üzerindeki etkisine inanıyor ve bedevilerden küçük bir grup da cinlere tapıyorlardı. Bunlar her vadinin bir cini olduğuna inandıkları için konakladıklarında, "Toplumunun sefihlerinin şerrinden koruması için bu vadideki cinlerin efendisine sığınırım derlerdi.[191] Ayrıca

187 Bkz. Sebe, 34/40, 41; A'raf, 7/206; Ra'd, 13/13; Enbiya, 21/10; Nahl, 16/49, 50; Mü'min, 40/7-9, Şura, 42/5; Ra'd, 13/23-24; Zümer, 39/71-73; Necm, 53/ 19-22; Müddessir, 74/31.
188 Rahman, 55/15.
189 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 105, 106.
190 Bkz. Rahman, 55/15; En'am 6/128-130; En'am 6/112; Saffat, 37/158, 159; En'am, 16/100, 128; Saffat, 37/6-10; Hicr 15/16-18; Mülk, 67/5; Cin, 72/1-15.
191 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 232. Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 720, 721.

tabiî afetlerin cinler sebebiyle gerçekleştiğine, onların kuytu yerlerde ve ağaçlık bölgelerde yaşadıklarına, geceleyin seslerini duyduklarına, insanlarla savaş ve barış yaptıklarına, hastalıklara sebep olduklarına da inanmaktaydılar.[192] Konuyla ilgili bu bilgilere sahip olunmakla birlikte müşriklerin cinlere tapınmalarının keyfiyeti ile ilgili olarak Kur'an'ı Kerim'de, tarih ve tefsir kitaplarında yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır.[193]

Müşriklere cinleri ilahlaştırmalarının yanlışlığını ifade etmek için farklı ayetlerde cinlerin ve insanların ancak Allah'a kulluk için yaratıldıkları, cinlerin bir kısmının şirkten vazgeçerek Kur'an'a iman ettikleri, kendi toplumlarına da iman etmeyi tavsiye ettikleri, Allah'ın izni ile cinlerin ve şeytanların Hz. Süleyman'a hizmet ettikleri, değil gaybı bilmek Hz. Süleyman'ın ölümünü bile anlayamadıkları[194] ifade edilmiştir.

3.3.3. Gök Cisimleri

Hz. İbrahim'in peygamber olarak gönderildiği müşrik toplumda da görüldüğü şekliyle güneş, ay ve yıldız gibi cisimler özellikle doğru bir Allah, peygamber, kitap inancına sahip olmayan toplumlarda daima olağanüstü güçlerin kaynağı kabul edilerek ilahlaştırılmışlardır.[195]

Himyer Arapları diğer bir ifadeyle Belkıs'ın halkı Yahudi olmadan önce güneşe tapmaktaydılar.[196] İslam'ın geldiği tarihlerde de müşriklerin bir kısmı yıldızlara tapan Sâbiîler gibi güneş ve aya secde ediyorlar ve bu secdelerini aslında Allah'a yaptıklarını söylüyorlardı.[197] Kinane oğullarının aya taptıklarına dair rivayetin dışında[198] Hz. Peygamber döneminde Mekke ve çevresinde güneş ve aya tapıldığı ile ilgili net bir bilgi

192 Geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 705-730; Çelik, Hüseyin, "İslam Öncesi Mekke'de Ruh ve Cin İnancı," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, 315-332.
193 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 710.
194 Bkz. Zariyat, 51/56, Cin, 72/1-15; Ahkaf, 46/ 29-32; Sebe, 34/ 14, 15; Enbiya, 21/82.
195 En'am, 6/ 74-81.
196 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 237-238.
197 Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Beyrut, 2008, IV, 206.
198 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 240.

bulunmamaktadır. Ancak Kureyş'in bir koluna diğer ifadeyle Ümeyye oğullarının kabilesine atalarının isminden dolayı Abduşşems "güneşin kulu" denmesi ve bu ismi başkalarının da kullanıyor olması müşrik toplumda güneş ve aya karşı bir çeşit kutsama ve korkunun bulunduğunu göstermektedir.[199] Ayetteki: "[Ey Müşrikler!] Gece, gündüz, güneş ve ay, O'nun sınırsız kudretine işaret eden delillerdendir. O hâlde sakın güneşe ve aya secde edip tapınmayın. Siz eğer gerçekten Allah'ı layıkınca tanıyıp O'na kulluk/ibadet etmek istiyorsanız, onların da yaratıcısı olan Allah'a secde edin."[200] vurgusu da bu durumu açıklamaktadır.

Ayetlerde "Güneş ve ayın Allah'ın kudretine delalet eden varlıklar olduğu, Allah'ın belirlediği yörüngede hareket ettikleri, insanların hizmeti için yaratıldıkları anlatılmaktadır. Ayrıca müşrikler tarafından bunların Allah'ın emrine amade kılındığının da itiraf edilmesinin vurgulanması" toplumdaki yanlış anlayışın düzeltilmesine yönelik ifadelerdir.[201]

Kaynaklardaki bilgilere göre Lahm, Huzaa kabileleri ve Kureyşten bazı kimseler Şi'ra yıldızına tapıyorlardı. Bu yıldıza tapma âdetini Ebu Kebşe ve Hz. Peygamber'in anne tarafından büyük dedesi Cüz b. Galib başlatmıştı. Hz. Peygamber, Ebû Kebşe gibi müşriklerin inançlarından ayrılarak yeni bir inancı benimsediği için müşrikler tarafından eleştirel mahiyette İbn Ebi Kebşe (Ebû Kebşe'nin oğlu) şeklinde isimlendirilmekteydi.[202]

Allah Teâlâ onların bu inançlarının yanlışlığını, her şeyin kendisinin kontrolünde olduğunu ifade etmek için: "[Kimi müşriklerin şans kaynağı sayıp taptıkları] Şi'râ yıldızının/ Akyıldız'ın rabbi de O'dur."[203] buyurmuştur.

199 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 438, 439.
200 Fussilet, 41/37.
201 Bkz. A'raf, 7/54; Ra'd, 13/2; Nahl, 16/12; Ankebut, 29/61; Lokman, 31/29.
202 Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'in dedesi Amr b. Zeyd ve annesi Amine'nin babası Vehb. b. Abdumenaf ve başkaları da Ebû Kebşe künyesi ile bilinmekteydi. Bkz. İbn Habîb, el-*Muhabber*, s. 19, 13; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 429; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 239.
203 Necm, 53/49.

3.4. Şirk Dışındaki İnanışlar ve Dînî Gruplar

Genel olarak Arabistan'da, özel olarak da Mekke'de bir kısmı şirk inancıyla bazı ortak paydaları paylaşmakla birlikte diğer bir kısmı tamamen ayrı bir din anlayışa sahip olan farklı dînî gruplar bulunmaktaydı. Bu inanç grupları, yapıları ve Arabistan'daki durumları aşağıdaki şekillerdeydi.

3.4.1. Haniflik ve Hanifler

Dalâletten, yanlış inançlardan istikamete, doğru inanca dönmek anlamına gelen h-n-f fiilinden türeyen Hanif kelimesi, Araplar tarafından hac ibadetini yerine getiren ve sünnet olan kişilerin Hz. İbrahim'in dinine bağlı olduklarını ifade etmek için kullanılmaktaydı.[204] Hanif ile Sâbiî kelimeleri toplumun dininden ve ibadetlerinden ayrılmak anlamında ortak anlama sahiptirler.[205] Ayrıca putlara tapmayanlar, gusül abdesti alanlar, putlara kesilen kurbanların etlerinden yemeyenler de Hanif olarak isimlendirilmekteydi. Hatta Varaka b. Nevfel, Osman b. Huveyris gibi Hıristiyanlaşan Araplara da Hanif denilmekteydi. Bazı müsteşrikler Yemen'deki tevhide inanan ve Rahman'a tapanlara da Hanif demektedirler. Bütün bu bilgiler Haniflik hakkında standart bilgi ve uygulamaların olmadığını göstermektedir.[206]

Kur'an'ı Kerim'de hanif kelimesi on yerde,[207]çoğulu olan hunefâ ise iki yerde[208] geçmektedir. Bu ayetlerden altısı Mekkî, altısı Medenidir. Mekkî surelerdeki ayetlerde, Hz. İbrahim'in yolunda olduklarını iddia eden müşriklere, kendilerinin onun yolundan ayrıldıklarını, asıl onun yolundan gidenin kendilerinin karşı çıkıp engellemeye, yok etmeye çalıştıkları Hz. Peygamber olduğu, Hz. İbrahimin de müşrik toplumuyla Hz. Peygamber'in kendileriyle tartıştığı gibi tartıştığı, mücadele ettiği, bundan dolayı kendilerine anlatılan tevhid dininden

204 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 140, 141.
205 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 454-455.
206 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 449-454.
207 Bakara, 2/135; Al-i İmran, 3/67, 95; Nisa, 4/125; En'am, 6/79, 161; Yunus, 10/105; Nahl, 16/120, 123; Rum, 30/30.
208 Bkz. Hac, 22/31; Beyyine, 98/5.

şüphelenmemeleri gerektiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'i eğitmek ve müşriklerin yoluna uymaması için yaşadığı zorluklara rağmen inandığı, tebliğ ettiği dinin *ed-dînu'l-kayyim* (hak din) olduğunu bilerek davasında sabitkadem olması gerektiği ve kendisini eleştiren Mekkelilere, kendisine tevhidden ayrılmaması, fayda ve zarar vermesi mümkün olmayan putlara tapmaması, yoksa müşriklerden, zalimlerden olacağının emredildiğini söylemesi gerektiği ifade edilmekteydi.[209]

Medenî surelerdeki ayetlerde ise mü'minlere şirkten uzak, hanif oldukları için doğru yolda oldukları anlatılarak onlara moral ve destek verilmekle birlikte, Hz. Peygamber ve mü'minleri Yahudi ve Hıristiyan olmadıkları için eleştiren Ehl-i Kitab'a asıl kendilerinin yanlış yolda oldukları, kendilerine de şirkten uzak durmalarının emredildiği hatırlatılmakta, Hz. İbrahim'in de Yahudi ve Hıristiyan değil hanif olduğu ifade edilmektedir.[210]

Bütün bu ayetlerde Hz. İbrahim'in, Hz. Peygamber ve beraberindeki mü'minlerin hak yolda oldukları, müşrikler ve Ehl-i kitab her ne kadar kendilerinin hak yolda olduklarını iddia etseler de aslında bâtıl yolda oldukları açıklanarak, ortak nokta olan haniflikte birleşmeleri istenmektedir.

İslam öncesi dönemdeki Araplar arasında Hira mağarası kutsal bir mekân olarak kabul edilmekteydi. Hanifler Hira'da ve farklı yerlerde îtikâfa giriyorlar, tefekkür ediyorlar, kendi anlayışlarına göre ibadet ediyorlar ve teheccüd namazı da kılıyorlardı. Bu uygulamalarını tahannüs, tehannüf (hanif olmak, Hz. İbrahim'in dinine bağlı kalmak) ve teberrür (gerçek iyilik ve dindarlık) olarak isimlendiriyorlardı. Hz. Peygamber de her yıl bir ay burada îtikâfa girmekteydi ve kendisine ilk vahiy de burada gelmişti.[211]

209 Bkz. En'am, 6/79, 161; Nahl 120, 123; Rum, 30; Yunus, 105, 106.
210 Hac, 31/31; Nisa, 4/125; Bakara, 2/135; Âl-i İmran, 3/ 67, 95; Beyyine, 93/5.
211 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 235; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 510. Arapların Hira, Ebû Kubeys ve bazı mağara ve mekânları kutsal kabul etmeleriyle ilgili olarak bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 403, 404.

Kureyşliler, Kâbe'yi kutsal bilmelerine, tavaf etmelerine, orada Allah'ı zikretmelerine rağmen kurbanlarında ve bütün âdetlerinde Allah'a şirk koşuyorlardı. Ancak Kureyş'ten birkaç kişi; Zeyd b. Amr b. Nufeyl, Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdi'l-Uzza, Osman b. el-Huveyris b. Esed b. Abdi'l-Uzza,[212] Ubeydullah b. Cahş b. Riab[213] bir bayramda Kureyşliler putlarının yanında kurbanlarını keserken birbirlerine, "Birbirinize dost olun, birbirinizi koruyun, kavmimiz İbrahim'in dininden ayrıldı, putlara tapmaya başladı, kendinize yeni bir din arayın" dediler. Yahudilerin, Hıristiyanların ve İbrahim'in dini olan Hanifliği aramak üzere yolculuklar seyahatler yaptılar. Bu seyahatler sonucunda Varaka b. Nevfel Hıristiyan oldu. Amr b. Nufeyl, İbrahim'in dini dışında hiçbir dine girmedi. O, "Ey Kureyş; Canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki, sizin içinizde benden başka hiç kimse İbrahim'in dininde değil." dedikten sonra "Allah'ım! Eğer sana ibadet yollarının en güzelini bilsem, sana onunla ibadet ederdim, fakat bilmiyorum." diyordu ve sonra da, elinin ayasına secde ediyordu. Hz. Ömer'in babası da olan Hattab b. Nufeyl-ki Zeyd b. Amr'ın amcası oluyordu- Amr b. Nufeyl'e baskı yapınca, Amr Hira'ya sığındı, Mekke'ye gizlice girip çıkmaya başladı, bunu haber alan müşrikler, içlerinden bazıları da Zeyd'den etkilenerek şirkten ayrılır korkusuyla onu kavminin dininden ayrıldığı için eleştirdiler, baskı uyguladılar ve eziyet ettiler. Amr, Hz. İbrahim'in dini olan Hanifliği bulmak için seyahatler ettikten sonra Mekke'ye dönerken Lahm bölgesinde öldürüldü.[214]

212 Osman b. el-Huveyris, Bizans imparatoru Kayser'in yanına giderek Hıristiyan olduktan sonra makam, mevki sahibi olmuştu. Bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 224; İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 154-159.

213 Bu dört kişiden yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ubeydullah b. Cahş b. Riab Müslüman oldu ve Habeşistan'a hicret etti. Daha sonra Hıristiyanlığa geçmiş ve orada Hıristiyan olarak ölmüştü. Bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 223, 224.

214 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 99. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 224-226; İbn Habib, *el-Muhabber*, I, 171, 172; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 469, 470. Bu durum Hanifliğe dair ciddi bir bilginin kalmadığını ve kendilerine Hanif denen insanların da tek tip düşünüp, ibadet etmediklerini göstermektedir. Hz. Peygamber'e: "Zeyd b. Amr için dua edelim mi?" diye sorulduğuna: "Evet, onun için dua edin. Çünkü o, tekbir ümmet olarak diriltilecektir" buyurmuştur. (Bkz. İbn İshak, *es-Sîret*, 99.)

Ümeyye b. Ebi's-Salt bir Peygamber'in geleceği zamanın yaklaştığını söylüyor ve kendisinin peygamber olacağını ümid ediyordu. Ancak hasedinden Hz. Peygamber'e inanmadı ve kafir olarak öldü. Bundan dolayı Hz. Peygamber onun için, "Şiiri iman etti; ama kendisi inanmadı" buyurdu.[215]

İsimleri zikredilen bu kişilerden başka farklı kabilelerdeki akıllı ve fikir ehli insanların bir grubu da Amr b. Luhay'ın dinde-Haniflikte- ortaya koyduğu putlara tapma gibi yanlış inanç ve davranışları kabul etmemişler, nefsinin kendisine hoş gösterdiği bâtıl anlayış ve sapmalara muhalefet ederek, dînî bilgileri ve akıllarının doğru kabul ettiği şekilde ibadetlerine devam etmişlerdi. Bunlar Kus b. Saide, Erbab b. Ruab, Suveyd b. Amir el-Mustalıkî, Es'ad Ebû Kerb el-Hiyerî, Veki' b. Seleme b. Zuheyr el-İbâdî, Umeyr b. Cündep el-Cühenî, Adî b. Zeyd el-İbâdî gibi kişilerdi.[216]

Bu insanlar Hz. İbrahim'in dini ve şeriatı üzere yaşayan, ancak bu konuda çok net bilgileri olmadığı için farklı bölgelerdeki din adamlarını ziyaret ederek gerçek hanifliği arayan, Yahudi ve Hıristiyanlarla görüşen, -Varaka gibi istisnalar hariç- Yahudilik ve Hıristiyanlığa girmeyen, toplumun içki, kumar gibi günahlarından, putlara tapmaktan ve her türlü şirkten uzak duran, ellerinden geldiği kadar bu yanlışlarla mücadele eden, uğradıkları baskılardan dolayı tenha bölgelere çekilen, genelde Mekke ve çevresinde bulunan ancak aralarında ortak ilişki ve bağın olmadığı ıslahatçı diyebileceğimiz insanlardır.[217]

Haniflerin kitap okudukları nakledilmekle birlikte bu kitaplarla ilgili olarak herhangi bir belge bulunmamaktadır. Bunlar kitap alış-verişinde bulunan, farklı dindeki din adam-

Zeyd b. Amr, ölü hayvan etini, kanı, putlara kesilen kurbanların etlerini yememekte ve kız çocuklarını diri diri gömmeye karşı çıkmaktaydı. Bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 224, 225. Geniş bilgi için bkz. Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 247-253.

215 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 254.

216 İbn Habib, *el-Münemmak*, s. 152-154; Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 244-286. Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 462, 463.

217 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 462, 463; 507-510.

larıyla görüşen, kültürlü bir sınıftılar. Ancak anlayış ve uygulamalarının kesin bilinen bir dinî kaynağı olmadığı için düzenli bir dinî cemaat oldukları söylenemez. Ayrıca Haniflere bilgili oldukları, Hıristiyan rahiplerle görüştükleri ve onlardan bilgi aldıkları için rahip de denilmiştir.[218]

Bütün bu bilgileri değerlendirdiğimizde o dönemde Hanifliğin kesin bir tanımının, ibadet, helal haram anlayışının bulunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Toplumun geneli kendini en azından Hz. İbrahim'e bağlı olma anlamında hanif olarak nitelendirmekte ise de, hanifliği ciddiye alıp, anlam arayışında bulunan, putlara tapmaktan vazgeçen, anladığı, öğrenebildiği kadarıyla kendine göre bir iman, ibadet ve yaşam tarzı belirleyen insanlar da bulunmaktaydı. Kitaplarda haniflik ve hanifler dendiğinde de bu insanlar kast edilmektedir. Zeyd b. Amr örneğinde olduğu gibi bunlardan putperestliği eleştirenler baskıya uğrarken, kendi halinde dindarlığını yaşayanlar herhangi bir baskıyla karşılaşmıyordu. Çünkü putperestliği eleştirmek, Kâbe ve putları ziyaret için Mekke'ye gelen hacıların, dolayısıyla Kureyşin özellikle Hac mevsimindeki gelirlerinin azalması ve Kâbe'nin koruyucuları olma iddiaları sayesinde elde ettikleri ayrıcalıkların tehlikeye girmesi anlamına geliyordu.

Şirk, şirkin çeşitleri, müşrikler ve Haniflerle ilgili olarak naklettiklerimizden de anlaşıldığı gibi Araplar temelde iki gruba ayrılmaktaydı. Birinci grubu muattıla (Allah'ın sıfatlarını iptal eden) ikinci grubu ise muhassıla (geleneksel haniflik inancına bağlı olanlarr) oluşturmaktaydı.

Muattıla grubu yaratıcıyı ve yeniden diriltilip hesaba çekilmeyi inkâr edenler yani Dehrîler, dirilmeyi inkâr edenler ve Peygamber'i inkâr edip putlara tapanlar şeklinde kendi içinde farklı anlayışlara sahipti. Arapların din hakkındaki şüpheleri genel olarak yeniden dirilme ve bir insanın peygamber olarak gönderilmesi konularında yoğunlaşmaktaydı. İçlerinde tenasühe meyledenler de bulunmaktaydı.

218 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 454; 458, 508.

Araplar İslam öncesinde ensab, tarih ve dinî ilimlerle ilgilenmekteydiler. Bu konularla ilgilenenler muhassıla grubunu oluşturmaktaydılar. Bunlar Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlar ve Peygamber'in ortaya çıkmasını bekliyorlardı. Zeyd b. Amr, Ümeyye b. Ebî Salt ve Kus b. Saide bunlardandır.[219]

Toplumun genelinin şirkle birlikte Allah'a ve ahiret gününe inandıklarını, kendilerinin Hz. İbrahim'in yolunda olduklarını kabul ettiklerini dikkate aldığımızda bu genel kitlenin kibirlerinden dolayı inadına inkâr eden az sayıdaki Dehrîler ile din konusunda genel kitleye göre çok daha bilgili oldukları anlaşılan az sayıdaki Hanifler arası bir konumda oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Mekkî surelerde toplumun geneline "ey insanlar" şeklinde yumuşak bir üslupla hitap edilirken, inadına inkâr eden mele-mütref takımına ise zalim, kâfir gibi tamamen olumsuz, dışlayıcı ve sert ifadelerin kullanılması da bu düşünceyi desteklemektedir.

3.4.2. Sâbiîlik ve Sâbiîler

Arap toplumunda Sâbiî şeklinde tanımlanan bir grup bulunmaktaydı.[220] Sözlükte bir dinden diğer bir dine geçmek, din değiştirmek fıkıhtaki tabirle mürted olmak anlamına gelen sabae fiilinden türeyen Sâbiî ismi terim olarak mevcut dinden ayrılıp başka bir dine geçen her kişi, mürted anlamına gelmektedir.[221]

Bu kavram Kur'an'da üç ayette geçmektedir. Mekkî olan ayette, "Allah kıyamet günü Mü'minler/Müslümanlar, Yahudiler, Sâbiîler, Hıristiyanlar, Mecusiler ve Müşrikler arasında nihâi hükmü verecek"[222] buyrularak bu dinlere inananların dikkatleri çekilmekte, herkes kendine, yaptıklarına dikkat etsin denilmektedir. Medeni olan diğer iki ayette ise,

219 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2008, s. 435-445.
220 Bakara, 2/62; Maide, 5/69; Hac, 22/17.
221 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 276; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, II, 34-35; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 246.
222 Hac, 22/17.

"Mü'minler/Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sâbiîler... İşte bütün bu farklı dinî kimliklere sahip olanlardan kim Allah'a ve kıyamet/hesap gününe iman edip imanına yaraşır güzellikte işler yaparsa hak ettiği mükâfatı rabbinden alacaktır. Üstelik böyleleri için ne ahirette azap korkusu ne de dünyada bırakılan güzel şeyler adına hüzün söz konusu olacaktır."[223] buyrulmakta, iyi veya kötü anlamda herhangi bir açıklama yapılmamaktadır.

Ayetlerde ve hadislerde Sâbiîlerin kimler oldukları, nasıl bir inanç, ibadet, ahlak, helal ve haram anlayışına sahip oldukları konusunda herhangi bir bilgi bulunmaması, konuyla ilgili olarak birbirinden farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Sâbiîlerin inanç ve uygulamalarıyla ilgili olarak "Kıbleye yönelerek namaz kıldıkları, Zebur okudukları, meleklere kulluk ettikleri; aslında bunların Hıristiyanlardan bir grup oldukları, daha sonra bu dini bırakarak Hz. Nuh'un dinine geçtiklerini iddia ettikleri",[224] "Yahudiler ve Mecusiler arasında yaşayan ancak belli bir dinleri olmayan bir topluluk oldukları, kıbleye yönelerek namaz kıldıkları, Zebur okudukları, meleklere kulluk ettikleri",[225] "Sâbiîlik'in aslen ilahî bir din olduğu, ancak daha sonraları farklı dini, felsefi ve siyasi etkiler altında kalarak bir kısım değişiklikler yaşadığı ve Sâbiîlerin gizli olarak varlıklarını sürdürdükleri",[226] "büyük önder ve ışık Peygamber'i olarak adlandırdıkları Hz. Yahya'nın izinden giden fakat zamanla anlayışlarında değişmeler olan insanların sahip olduğu bir inanç"[227] olduğuna dair yorumlarla birlikte ilgili iki ayette[228] Sâbiîlerin tevhid ehli kategorisinde zikredilmesinin onların bir şekilde tevhid dinine bağlanan, müşrik

223 Bakara, 2/62; Maide, 5/69.
224 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 53, 313.
225 Abdurrezzak, *Tefsîr*, I, 47; II, 39; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 175; III, 149.
226 Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X (1962), s. 103-116.
227 Gündüz, Şinasi, "Sâbiîlik," *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 342.
228 Bkz. Bakara, 2/62; Maide, 5/69.

atalarının dinini ve onların şirk esaslı geleneklerini reddeden kimseler oldukları[229] şeklinde de yorumlar yapılmıştır.[230]

Haklarında kesin, ittifak edilen bir bilgi olmamakla birlikte mevcut bilgilerden Sâbiîlik'in ilahî kökenli bir din olduğu, bu dine inananların putperest olmadıkları, mü'minler ve Mekkeli müşrikler tarafından az çok tanındıkları anlaşılmaktadır.

Mekke döneminde Hz. Peygamber'i işitip hakkında araştırma yapmak üzere bu şehre gelen Ebu Zer el-Gıfârî, Mekkelilere "sâbiî dediğiniz kişiyi bana gösterir misiniz?" diye sorması,[231] Ömer'in iman etmiş olduğunu düşündüğü Nuaym'a "Bence sen de mürted olmuşsun" (İnnî leezunnuke ve sabe'te) demesi,[232] daha sonra kendisi iman edince de Mekkelilerin "Ömer de sâbî oldu" demeleri, [233] Hz. Peygamber'in İslam'ı kendisine tebliğ etmesi üzerine iman eden Ukbe b. Ebî Rebî'a'ya Ubey b. Halef'in "sen de mi sâbiî oldun?" şeklinde söyleyerek eleştirmesi, bunun sonucunda da onun şirke dönmesi[234] Hz. Peygamber'in okuduğu Kur'an'dan etkilenerek iman etmeyi düşünen Velid b. Muğire için Kureyşlilerin "sabee Velid" (Velid dinden çıktı) Eğer o dinden çıkarsa tüm Kureyş dinlerinden ayrılır" demeleri;[235] Hz. Peygamber İsra sonrası Hac mevsiminde panayırlara, Mekke'ye gelen kabilelere "Allah'tan başka gerçek ilah yoktur, deyin kurtuluşa erin, Araplar ve diğer milletler yönetiminize girsin. Ölünce de Cennet'e girin" diyerek onları imana ve kendisini desteklemeye, yardımcı olmaya davet ettiğinde Ebu Leheb hemen arkasından "O yalancı Sâbiî'nin tekidir. Sakın ona inanma-

229 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadîs*, çev. Komisyon, İstanbul, 1998, IV, 418.
230 Sâbiîlik hakkında ne tür yorumların yapıldığı, fıkıh, kelam ve tefsir eserlerinde nasıl ele alındıkları ve Kur'an'daki Sâbiî kelimesinin birçok kitapta anlatılan Sâbiîlik dini olmadığı ile ilgili olarak (bkz. Cağfer Karadaş, "Sabi Matter-The Issue of Whether the Concept Sâbî ın the Qur'an Signifies Sâbi'î/Sâbi'a", Ilahiyat Studies, Vol: 1, Number:1 Winter/Spring 2010, s.65-90.)
231 Müslim, *Sahih*, "Fadâilü's-Sahâbe", 132.
232 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 161.
233 Buharî, *Sahih*, "Menâkıbü'l-Ensâr", 35; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, trs., IV, 78.
234 Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XVII, 441.
235 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 414, 415.

yın" demesi de[236] Sâbiî kelimesinin müşrikler tarafından Hz. Peygamber'i ve mü'minleri tanımlamak için kullandıklarını göstermektedir.

Müşriklerin bu tanımlamalarıyla ilgili olarak iki farklı yorum yapılmaktadır. Bunlardan birincisine göre, "Bu durum bu kavramın muvahhid bir kesimi gösterdiği düşüncesini güçlendirmektedir. Sâbiîler ve Haniflerin aynı veya bir sınıf oldukları,"[237] onların bir şekilde (net veya yorumsal) tevhid inancına bağlı bir topluluk oldukları, Hz. Peygamber'in gönderilişinden önce yaşadığı toplumda bu niteliklere sahip ve bu adla anılan bir topluluk olduğu kabul edilebilir. Bunların bir kısmı, inanç ve ibadet sistemine bağlılığını sürdürerek Hz. Peygamber'e tâbi olmamıştı.[238] İkinci yoruma göre ise, "Sâbiîler özel dinî bir gruptular ve Mekke'de Irak'tan ticaret için gelen veya köle olarak satın alınıp getirilmiş olan Sâbiîlerin var olması mümkündü. Müşriklerin Müslümanları Sâbiî olarak nitelemeleri ise insanların İslam davetini kabul etmelerini, tevhide inanmalarını ciddi, ilgilenilmesi gereken bir durum olarak algıladıklarını göstermektedir. Kureyşliler Hz. Peygamber'i ve iman eden her kişiyi toplumlarının dininden ayrıldıkları için Sâbiî "mürted" olarak isimlendiriyorlardı. Bu durum bize İslam doğduğunda Araplar arasında Sâbiî kelimesinin toplumlarının dinlerinden yani putperestlikten ayrılıp, insanları tevhide çağıranlar anlamında kullanılmakta olduğunu bildirmektedir. Aynı şekilde Ebu Talib'in vefatından sonra Hâşim oğullarının reisi olan Ebu Leheb asabiyetten dolayı Hz. Peygamber'i koruduğunda onun için "sabee Ebu Utbe" (Ebu Utbe dininden döndü, mürted oldu) dediklerinde Ebu Leheb'in "Ben Abdulmuttalib'in dininden ayrılmadım, sadece yeğenimi koruyorum" demesi de[239] kelimenin mürted anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Mü'minler Hz. İbrahim Hanif ve ilk Müslüman olduğu için Hanifleri kendilerinin selefleri olarak görmekteydiler. Kendi-

236 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 184.
237 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 389, 393.
238 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, IV, 418.
239 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 180.

lerine de hanif denilmesiyle övünmekteydiler. Bundan dolayı müşrikler sahabileri hanif olarak isimlendirmediler. Bunun yerine halkın onlardan nefret etmelerini ve bu şekilde onlarla mücadele etmeyi amaçlayarak toplumunun dininden ayrılan, onlara muhalefet eden, inkarcı, mürted anlamında Sâbiî kavramını kullandılar. Hz. Ömer Müslüman olduğunda Cemil b. Ma'mer el-Cumahî Kureyşlilerin arasında, "Ömer Sâbiî oldu." diye bağırınca Hz. Ömer: "Yalan söylüyorsun, ben Müslüman -Allah'a teslim- oldum" diye seslenmesi de bu duruma işaret etmektedir."[240]

Müşriklerin, Hz. Peygamber ve mü'minlere Sâbiî demeleri normal bir tanımlama ve övgünün ötesinde, kelimenin kök anlamında olduğu gibi dışlayıcı, ötekileştirici bir bakış açısını diğer bir ifadeyle mü'minleri mürted ilan ederek toplum nezdinde küçük düşürülmelerini, yanlış anlaşılmalarını sağlayarak toplum dışı ilan edilmelerini sağlamanın önemli bir aracı olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer'in yukarıda naklettiğimiz tavrı da bu isimlendirmenin mü'minlerce hoş karşılanmadığını göstermektedir.

3.4.3. Yahudiler

Genel olarak Arabistan'da özel olarak da Mekke'de farklı dînî anlayışlar bulunmaktaydı. Mekke halkının geneli müşrik olmakla birlikte, az sayıda da olsa Ehl-i kitaptan insanlar da bulunmaktaydı.

Mekkeliler farklı bölgeler, ülkeler arası ticari seyahatler yaptıkları için, gittikleri bölgelerdeki Yahudi ve Hıristiyanlarla görüşüyorlar, bilgi alışverişinde bulunuyorlardı. Yahudiler Arabistan'ın Himyer, Yemame, Hayber, Taif, Fedek, Teyma, Vadi'l-Kura, Medine gibi şehirlerinde ve yarımadanın hemen hemen her bölgesinde bulunuyorlardı. Ayrıca Medine, Hayber ve diğer bölgelerdeki Yahudilerle olan komşulukları, ilişkileri

240 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 701-704. Sâbiîlerin bir kısmının şirke, bir kısmının ise hanifliğe yakın olduklarıyla ilgili olarak bkz. Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 220-228.

sonucunda Kinâne, Kinde ve Benî Hars b. Ka'b kabilelerinden de Yahudi olanlar vardı.[241]

Mekke'de ciddi bir Yahudi nüfusun olduğuna dair elimizde bilgi bulunmamakla birlikte Mekke'ye dışarıdan gelip yerleşen, az sayıda da olsa işçi ve sanatkârlardan oluşan bir Yahudi nüfus bulunmaktaydı. Ancak Mekke'yi yönetmekte olan Kureyş kabilesi gibi yerli kabileler arasında Yahudiliği benimseyen isimlere rastlanmamaktadır.[242]

Mekke'deki az sayıda Yahudi'nin yanı sıra bu bölgede yapılan fuarlarda, bilhassa Ukaz'da sadece ticari mallar satarken değil, aynı zamanda kendilerini, saklanmış veya kaybolmuş eşyaların nerede olduklarını keşfedip bilen, geleceği okuyan kâhinler olarak tanıtan bol para kazanan Yahudiler de bulunmaktaydı. Bunlar kitâbî bir toplum olarak okuma yazmadan nasibini almamış ve gönlü saf bedeviler üzerinde özel bir nüfuz ve itibar kazanmış durumdaydılar[243] ve Taif'te ise faizcilik yapan Yahudiler bulunmaktaydı.[244]

Kâbe'nin tamiratı sırasında rukünde Süryanice bir yazı bulunduğunda bunu bir Yahudinin okuması[245] Abdulmuttalib'in civarında (korumasında) Üzeyne isimli bir Yahudi'nin olması,[246] bazı Mekkî ayetlerde İsrailoğulları âlimlerinden olumlu bir şekilde bahsedilerek onların Kur'an'ın ilahî bir kitap olduğuna şahitlik yaptıklarının vurgulanması da[247] Mekke'de Yahudilerin varlığını ispatlamaktadır.

3.4.4. Hıristiyanlar

Günümüzde dünyanın tüm bölgelerine yayılan Hıristiyanlık İslam'ın doğduğu dönemde Arabistan'da Rebîa, Gassan ve

241 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 239-241; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 511; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 552, 553. Çalışmamızın üçüncü bölümünde Ehl-i Kitap ile ilişkiler geniş bir şekilde ele alınacağı için burada konunun ayrıntılarına değinmedik.
242 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 239; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 511.
243 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 552, 553.
244 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 530.
245 İshak, *es-Sîret*, s. 86; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 196.
246 İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 90.
247 Bkz. Şuara, 26/192-197; Ahkaf, 46/10.

bazı Kudâa boylarında vardı. Bazı Arap kabileler ticaret için Bizans topraklarına gidip geldikleri için Hıristiyanlaşmışlardı. Hire'de farklı Arap kabileleri ve güçlü bir kabile olan Benû Tağleb de Hıristiyan olmuştu. Aynı zamanda Necranlılar da Hıristiyandı.[248]

Mekke, Taif, Medine ve Arabistan'ın farklı bölgelerinde köle Hıristiyanlar vardı. Bunlar Araplara İncil ve Tevrat'taki bilgileri anlatıyor, açıklıyor, Hıristiyanlık kıssalarını anlatıp onları Hıristiyanlaştırmaya çalışıyorlardı. Bu çalışmaları sonucunda Araplar arasında din değiştirenler olmakla birlikte, onlar genelde kararsız kalmaktaydılar.

Mekke'de farklı işler yapan mevâlî ve köle Hıristiyanlar vardı. Bunlar Habeşistan asıllı zenci, Avrupa asıllı beyaz erkek ve kadın kölelerdi. Bunlar sahip oldukları dini, ticari vb. bilgileri insanlarla paylaşıyorlardı. Bunların bazılarının isimleri Yesâr, Cebr, Selman, Yaîş ve Bel'am, Suheyb, Mîna, Mînas, Yuhanna idi.[249] Mekke'de köle olmayan tek Hıristiyan Varaka b. Nevfel'di.[250] Bu ilişkiler evlilikleri de beraberinde getirmekteydi. Mekke'de annesi Hıristiyan olan on, Habeşistanlı olan elli yedi kişi bulunmaktaydı.[251]

Kâbe duvarlarına Hz. İsa ve Meryem'in resimlerinin çizilmiş olması da[252] Müşriklerle Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkinin gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Hıristiyan ve Yahudilerle ilişkiler ümmi Arapların peygamberlik, cennet, cehennem, melekler, şeytan, evrenin yaratılışı, öldükten sonra dirilme, kıyamet gibi dinî konularda[253] ve ticaret, sanayi ve şehirleşme gibi toplumsal konularda da onlardan etkilenmelerine sebep olmuştur.[254]

248 Âlûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 241, 242.
249 Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 589-606.
250 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 617.
251 İbn Habib, *el-Muhabber*, 305-309. Bu listelerdeki annesi Hıristiyan olanlar tabiri Avrupa kökenli beyaz Hıristiyan cariyeleri, Habeşistanlı olanlar tabiri ise zenci Hıristiyan köleleri ifade ediyor olmalıdır.
252 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 70; Cevad Ali, *el-Mufassal*, VI, 607.
253 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 62-64.
254 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 115. Müşriklerin Ehl-i kitapla ilişkileri için ayrıca bkz. Kapar, M. Ali, "Asr-ı Saadette Müş-

Ehl-i kitaptan hahamlar ve papazlar, Rasulullah'ın geleceğini ve geleceği zamanı Araplardan daha iyi biliyorlardı. Onlar, Peygamber'in gelmesiyle Allah'ın müşriklere karşı kendilerini muzaffer kılacağına inanıyorlardı.[255]

Mekke'deki Ehl-i kitaptan bazıları hem ahlaklarından hem de din ve diğer konulardaki bilgilerinden dolayı Mekkelilerin güven ve itimatlarını kazanmışlardı. Bundan dolayı müşrikler Kur'an'ın ilahîliği, Hz. Peygamber'in risaleti gibi konularda onların fikirlerine başvurmaktaydılar.

Hz. Peygamber İslam'ı tebliğ etmeye başladığında Mekke'deki Ehl-i Kitap kölelerle de görüştüğü, onlarla konuştuğu için özellikle Nadr b. Haris, "Bu Kur'an Muhammed'in uydurduğu bir yalandır, ona bu konuda Huveytib b. Abduluzza'nın mevlâsı Addas, Âmir Hadrami'nin gulamı[256] Yesâr ve aynı şahsın mevlâsı Cebr yardım ediyor. Bunlar sabah akşamı Muhammed'e Kur'an'ı öğretiyorlar" demişti. Bu üç şahıs Ehl-i kitaptandı ve Cebr Yahûdi iken Müslüman olmuştu.[257] Ayrıca bazı Müşrikler, "Muhammed'e Kur'an'ı Yahudiler, Alâ b. Hadrami'nin mevlâsı ve Ebu Fukeh er-Rumi öğretiyor" demişlerdi.[258]

Müşriklerin Ehl-i kitabın kendilerini Hıristiyanlaştırmak istemelerine rağmen onlarla çatışmayışları, bilakis Kâbe'nin içine Hz. İsa ve Meryem'in resimlerini çizmeleri onların bu

rikler ve Müşriklerle İlişkiler," *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, İstanbul, 1994, II, 320, 321.

255 İbn İshak, *es-Siret*, s. 62.

256 Gulam sözlükte "erkek çocuk, delikanlı: azad edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız" gibi anlamlara gelmektedir. Çoğulu gılmandır. Bu manada kelimeyi köle ve rakik gibi diğer hizmet elamanlarından ayrı mütalaa etmek gerekir. (Bkz. Terzi, Mustafa Zeki, "Gulam," *DİA.*, İstanbul, 1996, XIV, 178.) Bu anlamı ve Ehl-i kitap köleler için kullanılan mevlâ kelimesini de dikkate aldığımızda bunların sıradan köleler değil, sahiplerinin gözdeleri olan, bilgili, kılıç ustası gibi zanaat sahibi köle veya köle kökenliler olduğu anlaşılmaktadır.

257 Mukâtil, *Tefsir*, II, 430; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 140, 141.

258 Furkan, 25/45. ayetin tefsirinde belirtilen şahıslar için bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 398-401; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, IV, 57; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 268, 269. Ayrıca Nahl, 16/103. Ayette kimlerin kastedildiğiyle ilgili olarak bkz. Mukâtil, *Tefsir*, II, 239; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 364-369; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, III, 219; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 593.

faaliyetlerini kendi şirk inançları açısından bir tehlike olarak görmedikleri, ticari çıkarlarını ön planda tuttukları, kendilerinden çok güçlü olan Hıristiyan Bizans İmparatorluğu ve Habeşistan krallığı ile çatışmaya girmekten çekinmeleri, onlarla aralarını bozmak istememeleri ile açıklanabilir. Ayrıca Kabe'ye çizdikleri bu resimlerle ne kadar hoşgörülü olduklarını ispatlama çalışmaları, Kabe'nin herkes için kutsal bir mekan olduğu imajını verme gayretleri olarak da değerlendirilebilir.[259]

Yukarıda ifade ettiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi Araplar tek bir dine ve dinî anlayışa sahip değillerdi. Bundan dolayı ayetlerde dinlerini parçalayıp gruplara ayrıldıkları ve her grubun da kendi anlayışı ile sevinip, mutlu olduğu şeklinde ifade edilerek eleştirilmektedirler.[260] Konuyla ilgili ayetten[261] kimlerin kastedildiğiyle ilgili olarak, "Buradaki din 'Allah'ın dini olan ve Hz. Muhammed'le gönderdiği İslam'dır ki o da Hz. İbrahim'in dini olan hanifliktir.' İslam'dan ayrılanlar (inanmayarak ayrı kalanlar) ise müşrikler, putlara tapanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve haniflik taslayanlardır. Dinde yeni bir yol, anlayış uyduranlar, ortaya koyanlar Hz. İbrahim'in dini olan doğru dinden ayrılmış, dalâlete düşmüştür. Onlar Hz. Muhammed'den, o da onlardan uzaktır. Aralarında herhangi bir ilişkileri yoktur. Bunların hepsi de bu ayetin kapsamına girmektedir."[262] "Müşrikler hevalarına uyarak farklı dinler ortaya çıkarmışlar, gruplara ayrılmışlar ve kendilerini hak dinden saptıran liderlerine uyarak bâtıl anlayışlarını hak

259 Çalışmamızın son bölümünde Mekke döneminde mü'min-müşrik ve Ehl-i Kitap ilişkilerini geniş olarak ele alacağımız için burada konunun detaylarına değinmeyip sadece Ehl-i Kitab'ın Mekke'deki varlıkları ve genel durumları hakkındaki bilgilere değindik.

260 Bkz. En'am, 6/159; Mü'minun, 23/53; Rum, 30/30-32. Ayrıca Rum, 30/31. ayetteki fıtrat kelimesinin "İslam", "Allah'ın yaratmasında değişiklik" yoktur ibaresinin tabiûnun önde gelen müfessirleri olan Mücâhid, İkrime, Katâde, Said b. Cubeyr, Dahhak ve İbn Zeyd tarafından "din, İslam" anlamına geldiği ile ilgili olarak bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân* XX, 98, 99; Ebu'l-Fidâ İmâduddin İsmâil b. Kesir, *Tefsîru Kur'ani'l-Azîm*, thk. Komisyon, trs., VI, 314, 316. Ayrıca Mü'minun, 23/53. ayette de Peygamberlerden sonra kavimlerinin farklı anlayışlara ayrıldıkları anlatılmaktadır. Bkz. Mukâtil, Tefsir, II, 398.

261 En'am, 6/159.

262 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 271.

zannederek mutlu oldukları anlatılmaktadır."[263] İbn Abbas'ın: "Bu ayette kastedilenler müşriklerdir. Çünkü onların bir kısmı meleklere tapıyorlar ve onları Allah'ın kızları olduklarını iddia ediyorlardı. Bir kısmı ise putlara tapıyor ve "Onlar bizim Allah katındaki şefaatçilerimizdir." diyorlardı. Bu ayetteki dinlerini parçalayıp gruplara bölündüler demek dalalette grup ve hizip oldular anlamına gelmektedir". [264] görüşü nakledilmektedir.

Bütün bu yorumlardan anlaşılan eleştirilenlerin Araplardan Yahudi ve Hıristiyan olanlar da dâhil olmakla birlikte özellikle müşrikler olduğudur. Buna göre "dinlerini terk etmek"ten maksat, Allah'ın emrettiği hanif, tevhid dinini terk etmek ve şirk ortak paydasında farklı inanış ve anlayışları benimsemektir.

Değerlendirme

Çalışmamızın, bu bölümünde, Mekke'nin sosyal ve dînî yapısını ele aldık. Buna göre Mekke Arabistan'ın en önemli dinî merkezi olmakla birlikte, ticaret yollarının kavşağında bulunması, yaygın bir ticaret ağına sahip olması gibi imkânlarından dolayı da Arabistan'ın siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir merkezi konumundaydı.

Mekke ve Kâbe'nin yönetimini ele geçiren Kusay b. Kilab dağınık halde yaşayan Kureyş kabilesini bir araya getirmiş, Mekke'yi tam bir şehir şeklinde düzenleyerek yönetim merkezi olan Dâru'n-Nedve'yi kurmuş ve tüm önemli görevleri, yetkileri kendi elinde toplamıştı. Kusay, bu yetkilerini oğlu Abduddâr'a devretmiş ancak kendisinin vefatından sonra bunların dini, ticari, sosyal ve siyasal hayattaki önemlerinden dolayı Kureyş arasında ihtilaf meydana gelmiş, bunun sonucunda Kureyş kabilesi Ahlâf ve Mutayyebûn adı altında iki ana muhalif gruba ayrılmıştı. Bu ayrılık ve kamplaşma

263 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 485.
264 Muhammed er-Râzi, Fahruddin İbn Ziyâuddin b. Ömer, *Mefâtihu'l Gayb*, Beyrut, 1981, VII, 25.

İslam öncesinde, İslam daveti başladığı dönemde, hatta daha sonraki süreçlerde de gerçekleşen sosyal ve siyasal olaylarda ağırlığını devamlı hissettirmiştir.

Arabistan'da merkezi bir yönetimin olmaması, kabileciliğin temel anlayış ve yaşam şekli olarak kabul edilmesine sebep olmuştu. Ataerkil bir aile yapısına dayanan kabile ve kabilenin koruması fert için vazgeçilmez bir öneme sahipti. Günümüzdeki anlamıyla ferdiyetten bahsetmek mümkün değildi. Bundan dolayı fertler ve kabileler varlıklarını korumak ve güçlendirmek için hılf, muâhât gibi ittifaklar; civâr, emân ve himâye gibi koruma anlaşmaları yapmaktaydılar.

Kureyş içinde gerçekleşen kabileler arası rekabet ve çekişmeler, ittifak ve korumalar, bireysel dostluk ve düşmanlıklar İslam daveti başladığında davete karşı gösterilen olumlu ve olumsuz tavırlarda büyük ölçüde belirleyici olmuştur. Mekke döneminde mü'minlerin müşriklerle civâr, emân gibi ilişkilere, beraberliklere girmiş olmaları var olan bu dini, sosyal yapının, güç dengelerinin dikkate alındığını bundan dolayı da bu konuların yasaklanmadığını, inanç konularında ayrışmalar yaşanmakla birlikte sosyal hayatta toplumdan herhangi bir ayrışmanın olmadığını göstermektedir.

Mekke ve çevresindeki kabileler geleneksel ve şekilsel olarak ataları kabul ettikleri Hz. İbrahim'in Haniflik dinine bağlı olmakla birlikte, bu dini tahrif ettikleri için şirk ve hurafelerle dolu yeni bir dinî anlayışa sahip olmuşlardı. Bu anlayıştan dolayı melek, cin, güneş, ay gibi varlıkları ilahlaştırmışlar, Kâbe ve çevresini putlarla doldurmuşlardı. Ancak bu konuda bütüncül bir anlayışa ve uygulamaya sahip değillerdi. Ortak kabul edilen bazı putlar olmakla birlikte birçok kabilenin ibadethanesi, tapınağı ve bu tapınaklarda görev yapan din adamları sınıfı mevcuttu. Ayrıca toplumun dinî ve sosyal sorunlarını çözen, toplumda ciddi anlamda ağırlıkları bulunan nâsî, kalemmes, hâkim, şâir ve kâhinler de vardı.

Toplumun geneli müşrik olmakla birlikte, az sayıda hakikati arayan Hanifler, yaratıcının ve yeniden dirilişin varlığını

inkâr eden Dehriler diğer ifadeyle İslam davetine karşı gösterilen muhalefetin liderliğini yapan zındıklar, ayrıca Sâbiîler, Hıristiyan ve Yahudiler de mevcuttu. Kitâbî kültüre sahip olan Hıristiyan ve Yahudilere toplumun geneli tarafından saygı duyulmaktaydı. Birlikte yaşamanın doğal bir sonucu olarak da bu gruplar arasında belli oranda etkileşim de olmaktaydı. Haniflikten ayrılarak bu karışık dini yapıyı oluşturan Araplar Kur'an'da dinlerini parçalayıp gruplara ayrılanlar olarak tanımlanarak eleştirilmekteydiler.

Bu farklı dini anlayış ve grupların çatışmadan bir arada yaşayabilmeleri dini bir çoğulculuk ve hoşgörü olduğu anlamına gelmekle birlikte aslında bu durum müşriklerin inançlarını eleştirmemekle sınırlıydı. Çünkü Varaka b. Nevfel ve peygamberlik öncesi Hz. Peygamber'in bireysel dindarlığı gibi durumlara ses çıkarmayan Mekkeli müşrikler, Zeyd b. Amr'a, daha sonra da Hz. Peygamber ve mü'minlere karşı gösterdikleri tavır ve tepkilerden de anlaşıldığı şekliyle şirki eleştiren herkesi düşman kabul ederek ötekileştiriyor, farklı şekillerde baskılar kurarak, işkence ederek onları susturmaya, yok etmeye çalışıyorlardı.

Arapların şirkle karışık bir şekilde de olsa Allah, ahiret, hac, umre, hırsızın elinin kesilmesi gibi konulardaki inanç, bilgi ve uygulamaları, din adamları sınıfının olması o dönemde bilgisizlik anlamında cahillik ve cahiliyenin değil, tevhidden ve ahlaki değerlerden uzaklık, kabalık ve anlayışsızlık anlamında cahilliğin, cahiliye döneminin var olduğunu göstermektedir. Bu karışık sosyal, siyasal ve dinî yapı o dönemi anlamaya çalışılırken genellemelerden kaçınılarak, her bir inancın, uygulamanın, toplumsal ve siyasal olayın kendi doğal bağlamında ayrı ayrı ele alındıktan sonra bir bütün olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu durum Kur'an ve siyerin doğru anlaşılması, dolayısıyla Hz. Peygamber ve mü'minlerin neyi, nerede, ne zaman, nasıl ve kiminle yaptıklarını anlamak için bütün bu bilgi ve uygulamaların toprağı mesabesinde olan tarihin iyi bilinmesi gerektiğini de göstermektedir.

II. BÖLÜM
İSLAM DAVETİ VE MUHALİFLERİ

1. Davet ve Gelişimi

Birinci bölümde açıkladığımız şekildeki bir dini ve sosyal ortamda doğup büyüyen, ahlaki olgunluğundan dolayı toplum tarafından "Muhammedu'l-Emin" olarak anılan, daha önce herhangi bir ilahî kitabı/kelamı okumayan, Kur'an'ı kendisi yazabilecek durumda bulunmayan, ilâhî vahye mazhar olacağını da ummayan[1] Hz. Peygamber, Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği ve Arap toplumunun geneli tarafından kabul edilen Haniflik dinine nispet edilen bilgiler çerçevesinde bireysel bir dinî hayat yaşamaktaydı. Ancak bu bilgiler güvenilir bir kaynağa dayanmadığı, şirkle karışık bir halde bulunduğu için kendi durumu ve toplumun yaşantısıyla ilgili zihninde oluşan sorulara tatmin edici cevaplar bulamamaktaydı.[2]

Özellikle önemli bir göreve getirilecek kişiler görevlerini tam olarak yapabilmeleri için bilgi ve duygu açısından belli bir hazırlık eğitiminden geçirilir. Hz. Peygamber de ağır sorumluluklar gerektiren çok önemli bir görev olan peygamberliğin kendisine verilmeden önce her ne kadar kendisi anlamasa da Allah Teâlâ tarafından böyle bir hazırlık döneminden geçirilmiş olduğu kabul edilir.

1 Bkz. Ankebut, 29/48; Kasas, 28/86.

2 Hz. Peygamber'in bu arayışlarıyla ilgili olarak "Senin arayış ve bocalayış içinde olduğunu görüp de sana vahiyle doğru yolu göstermedi mi?!" (Duha, 93/7.) ve "[Ey Peygamber!] Biz senin yüreğini vahiyle ferahlatmadık mı?! Kavminin [inanç, ahlak ve yaşantıyla ilgili] içler acısı halinin sende yarattığı büyük ıstırabı [İslam ve Kur'an'la] üzerinden kaldırmadık mı?! Yine seni vahye mazhar kılarak şan ve şerefini yüceltmedik mi?! [Unutma ki] zorluk varsa kolaylık da var. Evet, her zorluğun yanı sıra kolaylık da var. Öyleyse, bir zorluğu aştığında rehavete kapılma; Azimle başka bir işe koyul. Daima rabbine yönel, O'ndan yardım bekle." buyrulmaktadır. (İnşirah, 94/1-8.)

Zihninde oluşan sorulara cevaplar arayan ve bireysel dindarlığını sürdüren Hz. Peygamber kırk yaşına yaklaştığında vahiyle ilk olarak dolaylı bir yol olan rüya-yı sâdıka (gördüğü rüyaların aynı şekilde gerçekleşmesi) şeklinde tanıştı ve yalnız kalmayı sevmeye başladı. Bundan dolayı Haniflerin bir geleneği olarak kutsal kabul edilen Hira mağarasında i'tikafa çekiliyor, ibadet, dua ve tefekkürde bulunuyordu.[3] Kur'an'ın ifadesiyle "insanın olgunluk yaşı olan kırk yaşına"[4] geldiğinde yine Hira'da böyle bir gece geçirmekte iken uykusunda arayışlarına bir cevap, insanlara urvetu'l-vüskâ[5] (kopma ihtimali bulunmayan bir kulp) olan vahyin ilk mesajları kabul edilen Alak suresinin ilk beş ayeti olan "[Ey Peygamber!] Bu ayetleri seni yaratan rabbinin adına oku. O, insanı bir kan pıhtısından yarattı. [Ey Peygamber!] Bu ayetleri oku. [Bil ki] rabbin büyük lütuf sahibidir. O, insana kalemle yazma kabiliyeti vermiş, Ona bilmediklerini öğretmiştir."[6] ayetleri Cebrail aracılığıyla kendisine vahyedildi. Artık Mekke'nin Muhammedu'l-Emin'i[7] "Allah'ın Rasulü" olmuş ve hayatında eskisinden oldukça farklı yeni bir dönem başlamıştı. Artık O, Allah'ın mesajlarını alan, yaşayan ve insanlara anlatan peygamberler zincirinin son halkasıydı. Zihninde oluşan soruları hakikatin kaynağı olan Allah Teâlâ tarafından vahiy yoluyla aşama aşama cevaplanmaya başlamıştı.[8] Belli bir dönem va-

3 Bkz. İbn İshak, *es-Siret*, s. 100; 107; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 234-236; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'âni, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zami, Beyrut 1970, V, 321; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, thk. Hammad b. Abdullah el-Cum'a, Muhammed b. İbrahim, Riyad, 2004, XIII, 208. İslam öncesinde Ramazan ayı geldiğinde Kuryş'ten isteyenler Hira'da ibadete (tahannüs) çekilmekte, Ramazan ayının sonunda ailelerinin yanına dönmeden önce bir hafta Kâbe'yi tavaf etmekte, kendi yanlarına gelen güçsüzleri doyurmaktaydılar. Hz. Peygamber de bu şekilde davranmaktaydı. Bkz. Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 105.
4 Ahkaf, 46/15.
5 Bakara, 2/256.
6 Alak, 96/1-5.
7 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, V, 319.
8 Kadr, 97/1-5; İbn İshak, *es-Siret*, 100-103; 107; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 236-237; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, V, 322, 323; Buhari, *Sahîh*, "Kitâbu Bed'ul-Vahy", 3; "Kitabu't-Tefsir/Alak," 1; İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübra*, thk. Ali Muhammed Amr, Kahire, 2001, I, 164-167; Belâzuri, *Ensâbu'l-*

hiy kesilince Allah Teâlâ'nın kendini terk ettiğini zannederek üzüldü. Bu ara dönem bu kaygısının yanlış olduğunu, Allah Teâlâ'nın kendisine yaptığı yardımları, lütufları anlatan Duha suresinin nüzuluyla sona erdi.[9]

Hz. Peygamber kendisine vahyedilen ilâhî hakikatleri en yakın çevresindeki insanlarla paylaşmaya, Duha suresinin son ayeti olan, "Rabbinin sana lütfettiği bunca nimeti her daim minnet ve şükranla an ve O'nun gönderdiği vahyi durdurak bilmeden anlat"[10] ayetiyle de Allah'ın kendisine verdiği en büyük nimet Kur'an olduğu için[11] davet faaliyetini özellikle güvendiği insanlara anlatmaya devam etti. Daha sonra Cebrail gelerek ona abdest almayı ve namaz kılmayı öğretti ve Hz. Peygamber eşi Hatice ile namaz kılmaya başladı.[12] Peygamberlerin görevi sadece kendilerine öğretilenleri insanlara ulaştırmak, öğretmek değildir. Bununla birlikte ve öncelikle kendilerine gönderilen ilahî mesajları kendilerinin uygulamaları böylece insanlara en güzel örnek (üsve-i hasene) olmaları gerekmektedir. Kendi yaşamlarındaki olgunlukla birlikte, bu mesajların insanlara duyurulması, insanların bunları kabul

Eşrâf, I, 103-107; Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır, trs., II, 298-302; Kaynaklarda Hz. Peygamber'in yaşadıklarını Hatice'nin ilk olarak Ebu Bekr'e anlattığı, onun Varaka'ya gidin dediği, Hz. Peygamber'le birlikte Ebu Bekr'in Varaka'ya gittikleri şeklinde farklı bir bilgi de yer almaktadır. Bkz. İbn İshak, *es-Sîret*, s. 112, 113; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 237-240.

9 İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 241, 242 "Andolsun kuşluk vaktine, Andolsun karanlığı çöken geceye ki, [Ey Peygamber!] Rabbin seni ne terk etti ne de sana darılıp gücendi. [Bil ki] gelecekte yaşayacakların, geçmişte yaşadıklarından daha iyi olacaktır. Çünkü rabbin sana ileride birçok nimetler verecek, sen de hoşnut olacaksın. [Nitekim rabbin sana daha önce de nimetler vermişti]. O, senin yetim olduğunu görüp de sana sahip çıkmadı mı?! Senin arayış ve bocalayış içinde olduğunu görüp de sana vahiyle doğru yolu göstermedi mi?! Yine sen muhtaç iken ihtiyaçlarını gidermedi mi?! O hâlde sen de sakın yetimlere kötü davranma. El açıp yardım isteyeni azarlama. Rabbinin sana lütfettiği bunca nimeti her daim minnet ve şükranla an ve O'nun gönderdiği vahyi dur-durak bilmeden anlat. (Duha, 93/1-11.)

10 Duha, 93/11.

11 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, III, 164; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, IX, 3444. Bu ayetteki nimet lafzı nübüvvet olarak da anlaşılmıştır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 491.

12 Mukâtil, *Tefsir*, II, 495.;Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 112-116.

etmeye, imana davet edilmeleri de gerekmektedir. Bu ise ancak tebliğ ve davet çalışmalarıyla mümkün olabilmektedir.

Sözlükte çağırmak, seslenmek, isim vermek, davet etmek, yardım istemek, dua etmek gibi anlamlara gelen de'â fiili,[13] terim olarak insanları inanmaları için Allah'ın vahyine, dinine çağırmak anlamına gelmektedir. İnsanları hakka, Allah'a çağıran kişiye ise Nebî (haber veren) denilmektedir.[14] Bu fiil Kur'an'da farklı formlarda, farklı anlamlarda Allah Teâlâ, peygamberler ve insanlarla ilgili olarak pek çok ayette geçmektedir.[15]

Davet kavramına yakın bir anlama sahip olan, sözlükte ulaşmak, bir yere varmak veya bir zaman diliminin sonuna varmak, bir işi yeteri derecede yerine getirmek, bir bilgiyi birine ulaştırmak, iletmek, açıklamak, duyurmak gibi anlamlara gelen b-l-ğ[16] fiilinden türeyen tebliğ kelimesi ise peygamberlerin kendilerine indirilen mesajları insanlara iletmesi anlamına gelmektedir. Bu kavram da Kur'an'da belirtmiş olduğumuz anlamlarda Allah Teâlâ, peygamberler ve insanlarla ilgili olarak pek çok ayette geçmektedir.[17] Hz. Peygamber ve diğer tüm peygamberlerin en temel görevleri "tebliğ" ve "davet"tir.

Tebliğde üç temel unsurdan söz edebiliriz. Tebliğ eden, kendisine tebliğ edilen, tebliğ edilecek mesaj. Kur'an'a ve indirildiği dönemin tarihine bakacak olursak, "tebliğ eden" Hz. Peygamber'dir. Kendisine tebliğ edilenler, Müslümanlar, Mekkeli müşrikler, Evs ve Hazreç kabileleri, münafıklar, Medine Yahudileri, Taifliler, Hayber Yahudileri ve Hıristiyanlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Tebliğ edilen, edilecek şeyler ise Hz. Peygamber'e indirilen ayetlerdir. "Tebliğ" peygamberlerin "resul" ve "nebi" olmaları bakımından yerine getirmeleri gereken temel sorumluluktur. Bunu Hz. Muhammed için söylersek 23 yıl boyunca Allah'tan vahiy yoluyla aldık-

13 İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 176, 177; Zemahşerî, *Esasu'l-Belağa*, s. 131.
14 Zemahşerî, *Esasu'l-Belağa*, s. 131.
15 Bkz. M. Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "d-a-v" md., s. 257-260.
16 İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 70; Zemahşerî, *Esasu'l-Belağa*, s. 29.
17 Bkz. M. Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "b-l-ğ" md., s. 134, 135.

larını, aldığı andan itibaren olduğu gibi ilgili muhataplarla paylaşmasına, onlara ulaştırmasına tebliğ denilmektedir. Nitekim Hz. Muhammed 23 yıl boyunca inen bütün ayetleri olduğu gibi muhataplarına iletmiştir.

Davet kavramının içeriğini netleştirmek için konuyla ilgili dört boyut üzerinde durmak gerekir. Bunlar: Davet edenler, davet edilenler, kendisine davet edilen varlıklar, olgular ve davetin biçimidir.

Davet edenler tüm peygamberlerdir. Hz. Peygamber için söylersek temelde muhataplar, Müşrikler, Yahudiler ve Hıristiyanlardır. Kendilerinde davet edilen varlık ve olgulara baktığımızda davetin bir inanışa, bir anlayışa, bir dünya görüşüne doğru olduğunu anlayabiliriz. İman, İslam, Allah, hayat veren ilkeler, doğruluk, doğru yol, hayır, iyilik, Allah yolu, şirk ve inkâr gibi kavramlar, davetin insanın değerler dünyasında yeni düzenlemeler ve değişiklikler yapmasını amaçladığı söylenebilir. Bir yanda yerleşik değerler, alışkanlıklar, diğer yanda bunların yerine yeni buyruklar söz konusudur. Bu bakımdan davetin çok zor bir iş olduğu anlaşılmaktadır. Bu zorluğun davetin biçimiyle, metoduyla ilgili doğru tercihlerle aşılabilmesi mümkündür.

Davet, içinde bulunulan ortamın gereklerinin, muhatapların ilgi ve ihtiyaçlarının farkında olunarak yürütülmesi gereken bir faaliyettir. En önemlisi kendisine davet edilen değerler, inançlar ve ilkeler hakkında bilgisel donanıma ve sağlam bir kişiliğe sahip olmak gerekir.[18]

Tarih boyunca gönderilen vahiyler ile onların mübelliği ve uygulayıcısı olan peygamberler dini, ibadeti ve hayatı yanlış anlayan Nuh, Ad, Semud kavimleri ve Mekke müşrikleri gibi veya kendilerine gönderilen ilahî mesajlarda, kitaplarda bir şekilde tahrifatta bulunan Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi toplumları tekrar tedricen Allah'ın muradına uygun bir inanç ve yaşantıya sahip olmalarını sağlamak için gönderil-

18 Bkz. Albayrak, Halis, "Tebliğ ve Davet Kavramlarının Analizi," *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, s. 43-52

mişlerdir. Vahiyler ve uygulayıcıları olan peygamberler gönderildikleri toplumların dine, insana ve varlık âlemine dair anlayış ve yaşamlarının hatalı, eksik ve yanlış olduğunu açıklayarak, doğru inanç ve yaşam tarzını ortaya koydukları için muhalefeti, muhalif duruşu temsil etmektedirler. Bu durum ayette "Andolsun ki biz her topluma, "Yalnız Allah'a kulluk/ ibadet edin; putlara tapınmaktan, Allah'ın yolundan alıkoyan tüm şeytanî güçlerden uzak durun." emrimizi tebliğ eden bir peygamber gönderdik. Allah geçmişteki o toplumlardan bir kısmını [peygamberlerine uydukları için] doğru yola iletti. Bir kısmı ise [peygamberleri yalanladıkları için] dalalette kalmayı hak etti. Şimdi bu topraklarda gezip dolaşın, bakın araştırın da peygamberleri yalanlayan toplumların akıbeti nasıl olmuş görün."[19] şeklinde açıklanmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği şekliyle tebliğ ve davet faaliyetlerinde iki taraf bulunmaktadır. Bir taraf kendisinin doğru yolda olduğunu ifade ederek diğer insanları kendi yoluna, inandığı, yaşadığı değerleri benimsemeye çağırmaktadır. Bu durum ise mevcut toplumsal kimliğin karşısına alternatif bir kimliğin konulması, bu kimliğin benimsenerek toplumsallaşması mücadelesi anlamına gelmektedir. Böyle bir ortamda var olan kimliği savunanlarla, var olanın yanlış, eksik olduğunu anlatarak yeni anlayışı, yaşam tarzını savunanlar yani muhalifler arasında gerginlik ve çatışmaların yaşanılması kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyada gerçekleşen tüm fikrî ve toplumsal değişimlerde farklı yoğunluklarda olsa da bu süreçler yaşanmıştır. Ancak peygamberlerin kendilerine bildirilen mesajları, muhalif düşünce ve tavırları ortaya koyması, var olan durumun temsilcilerinin de kendi tavırlarını netleştirmeleri, duruma göre tavır değişiklikliklerinde bulunmaları ise süreç içinde şartlara göre gelişen, ortaya çıkan durumlardır.

Toplumsal değişim uzun zaman ve süreçler gerektirdiği için bu değişimleri, hareketleri her açıdan yönlendiren ilahî kitapların içerdikleri konular, öne çıkardıkları mesajlar

19 Nahl, 16/36.

tedricî bir yol izlemişlerdir.[20] Bu süreç içerisinde inen vahiyler öncelikle peygamberleri[21] ve mü'minleri sonra da toplumun genelini eğitmeyi hedeflemiştir. Müslümanlar genel olarak Hz. Peygamber'in eğitilmesi kavramını çok fazla kullanmasalar da sonuçta Hz. Peygamber de kendisine vahiy gelene kadar iman nedir, kitap nedir bilmeyen ancak ahlaken olgun olan bir kişiydi. Bu durum ayette: "[Ey Peygamber!] İşte biz seni de [tıpkı önceki peygamberler gibi] buyruğumuzun ifadesi olan vahye mazhar kıldık. Oysa sen bundan önce kitap/vahiy nedir, iman nedir bilmezdin. Ama [şimdi biz sana Kur'an'ı vahyettik ve] onu dilediğimiz/layık gördüğümüz kullarımıza doğru yolu gösteren bir ışık kıldık. Hiç şüphesiz sen insanları dosdoğru yola çağırmaktasın. O yol, göklerde ve yerde ne varsa hepsinin sahibi olan Allah'ın yoludur. Şunu iyi bilin ki bütün işler Allah'a döner, her şey Allah'ın bilgisi ve iradesi dâhilinde olup biter."[22] şeklinde açıklanmıştır. Alak suresinin ilk beş ayeti, Duha ve İnşirah sureleri, Kalem, Müzzemmil ve Müddessir surelerinin ilk bölümleri de özellikle Hz. Peygamber'in eğitilmesini, yönlendirilmesini hedef almaktadır.

Kur'an tüm bu iniş sürecinde ulaşılması gereken hedefleri koruyarak, mü'minlerin ve müşriklerin gücünü gözeterek içinde bulunulan şartlara, ihtiyaçlara uygun olarak vahyedilmiştir.[23] Bu süreç içerisinde Kur'an lafız, konu ve muhteva olarak gelişmiştir.[24] Diğer ifadeyle bu süreç içerisinde hem kendi oluşmuş hem de bir toplum oluşturmuştur.[25] Her Peygamber'in kendi toplumundan seçilmesi de peygam-

20 O kâfirler/müşrikler, "Kur'an toptan bir kerede indirilse, olmaz mıydı?!" diyorlar. [Ey Peygamber! Sen bu tür lüzumsuz laflara hiç kulak asma]. Zira biz senin yüreğini güçlendirmek için Kur'an'ı böyle kısım kısım, ara ara indiriyoruz [ki o müşriklerin eza ve cefalarından bunaldıkça Kur'an'dan güç alıp tevhid mücadeleni Azim ve kararlılıkla sürdüresin]. (Furkan, 25/32.)

21 Kur'an'ın Hz. Peygamber'i eğitmesiyle ilgili olarak bkz. Kayacan, Murat, *Kur'an'ın Hz. Peygamber'i Eğitmesi*, İstanbul, 2007.

22 Şura, 42/52, 53.

23 Câbirî, Muhammed Âbid, *Medhal ile'l-Kur'ani'l-Kerim*, 2007, Beyrut, s. 27.

24 Bu konularla ilgili geniş bilgi için bkz. Mehdi Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev. Yasin Demirkıran, Muhammed Feyzullah, Ankara, 1998.

25 Câbirî, Muhammed Âbid, *Medhal*, s. 20.

berlerin içinde yaşanılan şartları, imkânları tanıdığı için toplumlarıyla dengeli, hikmetli ilişkiler kurmaları, tebliğ ve davet görevlerini en güzel şekilde yapmaları amacına yöneliktir.

Hz. Peygamber kendisine verilen peygamberlik görevinin ve ilahî mesajların toplumda nasıl bir karşılık bulacağını, ne tür olumlu veya olumsuz tepkilerle karşılaşacağını bilmediği için, davetin ilk adımları Hz. Peygamber'in iman etmelerini ve bağlanmalarını ümit ettiği kişilerle ilişki kurarak ve onlara inen ilk sureleri açıklama şeklinde tamamlandı.[26] Bundan dolayı amcasının oğlu Ali'yi imana davet ettiği zaman da "Eğer iman etmezsen bunu gizle, duyurma" demişti. Ali ise iman etmiş; ancak babasından zarar gelir korkusuyla durumunu gizlemişti.[27]

Kendisine ilk inanan doğal olarak aralarındaki sevgi, saygı ve güven çok güçlü olduğu için eşi, dert ortağı ve yaşadığı sürece en büyük destekçisi olan Hatice oldu. Daha sonra sırasıyla amcasının oğlu Ali, evlatlığı Zeyd ve en yakın arkadaşı Ebu Bekr iman ettiler.[28] Hz. Ebu Bekr'in davet çalışmaları sonucunda Esed oğullarından Zübeyr b. Avvam, Abduşşems oğullarından Osman b. Affan, Zühre oğullarından Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ebi Vakkas, Teym kabilesinden Talha b. Ubeydullah iman ettiler.[29] Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin davet çalışmalarıyla iman edenlerin sayısı gün geçtikçe arttı. Bireysel iman edişlerden sonra gruplar halinde erkek ve kadınlar iman edince, İslam daveti ve mü'minler Mekke'nin gündemine oturdu ve herkes bunu konuşmaya başladı.

26 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 164.
27 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 118; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 262.
28 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 112; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 240, 241; İlk iman eden kişilerin sıralamalarıyla ilgili görüşler için bkz. İbn Ebi Hayseme, *Tarihu Kebir/Tarihu İbn Ebi Hayseme*, I, 156-168; Taberi, *Tarih*, II, 309-318. Ebu Bekr'in iman etmesiyle ilgili olarak Hz. Peygamber "Her kimi İslam'a davet ettiysem tereddüt etti, durakladı, bahane üretti. Ancak Ebu Bekir hariç" buyurmuştur. Bkz. İbn İshak, *es-Sîret*, s. 120; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 252.
29 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 120, 121; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 250-252; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 222-230; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 75, 76. Yukarıda ismi geçen sahabilerin kabileleri olan Esed, Zühre, Abduşşems ve Teym oğulları Mutayyebun grubunu oluşturan kabilelerdendir.

İlk yılların, dönemin özellikle güvenilen, samimi olan insanlara yönelik davet çalışmaları şeklinde tamamlanması ortaya çıkan yeni dinin kendini ifade etmesi, tanıtması, yavaş yavaş taraftar kazanması, mevcut toplumsal yapıyı, güçleri dikkate alarak gereksiz yere tepki çekmeden belli bir yol alması açılarından dikkat edilmesi gereken bir süreçti.

Bu ve sonrasındaki yaşanan tüm süreçlerde, olaylarda nasıl davranacağı konusunda Hz. Peygamber sadece kendi ictihadlarıyla hareket etmemiştir. Kendisi ve yerine göre sahabîler de ictihad etmekle birlikte tüm adımları, tavırları Kur'an'ın iniş süreciyle doğru orantılı bir şekilde Allah Teâlâ'nın rehberliği ve yönlendirmesiyle şekillendirilerek tamamlanmıştır. Ancak bu rehberlik genel olarak olayların yaşanmasından önce haber verilmesi şeklinde değil, olayların gelişimine ve Hz. Peygamber'in durumuna göre olayın yaşanma sürecinde, hemen sonrasında veya yanlış bir uygulamadan sonra onun düzeltilmesi şekillerinde olmuştur.

Kur'an, İslam davetinin gelişim süreci içerisinde, muhtelif zamanlarda Hz. Peygamber'e hitabet parçaları şeklinde tedricen nazil olmuş, Hz. Peygamber de hemen oracıkta bunları muhataplarına okumuştur. Diğer bir ifadeyle, Kur'an'ın her suresi, aslında İslam davetinin belirli bir safhasında nazil olan bir hitabe, konuşmadır. Her surenin de belli bir arka planı ve kendisine bağlı olarak indikleri özel şartları vardır. Dolayısıyla bu arka-plan ve nüzul sebebi ile sure arasında doğal olarak derin bir ilişki bulunmaktadır. Kur'an'ın mesajını tam anlamıyla kavrayabilmek için ayetlerin indiği dönemin arka planını göz önüne almak gerekir.[30]

Vahyin adım adım inişinde Kur'an, Hz. Peygamber'e ihtiyaçlara paralel olarak tedricen ve amelen indirildiği için davet ilerlemiş, insanların algılama kapasiteleri, mesajı insanlara ulaştıran Hz. Peygamber'in rüşd ve gücü gelişim göstererek, olgunlaşarak ilahî mesaj risaletin yirmi üç yılı boyunca uy-

30 Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Heyet, İstanbul, 1991, I, 10-12; 22; 26. Kur'an'ın iniş süreci ile İslam davetinin gelişim süreçleri arasındaki canlı, sıkı ilişki bulunduğuyla ilgili olarak bkz. el-Câbirî, *Medhal*, s. 427-433.

gulanıp "kemâl ve itmam"a ulaşarak güç yollardan geçmiş; bu sürecin sayısız sorunlarını geride bırakmış, ilim, din ve ümmetten oluşan muazzam bir yapının temeli atılmış ve en sonunda bu süreç "insanların kabileler halinde Allah'ın dinine girmeleriyle" taçlanmıştır.[31]

Davetin ilk yıllarının, döneminin özellikle güvenilen kişilere yönelik yapılması ve amcasının oğlu Ali'yi imana davet ettiğinde olduğu gibi "Müslüman olmazsan bunu gizle, duyurma" buyurması ve Ali'nin iman etmesine rağmen babasından zarar gelir korkusuyla durumunu gizlemesi buradaki "gizle" ifadesinin yanlış anlaşılmasına dolayısıyla risalet sürecinin ilk üç yılının tamamen "gizli" olduğuna yönelik yaygın bir kanaatin oluşmasına sebep olmuştur. Ancak bu kanaat hem Kur'an'ın döneme ilişkin ayetleriyle hem de "gizlilikten" bahseden yazarların döneme ilişkin verdikleri bilgilerle çelişmektedir. Doğrusu, risaletin ilk üç yılının daha çok "bireysel davet" dönemi olduğudur. Bu dönemde müşrikler ve özellikle de eşraf davetten ve konusundan haberdardı. Ancak davet güvenilir, daveti kabul etmesi muhtemel görülen şahıslara yapılıyor ve her şey uluorta ilan edilmiyordu.[32]

Bazı siyer kitaplarında risaletin ilk üç yıldaki durumunu ifade etmek için kullanılan gizli davet/gizli örgütlenme[33] tanımlaması genellikle günümüzdeki illegal örgütlerin hücre tipi gizli yapılanmaları gibi anlaşılmaktadır. Ancak bu süreçte inananların çoğaldığını, İslam davetinin Mekke'nin gündemini oluşturduğunu, nüfusu on bin olan, kabile esasına göre mahallelere ayrılan ve insanlar arasındaki ilişkilerin çok sıkı olduğu bir şehirde bu durumun pek de mümkün olmadığı gayet açık bir durumdur. Bundan dolayı ilk üç yıllık süreç gizlilikten daha çok bireysel, yakın akraba, arkadaş çevresi davet

31 Bâzergan, Mehdi, *Adım Adım Vahiy*, çev. Yasin Demirkıran, Ankara, 1999, s. 22.

32 Vatandaş, Celaleddin, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti*, I, 201; Davetin iman etmeleri ümit edilenlere yapıldığıyla ilgili olarak bkz. Taberi, *Tarih*, II, 306, 307.

33 Bkz. Muhammed Münir Gadban, *Nebevî Hareket Metodu*, çev. Tarık Akarsu, İstanbul, 1991, I, 21.

edilerek tedbirli bir şekilde tamamlanmıştır. Mekke dışındaki bölgelerde yaşayan Gıfar kabilesine mensup Ebu Zer'in dördüncü veya beşinci sırada Müslüman olduğu rivayetleri[34] göz önünde bulundurulduğunda davetin gizli olarak başlamadığı anlaşılmaktadır.

İşte bu dönemde bireysel iman edişlerden sonra erkek ve kadınlar gruplar halinde İslam'a girip, mü'minler Kâbe'nin etrafında oturmaya başlayınca İslam ve mü'minler Mekke'nin gündemine oturdu, herkes bunu konuşmaya başladı. Kureyşliler bu durumu çok büyütüp insanların iman etmelerine de çok kızdılar. Böylece İslam davetine ilk muhalefet ve muhalifler oluşmuştu.

Ebu Talib Hz. Peygamber ve Ali'yi namaz kılarken görüp hangi dine göre ibadet ettiklerini sorduğunda Hz. Peygamber; "Amca, Bu Allah'ın, meleklerin ve peygamberlerin ve atamız İbrahim'in dinidir. Allah beni peygamber olarak gönderdi. İnsanlar içinde iman etmesini en çok istediğim kişi sensin." şeklinde cevap vererek ondan beklentisini açıklamış, Ebu Talib ise "Atalarımın dininden ayrılamam. Ancak hayatta olduğum sürece de seni korurum." demişti.[35] Bu olayda olduğu gibi Hz. Peygamber kendisini özellikle Hz. İbrahim'e ve onun tebliğ ettiği dine mensup olarak tanıttığı için bu dönemde toplumun gözünde Hz. Peygamber ve anlattığı mesajlar Hanifliğin devamı şeklinde anlaşılmış olmalıdır.

Bu süreç içerisinde Hz. Peygamber kendisine vahyedilen mesajları insanlara gizli açık anlattığında özellikle gençler ve güçsüzler iman etmeye başladılar ve sayıları çoğaldı. Bu dönemde Kureyşin liderleri Hz. Peygamber'in anlattıklarını inkâr etmiyorlardı. Hz. Peygamber meclislerine vardığında onu işaret edip bir tür alay ederek: "Abdulmuttalib'in oğlu gökten haber alıp konuşuyor." diyorlardı.[36] Yine bu ilk dönemlerde insanlar Hz. Peygamber'in doğru sözlülüğünü, güzel komşu-

34 Taberî, *Tarih*, II, 317.
35 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 246.
36 Abdurrezzak, *el-Musannef*, V, 325; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 169; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 116.

luğunu, iyiliğe düşkünlüğünü, insanlara mütevazi davrandığını bildikleri; akıl ve şeref açılarından mükemmel, ailesi değerli ve nesebi temiz olduğu için onu ayıplamadılar ve ondan uzaklaşmadılar. Ancak ne zamanki ilahlarını ayıpladı, akıllı kabul ettikleri insanları akılsızlıkla, sefihlikle suçladı, düşüncelerinin yanlış olduğunu dile getirip dinlerinin batıl olduğunu söylediğinde işte bu onların çok zorlarına gitti, bu konuyu çok ciddiye aldılar ve ona karşı muhalefet ve düşmanlıkta toplandılar, cephe aldılar. Bu şartlar içerisinde de insanlar iman etmeye devam ettiler. Ebu Talib Hz. Peygamber'e acıdığı için onu korudu ve baskıların önünde durdu. Hz. Peygamber de Allah'ın emrettiği şekilde yoluna devam etti. Hiçbir şey onu yolundan alıkoymuyordu.

"Öncelikle eşini, dostunu, akrabalarını uyar, yakın akrabanı uyar"[37] ayeti nazil olunca Hz. Peygamber Muttalib oğullarına tebliğe başladı, onları uyarıp, ikaz etti. Ey Abdulmuttalib'in kızı Safiye, Ey Fatıma, Ey Abdulmuttalib oğulları sizi Allah'a karşı koruyamam, bunun dışında benden her şeyi isteyin, malımdan istediğinizi alın, Ey Kureyş toplumu, Ey Abbas, Ey Abdumenaf, Ey Abdulmuttalib oğulları sizi Allah'a karşı hiçbir şekilde koruyamam, iman ederek Allah'ın azabından kendinizi koruyun buyurdu.

Aynı şekilde bir sabah Safa tepesine çıkıp kabile isimlerini sayarak insanların toplanmasını sağladıktan sonra peygamber olarak görevlendirildiğini söyleyerek onları ahiretteki azap konusunda uyardı. Ebu Leheb: "Kahrolasıca bizi bunun için mi topladın?" diyerek Hz. Peygamber'i azarladı ve topluluk dağıldı.[38] Hz. Peygamber'e yakın akrabalarını uyarması emredildiğinde, daveti açık bir şekilde anlattığında hoşlan-

37 Şuarâ, 26/214.
38 Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XVII, 654-661; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 2825-2827; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 169, 170; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 222-230; Buharî, *Sahih*, "Kitabut'-Tefsir/Tebbet," 1; Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevra et-Tirmizî, *Sünen*, İstanbul, 1992, "Kitabu't-Tefsir/Tebbet," 1; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 119-121; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 97, 98. Bu konudaki rivayetlerin bir kısmında Hz. Peygamber'in özellikle akrabalarına, Abdumenaf soyundan gelenlere hitap ettiği, bir kısmında ise Kureyşin geneline hitap ettiği nakledilmektedir.

mayacağı tepkilerle karşılaşacağını tahmin ettiği için sıkıntı duydu, çekindi ve anlatmadı. Cebrail kendisine gelerek: "Eğer görevini yapmasan Allah sana azap eder." diyerek onu uyardıktan sonra yakın akrabalarını yemeğe davet etti. İlk davette akrabalarından yaklaşık kırk kişi geldi. Ancak Hz. Peygamber onlara bir şey açıklayamadı ve misafirler dağıldı. Diğer gün akrabalarını ikinci kez davet etti, peygamberlik görevini açıklayarak: "Kim benim halifem olacak?" dedi. O tarihte on yaşlarında, zayıf bir çocuk olan Ali dışındaki hiçbir akrabası kendisini desteklemedi ve Ebu Leheb bu durumla alay ederek oradan ayrıldı.[39] Hz. Peygamber öldürülmekten korktuğu için kendisi öldürülse bile görevini akrabalarının sürdürmesini istediği için onlara "Kim benim halifem olacak" şeklinde sordu. Amcası Abbas malına zarar gelir korkusuyla bu soruya herhangi bir cevap vermeyip sessiz kaldı. [40]

Hz. Peygamber, kendisine bildirilen yakın akrabalarıyla yakından ilgilenme emri üzerine onlarla ilgilendi. Ancak akrabalarının geneli iman etmedi. Bu durum onun canını sıkıp, sıkıntıya sokunca iman etmeyen akrabalarıyla nasıl bir ilişki kurması konusunda kendisini yönlendiren, eğiten "Şayet akrabalarından sana karşı gelenler olursa de ki: "[Bilin ki] ben sizin [şirk inancı üzere] yaptığınız her şeyden uzağım." [Ey Peygamber!] Sen gücü sonsuz, merhameti sınırsız olan Allah'a güvenip dayan."[41] ayetleri nazil oldu. Bu ayetlerle onların şirk inancından ayrılması ve düşmanlarından intikam alan, kendine yönelip tevbe edenlere karşı sınırsız merhamet-

39 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 126, 127; Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XVII, 661-664; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 2925-2827; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 378-381. Hz. Peygamber'e yakın akrabalarını uyarması emredildiğinde Hz. Peygamber'in bu emri yerine getirme konusunda şüpheye düştüğü, bir aya yakın bir süre evine kapandığı, durumunu merak eden halalarının kendisiyle konuştukları, yapacağı toplantıya Ebu Leheb'i çağırmamasını söyledikleri ancak onun toplantıya katıldığı, diğer akrabaların Hz. Peygamber'e karşı yumuşak konuştukları, Ebu Talib'in koruma sözü verdiği ancak Ebu Lehebin muhalif bir tavır aldığı da nakledilmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 118, 119; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 89, 90.

40 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 381; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 99-103.

41 Şuarâ, 26/216, 217.

li olan, kendisini her konuda koruyup, yardım edecek, zafere ulaştıracak olan Allah'a güvenmesi emredildi.[42]

Hz. Peygamber, ilahları aleyhindeki konuşmalarına rağmen amcasının onu korumaya devam etmesi üzerine Kureyşin eşrafından Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Ebû Süfyan, Ebu'l-Bahterî Esedî (As b. Hişâm b. Hâris b. Esed), Esved b. Muttalib b. Esedî (Hz. Hatice'nin kabilesinden), Ebu Cehil - lakabı Ebu'l-Hakem'dir- Velid b. Muğire, Nübeyh b. Haccac, Münebbih b. Haccac ve Âs b. Vâil'den oluşan bir grup Ebu Talib'in yanına gelerek: "Yeğenin ilahlarımıza hakaret ediyor, dinimizi ayıplıyor, akıllılarımıza sefih diyor, atalarımızın dalalette olduklarını söylüyor. Ya onu bu yaptıklarından, söylediklerinden engellersin veya bizi onunla baş başa bırakırsın-korumanı kaldırırsın-Biliyoruz ki bu konularda sen de bizimle aynı düşünüyorsun ve ona muhalifsin. Sen onu korumazsan, bizi engellemezsen biz ona yeteriz." dediler. Ebu Talib güzel, yumuşak sözler söyleyerek onları gönderdi.[43]

Ebu Talib'le görüşmeye gelen bu ilk grup içinde Mutayyebûn grubundan Abduşşems'ten (Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Ebû Süfyan) ve Esed'den, (Ebu'l-Bahterî ve Esved b. Muttalib b. Esed), Ahlâf grubuna bağlı Mahzum'dan (lakabı Ebu'l-Hakem olan Ebu Cehil ve Velid b. Muğire), Sehm'den (Nübeyh b. Haccac, Münebbih b. Haccac ile Âs b. Vâil'in) olması İslam davetine karşı şirk ortak paydasında Mutayyebûn ve Ahlâf'a bağlı bazı kabilelerden oluşan bir muhalefetin oluştuğunu göstermektedir.

İnananların artması, açık, kitlesel davetin başlamasıyla birlikte doğal olarak Mekke'de keskin ve sert olmasa da inanç temelli bir gruplaşma oluşmaya başlamış oldu. İnanç açısından farklılıklar oluşsa bile toplumsal yapı açısından kabilecilik anlayışına bağlı kalınarak ilişkiler sürdürüldü. Bu dönem-

42 Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XVII, 665; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 382. Bu ayet de daha sonra seyf (kılıç) ayetiyle nesh edilmiştir. Bkz. İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 2827.

43 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 128, 129; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 264-265; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 171;Taberi, *Tarih*, II, 322, 323; el-Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Târîh*, trs., IV, 146, 147.

de yukarıdaki ayette de açık bir şekilde belirtildiği gibi kabile içinde kalınacak, onların korumasından faydalanılacak ve onların iman etmeleri sağlanarak bu akrabalık temelli doğal koruma inanç temeliyle de iyice güçlendirilmeye çalışılacaktı. Bu gerçekleşemediğinde mü'minlerle müşrikler arasındaki inanç farklılığı vurgulanacak, ümitsizliğe düşülmeden her şeyi kontrolünde tutan Allah'a tevekkül edilecekti. Bununla birlikte akraba olmayan diğer mü'minlerle de güzel, yumuşak bir ilişki sürdürülüp onlara kol kanat gerilecekti.[44]

Bu yaşanan olaydan sonra da Hz. Peygamber davet çalışmalarına devam etti. Kureyşin lider takımının Ebu Talip'le yaptıkları görüşmelerde ortam gerginleşip: "Ya yeğenini sustur ya da sana savaş ilan ederiz ve iki taraftan biri yok oluncaya kadar seninle savaşırız." demeleri, Ebu Talib'i zor durumda bıraktı. Bir yandan kavminden ayrılmak ve onlara düşman olmak Ebu Talib'e zor gelirken; diğer yandan da yeğenini çok sevdiği için onlarla baş başa ve yardımsız bırakmaya gönlü razı olmadı. Hz. Peygamber'e bu durumları anlatınca Hz. Peygamber amcasının kendini korumaktan vazgeçeceğini düşündü, korktu. Ancak yolundan dönmeye niyeti olmadığı için "Sağ elime Güneş'i, sol elime de Ay'ı koysalar yine de bu yoldan vazgeçmem." dedi. Bunun üzerine Ebu Talib: "Git ve istediğini söyle, Vallahi seni terk etmem." dedi. Üçüncü görüşmeye Kureyşin yaşlı ve saygın liderlerinden Velid b. Muğire da geldi. Tartışmalar yaşandı ve o grupta olan Mut'im b. Adiy, Ebu Talib'e: "Kavmin sana insaflı davranıyor, sıkıntıdan kurtulmak için gayretli davranıyorlar." deyince tartışma ve atışmalar şiddetlendi. Bu esnada Ebu Talib Abdumenaf'tan (Mutayyebûn'dan) olup da muhaliflerin safında yer alan Mut'im b. Adiy gibi kendini terk edenlere karşı sitem dolu bir şiir okudu. Bu şekilde yaşanan süreçte Haşim ve Muttalib oğulları dışındaki tüm Kureyş tarihsel sorunlarını bir ölçüde geride bırakarak, üstünü örterek şirk temelinde İslam davetinin muhalif cephesini oluşturdular. Haşim ve Muttalib oğulları içinde sadece Ebu Lehep muhaliflerin tarafında yer

44 Şuara, 26/215.

aldı ve kabilesini Hz. Peygamber'i korumaktan vazgeçirmeye çalıştı. Bundan dolayı Ebu Talip Hz. Peygamber'i koruyan kabilesini övdü ve bir faydası olur ümidiyle Ebu Leheb'i annesine şikâyet etti.[45]

2. Davete Karşı Olumsuz Tepkilerin Sebepleri

Toplumların sahip oldukları inançlar, gelenekler ve yaşam tarzları onların kimliğini, varlığını ve sürekliliğini ifade etmektedir. Bundan dolayı hiçbir toplum yerleşik yapısını değiştirmek istemez. Özellikle kendisinin bu yapısına karşı temelden bir eleştiri ve farklı bakış açısı getiren yeni söylemleri varlığına yönelmiş bir tehdit olarak algıladığı için toplumun geneli içe doğru kapanır ve savunma durumuna geçer. Ancak az sayıdaki insan yeniyi dikkatli bir şekilde dinler ve doğru olduğuna kanaat getirdiğinde onu kabul eder.

Mekkeli müşrikler de çok güvendikleri, sevdikleri ve "emin" diye tavsif ettikleri Hz. Peygamber'den yeni ancak aslında Haniflikten dolayı tanıdıkları Kur'an mesajlarıyla muhatap olduklarında farklı sebeplerle farklı tavırlar geliştirdiler. Toplumun geneli ilk yıllarda en azından ilgi gösterdiler. Ancak gelen vahiylerle anlatılan mesajlar değişip konu putlara, şirke dayandığında özellikle lider takımının tavırları çok değişti. Toplumu oluşturan insanlar birçok sebepten dolayı davet karşısında olumlu ve olumsuz tepkiler geliştirdiler. Olumlu tepkiler imana dönüşürken, olumsuz tepkiler farklı şekillerde devam etti.

Bu olumsuz tepkilerin sebeplerini genel olarak dinî-kültürel sebepler ve sosyal-siyasal sebepler olarak ikiye ayırabiliriz. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki bir dine inandığını söyleyenlerin hepsi için dinin anlam ve önemi aynı olmamaktadır. Genel olarak toplumun alt ve orta kesimlerinin çoğunluğu ve üst zengin, yönetici sınıfın az bir kısmı için din bizâtihî anlamlı ve değerli iken; zengin ve yönetici sınıfın geneli ve bazı

45 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 128-134; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 265-269; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 171, 172.

din adamları için din mevcut makam mevkilerini korumanın, devam ettirmenin ve toplumu yönlendirmenin önemli hatta en önemli aracı olarak değerlendirilmektedir. Bunlara göre bizâtihî dinin varlığı ve yaşanması amaç değil bazı konumları elde etmek ve korumak için araçtır. Bundan dolayı bu iki kesimin İslam davetine tepkileri, eleştiri ve soruları da farklı olmuştur.

Arapların İslam davetini reddetmelerinin en önemli sebeplerinden biri atalar dinine olan sıkı bağlılıklarıdır. Her toplum için geleneklerini, atalarının yolunu bırakmak, yeni bir yola girmek zor olmakla birlikte özellikle sözlü kültüre mensubiyetten dolayı geleneğin dinleştiği, kabile liderlerinin kutsandığı Arap toplumu gibi toplumlar için daha da zor olmaktadır. Onlara göre ataları her şeyi en iyi bilen, doğru yolda yaşayıp vefat eden akıllı, kıymetli insanlardır. Yapılacak en iyi şey onların yolundan ayrılmamaktır. Bundan dolayı Hz. Peygamber tevhidi anlattığında bunu atalarından duymadıklarını, şirki atalarından öğrendiklerini, atalarının yolundan ayrılmayacaklarını, Allah dilemeseydi atalarının ve kendilerinin şirk koşmayacaklarını ifade ederek kendilerini savunmaya çalışmışlar, körü körüne taklitten vazgeçmeyip onların izinden ayrılmamışlardı.[46] Onların bu tavırlarına şirk inançlarının sadece ataları ve kendileri tarafından uydurulduğu, bu konudaki iddialarını destekleyecek ilahî kaynaklı deliller getirmeleri istenerek hep mesnetsiz iddiaların peşinden gittikleri ve hep yalan uydurdukları vurgulanarak, doğruyu kabul etmeyip batılda ısrar ettiklerinde de helak edilen toplumlar gibi helak edilmekle uyarıldılar.[47]

Arap halkının geneli Allah'a inanmakla birlikte tevhidin tahrif edilmiş şekli olan şirk inancını benimsemişlerdi. Bu durum ayette: "Onların çoğu şirke bulaşmaksızın Allah'a iman etmemektedirler."[48] şeklinde açıklanmaktadır. Kabileler

46 Sa'd, 38/7; Enbiya, 21/53; Şuara, 26/74; Lokman, 31/21; Zuhruf, 43/23; En'am, 6/148; Saffat, 37/69-70.
47 A'raf, 7/71; En'am, 6/148; Zuhruf, 43/24, 25.
48 Yusuf, 12/106.

arasında bazı ortak ilahlar, putlar olmakla birlikte kabileler farklı farklı varlıkları da ilahlaştırmışlardır. Müşrikler putların kendilerini Allah'a yaklaştırdıklarını ve ahirette şefaat edeceklerine inanmışlar, bu anlayışlarına göre Allah'ı büyük, baş tanrı, diğerlerini de yardımcı tanrılar konumunda görmüşlerdir. Bundan dolayı Kur'an'da Allah'ın varlığı değil tek gerçek ilah olduğu ve insanları yeniden diriltерek hesaba çekeceği anlatılmaktadır.

Böyle bir zihin yapısına ve bireysel, toplumsal hatta ticari ve siyasi hayatlarını da bu anlayışa göre şekillendirmiş bir toplum olan Mekkelilere tevhid anlatıldığında gösterdikleri tavır Kur'an'da, "Şimdi o müşrikler bütün bunları bile bile [tıpkı geçmişteki kâfir toplumlar gibi] içlerinden bir uyarıcı/peygamber gelmesini yadırgayıp, "[Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden] bu adam bir sihirbaz, tam bir yalancı. Baksanıza, onca tanrıyı bir tek tanrıya indirmiş. Hayret ki ne hayret!" diyorlar. Onların ileri gelenleri hemen harekete geçip yandaşlarına şöyle dediler: "Durmayın, kalkın! [Atalarımızın dinine sahip çıkalım]; tanrılarımıza daha sıkı bağlanalım. Şimdi yapılması gereken tek iş budur. Doğrusu biz bugüne kadar bir tek tanrıdan söz edildiğini de duymadık. Bu düpedüz uydurma bir inançtır. Hem sonra içimizde başka biri yokmuş gibi vahiy Muhammed'e indirilmiş, öyle mi?!" Yoo! Gerçek şu ki bu sözleri söyleyenler, [Muhammed'i peygamberliğe layık görmemekten çok] benim vahyimden şüphe etmektedirler. İşin doğrusu, onlar benim azabımı henüz tatmadıkları için böyle atıp tutuyorlar."[49] şeklinde anlatılmaktadır. Müşrikler hem Allah'a inandıkları hem de başka varlıkları ilahlaştırdıkları ve melekleri Allah'ın kızları kabul ederek Allah'ı hakkıyla takdir edememişler, anlayamamışlardı. Bundan dolayı da birçok ayette, "Allah'ı layıkınca tanımamakla" da eleştirilmişlerdir.[50]

Toplumun genelinin Allah'a ve ahirete, meleklerin şefaat edeceklerine, Hz. İbrahim'in yolundan gittiklerine inandıklarını, hac, umre, kurban gibi ibadetleri yaptıklarını ve arayış için

49 Sa'd, 38/4-8.
50 En'am, 6/91; Zümer, 39/67; Hacc, 22/74.

de olan kişilerin varlığını dikkate aldığımızda aslında din konusunda kafalarının karışık olduğunu söyleyebiliriz. Bu bilgi ve durumlarına göre bunların Hz. İbrahim'in ve diğer peygamberlerin yolundan gittiğini açıklayan Hz. Peygamber'in anlattıklarına kısa bir sürede inanmaları gerekiyordu. Ancak bunlara özellikle de tevhide, herkesin kendi yaptıklarından hesaba çekileceğine inanmak yüzyıllardır atalarının inandığı putları, meleklerin kesin şefaatçileri olacaklarını da reddetmek demekti. Liderlerin putların inkârıyla dini, ticari ve siyasi imtiyazlarının tehlikeye gireceği düşünceleri tüm hayat algısını ve yaşamını şirk üzerine kuran toplumun diğer fertleri için de geçerliydi.

Kureyşten Nadr b. Haris, Abdullah b. Ümeyye ve Nevfel b. Huveylid'in insandan peygamber mi olur, bu ne biçim peygamber, bizim gibi yiyor, içiyor, çarşı pazarda dolaşıyor, yanında melek olsaydı veya kendine hazine verilseydi[51] şeklindeki sözlerine, iddialarına genel olarak baktığımızda zihnimizde bunların peygamberlik hakkında bilgilerinin olmadığı şeklinde bir düşünce oluşmaktadır. Hâlbuki Arap toplumunun Hz. İbrahim ve İsmail'e inandıklarını, onları ataları kabul ettiklerini, Kâbe'nin içine bu iki Peygamber'in yanında Hz. İsa ve Meryem'in resimlerini çizdiklerini, Yahudilerle ilişkilerinden dolayı Hz. Musa ve Harun hakkında bilgi sahibi olduklarını ve helak edilen arab-ı bâide toplumlarını bildiklerini düşündüğümüzde bu düşüncenin pek de isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu ayetler ve Hz. Peygamber'e yapılan itirazların vahyin ilk dönemlerinde sorulması gerekirken bunlar Mekke'de Ebu Talib'in himâyesinde davet faaliyetlerine devam eden ve her gün iman edenlerin arttığı bir ortamda Nadr b. Haris, Ebû Süfyan, Ebu'l-Bahterî, Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Velid b. Muğire, Ebu Cehil, Abdullah b. Ümeyye, Âs b. Vâil, Ümeyye b. Halef, Nubeyh b. Haccac, Münebbih b. Haccac ve Esved Muttalib b. Esed gibi mele-mütref takımının, İslam davetinin muhaliflerinin Hz. Peygamber'le aralarında geçen tartışma,

51 Furkan. 25/6-8; Mukâtil, *Tefsîr*, II, 430, 431. Nadr b. Haris'in Hz. Peygamber'e en çok eziyet ve baskı uygulayan olduğu, hakkında inzal edilen ayetlerle ilgili olarak ve Bedir'de esir düştükten sonra Mekke'de İslam davetine aşırı düşmanlık yaptığı için boynunun vurulmasıyla ilgili olarak bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 139, 140; 143.

polemik ortamlarında onu sıkıştırmak, toplumun kafasını karıştırmak amaçlı olarak gündeme getirildikleri anlaşılmaktadır. Yine aynı ortamda ölüleri diriltmesi, yanında bir meleğin olması, hazinelerinin, cennet gibi güzel bağ bahçelerinin olması gerektiği veya azap olarak gökyüzünü parçalar halinde üzerlerine düşürmesi[52] gibi konular da aynı şahıslar tarafından gündeme getirilmiştir.[53] Hz. Peygamber'le polemiğe giren bu lider takımından Ebu'l-Bahterî, Esved Muttalib b. Esed, Abdullah b. Ümeyye, Utbe b. Rebia ve Şeybe b. Rebia dışındakilerin Mekke'nin Dehrî/Zındık grubundan olmalarını dikkate aldığımızda bunların risalete hiç inanmadıklarını kabul etsek dâhi, bu insanlar Mekke'nin en akıllı ve bilgili kişileri oldukları, bu konuda bilgisiz olmaları da mümkün olmadığı için ayetlerde nakledilen görüşlerinin polemik amaçlı söylenmiş olduğu anlaşılmaktadır.[54]

Yine bunlara göre Urve b. Mes'ud es-Sekafî ve Velid b. Muğire gibi önemli şahıslar varken peygamberlik gibi önemli bir görevin Muhammed gibi birine, üstelik muhalif bir kabileden olan birine verilmemesi gerekmekteydi. Toplumun akıllıları, liderleri kendileriydi, bundan dolayı da peygamberliğin de kendilerine ait olması gerekirdi.[55] Bunların bu beklentilerine,

52 İsra, 17/90-96.

53 Bkz. İbn İshak, *es-Sîret*, 179-181; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 295-298; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 142, 143; Suyuti, Celaleddin, *ed-Durru'l-Mensur fi't-Tefsiri bi'l-Me'sur*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire, 2003, XI, 136-140. Mâun suresi 107/1-7. ayetlerde hesap gününü yalan saymak, yetimi horlayıp, itip kakmak, fakir-fukarayı doyurmamak ve gerçek ibadetten bihaber olmak gibi konularda eleştirilen kişi/kişiler de Mekke toplumunun geneli değil Âs b. Vâil es-Sehmî, Hubeyra b. Ebî Vehb el- Mahzûmî gibilerdir. bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, III, 527.

54 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Kayacan, Murat, *Kur'an'da Peygamberleri ve Karşıt Tavırlar*, İstanbul, 2004, s. 156, 157.

55 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 502; III, 189; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 134; *ez-Zemahşerî*, *el-Keşşâf*, II, 59; Vahidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Komisyon, Beyrut, 1994, IV, 70; Zuhruf, 43/31. ayette sözü edilen iki kişiden birinin Mekke'nin ileri gelenlerinden Utbe b. Rebîa, diğerinin ise Tâif'in ileri gelenlerinden Hubeyb b. Amr olduğu da nakledilmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII. 311. Müşriklerin peygamber algıları ve bu konuda Yahudilerden etkilendikleriyle ilgili olarak bkz. Balcı, İsrafil, "Erken dönem Arap Kültüründe Peygamberlik Tasavvuru," *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 29 (Güz, 2006), s. 111-134.

iddialarına cevap olarak: "[Şu lafa bak!] Rabbinin rahmetini paylaştırmak, kimin peygamber olacağını belirlemek onlara mı kalmış?! Hâlbuki dünya hayatında onların rızıklarını taksim eden, birbirlerinin işlerini görmeleri için kimini kiminden üstün kılan biziz. [Şu halde, rızıklarını dahi bize borçlu olanların peygamber tayin etmek ne haddine!] [Ey Peygamber!] Bilesin ki rabbinin sana lütfettiği peygamberlik, onların üstünlük sebebi saydıkları mallarından-mülklerinden çok daha hayırlıdır."[56] ayeti nazil olarak kendilerinin kimin peygamber olacağını belirleme gibi bir yetkilerinin olmadığını açıklamıştır.

Mekkî surelerde Kur'an'ın en temel konusu olan tevhitten sonra en fazla ahiret konusu, müşriklerin yeniden dirilişle ilgili itirazları ve bunlara verilen cevaplar yer almaktadır. Kur'an'ın genelinde olduğu gibi bu konudaki ayetlerde de ayetlerin doğrudan muhatabaları olan şahısların isimleri Kur'an metninde belirtilmediği için doğal olarak Mekkelilerin genelinin ahirete inanmadıkları şeklinde bir düşünce oluşmaktadır.

Ancak Müşriklerin yeniden dirilişi, ahireti inkârlarını, bu konudaki şüphelerini ve kafa karışıklıklarını en yoğun şekilde içeren ayetlerin muhataplarının genelde dehrî/zındık grubu olduğu nakledilmektedir. Müşrik toplumun Allah'a, yeniden dirilişe inandıklarını, ölülerini kefenlediklerini, onlara dua ettiklerini, dirildiğinde binmesi için devesini mezarın başında öldürdüklerini, meleklerin şefaatçiliklerine inandıklarını düşündüğümüzde ahireti (peygamberlik de dâhil) toplumun genelinin değil, İslam davetine muhalif, düşman olan Mekke'nin mele ve mütref takımından iman etmeyi kibirlerine yediremeyen belli sayıdaki şahısların inkâr ettiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda ilgili ayetlerden bu şahısların bazılarının bu konuda kararsız, şüphede oldukları da anlaşılmaktadır. Müşriklerin kâfirlere yakın bir zihniyete sahip oldukları şeklindeki eksik bilgilerimiz, ön yargılarımız, lider, zındık/dehrî takımının aşırı düşmanlıklarını, polemiklerini toplumun genelinin düşün-

56 Zuhruf, 43/30-32; Kasas, 28/ 68. Bu konuda Yahudilerle aynı düşündükleri ve onlarla benzer tavır gösterdikleriyle ilgili olarak bkz. Bakara, 2/105, Al-i İmran, 3/74.

celeri gibi algılamamıza, bu ve benzeri konuları eksik, yanlış değerlendirmemize sebep olmaktadır. Hâlbuki genel anlamda şirk tevhidin, müşrik ise hanifin tahrif olmuş şeklidir.

Ahireti inkâr eden bu lider grubuna zenginliklerine, güç ve kuvvetlerine dayanarak inadına inkâr ettikleri için ahirette her grubun, kabilenin en günahkârlarının, liderlerinin cehenneme atılacakları ifade edilmiştir.[57] Bu ayetler de toplumun geneli ile İslam davetine karşı oluşan muhalefet cephesinin lider takımını birbirinden ayırmaktadır.

Ayetlerin nazil olduğu o sıcak tartışma ve mücadele ortamında hangi ayetin kime işaret ettiği, kime cevap veya tehdit olarak geldiği Kur'an'ın doğrudan muhatapları olan mü'minler ve müşrikler tarafından net olarak anlaşılmaktaydı. Ancak bu konular, ayetler vahyin nüzul ortamından uzak olan Kur'an'ın dolaylı ve modern muhatapları tarafından eksik anlaşılmaktadır.[58] Bu durum eksik ve yanlış anlamalardan kurtulmamız için Kur'an metninin içinde bulunduğu tarihî alanı, vahyin nüzul ortamını iyi bilmemiz gerektiğini göstermektedir.[59]

Buraya kadar ele aldığımız İslam davetine olumsuz tepkilerin dini, kültürel sebeplerinden olan atalar dinine bağlılık, şirk inancı, ahiret ve nübüvvetin inkârı gibi başlıklardan özellikle son ikisinin bir kısmını dehrî, zındıkların oluşturduğu lider zümresi tarafından inkâr edildiği, toplumun genelinin bu konuda çok fazla bir sorun oluşturmadığı anlaşılmaktadır.

İslam davetine olumsuz tepkilerin bir takım sosyal ve siyasal sebepleri de bulunmaktaydı. İnsanların herhangi bir konuda özellikle de din değiştirme, bir şeye taraf veya muhalif

57 Meryem, 19/68-70; Vâkıa, 56/45-71; Mukâtil, *Tefsîr*, II, 318; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 588-590; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, VIII, 144; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 278.

58 Kur'an'ın doğrudan, dolaylı ve modern muhataplarıyla ilgili olarak bkz. Cündioğlu, Dücane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlam'ın Tarihi*, İstanbul, 2005, s. 37-145.

59 Kur'an'ı anlama ve yorumlamada bilinmesi gereken üç temel alanla ilgili olarak bkz. Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Yöntem*, İstanbul, 1998, s. 131-148.

olma gibi önemli konularda tek yönlü düşünmedikleri ve bu konuların diğer pek çok konuyla doğrudan ilişkisi olduğu için sadece bir etkene dayanarak karar vermedikleri anlaşılmaktadır. Bundan dolayı insanın hayatında yer alan dini, siyasi, sosyal ve ekonomik her konu önem derecesine göre verdiği kararda etkili olmaktadır. Mekkeli müşrikler de İslam davetiyle muhatap olduklarında, iman ve inkâr, taraf veya muhalif olma konularında karar verirken kendi hayatlarında değerli olan pek çok etkeni dikkate alarak farklı kararlar verip, tavırlar geliştirmişlerdir.

Müşriklerin inanç, düşünce, sosyal, siyasal ve ticari hayatları şirk merkezli olarak düzenlenmişti. Bu hayatın merkezinde de Kâbe, putlar, hac, umre, ticaret, Kâbe'nin hizmetkârı olmanın kendilerine sağladığı siyasi ve ticari imtiyazlar ve bunlardan elde edilen kazançlar yer almaktaydı. Kâbe'de bulunan üç yüz altmış put, kabilelerin kendi özel putları, şirk mantığı üzerine kurulan tapınaklar da bu hayatta önemli rol oynamaktaydı. Ayrıca bütün bu olan biten her şey kabilecilik yapısı üzerinden uygulanıyordu. *Bu dinî yapının veya* kabileciliğin sarsılması, bozulması, değişmesi mevcut sosyal yapının çözülmesi, yıkılması anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı yapılması gereken en önemli husus bunların korunmasıydı.

Mekke Kâbe ile birlikte şirkin merkezi olduğu, Mekkeliler de bu merkezin koruyucuları, hizmetçileri oldukları için saygı görüyorlar ve diğer kabileler saldırıya uğrarken onlar emin, rahat bir şekilde yaşıyorlar ve ticari faaliyetlerini gerçekleştiriyorlardı.[60] Böylesi bir ortamda tevhide inanmak demek bütün bunların riske girmesi veya yok olması anlamına gelmekteydi.

Bu durumlarını, düşüncelerini Hz. Peygamber'le olan konuşmalarına ve polemiklerine bazen açık, bazen de üstü ör-

60 Bkz. Tin. 95/3; Beled, 90/1; Fil, 105/1-5; Kureyş, 106/1-4. Müşrik liderlerin inkâr ve muhalefetlerinin sebebleriyle ilgili olarak bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 190-242; Câbirî, *Medhal*, s. 110-112; Kayacan, *Kur'an'da Peygamberler ve Karşıt Tavırlar*, s. 68-77.

tülü bir şekilde yansıtmaktaydılar. Mutayyebûn grubundan Hâris b. Âmir b. Nevfel b. Abdumenaf[61] veya diğer müşriklerin tavırları Kur'an'da, "[Ey Muhammed! Gösterdiğin yolun doğru olduğunu biliyoruz]. Ancak biz seninle birlikte doğru yolu tutarsak yerimizden yurdumuzdan oluruz." diyorlar. Peki, biz onlara her türlü ürünün katımızdan bir rızık olarak ayaklarına kadar getirildiği güvenli ve kutsal/dokunulmaz bir şehirde [Mekke'de] yaşama imkânı vermedik mi?! Lakin Mekke halkının müşrik çoğunluğu herkesin rızkını bizim verdiğimizi bilmiyor. Biz geçmişte zenginlik ve refah yüzünden şımarıp azan nice halkları helak ettik. İşte onların bir zamanlar refah içinde yaşadığı yerler... Onlardan sonra bu yerlerin yurt edinildiği de pek vaki olmadı. Şimdi o yerlerin hepsi bize kaldı; çünkü baki, ebedî varis biziz." şeklinde açıklanmış ve "[Ey Peygamber!] Rabbin, [tıpkı seni şehirlerin anası Mekke'ye göndermemiz gibi] bir memleketin ana şehrine, ayetlerimizi okuyup anlatan bir peygamber göndermedikçe hiçbir memleketin halkını helak etmez. Biz ancak kendilerine peygamber gönderildiği halde şirk ve inkârcılıkta direnen halkları helak ederiz. Size verilen [mal mülk, zenginlik gibi] her şey, şu üç günlük hayatta istifade edeceğiniz gelip geçici bir imkân ve yine bu dünyada kalan bir güzellikten ibarettir. Allah katındaki mükâfatlar ise çok daha güzel ve kalıcıdır. Bu gerçeği hiç düşünmez misiniz?!"[62] ve "Çevrelerindeki kabileler eşkıya saldırısına uğrayıp dururken bu müşrikler Mekke'yi güvenli ve korunaklı bir belde yaptığımızı görmüyorlar mı? Bunu pekâlâ görmelerine rağmen neden hâlâ aslı esası olmayan şirk inancına bağlılıktan ayrılmıyor ve dolayısıyla Allah'ın kendilerini

61 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 501; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 427. Hâris b. Âmir b. Nevfel toplum içinde Hz. Peygamber'in anlattıklarını yalanlamaktaydı. Güvendiği arkadaşlarıyla baş başa kaldığında ise Muhammed yalancı değildir, onun doğru sözlü, doğruyu konuştuğunu biliyorum demekteydi. Bunlar Hz. Peygamber'le karşılaştıklarında ise biz senin anlattıklarının hak olduğunu biliyoruz; ancak biz sana iman ettiğimizde ve ticaret için Mekke'den ayrıldığımızda diğer kabilelerin bize saldırarak zarar vermelerinden korktuğumuz için sana inanmıyoruz. Diğer kabileler bize saldırdıklarında bizim onlara gücümüz yetmez, biz onlar için ancak bir öğünlük yemek gibi oluruz demekteydiler. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 344.

62 Kasas, 28/57-59.

güvenli bir belde olan Mekke'de yaşatma lütfuna nankörlükle karşılık veriyorlar![63] şeklinde yer almıştır. Bu ayetlerde kendi durumları anlatılarak şirkte kalmanın emniyet ve huzur sağlamayacağı, her şeyin Allah'ın iradesi dâhilinde gerçekleştiği doğru yolu bulmaları, iman etmeleri hedeflenerek ifade edilmiştir.

Kökü İslam öncesine dayanan muhalefetin önemli bir sebebi Abduddâr ve onu destekleyenlerin, Abdumenaf ve taraftarlarına karşı olan muhalefeti diğer ifadeyle Ahlâf-Mutayyebûn çekişmesidir.[64] İslam davetine en sert muhalefet, düşmanlık yapanların ileri gelenleri ve çoğunluğu Ebu Cehil, Nadr b. Haris, Velid b. Muğire, Ubey b. Halef, Âs b. Vâil gibi bu gruba bağlı kabilelerin ileri gelenleridir. Bu grupla birlikte hareket eden Taifli Sakif kabilesinden olan Urve b. Mesud'un kendini peygamberlik için uygun görmesi ve Taiflilerin dinî konularda kendilerini Mekke ile kıyaslamalarıyla açıklanabilir. Taifli olan Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın iman etmeyip muhalefet etmesinin sebebi de muhtemelen kendisinin peygamberliği hak ettiğine olan inancıydı.

Onların bu konudaki tutumlarının ana mantığını Ebu Cehil'in: "Biz Abdumenaf ile şeref, üstünlük konusunda çekiştik, yarıştık. Onlar güçsüzleri, yolcuları doyurdular biz de doyurduk. Onlar çeşitli görevler üstlendiler biz de üstlendik, onlar insanlara yardım ettiler, biz de ettik. Ta ki birbirini geçmeye çalışan ancak geçemediği için yan yana yarış atı koşturan iki kişi gibi olduk. Neticede, "Bizden bir peygamber var ona vahiy geliyor diye bize üstünlük tasladılar. Biz bunun gibi bir mevkie ne zaman sahip olabiliriz ki. Bundan dolayı vallahi ona asla ne iman ederiz, ne de ona tâbî oluruz."[65]

Ebu Cehil Hz. Peygamber'le karşılaştığında, "Getirdiklerini tebliğ ettiğine şahitlik etmemizi istemez misin? Biz şe-

63 Ankebut, 29/67; Vâhidî, *el-Vasît*, III, 404.
64 Mekke'deki kabileler arası ilişkiler ve bunların İslam davetine etkileriyle ilgili olarak bkz. Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, s. 152-171.
65 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 170; Mukâtil, *Tefsîr*, I, 368; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 316; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 59.

hadet ederiz ki, sen vazifeni tebliğ ettin. Vallahi senin söylediklerinin hak olduğunu bilsem de sana tabi olmam" dedi. Daha sonra Hz. Peygamber uzaklaşınca yanındaki Muğire b. Şeybe'ye: "Vallahi, ben onun söylediklerinin hak olduğunu elbette biliyorum. Fakat Kusay oğulları Hicâbet bizim olsun dediler, peki dedik. Nedve bizde olsun dediler evet dedik. Sikaye bizde olsun dediler peki dedik. Onlar açları doyurdu, biz de doyurduk. Nihayet atlılarımız yarışır oldu. Peygamber bizden dediler. Hayır, vallahi bunu kabul edemem." dedi.[66]

Ebu Cehil benzer bir tavrı Bedir savaşı öncesinde Ahnes b. Şerik kendisiyle baş başa kaldığında: "Ey Ebu'l-Hakem! Muhammed yalancı mıdır?" diye sorduğunda "Hayır, Allah'a yemin olsun ki Muhammed kesinlikle insanlara yalan söylemedi. Böyle biri Allah'a karşı nasıl yalan söyleyebilir, o kesinlikle yalan söylemediği için biz onu peygamberlik iddiasından önce emin diye isimlendirmiştik diyerek Abdumenaf oğullarıyla aralarında olan tarihî rekabetten dolayı iman etmediğini açıklamıştı.[67]

Aynı şekilde Velid b. Muğire yanında Ebu Cehil varken kendi kabilesi Mahzum oğullarının yanına gelerek, "Siz Muhammedin kâhin olduğunu iddia ediyorsunuz, peki hiç gelecekten haber verdiğini duydunuz mu?"; "Siz onun şâir olduğunu iddia ediyorsunuz, peki aranızda hiç şiir okuduğunu gördünüz mü?" ve "Siz onun yalancı olduğunu iddia ediyorsunuz, peki hiç yalan söylediğine şahit oldunuz mu?" şeklindeki sorularına kabilesinin "Allah'a yemin olsun ki hayır" şeklinde cevap vermeleri ve Velid b. Muğire'nin teklifiyle Hz. Peygamber'e "sihirbaz" demeye karar vermelerinde de"[68] aynı mantığın etkisi bulunmaktadır.

Dâru'n-Nedve'deki "ezlâm" (geleceği, mukadderatı öğrenmek için yapılan fal oklarının çekilişi) Cumah oğullarının ileri

66 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 191; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 19.
67 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 22. Mukâtil yukarıda naklettiğimiz konuşmadan sonra Ahnes b. Şerik'in birlikte hareket ettiği Zühre oğullarından üç yüz kişinin savaşa katılmalarını engelediğini ve bu olaydan sonra kendisine Ahnes dendiğini de nakletmektedir.
68 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 415.

gelenlerinden Safvan b. Ümeyye'nin sorumluluğundaydı. Genel anlamda toplumu ilgilendiren işler ezlâm çekilmeden yapılmamaktaydı. Bir tür kâhinlik olan bu görevi, Hubel adına yaptığı ve bundan bol para kazandığı için Hz. Peygamber'in dinî liderliğini kendine rakip kabul ettiği için kendisi ve kabilesi reddetmiştir.[69]

Bunlara göre Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği mesajlara inanmak sadece din değiştirmek değil rekabet halinde bulundukları grubun üstünlüğünü, onların liderliğini kabul etmek ve devam edegelen rekabeti kaybetmek anlamına geliyordu. Bundan dolayı bu grubun İslam davetine muhalefetini, düşmanlığını temelde dinî eksenli değil siyasi eksenli olarak değerlendirmemiz gerekmektedir. Ancak müşrik toplumun genelinin desteğini alabilmek ve onların gözünde kendilerini haklı gösterebilmek için muhalefetlerinin siyasi yönünü açıkça ifade etmekten ziyade diriliş ve ahiret hayatını inkar ederek, bu konularda insanların zihninde sorular oluşturmaya çalışmışlar; peygamber melek olmalı, güçlü birinin peygamber seçilmesi gerekirdi, anlattıkları atalarımızın yoluna, inancına ve hayat tarzına uymuyor gibi ağırlıklı olarak dinî ve geleneksel yapıya uygun düşünceler ileri sürüp muhalif görüşlerini bunlar üzerinden temellendirerek sürdürmüşlerdir.[70]

İsalm davetine muhalefetin diğer bir sebebi Mutayyebûn grubu içerisinde oluşan rekabetten kaynaklanmaktaydı. Ebû Süfyan, Ukbe b. Ebî Muayt, Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia gibi Abduşşems oğullarından olanların muhalefeti amcaoğulları olan Haşim oğullarıyla olan rekabete dayanmaktadır.[71] İslam davetinin başladığı dönemde Abduşşems oğullarının

69 Vatandaş, Celaleddin, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve Daveti*, I, 213, 214.

70 İslam öncesindeki geleneksel rekabetlerin ve kişisel husumetlerin İslam davetinin başlamasından sonra güçlenerek ortaya çıkasıyla ilgili olarak bkz. Vatandaş, Celaleddin, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve Daveti*, I, 126-137; Kapar, M. Ali, "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler," *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, İstanbul, 1994, II, 342, 343.

71 İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 83; 97-99, Mekke döneminde Abduşşems oğularının İslam davetine karşı tutumlarıyla ilgili olarak bkz. Apak, Âdem, "Mekke Döneminde Banî Ümeyye'nin İslam'a Karşı Tutumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 6, Bursa, 1994, s. 277-296.

Dâru'n-Nedve'deki özellikle de siyasi ve askeri alanlarda güçleri daha kolay muhalefet yapmalarına imkân vermiştir. Ebu Leheb'in muhalefeti ise üvey kardeşi Ebu Talib'le aralarının açık olmasıyla,[72] kendi müşrikliği ve eşinin Abduşşems oğullarından olmasıyla açıklanabilir.

Kur'an'ın hem Mekkî hem de Medenî herhangi bir ayetinde "Kölelerle hürler sosyal açıdan eşittir." gibi bir bilgi bulunmamaktadır. Hz. Peygamber'in köle, fakir, zengin, kadın ayrımı yapmadan tüm insanlara yönelik davet faaliyetleri sonucunda da kölelerden, mevâliden ve güçsüzlerden de iman edenler olmuştu. Hz. Peygamber de bunlarla sınıf ayrımı gözetmeden samimi ilişkiler geliştirmekteydi. Zaten iman etmeye niyetleri olmayan müstekbir lider takımı bunu bir bahane, mazeret olarak kullanarak Hz. Peygamber'e: "Bilal b. Rebâh, Ammar b. Yâsir, Suheyb b. Sinan, Habbab b. Eret, Âmir b. Fuheyre, Mihca' b. Abdullah gibi güçsüzlerle birlikte olamayız, onlarla birlikte olmaktan hayâ ediyoruz. Eğer iman etmemizi ve seninle beraber olmamızı istiyorsan onları yanından kov."[73] demişlerdi.

3. Olumsuz Tepkilerin Tezahürleri

Hz. Peygamber ve mü'minlerin davet faaliyetleriyle Mekke'deki mü'min sayısı günden güne çoğalıyor ve tüm kabileler de bu yeni dinî hareketten haberdar oluyorlardı. Şirkin eleştirilmediği ilk dönemlerde sadece izledikleri İslam davetinin güçlenmesinden kaygılanan ve rahatsız olan lider ekibi Hz. Peygamber'i korumaması, susturması veya kendilerine teslim etmesi gibi taleplerle Ebu Talib ile yaptıkları görüşmelerden istedikleri sonucu elde edememişti.

72 Ebu Leheb'in Hz. Peygamber'e karşı sert olasının sebebi ve genel anlamda muhalif liderlerin psikolojileriyle ilgili olarak bkz. Hamidullah, Muhammed, "Hz. Peygamber'in Büyük Düşmanlarının Psikolojisi", çev. İsmail Yakıt, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum, 1986, s. 211-218.

73 Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XV, 237-239; Vâhidî, *el-Vasît*, II, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 256, 257.

Yaklaşan haram aylar ve hac mevsiminde çevre kabilelerden Mekke'ye gelecek insanlarla Hz. Peygamber tanışıp, onları imana davet ettiğinde davetin yayılması söz konusu olacaktı. Bu muhtemel durumun yaşanmaması için insanların Kur'an'dan, Hz. Peygamber'den uzak tutulması gerekmekteydi. Bu konuda nasıl bir yol izleyeceklerini Hz. Peygamber'e şâir mi, kâhin mi yoksa mecnun mu diyeceklerini belirlemek için aralarında görüş alışverişinde bulundular ve Velid b. Muğire'nin teklifiyle o, kişiyle kardeşinin, ailesinin, hanımının arasını açan sihirbaz olduğunu demeye karar verdiler. Haram aylarda bu planlarını uyguladılar ve başarılı olmakla birlikte İslam davetinin tüm Arabistan'da duyulmasına da sebep oldular.[74]

Hz. Peygamber ve İslam davetine karşı bu düşünceyi planlayıp uygulayanlar ayette muktesimun (aralarında görev bölümü yapanlar)[75] olarak nitelendirilenler Abduşşems'ten Hanzala b. Ebî Süfyan, (İbn Hişam'da Ebû Süfyan b. Harb şeklinde geçmektedir.) Utbe, Şeybe, Mahzum'dan, Ebu Cehil, el-Âs, Ebu Gays İbnu'l-Velid, Gays b. Fâkih, Zuheyr b. Ebî Ümeyye, Esved b. Abdulesed, Sayfî b. es-Sâib, Abduddâr'dan Nadr b. Hâris, Esed b. Abduluzza'dan Ebu'l-Bahteri, Zem'ate b. Esved, Sehm'den Nubeyh b. Haccac ve Münebbih b. Haccac, Cumah'tan Ümeyye b. Halef, Ebû Mahzere'nin kardeşi Evs b. Mi'yar olmak üzere Kureyşten on yedi kişidir. Hz. Peygamber Kur'an'ı, kendisini karalamak isteyen bu kişilerin sözlerine cevap vermeleri, doğruları söylemeleri için birer sahabi görevlendirmiştir.[76]

74 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 131, 132; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 270-272; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 133, 134; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 154, 155. Velid b. Muğire hakkında onun son derece inatçı, zengin, kibirli, Kur'an'ı Muhammed uydurdu dediğini ve Cehennemlik olduğunu açıklayan Müddessir, 74/11-25; bu ekip hakkında onların Kur'an hakkında şiir, sihir, eskilerin masalları gibi yakıştırmalarda bulunduklarını ve mutlaka bu sözlerinin hesabının sorulacağını açıklayan Hicr, 15/90-93 (Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 132-139.) ve onların "Kur'an ilahi bir kitap değil Muhammed'in sayıklamayı andıran karmakarışık sözler, şâir sözüdür. Eğer o peygamber ise mucize getirmeli" şeklindeki iddialarını açıklayan Enbiya, 21/5. ayetleri nazil oldu. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 271, 272.

75 Hicr, 15/90.

76 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 160, 161.

İslam daveti ve müşriklerin Hz. Peygamber ve mü'minlere karşı tutumları hacıların memleketlerine dönmeleriyle Medine'de Yahudilerle müttefik olarak yaşayan, ilmî konularda onları dinledikleri için son Peygamber'in geleceğini diğer Araplardan daha iyi bilen Evs ve Hazrec kabileleri dâhil olmak üzere tüm Arabistan'da duyuldu. Bunun üzerine Medine'de yaşayan ve Kureyş'in eniştesi olan Ebu Kays b. Eslet ile Abduşşems'in halîfi ve kabilesinde sözü dinlenen, şerefli bir kişi olan Hakîm b. Ümeyye Kureyş'in Hz. Peygamber'e dokunmaması, zarar vermemesi için bir şiir söyledi.[77] Bu olaylar İslam davetinin Mekke dışında kabul görmeye başladığını ve Kureyşlilerin Hz. Peygamber'e yaptıklarının bütün Araplar tarafından onaylanmadığını göstermektedir.

Daha sonraları müşrik liderler ağırbaşlı ve saygın bir kişi olan Utbe b. Rebia'yı Hz. Peygamber'i ikna için gönderdiler. Utbe Hz. Peygamber'in kendisine okuduklarının şiir değil vahiy olduğunu anlayarak dönüşünde liderlere: "Onu kendi haline bırakın uğraşmayın." dedi.[78]

Müşrik liderler her ne kadar Kur'an'ın ilahî bir kitap olmadığını iddia etseler de ona karşı olan ilgilerini, hayranlıklarını tam olarak bastıramıyorlardı. Bundan dolayı Ebu Cehil, Ahnes b. Şerik ve Ebû Süfyan birbirinden habersiz gizlice üç gece Kur'an'ı dinlemişler, orada birbirleriyle karşılaştıklarında bir daha dinlemeye gelmeyeceklerine dair yemin ederek ayrılmışlardı.[79] Yaşanan bu olay onların İslam davetini inatçılıkla sosyal, siyasi ve ekonomik sebeplerden dolayı reddettiklerini göstermektedir.

Ebu Talib ve Hz. Peygamber'le yapılan görüşmelerden, tartışma ve tehditlerden olumlu bir sonuç alamayan müşrik

77 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 282-289.
78 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 293, 294; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 208-210; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 155-160.
79 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 160-163. Ebu Cehil ve Ebû Süfyan'ın Hz. Peygamber'e karşı tutumları üzerine onların Hz. Peygamber'le alay ettiklerini, ilahlarımıza kullukta direnmeseydik bizi inancımızdan ayıracaktı şeklinde konuştuklarını bildiren Furkan, 25/41, 42. ayetler nazil oldu. Müşriklerin Kur'an'dan etkilenmeleriyle ilgili olarak bkz. Halefullah, *Hz. Muhammed ve Karşıt Güçler*, s. 152, 153.

liderler iman edenlerin sayısının artmasını engellemek, onları dinlerinden döndürmek için mü'minlere karşı alınacak tedbirleri konuştular. Her kabile kendi içindeki iman edenlere karşı harekete geçmek, şiddet kullanmak için birbirlerini teşvik etti. Böylece işkence dönemi başlamış oldu. Ebu Leheb hariç tüm Hâşim ve Muttalib oğulları Hz. Peygamber'i korudular. Ebu Talib kabilesinin bu tavrından dolayı memnun olduğu için onları öven bir şiir söyledi.[80]

Herhangi bir kişi iman ettiğinde Ebu Cehil müşrikleri ona karşı kışkırtmaktaydı. Eğer iman eden şahıs zengin ve nüfuzlu bir kişiyse onu eleştirir, rezil eder ve: "Sen senden daha hayırlı olan babanın dinini terk ettin, senin bu kararını eleştirip kötüleyeceğiz, senin şerefini iki paralık edeceğiz." derdi. Eğer iman eden tacir ise o zaman: "Seni zarara uğratacağız, malını helak edeceğiz." der. İman eden güçsüz ise onu dövüp ezerlerdi.[81]

Toplumsal yapı kabile ve asabiyet üzerine kurulu olduğu için bir kabile mensubu diğer kabileye karışamıyordu. Bundan dolayı her kabile iman eden kendi fertlerine baskı ve işkence uygulamaktaydı.[82] Mahzum oğulları diğerlerine ders olsun, gözleri korksun diye kabilelerindeki iman eden Velid b. Velid, Seleme b. Hişam ve İyaş b. Ebi Rebia'ya baskı ve işkence yapmışlardı. Hişam b. Velid kardeşi Velid b. Velid'i mü'minleri döven ve işkence edenlere teslim ederken: "Sakın onu öldürmeyin, eğer öldürürseniz ben de sizin en şereflinizi öldürürüm." demekteydi. Bu, hem iman edenlere gösterilen tepkiyi ve düşmanlığı hem de asabiyeti gösteren önemli bir örnektir. Aynı kabileden Said b. Âs da kendi oğlu Hâlid'e başını yaralayacak derecede dayak atmıştı.[83]

Eşraftan Osman b. Affan'ın imanı Mekke'de yankı yapmıştı. Amcası Hakem b. Ebu'l-Âs onu bağlayıp dininden dönün-

80 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 269.
81 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 320; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 112.
82 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 269; Taberi, *Tarih*, II, 327. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 172, 173; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 125.
83 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 321; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 109.

ceye kadar onu çözmeyeceğini söyledi. Ancak o kararlı bir şekilde imanında sebat edince amcası onu çözdü. Aynı şekilde annesi de onu imandan döndürmek için çok uğraştı; ancak o da başarılı olamadı.[84]

Bu kabile içi baskıların yanı sıra bazen müşrikler çok öfkelendiklerinde diğer kabilelerden iman edenlere de az da olsa müdahale ettikleri olmaktaydı. Örneğin Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf ederken müşrikler sataşıp ona saldırdıklarında bu olayı gören Hz. Ebu Bekr: "Rabbim Allah'tır diyen bir adamı mı öldüreceksiniz?" diyerek müdahale ettiğinde onu da dövmüşler, yüzünü gözünü kanatmışlardı.[85]

Ömer iman edip Kâbe'nin yanına gelerek Kureyşlilerin arasında imanını açıkladığında Kureyşliler ona saldırmışlar kavga anında İslam davetinin sert muhaliflerinden Âs b. Vâil'in "Bırakın onu, Adiy oğullarının adamlarına sahip çıkmayacağını mı zannediyorsunuz?" demesiyle müşrikler etrafından dağılmışlardı. Bu olay üzerine Hz. Ömer: "Biz mü'minler eğer üç yüz kişi olsaydık ya biz sizi bu şehirden sürerdik ya da siz bizi."[86] demiştir.

Aynı şekilde Hz. Ömer'in iman ettiği günlerde Sehm oğulları onu öldürmek için evini kuşattıkları esnada Âs b. Vâil gelerek ne olduğunu sormuş, Hz. Ömer ona kabilesinin niyetini anlatınca Âs b. Vâil kabilesinin adamlarına Ömer'in kendi haliflerinden olduğunu aynı zamanda onunla civâr anlaşmasının bulunduğunu söyleyerek kabilesinin adamlarını oradan uzaklaştırmıştı. Hz. Ömer'in kabilesi Adiy oğulları ile Âs b. Vâil'in kabilesi Sehm oğulları arasında ittifak (hilf) anlaşması bulunmaktaydı.[87] Bu her iki kabile de Ahlâf grubuna bağlıydılar. Bu olay İslam davetine muhalefet edenlerin kabileler ve

84 Yiğit, İsmail, "Osman," *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 438.
85 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 289, 290.
86 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 196-202.
87 Buhari, *Sahih*, "Kitâbu Fedâilu's-Sahabe," 35; Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîh-i Buharî*, Thk. Abulkadir Şeybe Ahmed, Riyad, 2001, VII, 215-217; Şihabuddin Ahmed İbn Muhammed el-Hatib el-Kastallani, *İrşâdu's-Sârî ilâ Şerhi Sahîhi'l-Buharî*, Mısır, 1906, VI, 191, 192.

şahıslar arası ittifakları, gruplaşmaları ve dengeleri gözettiklerini göstermektedir.

İman eden her sahabiye kendi kabilesi tarafından baskı yapılmamıştır. Örneğin Hz. Ebu Bekr'e kabilesi Teym oğullarının baskı yaptığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca İslam davetine muhalif cephe içerisinde de tespit edebildiğimiz kadarıyla herhangi bir Teymlinin ismi de geçmemektedir. Bu durum Hz. Ebu Bekr'in kabile içindeki ağırlığından ve onları Dâru'n-Nedve'de temsil etmesinden kaynaklanmış olabilir.

Zengin ve hür mü'minlere farklı oranlarda baskı yapılmasına ve dayak atılmasına rağmen bunların karşılaştıkları eziyetler hiçbir zaman köle ve mevâlilere yapılan baskı ve işkence seviyesinde olmamıştır.

Müşrikler iman eden hemen her kişiye bir tür baskı uygulamakla birlikte özellikle kendi kabilelerindeki güçsüzlere ve kölelere işkence etmekteydiler. Mü'minler aç, susuz bırakıldılar, aşırı derecede dövüldüler ve işkence edildiler. Mekke'de oturamayacak duruma getirildiler. Bazı mü'minler kendilerine uygulanan baskı ve işkencelerden dolayı Lat ve Uzza'nın ilahlığını kabul ettiler. Hatta zenci bir köleyi getirip Allah'la birlikte bu da senin ilahın değil mi diye sorduklarında "evet" derlerdi. Bu şekilde bazı mü'minler dinlerinden döndüler, bazıları da sabredip dönmedi.[88] Kızgın taşlara yatırılarak işkence edilen Habbab b. Eret dışında kendilerine işkence edilen tüm köleler müşriklerin kendilerinden istedikleri sözleri söylediler.[89] Ammar b. Yasir ile annesi Sümeyye, babası Ammar, Suheyb, Bilal, Habbab, Sâlim ve Hadramî'nin mevlâsı Cebr de işkenceye uğradılar ve dinden dönmeye zorlandılar. Cebr ve bazıları irtidat ettiler. Daha sonra Cebr tekrar iman ederek, iman eden efendisiyle birlikte iyi birer Müslüman

88 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 254, 255; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 320, 321; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 144.

89 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 223, 224; Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XIV, 375.

oldular.[90] Allah yolunda şehid olan ilk kişi Hz. Peygamber ve mü'minler Kâbe'de namaz kıldıklarında ortaya çıkan kargaşa esnasında öldürülen Hz. Hatice'nin ilk eşinden olan oğlu Hâris b. Hale'dir.[91]

Mahzum oğulları kendileriyle anlaşmalı bulunan ve Kâbe'nin avlusuna girmelerini yasakladıkları Yasir ailesine işkence etmekteydiler. Hz. Peygamber onların yanına uğrayıp "Ey Yasir ailesi sabredin, yeriniz Cennet'tir" demişti. İşkenceler sonucunda Yasir ve eşi Sümeyye şehid olmuş, oğulları Ammar ise baskı altında kaldığı için: "Lat ve Uzza'yı ilah kabul ediyorum." demiş ve onun ve onun durumunda olanlarla ilgili olarak kalbi iman dolu olduğu hâlde baskı ve şiddetle inkârcılığa zorlanan kişinin sorumlu olmayacağını bildiren Nahl, 16/106. ayeti nazil olmuştu.[92] Burada naklettiğimiz irtidatlar genellikle baskı altında diliyle inkâr etmek anlamında olmalıdır. Ancak ayette inkâr edenlerden de bahsedildiği için tam anlamıyla irtidatlar da olmuş olmalıdır.

Müşrikler, güçsüzlere sadece işkence etmiyorlar aynı zamanda ekonomik baskılar uyguluyorlar ve sorunlar çıkararak onlarla alay ediyorlardı. Bir keresinde Âs b. Vâil, Habbab b. Eret'e bir kılıç yaptırmış ve: "Eğer dininden dönersen parasını veririm." demiş ve "Allah ahirette bana mal mülk verirse ben de sana borcumu ahirette öderim." diyerek vermemişti.[93]

90 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XII, 9;Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 594, 595.
91 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 96.
92 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 317-320; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XIV, 372-376; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 144-148; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 98; 171.
93 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 320, 321; Âs b. Vâil hakkında onun inkarcı ve alaycı tutumunu anlatan ve azapla tehdit eden "[Ey Peygamber!] Ayetlerimizi inkârda direnen ve [kendisinden alacağını isteyen mü'mine borcunu ödememek için alaycı bir üslupla, "Mademki öldükten sonra diriltileceğiz], o zaman nasıl olsa bana mal-mülk de verilir evlat da. [İşte o zaman sana olan borcumu öderim"] diyen adamı görüyorsun değil mi?! O adam ahirette olup bitecekleri öğrenmenin bir yolunu mu bulmuş ya da Rahman'dan bu konuda bir söz mü almış ki, böyle konuşuyor?! Yoo! Biz onun bu sözlerini amel defterine kaydedeceğiz; azabını da artırdıkça artıracağız. Ayrıca biz onun ikide bir sözünü ettiği malı-mülkü de evlâdı da elinden alacağız. O bizim huzurumuza yapayalnız gelecek." (Meryem, 19/77-80.) ayetleri nazil oldu. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 176, 177; Buharî, *Sahîh*, "Kitabu't-Tefsir/ Meryem," 4, 5

Seleme b. Hişam, Ayyaş b. Ebî Rebia, Velid b. Velid, Ammar b. Yasir'e ve Mihca' b. Abdullah'a anne babasına, eşine ve diğer mü'minlere baskı ve işkence uygulandığında mü'minler çok bunaldılar. Bunun üzerine tarih boyunca inanan insanların Allah yolunda baskı ve işkenceye uğradıkları, bunun iman iddiasında bulunan kişilerin iddialarındaki samimiyetlerinin açığa çıkmasını sağladığı, herkesin ahiretteki kendi kurtuluşu için çalıştığı ve bunun mükâfatını alacağını,[94] Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Esved b. Muttalib b. Esed, Âs b. Hişam gibi şirkte direnenlerin ise Allah'ın azabından kurtulamayacaklarını haber veren ayetler nazil oldu.[95]

Sa'd b. Ebi Vakkas gibi bazı inananlar da annelerinin tepkisiyle karşılaşmaktaydı. Allah Teâlâ bu durumda olanlara şirk dışında anne-babalarına iyi davranmalarını emretti.[96] Aynı şekilde Abduddâr kabilesinin zengin ailelerinden birinin oğlu olan Mus'ab b. Umeyr de iman ettiğinde anne ve babası onu hapsedip baskı uyguladılar. Ancak o dininden dönmedi ve Habeşistan'a giden ilk grup ile hicret etti.[97]

Bu baskı ve işkence altında çok sıkılan, bunalan mü'minler: "Ey Allah'ın Rasulü! Allah'ın yardımı ne zaman gelecek?" şeklinde sorunca Hz. Peygamber: "Sizden öncekilerin vücutları demir taraklarla tarandı, testereyle parçalandılar yine de dinlerinden dönmediler. Siz acele ediyorsunuz. Vallahi bu eziyetler bitecek ve zafer bizim olacak. Ta ki Sana'dan yola çıkan bir yolcu emniyet içinde Hadramevt'e kadar yolculuk yapacak, fakat siz acele ediyorsunuz." şeklinde cevapladı ve müşrikler için beddua etmesi isteklerini de kabul etmedi.[98]

94 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 510; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, IV, 159; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, IX, 3032; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 442, 443; Vâhidî, *el-Vasît*, III, 412.

95 Vâhidî, *el-Vasît*, III, 414. İlgili ayetler Ankebut, 29/1-7. Nakletliğimiz isimlerin çoğu el-Vasît'te geçmektedir.

96 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 20; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 362-364; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, IX, 3036; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 501; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, X, 495.

97 Algül, Hüseyin,"Mus'ab b. Umeyr," *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 226.

98 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 176; Buharî, *Sahih*, "Kitâbu Fedâilu's-Sahabe," 29; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 148, 151.

Sahabîler bu baskı ve zorluk ortamında iyice bunaldıklarında: "Ey Allah'ın Rasulü bize bu yaşadıklarımızı, bıkkınlığımızı unutturacak bir kıssa anlatsan ne iyi olur." dedikleri zaman Yusuf suresi nazil oldu.[99]

Bu ortamda ekonomik durumu iyi olan Ebu Bekr iman kardeşliğinin bir gereği olarak mü'minleri işkenceden kurtarmak için Bilal (Ümeyye b. Halef'in kölesiydi), Âmir b. Fuhayre, Ubeys, Ümmü Übeys, Zinnire, Nehdiye ve kızını (Abduddar oğullarının köleleri), Beni Adiy'e bağlı Beni Müemmil oğullarının bir cariyesini satın alarak azad etti. Hz. Ömer iman etmeden önceki döneminde Zinnire'yi yoruluncaya kadar döverdi. Dövmeyi bıraktığında da: "Sana merhametimden dolayı değil, yorulduğum için seni dövmeyi bırakıyorum." derdi.[100]

Herhangi bir sosyal, toplumsal gücü olmadığı ve bir toplumun siyasi başkanı olmaktan çok mü'minlerin manevi lideri konumunda olduğu, mü'minler de Medine'de olduğu gibi henüz bağımsız bir sosyal birlik oluşturamadıkları, Mekke'nin toplumsal yapılanması ve güç dengeleri uygun olmadığı için Hz. Peygamber yapılan işkenceleri önleyici herhangi bir faaliyette bulunamamıştır. Hz. Peygamber mü'minleri koruyamadığı gibi mü'minler de onu koruyacak herhangi bir şey yapamamışlardır. Bu durum hem kendisini hem de mü'minleri aşırı bir şekilde üzmüştür.

Hz. Peygamber daveti başlatan kişi ve mü'minlerin genel olarak manevi lideri olduğu için diğer mü'minlerden daha çok tepkiyle karşılaşmıştır. Kendisi Haşim ve Mutttalip oğullarının korumasında olduğu için bu tepkiler genel olarak kendisine şâir, mecnun, kâhin denmek suretiyle sözlü müdahalelere ve liderlerin yönlendirmesiyle ayak takımının hakaretlerine

99 İbu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 177. Yusuf suresi kendisine kurulan tuzaklardan dolayı çok zor durumlarda kalan Hz. Yusuf'un Allah'ın yardımıyla güç sahibi olmasını anlatığı için mü'minlere moral kaynağı olmuştur. Bu yönüyle surenin nüzulu ve içeriği vahiy-vâkıa uyumunu, birlikteliği gösteren önemli bir örnektir.

100 Abdurrezak, *el-Musannef*, XI, 234; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 183, 184; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 195-197; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I. 95.

maruz kalmasına rağmen[101] Bilal ve Ammar gibi de işkenceye uğramamıştır. Bu durum onun hiç fiziki bir müdahaleye uğramadığı anlamına gelmemektedir. Kendisine karşı fiili müdahale en fazla amcası Ebu Leheb'den[102] ve Ebû Süfyan'ın kız kardeşi olan karısı Ümmü Cemil'den geliyordu. O Hz. Peygamber'in yoluna diken döküyor, insanları onun aleyhine kışkırtacak şekilde konuşuyor, Hz. Peygamber'i fakirlikle ayıplıyordu.[103] Ebu Leheb ise bir gün Hz. Peygamber'e "Senin anlattıklarına inandığım zaman bana ne verilecek" diye sorduğunda Hz. Peygamber "Diğer mü'minlere ne verildiyse" deyince o "Benim onlara bir üstünlüğüm olacak mı" şeklinde tekrar sorunca bu defa Hz. Peygamber'den "Daha ne istiyorsun" cevabını alınca "Benimle bunları aynı tutan din yok olsun" demişti.[104]

Ebu Leheb'in Hz. Peygamber'e sözlü ve fiili olarak çok baskı uygulamasının sebebi onunla aynı kabileden olması ve kabile içinde etkin olmasından kaynaklanmaktadır.[105] Kendisi hem Ebu Talib hayattayken hem de ondan sonra kabile başkanı olduğunda Hz. Peygamber'e karşı elinden gelen kötülüğü yapmıştır. Hz. Peygamber'e amcası Ebu Leheb ile Abduşşems oğullarından Ukbe b. Ebî Muayt komşuydular. Bunlar Hz. Peygamber'in evinin önüne, avlusuna hatta yemek tenceresine çeşitli pislikler atıyorlardı. Bu durumdan

101 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 289.
102 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 104.
103 İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, X, 272-274; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 714-725; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IX, 258-263. Bu tefsirlerde ayetteki "hammaletel hatab" ibaresinin hem lafzi olarak anlaşılıp "odun, diken taşıyıcısı" hem de odun nasıl ateşi arttırıyorsa laf getirip götürmek düşmanlığı arttırdığı için mecâzî olarak değerlendirilip "laf getirip götürmek" olarak anlaşıldığı nakledilmektedir. Taberî ibarenin lafzî olarak anlaşılmasını tercih etmektedir. Ümmü Cemil hakkında anlatılanlara baktığımızda her iki anlama da uygun işler yaptığı anlaşılmaktadır.
104 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 714.
105 Ebu Leheb, Ebu Talib ile kavgasında onu yere yatırıp yumruklarken olayı gören ve o zamanlar genç yaşta olan Hz. Peygamber onu yere yıkmış ve Ebu Talip Ebu Leheb'i dövmüştü. O esnada Ebu Leheb niye beni desteklemedin, ben artık seni ebediyen sevmeyeceğim demişti. Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 130, 131. Nakledilen bu olayında Ebu Leheb'in düşmanlığında etkisi olabilir.

çok rahatsız olan Hz. Peygamber bir defasında kapısının önüne çıkarak: "Bu ne biçim komşuluk ey Abdumenaf oğulları?" demişti.[106] Ebu Leheb bir defasında Hz. Peygamber'in kapısının önüne pis şeyler atarken Hamza gelerek onun attığı pislikleri bir kısmını onun kafasına atmış, oda Hamza'ya hakaret etmişti.[107] Aynı şekilde Ebu Leheb çevre kabilelere İslam'ı anlatan Hz. Peygamber'i takip ederek hem onu yalanlamış, hem de onu taşlamış ve Hz. Peygamber'in ayakları kan içinde kalmıştı.[108] Hz. Peygamber bir defasında Ukbe b. Ebî Muayt'a "Yaptıklarından vazgeçecek misin?" diye sorduğunda Ukbe "Sen bulunduğun durumu değiştirmediğin müddetçe hayır," cevabını almış, bunun üzerine Hz. Peygamber ona "Allah'a yemin olsun ki ya yaptığına son verirsin ya da azaba uğrarsın" buyurmuştu.[109]

Hz. Peygamber'e ikinci sırada en fazla sataşma, müdahale Ahlâf grubunu oluşturan kabilelerin liderlerinden gelmiştir. Ebu Cehil, Hz. Peygamber namaz kılarken boynuna basmaya ve Kâbe'de namaz kılmasını engellemeye çalışmıştı.[110] Bir defasında Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf ederken müşrikler sataşmışlar, Hz. Peygamber de onlara cevap verince ona saldırmışlardı. Bunu gören Hz. Ebu Bekr olaya müdahale etmiş ve o da dövülmüştü.[111] Ukbe b. Ebî Muayt, Hz. Peygamber Kâbe'nin yanında namaz kılarken yanına gelmiş, Hz. Peygamber'in ridasını onun boynuna dolayarak Hz. Peygamber'i çektiğinde o dizlerinin üzerine düşmüştü. İnsanlar onun Hz. Peygamber'i öldüreceğini düşünüp bağırmışlar ve onu engellemeye çalış-

106 Fakihî, *Ahbâru Mekke*, IV, 8, 9; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 171; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 131; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 304, 305.
107 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 131.
108 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 215; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 212, 213.
109 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 125, 126.
110 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 213; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 210; Buhârî, *Sahîh*, "Kitâbu't-Tefsir/Alak," 4; Tirmizî, *Sünen*, "Kitâbu't-Tefsir/Alak," 1, 2; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 126. Bu olay üzerine Alak, 96/6-19. ayetler nazil oldu. Bu ayetlerde Ebu Cehil'in (el-insan) zenginliğinden, gücünden dolayı tuğyan ettiği (azgınlaştığı), nadiyesine/kabilesine güvendiğinin ve Cehenneme atılacağının vurgulanması vahiy-vakıa ilişkisini ve Kur'an'ın üslubunun değişmesini göstermesi açılarından önemli bir örnektir.
111 İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 289, 290.

tıklarında Hz. Ebu Bekr "Ne o, yoksa siz bir adamı 'Rabbim Allah'tır.' diye inandığı için öldürecek misiniz?!"[112] ayetini okuyarak ona müdahale etmiş ve Ukbe'yi engellemişti. Hz. Peygamber namazını bitirdikten sonra Kâbe'nin gölgesinde oturan müşriklerin yanlarına varıp kendi boynunu göstermiş "Canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki ben size kurban olarak gönderildim" diye buyurduğunda Ebu Cehil: "Ey Muhammed sen cahillerden, kaba davrananlardan değildin" deyince de Hz. Peygamber ona "Sen de onlardansın" buyurmuştur.[113]

Ebu Cehil ve arkadaşları Kâbe'nin yanında oturuyorken Hz. Peygamber de orada namaz kılmaktaydı. Ebu Cehil oradaki insanlara "Dün fulan oğullarının kestiği devenin iç organlarını kim getirip Muhammed secdedeyken onun omuzlarına koyacak?" diye sorduğunda içlerinden en azgın olanı hemen söyleneni yaptı. Bunun üzerine müşrikler gülmeye başladılar ve çok gülmekten dengelerini kaybedip birbirlerine yaslandılar. Hz. Peygamber ise başını secdeden kaldırmamaktaydı. Cuveyriye koşarak durumu Fatıma'ya anlattığında o hemen koşarak geldi, babasının üzerinden bu pislikleri attı ve müşriklere hakaretlerde bulundu. Hz. Peygamber namazını bitirdiğinde yüksek sesle üç defa arka arkaya "Allah'ım! Kureyşi, Ebu Cehil'i, Utbe b. Rebia'yı, Şeybe b. Rebia'yı, Velid b. Utbe'yi, Ümeyye b. Halef'i, Ukbe b. Ebî Muayt'ı ve Umâra b. Velid'i sana havale ediyorum" diyerek bedduada bulundu. İsimleri sayılan bu şahısların hepsi de Bedir'de öldürüldü ve kazılan çukura sürüklenerek atıldılar.[114]

Daha sonraki zamanlarda da Ebu Cehil: "Bana Abdumenaf oğulları ne yaparlarsa yapsınlar, Muhammed Kâbe'nin

112 Mü'min, 40/28.
113 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 210; Buhârî, *Sahih*, "Kitâbu't-Tefsir/ Mü'min," 1; "Kitâbu Fedâilu's-Sahabe," 29.
114 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 211; Buhârî, *Sahih*, "Salat," 109; "Kitâbu Fedâilu's-Sahabe," 29; Müslim, *Sahih*, "Cihad ve Siyer," 107; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 125. Müslim'in rivayetinde hadisin ravisi Abdullah b. Mes'ud'un "Gücüm olsaydı, atılan işkembeyi Hz. Peygamber'in sırtından atardım" dediği de nakledilmektedir. Bu rivayet toplumda nüfuzu olmayan mü'minlerin Hz. Peygamber'e yapılanlara dahi müdahale edemediklerini, yapılanlara sabrettiklerini göstermektedir.

yanında namaz kılarken kafasını taşla kıracağım." dediğinde diğer liderler: "Senin arkandayız." dediler. Planını uygulamaya çalıştığında korkarak geri geri kaçınca, arkadaşları: "Ne oldu?" diye sorduklarında O, "Beni parçalamak isteyen büyük bir deve gördüm." şeklinde cevap vermişti.[115]

Müşriklerin baskılarından dolayı Hz. Peygamber'in öldürülme ihtimali de bulunmaktaydı. Bundan dolayı Hz. Peygamber bir akşam evine dönmeyince Ebu Talib, Hâşim ve Muttalib oğullarının gençlerini toplayarak: "Silahlanın ve Kâbe'ye gidin. Eğer Muhammed öldürülmüşse siz de Ebu Cehil dâhil liderleri öldürün." dedi. Bu esnada Zeyd b. Harise'yi gören Ebu Talib Hz. Peygamber'in Safa tepesinin yakınlarındaki evde (Darul'-Erkam'da) sahabilerle birlikte olduğunu öğrenince rahatladı. Daha sonra Haşim ve Muttalib oğullarının silahlanmış gençleriyle Kâbe'ye giderek müşrik liderlere verdiği kararı anlatarak Hz. Peygamber'e dokunmamaları konusunda onları tehdit etti.[116]

Ebu Talib hayattayken müşrikler Hz. Peygamber'e her ne kadar bazı baskılar yapsalar da ona fazla dokunamadıkları için asıl baskıları onun vefatından sonra yapmışlardı. Bu durumu Hz. Peygamber: "Ebu Talib ölene kadar Kureyş bana ilişmedi, benden elini çekti." şeklinde ifade etmiştir.[117] Mekkeli müşriklerin baskılarından Hz. Peygamber'i amcası Ebu Talip, Hz. Ebu Bekr'i ise kabilesi korumaktayken garîban mü'minler baskı ve işkenceye uğramaktaydılar.[118] Hz. Peygamber her ne kadar amcası ve kabilesinin korumasında olsa da Mekke'de yaşadığı sıkıntılarla ilgili olarak: "Ben Allah yolunda hiç kimsenin uğramadığı kadar baskıya uğradım ve hiç kimsenin korkmadığı kadar korktum" buyurmuştur.[119]

115 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 298, 299. Ayrıca bu dönemde Hz. Peygamber'e sıkıntı verenler ve haklarında inen ayetlerle ilgili olarak bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 299-314.
116 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 172.
117 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 223; İbn Hişam, *es-Sîret*, I,416.
118 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 223.
119 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 213.

Hz. Peygamber bir gün evinden dışarıya çıktığında karşılaştığı hür, köle herkes onu yalanladılar ve ona eziyet ettiler bu yaşadıklarından çok kötü bir şekilde etkilenen Hz. Peygamber evine gelerek üzerine bir örtü alarak uzandı. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Ey örtüsüne bürünen elçim. Kalk ve şu müşrik halkı uyar."[120] ayetini indirdi.[121]

Ömer, Hz. Peygamber ve mü'minlere karşı sert bir tavır içindeydi. Hz. Peygamber: "Allahım! Dinini Ömer b. Hattab ile güçlendir" şeklinde dua etmişti. Ömere kız kardeşinin iman ettiği, yanında kürek kemiğine yazılı Kur'an ayetlerinin olduğu, onu gizli bir şekilde okuduğu ve murdar eti yemediği anlatılmıştı. Bunun üzerine kız kardeşinin evine giden Ömer kürek kemiği nerede şeklindeki sorusuna benim yanımda böyle bir şey yok cevabını veren kızkardeşini dövdü ve evde kürek kemiğini aradı. Onu bulduğunda: "Bana bizim yediğimiz etlerden yemediğin haber verildi" diyerek kemikle kız kardeşine vurdu ve onun kafasını kırdı. Kürek kemiğini alarak kızkardeşinin evinden ayrıldı. Kendisi okuma yazma bilmediği için okumasını bilen birini çağırarak yazılı olan ayetleri okuttu. Okunanları dinlediğinde etkilenerek içinden iman etti. Akşam olduğunda Kâbe'nin yanında açıktan Kur'an okuyarak namaz kılan Hz. Peygamber'e yaklaşarak onun okuduğu ayetleri dinledi. Hz. Peygamber namazını bitirip evine doğru gitmeye başladığında Ömer hızlı bir şekilde onu takip etti ve "Ey Muhammed! Beni bekle" dedi. Hz. Peygamber "Senden Allah'a sığınırım" buyurdu. Ömer tekrar: "Ey Muhammed, Ey Allah'ın Rasulü beni bekle" dediğinde Hz. Peygamber onu bekledi ve Ömer ona iman ederek onu tasdik etti.[122] Bu olayda da görüldüğü gibi iman etmeden önce Ömer sert bir muhalifti ve Hz.

120 Müddessir, 74/1.
121 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 291.
122 Abdurrezak, *el-Musannef*, V, 325, 326. Ömerin iman etmesiyle ilgili olarak benzer bir bilgi için bkz. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 348, 349; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 230, 231. Hz. Peygamber'in Mekke'de mü'minlerin konumlarının güçlenmesi ve yapılan baskıların azalması için Ömer veya Ebu Cehil'den birinin iman etmesi için dua ettiği de nakledilmektedir. Bkz. Tirmizî, *Sünen*, Kitâbu'l-Menâkıb, 17.

Peygamber onun ve onun gibilerin kendisine eziyet etmelerinden çekinmekteydi.

Hamza, Kureyşin kimseye boyun eğmeyen, aktif, en güçlü ve izzetli genciydi. Bir av dönüşünde Ebu Cehil'in Hz. Peygamber'e hakaretler ettiğini, eziyet ettiğini, dinini, gücünü küçümsediğini öğrenince Kâbe'nin yanında oturan Ebu Cehil'in yanına giderek ona yayı ile vurmuş ve kendisinin de Müslüman olduğunu söyleyerek: "Elinden geliyorsa beni dinimden geri çevir." demiş, Mahzum oğulları Hamza'ya saldırmak isteyince de Ebu Cehil onları durdurmuş, "Onu bırakın ben onun yeğenine küfretmiştim." demiştir. Kureyş Hamza'nın iman etmesiyle Hz. Peygamber'in güçlendiğini ve Hamza'nın onu koruyacağını anlamış ve yapmak istedikleri bazı şeylerden vazgeçmişlerdir.[123]

Ebu Cehil'in: "Bana Hâşim oğulları ne yaparlarsa yapsınlar" yerine "Abdumenaf oğulları ne yaparlarsa yapsınlar, Muhammed Kâbe'nin yanında namaz kılarken kafasını taşla kıracağım." demesi Hz. Peygamber'e muhalefet edip baskı uygulayanların sadece onu her açıdan koruyan Hâşim ve Muttalib oğullarını değil daha geniş ölçekte kabilesel ilişkileri, dengeleri dikkate aldıklarını göstermektedir. Bu durum müşriklerin duygu, düşünce ve tavırlarının muhalefetin yapıldığı zaman ve kişiye bağlı olarak değiştiğini ve kabileler arası güç dengelerinin gözetildiğini de göstermektedir.[124]

Hz. Peygamber ve mü'minlere muhalefette, düşmanlıkla Hâris b. Hişam Mahzumî, Zuheyr b. Ebi Ümeyye b. Muğira (Mahzumî), İkrime b. Ebi Cehil, Abdullah b. Hatal'ın Hz. Peygamber'i hicveden iki cariyesi, Mikyes b. Hubâbe, Beni Abdulmutalib'in cariyesi Sare ve Hurevris b. Nukayz b. Vebh b. Abdukusay gibi müşrikler ileri gittikleri için Hz. Peygamber Mekke'nin fethinde onların kesinlikle öldürülmelerini emretmişti.[125]

123 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 151-153; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 291, 292; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 85, 86.
124 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 157, 158.
125 İbn Hişam, *es-Sîret*, II, 409-411.

"Rabbim! Benim [müşrik] kavmim bu Kur'an'ı hezeyan gibi değerlendirerek ona hep sırt çevirdi."[126] diyerek yakındığında Allah Teâlâ onu sakinleştirmek için: "[Ey Peygamber!] Bu hep böyle olmuştur. Nitekim biz her peygambere mücrimler/kâfirler zümresinden düşmanlar peyda etmişizdir. [Ama sen hiç tasalanma]; çünkü sana yol gösterici ve yardımcı olarak rabbin yeter!"[127] ve [Ey Peygamber!] Sana emredilen tevhid davasını bütün açıklığıyla ortaya koy ve müşriklerin alaycı tavırlarına hiç aldırma. Hiç şüphen olmasın ki seninle alay edenlere karşı biz senin yanındayız. Alaycılığı marifet sanan o müşrikler Allah'ın yanı sıra başka birtakım tanrılar ediniyorlar; ama onlar ne büyük yanlış yaptıklarını ileride anlayacaklar."[128] buyurdu.

Bu ayetteki alay edenler (müstehziûn) şeklinde nitelendirilip: "Onlara karşı biz senin yanındayız, onlara biz yeteriz." buyrularak Allah'ın düşmanı ilan edilenler özellikle kabileleri içinde nüfuz ve şeref sahibi olup bu konuda aşırı gidenlerdir. Bu kişiler Esed oğullarından Hz. Peygamber'in kendisi hakkında: "Gözleri kör olsun, evlatları ölsün." şeklinde beddua ettiği Esved b. Muttalib b. Esed b. Zem'a, Zühre oğullarından Esved b. Abduyağus, Mahzum oğullarından Velid b. Muğire, Sehm oğullarından Âs b. Vâil, Huzâa'dan Hâris b. Tulâtıle'dir. Bu kişiler hakkında yukarıda naklettiğimiz ayetler nazil olduktan sonra Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf ederken Cebrail gelerek bu kişiler hakkında ne düşündüğünü sormuş. Hz. Peygamber onlardan rahatsız olduğunu söylemiştir. Bu müşriklerden Esved b. Muttalib gözlerinin kör olması, Esved b. Abduyağus karnı su topladığı için karın şişliği, Velid b. Muğire topuğundaki eski yaranın tekrar nüksetmesi, Âs b. Vâil eşeğinden düşmesi sonucunda ayak tabanına diken batması ve Haris b. Tulâtile kafasının ve vücudunun iltihaplanması sonucunda öldüler.[129] Bu

126 Ayetteki "mehcûran" lafzının "hezeyan gibi değerlendirdiler" anlamı Ferrâ'nın izahına dayanmaktadır. Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, II, 164.
127 Furkan, 25/30, 31.
128 Hicr, 15/ 94-96.
129 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 409-410; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 158-160; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 139; Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XIV, 145-154; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesir*, IV, 421-424; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*,

Peygamber onun ve onun gibilerin kendisine eziyet etmelerinden çekinmekteydi.

Hamza, Kureyşin kimseye boyun eğmeyen, aktif, en güçlü ve izzetli genciydi. Bir av dönüşünde Ebu Cehil'in Hz. Peygamber'e hakaretler ettiğini, eziyet ettiğini, dinini, gücünü küçümsediğini öğrenince Kâbe'nin yanında oturan Ebu Cehil'in yanına giderek ona yayı ile vurmuş ve kendisinin de Müslüman olduğunu söyleyerek: "Elinden geliyorsa beni dinimden geri çevir." demiş, Mahzum oğulları Hamza'ya saldırmak isteyince de Ebu Cehil onları durdurmuş, "Onu bırakın ben onun yeğenine küfretmiştim." demiştir. Kureyş Hamza'nın iman etmesiyle Hz. Peygamber'in güçlendiğini ve Hamza'nın onu koruyacağını anlamış ve yapmak istedikleri bazı şeylerden vazgeçmişlerdir.[123]

Ebu Cehil'in: "Bana Hâşim oğulları ne yaparlarsa yapsınlar" yerine "Abdumenaf oğulları ne yaparlarsa yapsınlar, Muhammed Kâbe'nin yanında namaz kılarken kafasını taşla kıracağım." demesi Hz. Peygamber'e muhalefet edip baskı uygulayanların sadece onu her açıdan koruyan Hâşim ve Muttalib oğullarını değil daha geniş ölçekte kabilesel ilişkileri, dengeleri dikkate aldıklarını göstermektedir. Bu durum müşriklerin duygu, düşünce ve tavırlarının muhalefetin yapıldığı zaman ve kişiye bağlı olarak değiştiğini ve kabileler arası güç dengelerinin gözetildiğini de göstermektedir.[124]

Hz. Peygamber ve mü'minlere muhalefette, düşmanlıkla Hâris b. Hişam Mahzumî, Zuheyr b. Ebi Ümeyye b. Muğîra (Mahzumî), İkrime b. Ebi Cehil, Abdullah b. Hatal'ın Hz. Peygamber'i hicveden iki cariyesi, Mikyes b. Hubâbe, Beni Abdulmutalib'in cariyesi Sare ve Hurevris b. Nukayz b. Vebh b. Abdukusay gibi müşrikler ileri gittikleri için Hz. Peygamber Mekke'nin fethinde onların kesinlikle öldürülmelerini emretmişti.[125]

123 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 151-153; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 291, 292; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 85, 86.
124 İbn Habib, *el-Muhabber*, s. 157, 158.
125 İbn Hişam, *es-Sîret*, II, 409-411.

"Rabbim! Benim [müşrik] kavmim bu Kur'an'ı hezeyan gibi değerlendirerek ona hep sırt çevirdi."[126] diyerek yakındığında Allah Teâlâ onu sakinleştirmek için: "[Ey Peygamber!] Bu hep böyle olmuştur. Nitekim biz her peygambere mücrimler/kâfirler zümresinden düşmanlar peyda etmişizdir. [Ama sen hiç tasalanma]; çünkü sana yol gösterici ve yardımcı olarak rabbin yeter!"[127] ve [Ey Peygamber!] Sana emredilen tevhid davasını bütün açıklığıyla ortaya koy ve müşriklerin alaycı tavırlarına hiç aldırma. Hiç şüphen olmasın ki seninle alay edenlere karşı biz senin yanındayız. Alaycılığı marifet sanan o müşrikler Allah'ın yanı sıra başka birtakım tanrılar ediniyorlar; ama onlar ne büyük yanlış yaptıklarını ileride anlayacaklar."[128] buyurdu.

Bu ayetteki alay edenler (müstehziûn) şeklinde nitelendirilip: "Onlara karşı biz senin yanındayız, onlara biz yeteriz." buyrularak Allah'ın düşmanı ilan edilenler özellikle kabileleri içinde nüfuz ve şeref sahibi olup bu konuda aşırı gidenlerdir. Bu kişiler Esed oğullarından Hz. Peygamber'in kendisi hakkında: "Gözleri kör olsun, evlatları ölsün." şeklinde beddua ettiği Esved b. Muttalib b. Esed b. Zem'a, Zühre oğullarından Esved b. Abduyağus, Mahzum oğullarından Velid b. Muğire, Sehm oğullarından Âs b. Vâil, Huzâa'dan Hâris b. Tulâtıle'dir. Bu kişiler hakkında yukarıda naklettiğimiz ayetler nazil olduktan sonra Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf ederken Cebrail gelerek bu kişiler hakkında ne düşündüğünü sormuş. Hz. Peygamber onlardan rahatsız olduğunu söylemiştir. Bu müşriklerden Esved b. Muttalib gözlerinin kör olması, Esved b. Abduyağus karnı su topladığı için karın şişliği, Velid b. Muğire topuğundaki eski yaranın tekrar nüksetmesi, Âs b. Vâil eşeğinden düşmesi sonucunda ayak tabanına diken batması ve Haris b. Tulâtile kafasının ve vücudunun iltihaplanması sonucunda öldüler.[129] Bu

126 Ayetteki "mehcûran" lafzının "hezeyan gibi değerlendirdiler" anlamı Ferrâ'nın izahına dayanmaktadır. Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, II, 164.
127 Furkan, 25/30, 31.
128 Hicr, 15/ 94-96.
129 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 409-410; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 158-160; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 139; Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XIV, 145-154; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesir*, IV, 421-424; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*,

şekilde Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e: "Seninle alay edenlere karşı biz senin yanındayız, onlara biz yeteriz." va'di gerçekleşmiş oldu. Bu ayette müşrik liderlere karşı Mekke ortamında yeterli güçleri olmayan Hz. Peygamber ve mü'minlerin öne çıkarılmayıp, onlara müşriklerle savaşın gibi bir emrin verilmemesi, Allah Teâlâ'nın "Biz yeteriz" buyurarak kendisini, azabını öne çıkarması o ortam, Kur'an-siyer-vâkıa uyumu açısından önemli bir olaydır.

Bu dönemde nazil olan Buruc suresiyle de Allah Teâlâ: "Ey Muhammed sen bu Hendeklerde yakılanları öğrendin. Bil ki senin kavmindekiler de yalanlama ve azabı hak etme konumundalar, Allah onların her halini biliyor ve onlar Allah'ın elinden kurtulamazlar, O'nu aciz kılamazlar."[130] buyurarak Hz. Peygamber ve mü'minlere mesajlar vermekteydi.

Bu surenin hedefi Kureyşin işkenceci kâfirlerine sizin sonunuz da iman edenleri ateş dolu hendeklere atanlar gibi olacaktır mesajını vermektir. Mekke'de işkence görenlerin durumu da ateşe atılanlar gibidir. Hepsi iman cephesinin taraftarlarıdır. On ikinci ayetin anlamı da: "Ey Muhammed Rabbinin Kureyşli kâfirlerden intikamı çok şiddetli olacaktır. Nasıl daha önce peygamberle savaşmak için asker toplayan Firavn'u ve Semud kavimleri gibi eski kâfirleri yok ettiyse şimdi seni yalanlayan bu yeni kâfirleri, müşrikleri de yok edecektir."[131] şeklindedir.

Bu sıkıntılı zamanlarda Hz. Peygamber Mekke sokaklarında hakaret, kötü muamele ve eziyetlere maruz kaldığı zaman Ebû Süfyan'ın evine sığınıyor, burada himâye ve emniyete kavuşuyordu. Bunları unutmadığı için Mekke'nin fethinde: "Ebû Süfyan'ın evine sığınanlar emniyette olacaktır." buyurmuştur.[132] Bu olay Ebû Süfyan'ın Hz. Peygamber'e karşı diğer muhalifler kadar sert davranmadığını açıklamaktadır.

VIII, 283-285. Mukâtil eserinde diğer kaynaklardan farklı olarak Haccac b. es-Seyyâk b. Abduddâr'ın iki oğlu olan Ba'kek ve Ehramın da ölümlerini nakletmektedir. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 211, 212.

130 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 734.

131 Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 112-115.

132 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 99.

Bunun sebebi büyük ihtimalle amcaoğulları (Abdumenaf'tan) ve Mutayyebûn grubundan olmalarından kaynaklanmaktaydı.

Müşrik liderler, Hz. Peygamber'e baskı yapmakta, kendi kabilelerindeki mü'minlere karşı onları dinlerinden döndürmek için sert bir tavır takip etmekteyken lider sınıfından herhangi birinin iman etmesine veya imana meyletmesine karşı sessiz kalmayarak hemen harekete geçiyorlar ve onların kararlarını değiştirmek için kişiye uygun tavırlar geliştiriyorlardı.

Hz. Peygamber bir gün Velid b. Muğire'ye Kur'an okuyarak onu imana davet etmiş o da biraz meyletmişti. Bunu öğrenen Ebu Cehil: "Amca senin imana meylinden vazgeçmen için aramızda sana para toplayıp vereceğiz." dediğinde o çok sinirlenerek: "Ben zaten çok zenginim." diyerek iman etmekten uzaklaşmış ve Kur'an sihirdir demişti.[133]

Ukbe b. Ebî Muayt Hz. Peygamber'in komşusu, sık görüştüğü arkadaşlarından biriydi. Ümeyye b. Halef ona gelerek: "Ey Ukbe senin de Muhammed'in sözlerine inandığını, atalarının dininden ayrıldığını düşünüyorum (kad saba'te)" şeklinde konuşunca Ukbe: "Hayır kesinlikle böyle bir şey yok." diye cevapladı. Bunun üzerine Ümeyye: "Mekke toplumu ve kabileler senin kendilerinden ayrılmadığını bilmeleri için eğer gidip Muhammed'in yüzüne tükürmez, kendisinden berî olduğunu ona söylemezsen yüzüm sana haram olsun, artık benimle hiç konuşma." dedi. Ukbe kendine söylenilenleri yapınca onu "zalim" olarak, Ümeyye b. Halef'i "şeytan" olarak niteleyen, ahirette bu yaptığından ve Ümeyye b. Halef'le dostluğundan kesinlikle pişman olacağını ifade eden ayetler nazil oldu.[134]

133 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 152, 153.

134 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 415; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 138; Furkan, 25/ 27-31. Hz. Peygamber Bedir esirleri içerisinde sadece Ukbe b. Ebî Muayt ile Nadr b. Hâris'i öldürtmüştür. Mukâtil, *Tefsir*, II, 435, 436. Furkan, 25/29. Ayetteki "şeytan " lafzı da Ümeyye b. Halef'e işaret ettiği, onun Ukbe'ye "Eğer Muhammed'e tokat atmazsan, kafasına basmasan veya yüzüne tükürmezsen benimle konuşma" dediği, onun bu söylenilenleri yaptığı ve Hz. Peygamber'in onu öldürmekle tehdit etmesiyle ilgili olarak bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 281, 282.

Ebu Cehil ve Ebu Talib'in yeğeni olan Abdullah b. Ebî Ümeyye Ebu Talib'in vefat edeceği sırada Hz. Peygamber'in telkinleri üzerine iman etme ihtimaline karşı ona "Atalarının dinini, yolunu mu terk ediyorsun?"[135] diyerek onu imandan alıkoymuşlardı.

Müşrik liderlerin baskı ve işkenceleri karşısında çok zor durumda kalan mü'minler Hz. Peygamber'in yönlendirmesiyle Habeşistan'a hicret ettiler. Müşrikler, tüm çabalarına rağmen mü'minlerin Habeşistan'a hicretini engelleyememişler ve onları geri de getirememişlerdi. Bütün baskılara rağmen Mekke'de iman edenlerin sayısı artıyor, Haşim ve Muttalib oğulları Hz. Peygamber'i korumaya devam ediyorlardı. Aslında bu iki kabilenin çoğunluğu Mekke'nin genel nüfusu gibi müşrikti ancak kendi içlerinden birini düşmana teslim etmek asabiyete ters olduğu ve böyle bir durumu zül kabul ettikleri için Hz. Peygamber'i korumaya devam etmekteydiler.

Kureyşliler, sahabilerin Habeşistan'a hicret eden mü'minlerin Necaşî'nin korumasında olduklarını, Ömer'in iman ettiğini, onun ve Hamza'nın Hz. Peygamber'le birlikte olduklarını ve çevre kabilelerde İslam'ın yayıldığını öğrenince bu durumlara çok sinirlendiler. Bir araya gelerek Hz. Peygamber'i öldürmek istedirler. Hâşim ve Muttalib oğullarıyla alışveriş yapmamak, kız alıp vermemek üzere aralarında anlaştılar ve bunları yazdıkları sahifeyi manevi bir müeyyide olarak Kâbe'nin içine astılar. Bunlar: Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Münebbih b. Haccac, Nubeyh b. Haccac, Âs b. Vâil, Ubey b. Halef, Ukbe b. Ebî Muayt, Abdullah b. Ebi Ümeyye, Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Ebu'l-Bahterî b. Hişam b. Esed, Hâris b. Amir b. Nevfel, Mahrame b. Nevfel, Hişam b. Amr b. Rebia, Ebû Süfyan b. Harb, Sehl b. Amr, Umeyr b. Vehb b. Halef, Hâris b. Gays, Adî b. Gays, Âmir b. Halid -el-Cumahî, Nadr b. Haris, Zem'a b. Esved, Mut'im b. Adiy, Gurad b. Abdu Amr b.

135 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 222; Vâhidî, *el-Vasît*, III, 407. İbn Hişam bu son görüşmeye müşrik liderlerden Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Ebu Cehil, Ümeyye b. Halef ve Ebû Süfyan'ın gittiğini nakletmektedir. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 417, 418; Buhârî, *Sahîh*, "Kitâbu Fedâilu's-Sahabe", 40.

Nevfel, Ahnes b. Şerik, Huveytib b. Abduluzza ve Ümeyye b. Halef'ten oluşan yirmi yedi kişiydiler.[136]

Daha sonra da tüm mü'minlere karşı uyguladıkları baskı ve işkenceleri arttırdılar. Mü'minlerin sıkıntıları, hüzünleri arttı ve çok sarsıldılar. Müşriklerin bu tavırları üzerine Ebu Talib ve akrabaları Kâbe'ye gelerek müşriklerin baskıları, aleyhlerinde ittifak yapmalarını ve Hz. Peygamber'i öldürme isteklerini dile getirerek kendilerine yardım etmesi için Allah'a dua ettiler. Onları seyreden Müşrikler Hz. Peygamber'i öldürmedikleri müddetçe aralarında akrabalık haklarının, merhametin ve barışın mümkün olmadığını söyleyerek cevap verdiler. Daha sonra Haşim ve Muttalib oğulları, himâyelerindeki müşrikler ve mü'minlerle birlikte iman edenleri imanlarından dolayı, iman etmeyenleri de akrabalık, asabiyetten dolayı Şib'i Ebu Talib'te toplandılar. İçlerinden sadece Ebu Leheb Kureyş'in boykot kararına katılarak kabilesinden ayrıldı. Onun bu tavrı üzerine Leheb suresi nazil oldu.[137] Boykot döneminde Abdumenaf oğulları iki gruba ayrıldılar. Hâşim ve Muttalib oğulları Hz. Peygamber'in yanında yer alıp onu korurlarken, Ebu Leheb, Abduluzza b. Abdulmuttalib, Nevfel ve Abduşşems oğulları Kureyşe (İslam davetine muhaliflerine) katıldılar.[138]

Bu boykot üç yıl devam etti. Hz. Peygamber ve beraberindekiler hac aylarında boykot uygulanan yerden çıkıp alışveriş

136 Kureyş'ten yirmi yedi kişinin bu boykot metinini yazdığına ilişkin olarak bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 342.

137 Mesed, 111/1-5. "Helak olsun Ebû Leheb! Zaten helak olacak. Malı da kazandığı serveti de ona hiçbir fayda sağlamayacak. O, cehennemde alevli bir ateşe atılacak. Dedikoducu-fitneci karısı da yanında olacak. Karısının boynunda bir de [ateşten] urgan bulunacak." Bu sure ile İslam davetinin en büyük düşmanlarının ilk sıralarında yer alan Ebu Leheb'in Allah katındaki konumu çok net bir şekilde anlatılmış oldu. Bu sure diğer muhalifler için bir uyarı niteliğini de taşımaktadır.
Ebu Leheb Kureyşe destek olarak kabilesinden ayrıldığında Hind ile karşılaşınca ona, "Ey Utbe'nin kızı Lat ve *Uzza'ya yardım* ettim mi?" diye sorunca Hind "Evet, ey Utbe'nin babası, Allah seni hayırla mükâfatlandırsın" diye cevap vermişti. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 230.
Haşim ve Muttalib oğulları devamlı birlikte hareket ettikleri için Hz. Peygamber bunların tek vucut gibi olduklarını ifade etmiştir. Bkz. Buhârî, *Sahih*, "Kitâbu'l-Menâkıb," 2.

138 Şakir, Mahmud, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 2000, II, 99.

yapmak istediklerinde Velid b. Muğire gibi kimseler hemen fiyatları yükselttiriyorlardı. Kureyşli akrabalar ise boykota tabi tutulan bu ailelere gizli gizli yardım etmekteydiler. Hâkim b. Hizam b. Esed de halası Hatice'ye yiyecek göndermişti. Ebu Cehil ona engel olmaya çalışınca Ebu'l-Bahterî müdahale etmiş ve Ebu Cehil'in kafasını bir deve kemiği ile kırmıştı. Müşrikler, mü'minlerin sevinmemesi için yaşanan bu olayın duyulmamasını istemişlerdi. Hz. Peygamber ise bu zor şartlara rağmen davet çalışmalarını hiç aksatmıyordu. Ebu Talib Hz. Peygamber'e suikast yapılma ihtimalinden dolayı tedbir olarak onu geceleyin kendisi ve oğulları arasında yatırıyordu.

Boykotun sebep olduğu açlık ve sıkıntılardan müşriklerin bazıları memnun iken bazıları da bundan rahatsız olmaktaydı. En sonunda Kureyş'in Hâşim ve Muttalib oğullarının aleyhine yazdıkları sayfadaki anlaşmayı iptal etmek üzere Kureyşten bir grup ayaklandı. Bu konuda Hişâm b. Amr b. Rebia çok çaba gösterdi. Hişâm, Nadle b. Hâşim b. Abdumenaf ile anne bir kardeşti ve Benî Hâşim'in ulağı, habercisiydi. Hz. Peygamber'in halası Atike'nin oğlu olan Hâşim, Züheyr b. Ebi Ümeyye b. el-Muğira Mahzumî'yi, sonra Abdumenaf'tan bir boyun yok olmasına sessiz kalmaması gerektiğini gündeme getirerek Mut'im b. Adiyy b. Nevfel'i, sonra da Ebu'l-Bahterî b. Hişam'ı ve Zem'a b. Esved b. Muttalib b. Esed'i akrabalık bağlarını hatırlatarak ikna etti. Bunlar geceleyin plan yaptılar ve ertesi gün Kâbe'nin yanında oturan Kureyş'in liderlerinin yanında birbirlerini destekleyerek yapılanın yanlış olduğunu, bu anlaşmanın iptal edilmesi gerektiğini belirten konuşmalar yaptılar. Ebu Cehil bu konuşmalar bir planın uygulanması diye itiraz etse de Adiy b. Hatim kâğıdı alarak yırttı. Bütün bu olanları mescidin bir köşesinden oturduğu yerden takip eden Ebu Talib anlaşmayı yırtan kişileri öven bir şiir söyledi.[139]

139 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 139-148; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 350-364; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 177-179; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 146; 229, 230;233-237; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 236-242. Belâzurî bu olaya Hâris b. Âmir b. Nevfelin de destek verdiğini ve onun İslam davetine sert muhalefette bulunmadığını nakletmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 154. Ayrıca Hişam b. Amr ve Utbe b. Rebia'nın da boykotun kaldırılmasına son anlarda destek verdiklerini, diğerleriyle birlikte kılıçlarını kuşanarak Hâşim ve Mutttalib oğullarını boykot mahallinden çıkardıklarını da nakletmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 236.

Boykotun Haşim ve Muttalib oğullarına karşı yapılmış olması diğer tüm kabilelerin bir şekilde boykota katıldıklarını göstermektedir. Kureyş'in bu kararına Ehâbiş kabileleri de destek vermişti.[140]

Boykotun Haşim ve Muttalib oğullarına hatta onların himâyelerindeki müşriklere de uygulanmış olması asabiyetin gücünü, etkisini gösterdiği gibi boykotun tüm Müslümanlara yapıldığı şeklindeki genel kabulün de yanlış olduğunu açıklamaktadır. Aslında bu boykotun tüm mü'minleri kapsaması asabiyet anlayışı açısından da mümkün değildir. Nasıl Hâşim ve Muttalib oğulları Hz. Peygamber'i korumamayı zül kabul ettiyseler, diğer kabileler de iman eden fertlerini kabileden dışlamayı, onların başka kabilelerin himâyesine girmelerini de hoş karşılamamaktaydılar. Bundan dolayı boykot sadece iki kabileye uygulanmıştır. Ancak her kabile kendi mü'minlerine işkence ve baskı uyguladıkları için o dönemde tüm mü'minler baskı altında kalmış sayılabilir.

Boykotun kaldırılmasında öncülük yapan Hişâm b. Amr b. Rebia, Ebu'l-Bahterî b. Hişam, Zem'a b. Esved b. Muttalib b. Esed, Mut'im b. Adiy ve Züheyr b. Ebi Ümeyye b. el-Muğira Mahzumî de aslında İslam davetinin muhalifleri safındaydılar. Bunlardan Hz. Peygamber'in halası Atike'nin oğlu olan Züheyr b. Ebi Ümeyye b. el-Muğira Mahzumî dışındakiler Abdumenaftandılar ve Mutayyebûn grubuna bağlıydılar. Bu şahıslar her ne kadar muhalif tarafta yer alsalar da hem akrabalık bağlarından hem de Mutayyebûn'dan olmalarından dolayı bunların muhalefeti hiçbir zaman Ahlâf grubunun üyelerinin muhalefeti gibi sert ve acımasız olmamıştır.

Hz. Peygamber onların bu tavırlarından dolayı onlara vefalı davranarak Bedir savaşında sahabilere: "Beni Haşim'den ve başkalarından bazıları savaşa zorla çıkarıldılar. Onlarla savaşmanıza gerek yok. Abbas b. Abdulmuttalib'i ve Ebu'l-Bahterî'yi öldürmeyin." buyurdu.

140 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 113.

Ebu'l-Bahterî İslam davetini ayıplamasına rağmen Hz. Peygamber'i Mekke'de en çok savunandı ve Hz. Peygamber'i rahatsız edecek hiçbir şey yapmamıştı. Sahifenin yok edilmesinde de etkin olanlardandı. Bedir savaşında sahabiler kendisine Hz. Peygamber'in bu emrini bildirdiklerinde o yanındaki arkadaşının da öldürülmemesini istedi. Bu isteği kabul edilmeyince savaşmaya devam etti ve sahabiler tarafından öldürüldü.[141]

Hz. Peygamber Medine'deyken Mut'im b. Adiy vefat ettiğinde Hz. Peygamber'in şâiri Hassan b. Sabit onun için bir mersiye söyledi ve Hz. Peygamber: "Eğer o hayatta olsaydı onun hatırına şu Bedir esirlerinin hepsini serbest bırakırdım."[142] buyurmuştur.

Boykot ve diğer dönemlerde Müşriklerin yaptıklarından dolayı onların liderlerini eleştiren ayetler de nazil olmaktaydı. Ebu Leheb'in boykot konusunda kabilesini bırakıp İslam davetinin muhalifleri yanında yer almasından dolayı kendisi ve karısıyla ilgili olarak Leheb suresi, Hz. Peygamber'i arkasından çekiştirip duran, kaş göz işaretiyle alay ederek onun şeref ve haysiyetiyle oynayan, sırf onun ayıp ve kusurunu arayan Ümeyye b. Halef'in cehennemlik olduğunu bildiren Hümeze suresi; ahiretle alay eden Âs b. Vâil'in azaba uğrayacağını bildiren[143] Ebu Cehil'in Hz. Peygamber'e gelerek: "Sen ya bizim ilahlarımız hakkındaki kötü/hakaretamiz sözler söylemeyi bırakırsın ya da biz de senin Allah'ın hakkında aynı sözleri söyleriz." demesi üzerine bu durumu yasaklayan[144] Nadr b. Haris'in "Kur'an eskilerin masallarıdır" demesi üzerine, onun günahkâr, yalancı olduğunu, kibrinden dolayı iman etmediğini açıklayan[145] İbn Zeb'ari es-Sehmî'ye cevap olarak mü'minlerin cennete gideceğini haber veren[146] Velid b. Muğire

141 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 628-630; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 146, 147.
142 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 153; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 342-344.
143 Meryem, 19/77-80.
144 En'am, 6/108.
145 Furkan, 25/5; Mutaffifîn, 83/13; Casiye, 45/7, 8.
146 Enbiya, 21/ 101, 102.

ve Nadr b. Haris'in olduğu bir ortamda Hz. Peygamber'le yapılan tartışmalar sonucunda meleklerin Allah'ın kızları olmadığını, Hz. Peygamber'le tartışan liderlerin ve putların cehennemin yakıtı olduklarını bildiren[147] ilahlaştırılan varlıklarla Hz. İsa'nın karşılaştırılmasının yanlışlığını açıklayan[148] aslen Sakif kabilesinden olan ve Mekke'de Zühre oğullarının halîfi olarak bulunan Ahnes b. Şerik hakkında onun durmadan yemin ederek yalanlarını örtmeye çalışan, şeref ve haysiyetten nasipsiz olan, her daim onun bunun ayıbını arayan, söz getirip götürerek kovuculuk yapan, dünya malına tapan ve kimseye zırnık koklatmayan, hak hukuk tanımayan, işi gücü günah işlemek olan, son derece kaba, üstüne üstlük soysuzun teki olduğunu ifade eden[149] Kur'an Mekke ve Taif'in ileri gelenlerinden birine indirilmeliydi diyen Velid b. Muğire'ye cevaben bunun Allah'ın yetkisinde olduğunu haber veren[150] dirilişi inkâr eden Ubey b. Halef'le ilgili olarak[151] Zakkumla ilgili olarak ateşte ağaç mı yetişirmiş diyen Ebu Cehil (ve benzerleri) hakkında: "[Ey Müşrikler! Bilin ki cehennemin ta ortasından çıkan] zakkum ağacı sizin gibi günaha batmışların yemeği/yiyeceğidir. O ağaç, erimiş maden misali, karınlarda fokurdar. Hem de kaynayan suyun fokurdaması gibi. [Cehennemdeki görevli meleklere şöyle emredilecek]: "Tutun o kâfiri cehennemin tam ortasına atın. Sonra da başından kaynar su dökün ve ona şöyle deyin: Şimdi tat bakalım bu azabı! Hani sen, evet sen çok güçlü, çok değerli biriydin ya(!) Dünyada iken bir türlü inanmadığınız azap gerçeği işte budur!"[152] Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf ederken kabilelerinin ileri gelenleri olan Esved b. Muttalib b. Esed, Velid b. Muğire, Ümeyye b. Halef ve Âs b. Vâil ona gelerek: "Ey Muhammed gel aramızdaki bu sorunla ilgili ortak bir noktada buluşalım ve sen bizim ilahlarımıza, biz de senin ilahına kulluk edelim." dediklerinde Kafi-

147 Enbiya, 21/26, 27; 29; 98.
148 Zuhruf, 43/57-61.
149 Kalem, 68/10-13. Bu ayetlerin Velid b. Muğire ve kabilesi hakında nazil olduğu da belirtilmektedir. Bkz. Mukâtil, *Tefsir*, III, 386, 387.
150 Zuhruf, 43/31, 32.
151 Yasin, 36/78-80.
152 Duhan, 44/43-50.

run suresi, Hz. Peygamber Velid b. Muğire'ye İslam'ı anlattığı ve onun iman edeceğini ümit ettiği bir ortamda âmâ bir kişi olan Ümmü Mektum'un gelmesi, Hz. Peygamber'le konuşarak kendisine Kur'an okumasını istemesi, Hz. Peygamber'in Velid b. Muğire ile ilgilenmesini engellediği düşüncesiyle rahatsız olduğu için onunla ilgilenmemesi üzerine de Hz. Peygamber'i uyaran[153] ayetleri nazil oldu.[154]

Sure ve ayetlerin indirilmesiyle ilgili naklettiğimiz bilgiler ilgili kişilerin İslam davetine muhalefetin öncüleri olduklarını, ayetlerdeki sert üslup ise yaşanan gergin ortamın Kur'an'a yansımasını, Kur'an'ın müşrik toplumun genelini değil mele-mütref takımını muhatap aldığını gösterdiği gibi siyerle Kur'an'ın nüzulü arasındaki canlı ilişkiyi de açıklamaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber ve mü'minlere ilahlar hakkında hakaret içeren sözleri söylememelerini, müşrik ele başlarına şirk konusunda itaat etmemelerini bildiren ve Hz. Peygamber'i imana istekli güçsüz kişiye değil de, davete ihtiyaç duymayan zengin kişiye ilgi göstermesinden dolayı eleştiren ayetler de davet sürecinde Hz. Peygamber ve sahabeyi eğitmeyi amaçlamaktaydı.

4. Olumsuz Tepkiler Karşısında Mü'minlerin Tavırları

Hz. Peygamber, işkence ve baskı dönemi başlayıp kendisine yapılan baskı ve eziyetler günden güne artınca genç sahabilerden Erkam'ın Safa tepesinin biraz ilerisindeki evini tebliğ amaçlı kullanmak için kendine ikametgâh olarak seçti. Burada mü'minlere dersler ve bilgiler verdi, kendisiyle görüşmek isteyenlerle burada görüştü ve sahabilerle cemaatle namaz kıldı.[155] Buradaki davet çalışmaları üçüncü yıldan Hz. Ömer'in iman ettiği yıl olan altıncı yıla kadar devam etti. Daru'l-Erkam'da kırk beş kişi eğitim gördü. Bunlardan Hz.

153 Abese, 80/1-14.
154 Ayetlerin kimler hakkında nazil oldukları, üslupları ve ilgili kişileri tanımlamada kullanılan kelimeleri dikkate aldığımızda bu tür ayetlerin toplumun genelini değil İslam davetinin muhaliflerini muhatap aldığı ve olayların yaşandığı anda Allah'ın tarihe müdahale ettiği anlaşılmaktadır.
155 Fakihi, *Ahbaru Mekke*, IV, 12; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 98.

Ali, Hz. Osman, Ebu Ubeyde b. Cerrah, Talha b. Ubeydullah, Ebu Huzeyfe İbn Utbe b. Rebia, Ebu Seleme İbn Abdulesed, Halid b. Said ve Hatıb b. Amr (Suheyl b. Amr'ın kardeşi) okuma yazma biliyordu. Müşriklerden ise okuma yazma bilenler sekiz kişiydi. Burada eğitim gören kırk beş kişinin otuz biri hür, yedisi mevâli, yedisi köleydi ve yaş ortalamaları yirmi beş ile yirmi sekiz arasında değişiyordu.[156] Daru'l-Erkam'ın gizli olduğuna dair yaygın bir kanaat var olsa da,[157] Mekke gibi küçük bir şehirde ve Kâbe'nin hemen yakınındaki bir evin üç yıl boyunca gizli kalması pek mümkün görünmemektedir. Açıkça ilan edilmiş bir merkez gibi olmasa da -ki böyle ayrı bir merkez edinmek o günkü şartlar açısından pek mümkün değildir.- burası insanların genel olarak haberdar olduğu bir yer olmalıdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in Daru'l-Erkam'da olduğu dönemde müşriklerin Ömer'e Hz. Peygamber'in kadın erkek kırk kadar mü'minle Safa yakınlarındaki evde toplandıklarını söyleyerek onu öldürmeye göndermeleri de bu evin yerinin bilindiğini göstermektedir.

Yaşanan baskı ortamından dolayı Hz. Peygamber Kâbe'nin yanında sabahın erken saatlerinde namaz kılmakta ve Zeyd b. Harise etrafı gözetlemekteydi. Mü'minler de namazlarını kapılarını kilitledikleri evlerde, ikindi namazlarını Hz. Peygamber de dahil olmak üzere ikişerli üçerli gruplar halinde Mekke'nin etrafındaki kimsenin bulunmadığı vadilerde etraflarını gözetleyip kollayarak gizlice kılmaktaydılar. Bir defasında müşrikler mü'minlerin namaz kıldıkları yere gelerek onlara hakaretlerde bulunmuşlar, taş atmışlar sonra da çekip gitmişlerdi.[158]

Yapılan baskı ve işkenceler ile bunlardan dolayı İslam davetinin, ilahî mesajların her ortamda açık bir şekilde dile getirilememesi mü'minleri rahatsız etmekteydi. Bundan dolayı bazı mü'minler kendi kararlarıyla cesurca çıkışlarda bulundular.

156 Yıldırım, M. Emin, *Nebevî Eğitim Modeli Darül-Erkam*, İstanbul, 2010, s. 45; 88-91.
157 Yıldırım, *Nebevî Eğitim Modeli Darül-Erkam*, s. 45.
158 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 113, 116.

Bazı mü'minler bir arada oturup, yaşadıklarını konuşurlarken: "Kureyş Kur'an'ın açıktan okunuşunu hiç duymadı kim onlara açıktan okuyacak?" diyerek birbirlerine sorduklarında Abdullah b. Mes'ud: "Ben okurum." dedi. Sahâbîler: "Kabilesi güçlü biri okusun ki olumsuz bir durumda onu koruyabilsin." dediler. O: "Allah beni koruyacaktır." diyerek gitti ve müşriklerin içinde Rahman suresini okumaya başlayınca müşrikler sinirlenerek onu dövdüler. İbn Mes'ud o anda hissettiklerini:"Allah'ın düşmanları bana hiç o anki kadar zayıf görünmemişlerdi. İsterseniz yarın da gidip okuyabilirim." şeklinde ifade etmekteydi.[159]

Ebu Zer iman ettiğinde -Hz. Peygamber'in kendisinin kabilesine dönmesini ve imanını gizlemesini istemesine- kendisinden böyle bir davranışta bulunmasını istememesine rağmen, Ebu Zer: "Allah'a yemin olsun ki bunu müşriklerin yanında açıklayacağım." diyerek Kâbe'nin yanında "Allah'tan başka ilah yok, Hz. Muhammed O'nun rasulüdür." dediğinde müşrikler: "Şu Sâbiî'ye haddini bildirin." diyerek onu çok kötü bir şekilde dövmüşler. Bu esnada Abbas b. Abdulmuttalib oraya gelip "Bu kişinin Gıfar kabilesinden olduğunu ve Şam'a giderken tâcirlerinizin yollarının bunun kabilesinden geçtiğini bilmiyor musunuz?" diyerek Ebu Zer'i kurtarmış. İkinci gün yine aynı durum aynı şekilde tekrarlanmıştı.[160] Henüz iman etmemiş olan Abbas'ın, Ebu Zer'i kurtarırken söylediği sözler asabiyetin ve ticari kaygıların toplumdaki önemini ve mü'minlere gösterilen tepkilerde bir şekilde bunların gözetildiğini de anlatmaktadır.

Hz. Ebu Bekr henüz mü'minler otuz sekiz kişi iken Hz. Peygamber'e Kâbe'nin yanında ilahî mesajları açıkça anlatmayı teklif etti. Ancak Hz. Peygamber "Henüz sayımız az diyerek" reddetti. Ancak Ebu Bekr ısrar edince o da kabul etti. Her mü'min Kâbe'nin yanında kendi kabilesinin içinde açıktan ilahî mesajları anlatınca müşrikler mü'minleri dövdü-

159 İbn İshak, *es-Siret*, s. 166; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 314, 315.
160 Buhârî, *Sahih*, "Kitâbu'l-Menâkıb," 11; Müslim, *Sahih*, "Kitâbu Fedâil's-Sahabe," 133.

ler. Hz. Ebu Bekr'i ise daha çok dövdüler, Utbe b. Rebia onu tekmelediği için Ebu Bekr kan içinde kaldı. Bu esnada Teym oğulları gelerek Hz. Ebu Bekr'i kurtardılar ve "Ona bir şey olursa biz de seni öldürürüz." diyerek Utbe'yi tehdit ettiler.[161]

Hz. Ömer iman ettiği zaman "Müşrikler batıl dinlerini açıklarken, biz hak ehli olduğumuz halde niçin gizleniyoruz?" diyerek Kâbe'nin yanında iman ettiğini ilan etti. Utbe ve diğer müşriklerle kavga ettiği esnada Âs b. Vâil gelerek müşriklere: "Onu bırakın, siz Adiy oğullarının adamlarını korumayacağını mı zannediyorsunuz?" diyerek onları uzaklaştırdı. Daha sonra Hz. Peygamber, Hamza ve mü'minlerle Kâbe'yi emniyet içinde tavaf ettiler.

"Eşeği iman etmedikçe kendisi iman etmez" denen Ömer ve Hamza'nın iman etmesiyle mü'minler güçlendiler, bu ikisinin Hz. Peygamber'i koruyacaklarını, düşmanlarından haklarını ve intikamlarını alacağını düşündüler. Bu durumu gören müşrikler de yapacakları bazı şeylerden vazgeçtiler. Hz. Peygamber Mekke'de mü'minlerin güçlenmesi için: "Allah'ım Ömer veya Ebu'l-Hakem b. Hişam'dan (Ebu Cehil) birisiyle dinini kuvvetlendir." diye dua etmişti. Ömer'in toplumdaki konumunu, kişiliğini bilen Deyl kabilesinden bir bedevî: "Ömer ya hayır ya da şer bir tarafı kuvvetlendirecek." demişti.[162]

Ömer Dâru'n-Nedve'deki sefaret görevini üstlenen biri olması ve kabilesinin gücünden dolayı güçlü ve etkili bir şahıstı. Aynı zamanda iman edenlere karşı da sert bir muhalifti. Onun iman etmesiyle müşrikler güçlü bir taraftarlarını kaybettikleri gibi güçlü bir muhalif kazandıkları için her iki açıdan da kaybetmiş oldular. Hamza da güçlü bir şahıstı. Ancak iman etmeden önce sadece kabilesiyle birlikte Hz. Peygamber'i himâye etmekteydi. İman edince Hz. Peygamber'in hem kabile içindeki ağırlığı arttı hem de güçlü bir taraftar kazanmış oldu.

161 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 75-77.
162 İbn İshak, *es-Sîret*, s. ;160-165; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 342-350; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 77, 78.

Abdurrahman b. Avf ve arkadaşları Hz. Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın Rasulü! Biz müşrikken izzetli, toplumda şeref, güç sahibiydik; iman edince zelil olduk. İzin ver de müşriklerle savaşalım" dediklerinde Hz. Peygamber "Ben affetmekle emrolundum, sakın savaşmayın, çatışmaya girmeyin" buyurdu.[163]

Sahabîler Hz. Peygamber'e: "Biz artık çoğaldık, bizden her on kişiye emretseniz her bir grup geceleyin Kureyşin liderlerinden birer tanesini öldürseler de sabaha kadar Mekke'yi ele geçirsek." dediklerinde Hz. Peygamber bu teklife sevinmiş ve sevinci yüzünden anlaşılmıştı. O esnada Hz. Osman ayağa kalkarak: "Ey Allah'ın Rasulü! Oğullarımız, babalarımız kardeşlerimiz var. Onlara zarar gelir." şeklinde düşüncelerini birkaç defa tekrarlayınca Hz. Peygamber ilk fikirden vazgeçti. Akşam olduğunda ise müşrikler mü'minleri yakalayıp işkence ettiler. Bilal hariç diğer tüm mü'minler dinlerinden döndüler. Bilal sabretti. O kendisine işkence edilirken ehad, ehad (Allah birdir, Allah birdir) diyordu.[164]

Yukarıda naklettiğimiz çıkışlarda dikkat çeken husus bunların hiçbirinin Hz. Peygamber tarafından planlanmamış ve emredilmemiş olmasıdır. Bu yönüyle Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekr'in kendi ictihadlarıyla karar verdikleri ve ısrarları üzerine Hz. Peygamber tarafından bir şekilde onaylanmasıyla ger-

163 Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, İstanbul, 1992, "Kitâbu'l-Cihad," 1. Rivayetin devamında aynı kişilerin Medine'ye hicret edildikten sonra Allah Teâlâ savaşı emrettiğinde o zamanda savaştan uzak durdukları ve bunun üzerine"[Ey Peygamber!] Vaktiyle kendilerine, "Şimdi savaştan söz etmeyi bırakın da [imanınızın güçlenip gerçek manada mü'min olabilmeniz için] namazlarınızı hakkıyla kılmaya, zekatlarınızı vermeye bakın." denilen kimselerin şu hallerini görüyorsun değil mi?! Onlar düşmana karşı savaşmakla mükellef kılınınca içlerinden bir grup âdeta Allah'tan korkarcasına, hatta daha büyük bir korkuyla düşmandan korkuyor ve "Ya rab! Niçin bize savaşmayı emrettin?! Bu emrini biraz daha geciktirsen ne olurdu sanki?!" diye sızlanıyorlar.
[Ey Peygamber!] De ki onlara: "Bu dünyada ereceğiniz murad hem basit ve değersiz hem de gelip geçicidir. Oysa ahiret Allah'ın cihad emrine itaat hususunda sorumlu ve duyarlı davrananlar için mutlak surette hayırlıdır. [Bilin ki] ahirette kıl kadar bir haksızlığa bile uğratılmayacaksınız." (Nisa, 4/77.) ayetinin nazil olduğu nakledilmektedir.

164 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 173.

çekleştiğini söyleyebilsek dahi, Ebu Zer'in, İbn Mes'ud'un çıkışı hakkında Hz. Peygamber'in ne dediği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Sahabîlerin müşrik liderleri öldürme düşüncesi ise zor anlar yaşayan, bu durumdan sıkılan Hz. Peygamber'e önce mantıklı gelmiş ancak Hz. Osman'ın olayın farklı boyutlarına işaret eden konuşmasından sonra bu kararından vazgeçmiştir.

Mekke'de düşünce, inanç ve bazı uygulamalar konularında gelen ayetler çerçevesinde gerçekleştirilen açılımlar ve atılan adımlarla belli gerginlikler oluşturulmuş, şirk ve tevhid ayrışmış olsa da sosyal ilişkiler anlamında ortamı gerecek, çatışma çıkaracak veya var olan gerginliği artıracak davranışlarda, girişimlerde bulunulmamıştır. Diğer bir ifadeyle en basit şekliyle Allah Teâlâ'nın vahiy göndermesi ve bu vahiylerde şirkin batıl olduğunu beyan etmesi Mekke ortamını germek ve bir anlamda toplumda gruplaşma oluşturmak için yeterli bir adımdır. Mevcut şirk anlayışını ve yaşantısını eleştiren, olumsuzlayan her ayet ve Hz. Peygamber'in her açıklaması ortamı germekteydi. Bu yönüyle ayetlerdeki bu mesajlar ve mü'minlerin konuşmaları net bir fikri bir mücadelenin olduğunu açıklamaktadır. Ancak müşriklerin fikre karşı şiddetle karşılık vermelerine mü'minler şartlar uygun olmadığından ve ayetlerde emredilmediğinden hiçbir zaman müşriklerle fiili bir çatışmaya girmemişlerdir.

Bu anlamda putlara sövmenin, hakaret etmenin yasaklanması,[165] müşriklerin gereksiz yere tepkilerini çekmemek için namazda sesin fazla yükseltilmemesinin istenmesi,[166] mü'minlere kötülük yapan müşriklerin affedilmesinin[167] ve sabredilmesinin emredilmesi[168] de bu yaklaşımı doğrulamaktadır.

165 En'am, 6/108. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 364, 365; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 133.
166 İsra, 17/110. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 277; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 163, 164.
167 Casiye, 45/14, 15. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, III, 212.
168 Nahl, 16/127; Hud, 11/115; Tur, 52/48; Kâf, 50/39; İnsan, 76/24.

Mü'minlerin daraldığı, zaman zaman ümitsizliğe kapıldığı bu zor ortamda inzal edilen ayetlerde velâyet konusunun işleniş tarzı önem arz etmektedir. Bu kavram Mekkî surelerde *veliyyun* formunda yirmi beş, *evliyâ* formunda yirmi iki, *mevlâ* formunda dokuz, *el-velâyetu lillâhil hagg* ve *tevellâ* formlarında birer defa olmak üzere toplam elli sekiz defa geçmektedir.[169]

Dost olmak anlamındaki veliye kökünden gelen "velâyet" iki şeyin aralarında başka hiçbir şey kalmadan tek bir şeye dönüşmelerini ifade etmektedir. Bu anlam, mekân, akrabalık, din, dostluk, yardım ve güven konularındaki yakınlık için de kullanılmaktadır. *Veliyehû* "ona yaklaştı, yakın oldu", *evleytuhû iyyâhu* "Onu kendime yakın ettim, ona yakınlaştım" demektir. İşi üstlenmek, velî edinmek demek kişinin velîsi ve mevlâsı olmak demektir.[170] Velâyet kavramının bu geniş anlamlarını, Kur'an'da şahıslar, kabileler, farklı dinî gruplar arası sosyal ilişkileri tanımlayan, belirleyen temel kavram olmasını dikkate aldığımızda, aynı konuyla ilgili olarak kullanılan hilf, emân, icâre, civâr ve muâhat gibi diğer kavramları da kapsadığı anlaşılmaktadır.

İlgili ayetlerde farklı anlamlarda da kullanılmakla birlikte[171] genel olarak müşriklerin Allah'tan başka ilahlaştırdıkları varlıkları, şeytan'ı, birbirlerini velî edindikleri, şeytan'ın müşrik velîlerini mü'minlerle mücadele etmeleri için yönlendirdiği; ancak bu velâyetin yanlış olduğu, Allah'tan başkalarını velî edinerek onlara güvenmenin ancak örümceğin evi kadar dayanıklı bir sığınağa sığınmak olduğu, bunların ahirette hiç bir işe yaramayacağı, üstelik dünyada velî edindikleri sahte ilahların, ahirette Allah'ı velî, ilah edindiklerini söyleyecekleri, dolayısıyla müşriklerin karşı safında yer alacakları vurgula-

169 Bkz. M. Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "v-l-y" md. s. 765-768
170 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 547, 548; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 506; Firuzabâdî, *Besâiru Zevit Temyîz*, V, 280.
171 Mekki ayetlerden Nahl, 16/76'da sahip, efendi; İsra, 17/33'de maktulun velîsi; Neml, 27/49'da Hz. Salih'in velîsi; Meryem, 19/5'de Hz. Zekeriyya'nın velî "çocuk" istemesi ve akrabaları anlamlarında da kullanılmaktadır.

narak onların velî, mevlâ, velâyet, ilah, melek, cin ve şeytan anlayışları yerle bir edilmekteydi.[172]

Diğer taraftan da velâyetin Allah'a ait olduğu, bundan dolayı tek gerçek velînin de sadece O olduğu; ancak Allah'ın, müşriklerin velî, tanrı, şefaatçi edindikleri meleklerin, dünya ve ahirette onların değil Hz. Peygamber ve salihlerin yani sahabenin velîsi oldukları, sadece mü'minlerin Allah'ın velîsi, onun has kulları oldukları, onlar için herhangi bir korku ve hüznün olmadığı vurgulanarak Hz. Peygamber ve mü'minlere moral verilmekteydi.[173]

Bu ayetlerin bazılarında[174] Allah Teâlâ, müşriklerin sözlü ve fiili saldırılarına, onların: "Kavminin liderlerinin, deden Abdulmuttalib'in, baban Abdullah'ın dinine dön." teklif ve baskılarına maruz kalan, bunlardan dolayı sıkışan, daralan Hz. Peygamber'i ve sahabeyi eğitmek ve tevhid davasından taviz vermemeleri için: "Sakın müşriklere meyletmeyin,[175] onların şirk konusundaki isteklerini, anlayışlarını benimseyip onlardan olmayın, onlara meyledip ilgi göstermeyin.[176] *Biz*

172 Bu konularla ilgili bazı ayetler için bkz. Nahl, 16/63, 100; Secde, 32/4; Şura, 42/28; Nahl, 16/63; A'raf, 7/3, 102; Ankebut, 29/41; Zümer, 39/3; En'am, 6/ 128, 129; En'am, 6/121; Sebe, 34/41; Furkan, 25/18.

173 Bkz. Kehf, 18/44; En'am, 6/127; Fussilet, 41/31. Yunus, 10/ 62, 63.

174 Bkz. [Ey Mü'minler!] Allah'a eş ve ortak koşanlara sakın meyletmeyin, [tevhid davasından] asla taviz vermeyin. Aksi hâlde cehennem ateşi sizi de yakar. O zaman sizin Allah'a karşı hiçbir yardımcınız olmaz ve size hiçbir şekilde yardım eli uzatılmaz. (Hud, 11/113) [Ey Peygamber!] Son olarak, sana da dinî ve dünyevî nizamla ilgili bir yol gösterdik. Artık sen bu yolda yürü ve sakın Allah'ı layıkıyla tanıyıp yalnız O'na kulluk etmenin anlamını bilmeyen o müşriklerin heva ve heveslerine boyun eğme! Aksi hâlde onlar müşrikler seni Allah'ın azabından asla kurtaramazlar. [Unutma ki] o müşrikler birbirlerinin dostlarıdır. Allah ise şirkten, emirlerine itaatsizlikten sakınanların dostudur. (Casiye, 45/18 ve 19.) [Ey Peygamber!] Biz bu Kur'an'ı Arapça bir hüküm olarak, [Arap toplumunun dil ve kavram dünyasına uygun olarak] indirdik. Sana bunca vahiy geldikten sonra o kâfirlerin/müşriklerin [tevhid davasından vazgeçmen yönündeki] isteklerine boyun eğecek olursan bil ki Allah'ın azabına karşı seni koruyup kurtaracak kimse bulamazsın! (Rad, 13/37.)

175 Mukâtil, *Tefsir*, II, 134.

176 Hud, 12/113. Ayetteki velâ terkenû ibaresindeki rakene fiili, rakentü ilâ gavlike şeklinde kullanıldığında "Sözüne, düşüncene meylettim, onu istedim, sevdim, kabul ettim anlamına" gelmektedir. (Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*, I, 300.) Bu anlam içeriğinden dolayı rakene fiili taviz vermeyi ifade etmektedir. Ayette ise taviz vemek yasaklanmaktadır.

sana, İslam'ı verdik, bu yola, şeriata uy. Kureyş'in kâfirlerinin isteklerine uyma. Yoksa onlar seni Allah'ın dininden, emrinden uzaklaştırırlar, ayağını kaydırırlar.[177] Eğer sana gelen bu ilimden, Kur'an'dan sonra onlar seni, atalarının şirk inancına çağırdıklarında onlara uyarsan bil ki Allah'ın azabına karşı seni koruyup kurtaracak hiçbir kimse, velî bulamazsın, şirke döndüğünüzde inanmış olacağınız ilahlar da sizi koruyamazlar."[178] buyrularak Hz. Peygamber ve mü'minler uyarılmaktaydı.

Mekke döneminde ulûhiyet, ahiret, nübüvvet, temel ahlaki konu ve ibadetleri içeren ayetler nazil olmaktaydı. Bunlarla bir kimlik ve ilk mü'minlerle yeni bir toplumun oluşumunun ilk adımları atılmaktaydı. İlgili konularda Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getiren mü'minler bu çerçevede müşriklerden zihinsel ve bazı pratikler açısından ayrılmakla beraber sosyal olarak kendi aile ve kabilesinden ayrılmadan onlarla birlikte yaşamaktaydı. Kabilesi tarafından baskı ve işkenceye uğradığı için Habeşistan'a hicret etmek zorunda kalan mü'minler hariç hiçbir mü'min kabilesinin himâyesinden çıkmamıştı.

Daha öncede kaydettiğimiz gibi Hz. Peygamber'i Mekke'de Ebu Talib'in koruması, Ebû Talip sonrası kabilenin yeni lideri Ebû Leheb'in kendisinden kabile korumasını kaldırması üzerine kendini himâye edecek kabile araması, bu amaç ve tebliğ için Taif'e gitmesi, orada reddedilmesinden sonra dönüşte Mekke'ye girebilmek için Adiy b. Hatim'in himâyesine girmesi, Hz. Ebu Bekr'i İbn Duğunne'nin ve Necaşî'nin de Habeşistan'a hicret etmek zorunda kalan mü'minleri himâyesine alarak koruması gibi örnekler de bu durumu açıklamaktadır.

II. Akabe bey'ati Mekkeli ve Medineli müşriklerden gizli yapılmıştı. Mekkeli müşrikler bunu duyup araştırdıklarında bey'atin yapıldığını kesin olarak öğrenememişlerdi. Öğrendiklerinde ise Medineli mü'minler Mekke'den ayrılmışlardı. Müşrikler geride kalan Sa'd b. Ubade'yi yakalayıp dövmüşler.

177 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 213.
178 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 179.

Ona acıyan Ebu'l-Bahterî: "Tanıdığın, civâr ve ahid yaptığın hiç kimse yok mu, o seni himâye etsin" demiş. Sa'd: "Benim Mut'im b. Adiy'le ticari olarak karşılıklı koruma anlaşmamız var" deyince de bunu haber alan Mut'im oraya gelerek Sa'd'ı himâyesine alarak dayaktan kurtarmıştır.[179] Bütün bu örnekler inanç olarak ayrışma yaşansa da hakkında ayet, hüküm inzal edilmeyen konularda ilişkilerin örfe göre sürdürüldüğünü göstermektedir.

O dönemde Mekke'de kabilesinden ayrılan mü'mini koruyacak başka bir kabile veya Hz. Peygamber'in liderliğinde mü'minlerin oluşturduğu sosyal bir yapı olmadığından, sosyal ayrılık, müşriklerin velâyetlerinin reddi mümkün ve uygulanabilir değildi. Mekke'nin bu sosyal yapısı ve güç dengelerinden dolayı bu dönemdeki hiçbir ayette toplumsal yapıdaki velî, velâyet ilişkisine, sosyal ayrışmaya değinilmemiş, müşriklerin bu tür velâyetlerinin kabul edilmesi yasaklanmadığı gibi reddedilmesi de emredilmemiştir. Hz. Peygamber'den de bu konuyla ilgili olarak herhangi bir hadis nakledilmemiştir.

Mekke döneminde nazil olan surelerde içki, kumar, evlilik, zina, miras, had cezaları, kâfir ve müşriklerle savaşma gibi sosyal ve hukuki konularla ilgili emir ve yasaklar vahyedilmediği gibi yukarıda da ifade edildiği gibi müşrik toplumdan ayrılmayı, sosyal ilişkileri kesmeyi, ayrı bir sosyal yapı kurmayı emreden herhangi bir ayet de gelmemişti. Anlatılanlardan da anlaşıldığı gibi Mekke dönemi inanç temelli yeni kimliğin oluşturulduğu davet dönemidir.

Medine döneminde ise Müslümanlar ayrı bir sosyal yapı oluşturmaya başladıkları için sosyal ve hukuki ayetler nazil olmaya başlamış, müşrik, münafık ve Ehl-i kitapla da güç, imkân ve gelişen olaylar çerçevesinde sosyal ayrışmalar, diğer bir ifadeyle sosyal velâyet konusunda ayrılmalar gerçekleştirilmiş ve yeni bir sosyal yapı, toplum inşa edilmiştir.

Bundan dolayı Mekkî surelerde hiçbirini göremediğimiz: "Mü'minler mü'minleri bırakıp da, mü'min olmayanları velî

179 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 449, 450.

edinmesinler.", "kim böyle yaparsa Allah ile arasında hiçbir bağ kalmaz.", "Allah'ın gazabına uğrayanları, Yahudi ve Hıristiyanları velî edinmeyin, eğer onları velî edinirsen Allah'ın azabından seni kimse kurtaramaz." ve "Ey Mü'minler! Kâfirliği imana tercih ettikleri, küfrü imandan üstün tuttukları sürece babalarınız ve kardeşlerinizi dahi yârân edinmeyin. Sizden kim onları yârân edinirse bilsin ki böyleleri kendilerine yazık eden kimselerdir."[180] gibi ayetler de sosyal şartların olgunlaştığı Medine'de nazil olmuştur. Bu yönüyle Medine toplumun ve bir anlamda devletin oluşturulduğu dönemdir.

İlgili ayetlerde velâyet somut sosyal alandan ziyade Allah'ın koruması anlamında soyut gibi görünse de inanan insan için Allah'ın dostu ve korumasında olmak ona güç ve farklılık, seçilmişlik duygusu veren çok anlamlı bir durumdu. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber de mü'minler arasında sınırlı anlamda somut bir velâyet oluşturmuştu. Bu velâyet Arap örfünde uygulanan muâhatın (kardeşlik anlaşması) düşük yoğunluklu şekilde uygulanmasından oluşmaktaydı.

Dünya sahnesine ilk kez çıkan bir din için en önemli husus, mesajlarını içselleştirecek, başka insanlara ve sonraki nesillere aktaracak bir ilk topluluğa sahip olmaktır. Şüphesiz her din, inananları birbirine bağlayan birleştirici bir niteliğe sahiptir. Bu özelliği sayesinde aynı dinsel ilkelere inananlar bir dinsel birlik meydana getirirler. Ancak dinin mesajını başka insanlara ve sonraki nesillere etkin biçimde aktarabilmek için ilk dinî topluluğun çok sağlam bir grup içi dayanışma ve birlikteliğe sahip olması gereklidir. Ancak böylelikle, ilk dinî topluluk olması nedeniyle karşılaşacağı tepkilere ve başka bir takım zorluklara göğüs gerebilir ve bütüncül yapısını koruyabilir. Bu sebeple onun, çevresine, sonraki nesillere dinin mesajını iletilebilmesi ve ilk dinî topluluk olması nedeniyle gördüğü büyük zorluklar karşısında varlığını devam ettirebilmesi sağlam bir topluluk/grup yapısına bağlıdır. Böylelikle yeni din, nesiller boyu hayatiyetini devam ettirme imkânını

180 Bkz. Al-i İmran, 3/28; Mümtehine, 60/13, 19; Maide, 5/51; Bakara, 2/107; Tevbe, 9/23.

elde edecektir. Başka bir deyişle, bir dinin yayılması ve hayatiyetini nesiller boyu devam ettirebilmesi, ilk dinî topluluğun, varlığını her koşul altında devam ettirebilecek sağlam bir yapıda olmasına bağlıdır.[181]

İlk mü'minler arasında bu sağlam yapının oluşması için Hz. Peygamber Mekke'de mü'minler arasında hak, adalet, iyilik, hayır, ihsan ve musâvât konusunda muâhat anlaşması yapmıştı. Buna göre Hz. Peygamber ile Ali, Hamza ile Zeyd b. Hârise, Ca'fer'in hanımı ile Hamza'nın hanımı kardeş oldukları için Ca'fer ile Hamza'nın kızı, Ebu Bekr ile Ömer, Osman ile Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam ile İbn Mes'ud, Ubeyde b. Hâris b. Muttalib ile Ebu Bekr'in mevlâsı Bilal, Mus'ab b. Umeyr ile Sa'd b. Ebî Vakkas, Ubeyde b. Cerrah ile Ebu Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim ve Said b. Zeyd ile Talha b. Ubeydullah kardeş oldular.[182] Medine'de ise bu konulara ek olarak mü'minler arasında karşılıklı mirasçı olmayı da kapsayacak şekilde muâhat akdi yapılmıştı.[183] Ömer'in iman etme sürecince Ömer'in kız kardeşinin evinde bulunan Habbab b. Eret orada muâhat'tan dolayı bulunuyordu. Hz. Peygamber yanına gariban mü'minler geldiğinde, durumu iyi olanlara bakar ve: "Filanca senin olsun, ona bak, yardımcı ol." derdi. Ömer'in amcaoğlu ve eniştesi Said b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl de (meşhur Hanif Amr b. Nufeyl'in oğlu) ekonomik durumu iyi olanlardan olduğu için Hz. Peygamber Habbab b. Eret'i onun yanına vermişti.[184]

Mekke'de İslam davetiyle sosyalleşen örnek fertler yeni bir cemaati oluşturmuş oluyorlardı. Bu grubun kendine has değerleri olmakla beraber Mekke toplumuyla birlikte yaşıyor-

181 Arslan, Mustafa, "İslam'ın İlk Dönem Toplumsallaşma Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış: Kardeşleştirme Örnek Olayı," *İslâmî Araştırmalar*, 2005, Cilt: XVIII, Sayı: 3, s. 251, 252.
182 İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 70, 71.
183 Medine'deki muâhat için bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 504-507. Hem Mekke hem de Medine'deki muâhat için bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 70-75. Her iki eserde de kimin kiminle kardeş yapıldıkları kaydedilmektedir. Mirasçı olmanın uygulanması ve nesh edilmesiyle ilgili olarak bkz. Nisa, 4/33; Enfal, 8/75.
184 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 161.

du. Kur'an-ı Kerim "[Bilin ki kıyamet günü] her günahkâr kişi yaptıklarının rehini/esiri olacak." ve "[Kıyamet günü] kimse kimsenin günahını yüklenmez. Günah yükü ağır olan birisi başka birisini çağırıp yükünün bir kısmını taşımasını istese, en yakını [ana-babası veya oğlu] bile olsa o kişiye hiçbir yük/günah yüklenmez"[185] gibi ayetlerle kabileciliğin egemen olduğu, ferdiyetçiliğin yok edildiği toplumda ferdiyetçiliğin geliştirilmesi üzerinde ısrarla durmuştur.[186] Yapılan muahat anlaşması ile genelde zihnen biraz da fiilen kan bağına dayalı asabiyet yapısının çözülmesine, kırılmasına bunun yerine üst değerlere, imana dayalı yeni birlikteliklerin oluşumuna yönelik yönlendirmelerle toplumun temelleri atılmaya başlandı.

Mekke'de Müslümanlar her ne kadar kabilelerinden farklı şekillerde baskı, işkence görseler de sonuçta kendi kabilelerinin koruyucu şemsiyesi altındaydılar ve hukuki, sosyal imkânları devam etmekteydi. Medine'de ise Müslümanlar kabilelerinden ayrılarak hicret ettikleri için bu imkân ve durum ortadan kalkmıştı. Hz. Peygamber kabileciliğe, ittifaklara dayalı sosyal yapı içerisinde muhacirlerin yalnız, yardımcısız, desteksiz ve korumasız kalmamaları yine Müslümanlar arasında kaynaşma, birlik beraberlik olması için Ensar ile Muhaciri muâhat "kardeşlik sözleşmesi" ile birbirine kardeş yapıp mirasçı kılmıştı. Ayrıca Mekke'de mirasçılık konusu gündeme gelse dahi uygulanamazdı. Çünkü Hz. Peygamber ve Müslümanlar o ortamda ayrı bir sosyal yapı oluşturamamışlar ve Hz. Peygamber bu anlamda bir cemaat başkanı olmaktan çok manevi bir lider konumunda bulunmaktaydı. Bundan dolayı Mekke'de yapılan kardeşlik anlaşmasının sosyal bir içeriği ve etkisi yoktu. İki muâhat anlaşmasındaki bu faklılığın olması ve bu durumun gözetilmesi İslam'ın davet, gelişme ve toplumsal yapı kurma süreçlerinde var olan sosyal müesseselerin, mü'minlerin ve muhaliflerinin güçlerinin, imkânlarının gerçekçi bir şekilde dikkate alındığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle atılan her adım, yapılan her uygulama içinde bu-

185 Müddessir, 74/38; Fatır, 35/18.
186 Aydın, Mustafa, *İlk İslam Toplumunun Şekillenmesi*, s. 90-92.

lunulan sosyal, ekonomik ve siyasal şartlar dikkate alınarak gerçekleştirilmekteydi.

5. Olumsuz Tepkilerin Neticeleri

Mekke'de müşrikler istemese de iman edenler çoğalınca müşrik liderler kendi kabilelerindeki iman edenleri imandan geri çevirmek için hapsetmeye, işkence etmeye başladılar. Hz. Peygamber amcasının himâyesinde olduğu için bu sıkıntılara maruz kalmıyordu. Ancak toplumsal bir gücü, otoritesi olmadığı için mü'minleri de koruyamıyordu. Mü'minler kendilerine yapılan baskı ve işkencelere dayanamaz hale gelip dinden dönme ihtimali belirince Hz. Peygamber: "Yeryüzüne dağılın." dedi. İnsanlar nereye gidelim diye sorunca: "Gidebileceğiniz en iyi yer Habeşistan'dır. Orada yanında hiç kimsenin zulme uğramayacağı bir Kral vardır. Orası emniyet yurdudur. Allah başka bir çıkış yolu açıncaya kadar orada kalın." dedi. Bazı mü'minler tek başlarına, bazıları da aileleriyle birlikte toplam on bir erkek dört kadın gizlice hicret ettiler.[187] Müşriklerin işkence ve baskılarından kurtulmak için hicret eden mü'minlerin durumu ayette, "[Ey Peygamber!] Senin rabbin [imanları yüzünden] zulüm ve işkenceye maruz kaldıkları için yurtlarından hicret eden, Allah yolunda mücadele veren ve bu yolda karşılaştıkları zorluklara göğüs geren kimselerin yâr ve yardımcısıdır. Bunun da ötesinde rabbin onları af ve merhametine gark edecektir."[188] ve "İmanları yüzünden zulüm ve işkencelere uğradıkları için Allah yolunda hicret etmek ve böylece yurtlarını terk edip gitmek zorunda kalanlar var ya, işte biz onları bu dünyada güzel bir yer ve imkâna kavuşturacağız. Onların ahiretteki mükâfatları ise çok daha büyük olacaktır. Keşke o kâfirler bunu bir anlayabilseler! Allah yolunda hicret eden o mü'minler birçok sıkıntıya katlanıp göğüs

[187] İbn İshak, *es-Sîret*, s. 154; 156, 157; Abdurrezzak, *el-Musannef*, V, 384, 385; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 321-332; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 172-174; Buhârî, *Sahîh*, "Kitâbu Fedâilu's-Sahabe," 37; İbn Kesîr; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 165-168.

[188] Nahl, 16/110. Bkz. Âşûr, Muhammed b. Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, 1984, XIV, 299, 300.

germişler ve yalnız rableri Allah'a güvenmişlerdir"[189] şeklinde açıklanmıştır.

Bir müddet sonra muhacirlere Mekkeli müşriklerin iman ettiklerine dair haberler ulaşınca bazıları Mekke'ye geri döndüler. Mekke'ye ancak ya gizlice veya müşrik akrabalarının civâr, himâyesinde girebildiler.[190]

Daha sonra kabileler işkence ve baskıyı artınca ikinci hicrete izin verildi. Birinci hicretten geri dönenlerle birlikte çok sayıda mü'min Habeşistan'a hicret ettiler.[191] Müşrikler muhacirleri geri getirebilmek için Habeşistan'a elçi olarak şâir, azimli ve yiğit kişiler olan Amr b. Âs b. Vâil ve Abdullah b. Ebi Rebia'yı gönderdiler. Ancak müşrik elçiler, Cafer b. Ebî Talib ile Necaşî arasındaki konuşmalar sonucunda Necaşî Kur'an ile İncil arasındaki benzerliği de anladığı için mü'minlerin ülkesinde kalmalarına izin verdi. Mü'minler orada rahat bir şeklide yaşadılar. Necaşî'ye karşı başlatılan isyandan dolayı çok kaygılandıklarından Necaşî'nin zaferi için dua ettiler ve zafer kazanmasına da çok sevindiler.[192]

Habeşistan'ın hicret yurdu olarak seçilmesinin Necâşî'nin adil bir kişi olması, oraya kolaylıkla gidilebilmesi, Ehl-i kitapla -özellikle de Hıristiyanlarla- var olan fikri birliktelik ve aynı kaynaktan olma anlayışı ile orada davetin yayılma imkânının bulunması umudunun taşınmasıdır. Bu hicretle birlikte mü'minler güçlü bir dost ve müttefik kazanırken, müşrikler de bundan korku ve endişeye kapılmışlardı.[193]

Habeşistan'a gidenlerin sayısı hakkında farklı görüşler olmakla birlikte genel olarak yüz erkek ve dokuz kadının gittiği kabul edilmektedir. Muhacirlerin yetmiş beşi Kureyşi oluşturan kabilelerden, yirmi beşi mevâlî ve emân almış kişilerden, dokuzu da kadınlardan oluşmaktaydı ve hepsi de hür

189 Nahl, 16/41, 42. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 567.
190 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 157-160; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 174-176; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 228, 229.
191 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 176, 177; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 229.
192 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 194; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 332-339; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 168-186.
193 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 285.

insanlardı. İslam'ın ilk yıllarında iman eden kölelerin sayısı azdı.[194] İman eden kölelerin hicret etmesi o günkü toplumsal kurallar açısından da mümkün değildi. Çünkü hicret eden köle efendisinden kaçmış sayılacağı için bir başkasının onu himâye etmesi de doğru kabul edilmemekteydi. Mü'minlerin Necaşî ile olan konuşmalarında muhacirlerin özgür insanlar olduklarını vurgulamaları da örfe aykırı bir durumun olmadığını açıklamaktadır.

Kaynaklarda verilen isim listelerine baktığımızda en fazla muhacirin Mahzum, Cumah, Sehm, Esed, Abduşşems, Âmir b. Luey, Hâris, Abduddâr ve Zühre oğullarından gittiği anlaşılmaktadır. Bu kabilelerin İslam davetine muhalefette en önde yer aldıklarını, her kabilenin kendi inanan fertlerine baskı uyguladığını dikkate aldığımızda bu durumun normal olduğu ve her şeyin kabilecilik esasına göre şekillendiği anlaşılmaktadır.[195]

Muhacirlerin hür ve ekonomik durumu iyi denebilecek kişilerden oluşması bazı zihinlerde yer eden, muhacirlerin fakirlerden ve yoksullardan meydana geldiği; Kureyşlilerin Mekke döneminde İslam'dan uzak kaldıkları ve başlarının derde girmediği şeklindeki yanlış anlayışı bertaraf ediyor. Açıktır ki, kâfirlerin liderleri, kendi çocuklarının, aşiretlerine bağlı erkeklerin ve kadınların İslam çağrısına katılmalarını kendilerine yediremiyor, bu uğurda harcadıkları çabanın boşa çıktığını ve insanların genellikle ona sempati duymaya başladığını görünce onlara karşı uyguladıkları işkence ve zulümleri daha da arttırıyorlardı. Bundan dolayı da liderler kendi ailelerine bağlı insanlara karşı daha katı tavır içinde bulunuyor, onları ezmeye çalışıyorlardı. Zira liderler, bu kişilerin iman etmelerinin aşiretlerinin diğer gençleri üzerindeki etkisini hesaba katıyorlardı. Bunun yanında yoksulların, kölelerin, fakirlerin

194 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 95. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Altun, İsmail, "Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum, 1996.

195 Bkz. İbn İshak, *es-Siret*, s. 156-159; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 323-330; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 198-227.

ve yabancıların İslam'a girişlerine bu kadar tepki göstermeye gerek görmüyorlardı.[196]

Biz, muhacirlerin herhangi birinin kabilelerinden atıldığına dair bir bilgiye rastlamadık. Buna göre kabileler fertlerini kendi içlerinde tutmuşlar ancak uyguladıkları baskı ve işkenceler had safhaya ulaşıp dayanılmaz hale gelip de mü'minlerin varlığı ve imanları tehlikeye girdiğinde hicrete izin verilmiştir.

Bütün bu bilgiler zamanla köle ve güçsüzlerden de iman edenler olmakla birlikte ilk iman edenlerin Kureyş'in farklı boylarına mensup orta ve zengin sınıfından özgür insanlardan oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Mekke'de işkence ve baskının artması sonucunda yaşanan hicret olayı ve sonrasında da baskıların artarak devam etmesi, müşrik liderlerle diyalog kapılarının kapanma noktasına gelmesi, Mekke'de saflar net olarak belirgenleştiği için davet bir açıdan tıkanma noktasına, bir açıdan da Mekke mü'minler için yaşamanın çok zor olduğu bir yer haline gelmişti. Diğer bir ifadeyle, o günkü olumsuz şartlar içerisinde Kur'an'ın ilk muhatap çevresi olan Mekke'de davet çalışmasından olumlu bir sonuç alınması imkânsız gibi görünmekteydi.

Hz. Peygamber ve mü'minler için zor geçen bu dönemde Devs kabilesinin lideri ve şâiri Tufeyl b. Amr ed-Devsî Mekke'ye geldiğinde müşrikler hemen ona Hz. Peygamber'i kınayarak ondan uzak durmasını söylediler. O da Hz. Peygamber'in söylediklerini işitmemek için kulaklarına pamuk tıkadı. Ancak Kâbe'de namaz kılan Hz. Peygamber'in yakınlarına vardığında okunan ayetlerden bir kısmını işitti, namazı bitiren Hz. Peygamber'i evine kadar takip etti ve onunla konuşarak iman etti. Daha sonra kabilesine döndü ve onları imana davet etmeye başladı.[197]

196 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 283, 284.
197 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 382-385; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 243, 245. Tufeyl b. Amr ed-Devsî'nin durumu o dönemin Arap toplumunda güçlü olmanın kişinin herhangi bir baskıyla karşılaşmadan rahat bir şekilde iman ederek insanları imana davet etmesine güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Hz. Peygamber'in özellikle Mekke dışına açılması, Mekke'deki sıkıntıların, baskıların şiddetlendiği, diyalog ortamının azaldığı, safların keskinleştiği boykot dönemi ve özellikle de Ebu Talib'in vefatından sonraki döneme rastlamaktadır. Bu dönemde toplumun ileri gelenleri, kabile reisleri insanlarla davet arasında set oluşturarak insanların Kur'an mesajlarını dinlemelerine engel olmaktaydılar. Liderlerin bu durumları: "Onlar [zalim/kâfirler] ki insanları Allah yolundan alıkoyar ve o dosdoğru yolu eğri göstermeye çalışırlar. Onlar ahireti de inkâr ederler".[198] şeklinde açıklanmaktadır.

Hz. Peygamber İsra sonrası Hac mevsiminde panayırlara, Mekke'ye gelen kabilelere: "Allah'tan başka gerçek ilah yoktur deyin, kurtuluşa erin, Araplar ve diğer milletler yönetiminize girsin. Ölünce de Cennet'e girin." diyerek onları imana ve kendisini desteklemeye, kendisine yardımcı olmaya çağırdı. Ancak kimse ona inanmadı. O, bu şekilde davet çalışmalarında bulunurken Ebu Leheb hemen arkasından "O, yalancı Sâbiî'nin tekidir. Sakın ona inanmayın." diyerek onu taşlamaktaydı.[199]

Hz. Peygamber'le alay eden beş şiddet yanlısı ileri gelen muhalifin farklı şekillerde ölümlerinden sonra Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Ebu Cehil, Ümeyye b. Halef ve Ebû Süfyan'dan oluşan lider ekibi Ebu Talib ölürse Hamza ve Ömer'le başımız belaya girer diye korktukları için Ebu Talib ölmeden önce Hz. Peygamber'le aralarındaki anlaşmazlığı bir şekilde çözüme kavuşturmak için onunla görüşmeye gittiler. Hz. Peygamber uzlaşmak için kelime-i tevhidi kabul etmelerinin şart olduğunu söyleyince herhangi bir uzlaşma olmadan oradan ayrıldılar.[200]

Ebu Talib ve Hatice'nin vefatından sonra Hz. Peygamber neredeyse evinden çıkamaz bir hale gelmiş, üzerindeki baskılar iyice artmış, daha önce hiç karşılaşmadığı ve ummadığı

198 Hud, 11/19.
199 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 184; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 344-360.
200 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 220-222; İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 417, 418; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 305, 306.

durumlarla karşılaşmıştı. Haşim oğullarının yeni lideri Ebu Leheb kabilecilikten dolayı ona: "İstediğini yap, yoluna devam et." dedi. Daha sonra Ebu Leheb'e Ebu Cehil ve Ukbe b. Ebî Muayt gelerek: "Sor bakalım yeğenine babanın ölüm sonrası durumu nedir?" dediklerinde Hz. Peygamber'in: "Kavmiyle birlikte." demesi, ikinci defada "Cehennemdeler mi" şeklindeki soruya "evet" cevabını vermesi üzerine Ebu Leheb ondan kabile korumasını kaldırdı. Böylece Hz. Peygamber toplum dışına itilmiş oldu. Kendisine yapılan baskılar artınca Hz. Peygamber de bölgenin Mekke'den sonra en önemli, güçlü şehri olan Taif'e gitti. Taif'teki Sakif ve daha geniş ölçekte Hevâzin o dönemin en güçlü kabilelerindendi. Onların İslam davetini korumaları durumunda iyi bir merkez edinilmiş olacağı için Hz. Peygamber de oraya gitti.[201]

Ancak gizlice gittiği Taif'te aradığı desteği bulamadığı gibi liderlerin yönlendirmesiyle Hz. Peygamber ve beraberindeki Zeyd b. Harise taşlandı. Hz. Peygamber bu yaşadıklarından dolayı çok üzüldü. Ebu Leheb kendisini toplum dışı ilan ettiğinden dönüşünde Mekke'ye giremediği için Hira'ya gitti. İlk olarak aslen Taifli Sakif kabilesinden olup, Mekke'de Zühre oğullarının halîfi olarak yaşayan Ahnes b. Şerik'ten icâre yani sığınma, koruma istedi. Ahnes: "Ben zaten halîfim, halîf olan ise bir başkasını icâre edemez." diyerek reddetti. İkinci olarak Suheyl b. Amr'dan istedi. O da: "Benî Âmir kabilesinden olanlar Benî Ka'b'dan olanları icâre edemez." diyerek reddetti. Üçüncü olarak icâre talep ettiği Mut'im b. Adiy ise talebini kabul ederek bu durumu Kâbe'nin yanında ilan etti. Hz. Peygamber ancak bu şekilde Mekke'ye girebildi.[202]

Hz. Peygamber boykot sürerken hac mevsiminde diğer bölgelerden ticaret ve hac için gelen kabilelere, Mina, Mecenne,

201 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 180; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 115, 116; Şakir, *et-Târihu'l-İslamî*, II, 123.

202 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 381; 419, 420; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 179-181; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 337-344; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 115-118; Hz. Peygamber'in Taif'e gidiş ve dönüşünde yaşadığı olaylarda mevcut sosyal ilişkileri ve kurumları dikkate alarak davranmasıyla ilgili olarak bkz. Hamid, Ticani Abdulkadir, *Mekke Döneminde Siyasi Düşünce Metodolojisi*, çev. Vahdettin İnce, İstanbul, 2001, s. 184-194.

Ukaz ve diğer panayırlarda ve uygun olan yerlerde davet çalışmalarına başlamıştı. Mekke ve Taif'in İslam davetini korumayacakları, sahiplenmeyecekleri tam olarak anlaşıldıktan sonra bu kabilelere dönük çalışmalarını yoğunlaştırdı. Hz. Peygamber Arapların neseplerini, özelliklerini en iyi bilen Hz. Ebu Bekr ile birlikte kendi bölgelerinde iman edip, kendisini, İslam davetini, mü'minleri himâye ve onlara yardım edecek kimseler arıyordu. Buna mukabil onlara, kısa zaman içinde Bizans ve İran imparatorluk hazinelerinin ganimet olarak onların ellerine geçeceğine dair teminat veriyordu. Ancak görüştüğü kabileler Hz. Peygamber'in vefatından sonra kimin lider olacağını bunu talep edercesine sorduklarında Hz. Peygamber "Bu Allah'ın elinde olan bir durumdur, istediğine verir." şeklinde cevaplamaktaydı. Kabileler ise: "Biz Araplarla savaşıp zafer kazanalım, sonra da iktidar başkasına verilsin ha! Bizim böyle bir şeye ihtiyacımız yok." şeklinde cevaplayarak onun talebini reddettiler.[203]

Kabilelerle görüşmeler esnasında Evs kabilesinden İyas b. Muaz'la tanışıp onu imana davet edince önce Muaz, daha sonra da Hazreç'ten bir grup iman etti. Bunlar Medine'deki Yahudilerden dolayı son Peygamber'in geleceğini biliyorlardı. Hz. Peygamber sayesinde kavimleri arasındaki dağınıklığın son bulacağını da düşünerek iman ettiler. İkinci yıl Medineliler on iki kişi olarak geldiler ve birinci akabe biatı yapıldı. Hz. Peygamber onlarla birlikte öğretmen olarak Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye gönderdi. Bir sonraki yıl yetmiş üç erkek iki kadın mü'min, Medineli müşrik hacılarla birlikte Mekke'ye geldiler. Hz. Peygamber'le gizlice buluşarak ikinci akabe biatını yaptılar. Daha sonra gelen hicret izniyle de Mekkeli mü'minler gruplar halinde Medine'ye hicret etmeye başladılar. Mekkeliler Medinelilerin iman etmelerini, akabe biatlarını, Medineye hicretin başladığını öğrendiklerinde mü'minlere karşı baskı ve işkencelerini arttırdılar. İslam davetinin güçlenmeye baş-

203 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 422-426; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 114. İbn Ebi Şeybe Hz. Peygamber'in kabilelere Kureyş Rabbimin ayetlerini tebliği yasakladı, engelledi dediğini de nakletmektedir. Bkz. İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 221, 222.

ladığını anlayınca Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Ebû Süfyan, Tuayme b. Adiy Cubeyr b. Mut'im, Hâris b. Âmir b. Nevfel, Nadr b. Hâris, Ebu'l-Bahterî b. Hişam, Zem'a b. Esved, b. Muttalib, Hakîm b. Hizam, Ebu Cehil, Nubeyh b. Haccac, Münebbih b. Haccac, Ümeyye b. Halef ve bunlardan başka Kureyşli sayılmayan Mekkeliler Dâru'n-Nedve'de toplanarak durumu değerlendirdiler. Ebu Cehil'in teklifiyle Abdumenaf bütün kabilelerle savaşmayı göze alamaz diyerek her kabileden birer genç seçilerek Hz. Peygamber'in öldürülmesi kararlaştırıldı. Ancak Allah Teâlâ Hz. Peygamber'i koruduğu için ona zarar veremediler. Hz. Peygamber hem müşrikleri şaşırtmak hem de kendisine bırakılan emânetleri sahiplerine vermesi için Hz. Ali'yi kendi yatağına yatırarak Hz. Ebu Bekr ile birlikte Medine'ye hicret ettiler.[204]

Mekke döneminin son yıllarında özellikle Hz. Ömer ve Hz. Hamza'nın iman etmesiyle mü'minler belli bir güce ulaşmışlardı. Her ne kadar baskı ve işkenceler olsa da İslam, gittikçe daha fazla, aralarında eşraftan ve etkili isimlerin de bulunduğu pek çok kimseyi kendine çekmekteydi. Bir yandan Mekkelileri kızdırsa da diğer yandan onların keskinliklerini köreltiyor ve muhalefetlerini dağınık ya da gönülsüz hale getiriyordu. Üç yıl boyunca uyguladıkları boykot da başarılı olamamıştı. Mü'minlerin bazıları şiddetli zulümlere maruz kalsalar da Mekkeliler –Yahudilere akıl danışmalarına rağmen- ne Hz. Peygamber'i ara sıra içine çektikleri tartışmalarda alt edebilmişler, ne de yeni hareketin ezilmesini yakın kılacak bir başarı gösterebilmişlerdi. Zaman geçtikçe mü'minler yavaş ama sürekli bir kitlesel katılım ile daha fazla güçlenmişlerdir. Hz. Peygamber'i yeni kabile reisi Ebu Leheb korumasa da diğer amcası Abbas korumaktaydı. Akabe biatlarında da onun yanındaydı ve Medinelilere "Siz onu koruyamayacaksanız hicret etmesin. Biz onu burada koruyoruz" demişti.

204 Abdurrezzak, el-Musannef, V, 389, 390; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 428-484. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 185-191; Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 239-252; 257-263; Buhari, *Sahih*, Kitâbu Fedâilu's-Sahabe, 2; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 360-419.

Ayrıca her ne kadar affetmelerinin daha iyi olduğu vurgulansa da kendilerine karşı yapılanlara aynıyla karşılık vermelerine izin verilmiş olması[205] da mü'minlerin Mekke'de kayda değer bir güce ulaştıklarını göstermektedir.[206]

Mekke'deki karmaşık kabile ilişkileri, Kureyş'in mü'minleri tasfiye etmesine izin vermiyordu. Çünkü kabile üyelerinden birine bedenî/kanlı bir saldırı, Mekke'deki durumu patlama noktasına getirecek, kapsamlı bir iç savaşın ateşini tutuşturacaktı. Bunun için Hz. Muhammed'in daveti akraba muhalefetinin ve civâr düzeninin koruması altında canlı kalabildi. Ne var ki aynı kişiler, öte yandan, bu davetin yayılmasına ve zafer kazanmasına da izin vermiyordu. Çünkü bu davetin başarısı, kabile muhayyilesinde, Hâşim oğullarının bütün öteki kabilelere hâkimiyet merkezine yükselişi anlamına geliyordu. Çünkü davetin sahibi peygamber onlardan biriydi. Bu ise, hem yakın amcaoğulları olan Ümeyye (Abduşşems) oğullarının, hem de uzak amcaoğulları olan Mahzum oğullarının kabul etmeyeceği bir şeydi.

Bütün bu naklettiklerimizden ve kaydettiklerimizden anlaşılacağı üzere İslam daveti Mekke'de belli bir güce ulaşmış olsa da mevcut kabile yapısından ve muhalefetten dolayı davet kilitlenmiş, diğer ifadeyle o ortamda ulaşabileceği kapasiteye ulaşmıştı. Yeni açılımların yapılması çok zor olduğu için hicret etmek daveti, mü'minleri koruyacak müttefiklerin bulunması, davetin yeni insanlara ulaştırılarak gelişmesi, güçlenmesi, mü'minlerin dinlerini özgür bir şekilde yaşayabilecekleri, mal ve can emniyetine kavuşacakları, güç toplayacakları bir mekâna sahip olmaları açılarından bir gereklilik halini almıştı. Bu anlamda hicret bir kaçış değil, daha özgür bir ortamda dini yaşamak ve güç toplamak için atılan stratejik bir adımdır.

Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e vahyettiği şekliyle "[Ey Peygamber!] Geceleyin kalkıp sana mahsus olmak üzere na-

205 Nahl, 16/ 126.
206 Fazlurrahman, "İslam'ın Doğuşundan Hicrete Kadar Mekke'nin Dini Durumu", *Makaleler IV*, çev. Adil Çiftçi, Ankara, 2003, s. 38-43.

maz kıl. Rabbin seni pek yakında övgüye mazhar olup baş üstünde tutulacağın bir yere eriştirecektir. [Ey Peygamber!] Allah'a şöyle yakar: "Rabbim! [Mademki beni Mekke'den çıkaracaklar;] öyleyse sen beni erişeceğim yere [Medine'ye] hayırlısıyla eriştir; çıkacağım yerden de hayırlısıyla çıkmamı sağla. [Rabbim!] Bana kendi katından güç ve destek ver."[207] Hicret edilen Medine Hz. Peygamber'in baş üstünde tutulacağı bir yer, ensar da Allah katından Hz. Peygamber'e verilen güç ve destektir. Atılan bu adım ve verilen güç ve destekle sekiz yıl sonra Mekke fethedilmiş ve kısa zamanda tüm Arabistan İslam davetini kabul etmiştir.

6. İslam Davetine Muhaliflerin Genel Özellikleri

Mekke döneminde vahyedilen ayetlerde özellikle şirkin eleştirilmeye başlanmasıyla birlikte süreç içerisinde İslam davetine karşı müşrik liderler tarafından bir muhalefet, düşman cephesi oluşturulduğu için Hz. Peygamber'le bu muhalifler arasında farklı yoğunlukta ve üslupta konuşmalar ve tartışmalar yaşanmaktaydı. Kur'an'ı Kerim'de bu olayların yaşandığı ortama hitap ettiği ve bu toplumu temsilen liderleri muhatap aldığı için yaşanan olaylar, süreçler ayetlere, Kur'an'ın üslubuna ve ele alınan konulara yansıdı. Ayetlerde muhaliflerin kişilik yapılarını, durumlarını tasvir eden tanımlamalar, kavramlar kullanıldı.

Toplumlar her ne kadar bireylerden oluşsa da özellikle eğitim seviyesinin düşük olduğu ve sosyal hayatın katı kabilecilik kuralları içerisinde yaşandığı toplumlarda hayat lider merkezli olarak şekillenmektedir. Böyle bir ortamda fertlere düşen doğru veya yanlış her konuda sorgulamadan bu liderlere itaat etmektir. Bundan dolayı tüm toplum adeta bir şahısta toplanmış olmaktadır. Liderler Sebe Melikesi Belkıs gibi toplumun imanının, felahının önünü açtığı gibi, Firavun ve Nemrut gibi toplumun imanının önünde bir sed de oluşturabilmektedirler.

207 İsra, 17/79, 80.

Kur'an-ı Kerim'de toplumları yönetenleri ifade etmek için özellikle mele ve mütref kavramları kullanılmaktadır. Bir konu, fikir üzerinde birleşen, görünüş ve ihtişamları ile göz dolduran topluluk anlamına gelen mele kavramı[208] bir yerde *el-meleü'l a'la* (yüce topluluk), Hz. Süleyman'ın yanındaki kurmaylar[209] olmak üzere Ad, Semud, Medyen, Nuh kavminin, Sebe Kraliçesi Belkıs'ın, Firavun'un kurmayları, İsrailoğullarının ileri gelenleri ve Mekke'yi yöneten müşrik liderler anlamında kullanılırken[210] bu kavrama yakın anlamda ve bazen de birlikte kullanılan "mütref "ise geniş maddi imkâna sahip kişiyi nitelemek için kullanılmaktadır.[211] İlgili ayetlerde "mele" kavramı olumlu anlamda da kullanılmakla birlikte, mütref kavramı tamamen olumsuz anlamda kullanılmaktadır.[212] Mütref kavramı ve müşrik, inkârcıları anlatmak için kullanıldığı yerlerde mele kavramı şirkte, inkârda ısrar eden, zalim, kibirli, peygamberlerle, mü'minlerle alay edenler, onlara muhalefet ve düşmanlık yapanlar anlamlarında kullanılmaktadır. Hz. Peygamber Kâbe'nin yanında namaz kılarken Ukbe b. Ebi Muayt sırtına hayvan işkembesi koyarak eziyet ettiğinde "Allah'ım! Kureyşin melesini sana havale ediyorum. Allahım! Ebu Cehil'i, Utbe b. Rebia'yı, Şeybe b. Rebia'yı, Ukbe b. Ebi Muayt'ı ve Velid b. Muğire'yi sana havale ediyorum" şeklinde beddua etti. Bunların hepsi Bedir'de öldürüldü ve kazılan çukura atıldılar.[213] Ebu Talib'le görüşmeye giden Velid b. Muğire, Ebu Cehil, Ümeyye b. Halef, Ubey b. Halef ile birlikte toplam yirmi yedi kişiden oluşan Kureyşin kâfirleri, eşrafı Mekke'nin "mele" sınıfını oluşturmaktaydılar.[214] Taberi'nin

208 İsfahâni, *el-Müfredât*, s. 474, 475.
209 Sa'd, 38/69; Neml, 27/38.
210 Bkz. A'raf, 7/60; 66; 75; 88; 90; 109;127; Neml, 27/22; 32; Sa'd, 38/36; Bakara, 2/246.
211 İsfahâni, *el-Müfredât*, s. 81.
212 Enbiya, 21/13; Sebe, 34/34; Zuhruf, 43/23; Vakıa, 56/25; Hud, 11/116.
213 Buhari, *Sahih*, "Cizye," 21. Mütref kavramıyla ilgili olarak bkz. Turgay, Nurettin, "Kur'an'da Mütref Kavramı," Bilimname, XII, 2007/1, s. 75-99.
214 Mukâtil, *Tefsir*, III, 112, 113; Taberi, *Câmiu'l-Beyan*, XX, 21; İbn Ebi Hâtim, *Tefsiru'l Kur'âni'l-Azim*, X, 3236; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 75. Mele kavramıyla ilgili olarak bkz. Çelik, İbrahim, "Kur'an'da Mele Terimi Peygamberler ve Onlara Uymak İstemeyenler," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 1, Yıl: 1, Sayı: 1, (1986) s. 76-83.

(v. 310/923) Kureyş'in mele takımı için "Kureyşin kâfirleri" tabirini kullanması çok önemli bir husustur. Buradaki kâfir kelimesinin inadına inkâr etmek, küfre saplanmak anlamında olduğu dikkate alındığında Mekke'de gerçekten kimlerin bilerek inkâr ettiği, İslam davetine düşmanlık yaptığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'e karşı çıkanlar dinî ve sermaye kurumlarına mensup din adamları, servet ve nüfuz sahibi zenginler ve soylulardı.[215]

Tarih boyunca Peygamberlerin iman davetine karşı muhalefet, düşmanlık cephesini oluşturan bu mele ve mütref takımının tavırları genel olarak şu ayetlerde anlatıldığı şekilde gerçekleşmiştir. "[Hud] peygamber halkına şöyle dedi: "Allah'ı layıkınca tanıyıp yalnız O'na kulluk/ibadet edin. Çünkü sizin O'ndan başka gerçek ilahınız/tanrınız yoktur. Allah'ın azabından hiç korkmuyor musunuz?!" O Peygamber'in halkından kâfirlikte direnen, ahiret ve diriliş gerçeğini yalan sayan, dünya hayatında kendilerine verdiğimiz nimetlerle şımarıp azan ileri gelenler zümresi şöyle dedi: "[Peygamber olduğunu iddia eden] bu adam sadece bizim gibi bir insan. Nitekim o da bizim yediklerimizden yiyor, içtiklerimizden içiyor. Bizden hiçbir farkı bulunmayan bir insanın sözünü dinlersek, işte o zaman bütün imkân ve itibarımızı kaybederiz." Yine o ileri gelenler zümresi şöyle dedi: "Baksanıza, bu adam bize ölümümüzün, toprağa karışıp bir kemik yığını hâline gelişimizin ardından diriltileceğimizi söylüyor. Yok artık daha neler! Bunlar boş laflar, boş vaatler. Bizim için bu dünyadaki hayattan başka bir hayat yoktur. Biz ölür gideriz, bizden sonra çocuklarımız yaşar; [nihayetinde dünyaya bir kere gelir, bir kere yaşarız]. Ölüp gittikten sonra diriltilecek değiliz. Gerçekte bu adam, kendi uydurduğu yalanları Allah'a isnat eden iftiracının biri! Biz onun söylediklerine asla inanmayız." Kavminin inkârcı tavrı üzerine o peygamber Allah'a şöyle yakardı: "Rabbim! Onların beni yalanlamalarına karşı sen yardım eyle bana!" Allah da ona şöyle karşılık verdi: "Merak etme! Onlar

215 Halefullah, *Hz. Muhammed ve Karşıt Güçler*, s. 252.

çok yakında bütün bu yaptıklarına pişman olacaklar." Derken, korkunç bir deprem tam yerinde ve zamanında onların işini bitirdi. Böylece onları âdeta bir çerçöp hâline getirdik. Zalimler/kâfirler güruhunun canı cehenneme!"[216]

Bu ayetlerde de görüldüğü şekliyle inadına inkâr edenler, toplumlarıyla iman daveti arasına engel olanlar ve öncelikli olarak helaki hak edenler de bunlardır. Bunlar toplumları zulümle yönettikleri, şirkten, haksızlıktan, ahlaksızlıktan beslendikleri, peygamberlerin davetlerini, kendi menfaatlerine zarar verecek, yıkacak bir faaliyet olarak anladıkları için karalama ve iftiralara da başvurarak onları susturmaya, yok etmeye çalışmışlardır.

Kendi ifadeleriyle Mekkeli liderler de: "[Ey Muhammed!] Bizi davet ettiğin dine akıl ve idrak penceremiz kapalı, kulaklarımızda da ağırlık/sağırlık var. Dahası aramızda [inanç farklılığından kaynaklanan] bir engel var. Şu hâlde, sen işine bak, biz de işimize bakalım.[217]" ve yandaşlarına: "Durmayın kalkın! [Atalarımızın dinine sahip çıkalım]; tanrılarımıza daha sıkı bağlanalım. Şimdi yapılması gereken tek iş budur. Doğrusu biz bugüne kadar bir tek tanrıdan söz edildiğini de duymadık. Bu düpedüz uydurma bir inançtır. Hem sonra içimizde başka biri yokmuş gibi vahiy Muhammed'e indirilmiş, öyle mi?!"[218] dedikleri için Allah Teâlâ onları: "İman etmeyenlerin kulaklarında ağırlık/sağırlık var; bu yüzden Kur'an onlar için anlaşılmazdır. Onlar, kendilerine uzaktan seslenilen, [o sesi az buçuk duyan], fakat ne söylendiğini bir türlü anlamayan kimseler gibidirler."[219] "Kıyamet günü gelip çattığında, Allah'ın düşmanlarının cezası ateştir. Ayetlerimizi inatla inkâr ettikleri için cehennem onlara ebedî yurt olacaktır."[220] "[Ey Peygamber!] Heva ve hevesini kendine tanrı edinen, hak ve hakikati bilmesine rağmen [ondan yüz çevirmeyi tercih

216 Mü'minun, 23/31-41. Bu ayetlerde hem mele hemde mütref kavramları geçmektedir.
217 Fussilet, 41/5.
218 Sa'd, 38/6, 7.
219 Fussilet, 41/44.
220 Fussilet, 41/19; 28.

(v. 310/923) Kureyş'in mele takımı için "Kureyşin kâfirleri" tabirini kullanması çok önemli bir husustur. Buradaki kâfir kelimesinin inadına inkâr etmek, küfre saplanmak anlamında olduğu dikkate alındığında Mekke'de gerçekten kimlerin bilerek inkâr ettiği, İslam davetine düşmanlık yaptığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'e karşı çıkanlar dinî ve sermaye kurumlarına mensup din adamları, servet ve nüfuz sahibi zenginler ve soylulardı.[215]

Tarih boyunca Peygamberlerin iman davetine karşı muhalefet, düşmanlık cephesini oluşturan bu mele ve mütref takımının tavırları genel olarak şu ayetlerde anlatıldığı şekilde gerçekleşmiştir. "[Hud] peygamber halkına şöyle dedi: "Allah'ı layıkınca tanıyıp yalnız O'na kulluk/ibadet edin. Çünkü sizin O'ndan başka gerçek ilahınız/tanrınız yoktur. Allah'ın azabından hiç korkmuyor musunuz?!" O Peygamber'in halkından kâfirlikte direnen, ahiret ve diriliş gerçeğini yalan sayan, dünya hayatında kendilerine verdiğimiz nimetlerle şımarıp azan ileri gelenler zümresi şöyle dedi: "[Peygamber olduğunu iddia eden] bu adam sadece bizim gibi bir insan. Nitekim o da bizim yediklerimizden yiyor, içtiklerimizden içiyor. Bizden hiçbir farkı bulunmayan bir insanın sözünü dinlersek, işte o zaman bütün imkân ve itibarımızı kaybederiz." Yine o ileri gelenler zümresi şöyle dedi: "Baksanıza, bu adam bize ölümümüzün, toprağa karışıp bir kemik yığını hâline gelişimizin ardından diriltileceğimizi söylüyor. Yok artık daha neler! Bunlar boş laflar, boş vaatler. Bizim için bu dünyadaki hayattan başka bir hayat yoktur. Biz ölür gideriz, bizden sonra çocuklarımız yaşar; [nihayetinde dünyaya bir kere gelir, bir kere yaşarız]. Ölüp gittikten sonra diriltilecek değiliz. Gerçekte bu adam, kendi uydurduğu yalanları Allah'a isnat eden iftiracının biri! Biz onun söylediklerine asla inanmayız." Kavminin inkârcı tavrı üzerine o peygamber Allah'a şöyle yakardı: "Rabbim! Onların beni yalanlamalarına karşı sen yardım eyle bana!" Allah da ona şöyle karşılık verdi: "Merak etme! Onlar

215 Halefullah, *Hz. Muhammed ve Karşıt Güçler*, s. 252.

çok yakında bütün bu yaptıklarına pişman olacaklar." Derken, korkunç bir deprem tam yerinde ve zamanında onların işini bitirdi. Böylece onları âdeta bir çerçöp hâline getirdik. Zalimler/kâfirler güruhunun canı cehenneme!"[216]

Bu ayetlerde de görüldüğü şekliyle inadına inkâr edenler, toplumlarıyla iman daveti arasına engel olanlar ve öncelikli olarak helaki hak edenler de bunlardır. Bunlar toplumları zulümle yönettikleri, şirkten, haksızlıktan, ahlaksızlıktan besledikleri, peygamberlerin davetlerini, kendi menfaatlerine zarar verecek, yıkacak bir faaliyet olarak anladıkları için karalama ve iftiralara da başvurarak onları susturmaya, yok etmeye çalışmışlardır.

Kendi ifadeleriyle Mekkeli liderler de: "[Ey Muhammed!] Bizi davet ettiğin dine akıl ve idrak penceremiz kapalı, kulaklarımızda da ağırlık/sağırlık var. Dahası aramızda [inanç farklılığından kaynaklanan] bir engel var. Şu hâlde, sen işine bak, biz de işimize bakalım.[217]" ve yandaşlarına: "Durmayın, kalkın! [Atalarımızın dinine sahip çıkalım]; tanrılarımıza daha sıkı bağlanalım. Şimdi yapılması gereken tek iş budur. Doğrusu biz bugüne kadar bir tek tanrıdan söz edildiğini de duymadık. Bu düpedüz uydurma bir inançtır. *Hem sonra içimizde başka biri yokmuş gibi vahiy Muhammed'e indirilmiş, öyle mi?!"*[218] dedikleri için Allah Teâlâ onları: "İman etmeyenlerin kulaklarında ağırlık/sağırlık var; bu yüzden Kur'an onlar için anlaşılmazdır. Onlar, kendilerine uzaktan seslenilen, [o sesi az buçuk duyan], fakat ne söylendiğini bir türlü anlamayan kimseler gibidirler."[219] "Kıyamet günü gelip çattığında, Allah'ın düşmanlarının cezası ateştir. Ayetlerimizi inatla inkâr ettikleri için cehennem onlara ebedî yurt olacaktır."[220] "[Ey Peygamber!] Heva ve hevesini kendine tanrı edinen, hak ve hakikati bilmesine rağmen [ondan yüz çevirmeyi tercih

216 Mü'minun, 23/31-41. Bu ayetlerde hem mele hemde mütref kavramları geçmektedir.
217 Fussilet, 41/5.
218 Sa'd, 38/6, 7.
219 Fussilet, 41/44.
220 Fussilet, 41/19; 28.

ettiği için] Allah'ın da kendisini dalâlette bıraktığı, kulakla rını ve kalbini mühürleyip gözlerine perde çektiği kimsenin hâline ne demeli?! Böyle bir kimseyi Allah'a rağmen kim doğru yola getirebilir?! [Ey Müşrikler!] Neden hâlâ düşünmez, ibret almazsınız?!"[221] "[Ey Peygamber! Kâfirlikte/şirkte direnenleri] uyarsan da uyarmasan da onlar için fark etmez. Zira onlar imana gelmezler."[222] "Andolsun ki yarattığımız insanlar ve cinlerin çoğu, [yaratılış gayelerine uygun davranmadıkları için] cehennemlik olmayı hak etmiştir. Çünkü böylelerinin akılları vardır hakikati idrak etmez, gözleri vardır hakikati görmez, kulakları vardır ama hakikat çağrısını işitmez. İşte bunlar [yollarını şaşırmışlık bakımından] davar sürüsü gibidirler ve hatta davar sürüsünden de beter haldedirler. İşte bunlar tam bir aymazlık içinde olan kimselerdir."[223] şeklinde tanımlayarak anlatmıştır.

Kur'an'da bu mele-mütref takımının en çok vurgulanan özellikleri kibirlenmeleri (istikbarları) Elmalılı'nın ifadesiyle kibirlerine dokunduğu için imanı kibirlerine yediremeyen o heriflerin[224] kalpleri, kibir ve gururla dolu olduğu için tevhid gerçeğini inkâr etmeleridir.[225] Bu ayetlerdeki büyüklenmeleri kendilerine göre Muhammed gibi fakir denebilecek bir şahsa iman ederek onun liderliğini (ilk yıllar için tamamen manevi, ilerleyen yıllarda ise süreçle birlikte toplumsal liderliğini) ve zayıf mü'minlerle birlikte olmayı kabullenememeleridir. Liderliklerini İslam davetini engellemek için kullandıklarından ve mü'minlere baskı ve işkence uyguladıkları için azgınlaşıp haddi aşmış topluluk (kavmun tâğûn),[226] Allah'ın düşmanları,[227] kendileriyle savaşılması gereken kâfirler gü-

221 Casiye, 45/23.
222 Yasin, 36/10.
223 A'raf, 7/179.
224 Bakara, 2/87; A'raf, 7/36; Bakara, 2/264. Elmalılı'ya ait ifadeler için bkz. Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 2000.(Orjinal hali) Kavramın Kur'an'daki kullanımları için bkz. Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "k-b-r" md., s. 588-591.
225 Nahl, 16/22.
226 Zariyat, 51/53; Tur, 52/32.
227 Fussilet, 41/19; 28.

ruhunun elebaşları[228] hatta yolu şaşırmışlıkta davardan da beter halde[229] olarak tanımlanarak, Allah Teâlâ'nın onlara hemen azap etmemesi onların "iplerini uzatması"[230] olarak açıklanmıştır.

Hz. Peygamber ve diğer peygamberlerin tevhid mücadelelerinde, daima bu lider takımın öne çıktığı, baskı ve işkenceler uyguladıkları ve peygamberlerle de bunlar tartıştığı için nazil olan ayetler temelde bunları muhatap alarak indirilmiştir. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim'de kullanılan, zalim, kâfir, facir, fasık, soysuz, aşırı yalancı, müstekbir, mütekebbir, mele, mütref, tağut, şeytan[231] gibi kavramlar toplumun genelini oluşturan sıradan insanları tanımlamak için değil, Allah'ın yoluna girmedikleri gibi insanları da bu yoldan alıkoyan, bu yolda eğrilik, çelişki arayan ve öyle göstermeye çalışan bu tip liderler için kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle Kur'an'ın birinci dereceden muhatapları bunlardır. Ancak bu durum bu liderlere uyan toplumun genelini, güçsüz "mustazaf" kesimini oluşturanların iman ve inkârlarından sorumlu olmadıkları anlamına gelmemektedir. Akıl ve iradelerini doğru yönde kullanarak iman eden Bilal ve Ammar gibi "mustazaflar" cennete girerken, liderlere körü körüne itaat eden, iman ederek Allah yolunda sıkıntıyı göze alamayan "mustazaflar" da ahirette bu liderlerle birlikte hesaba çekilecekler, onlarla hesap meydanında ve cehennemde tartışacaklar, siz bizi kandırdınız diyecekler ama cezadan kurtulamayacaklardır.[232]

228 Tevbe, 9/12.
229 Furkan, 25/44.
230 Elmalılı bu tabiri Kalem, 68/45. ayetin mealinde kaydetmektedir. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIIII, 206.
231 Bkz. İbnu'l-Cevzi, *Nüzhe*, "şeytan" md. s. 374-376; "tağut" md. s. 410, 411; En'am, 6/141'deki şeytan kelimesinin Avf b. Mâlik el-Ceşmi'ye işaret ettiği ile ilgili olarak (bkz. Mukâtil, *Tefsir*, I, 374.) Aynı şekilde Kalem, 68/10-16'da sayılan tüm olumsuz sıfatların Velid b. Muğire'ya ait olduğuyla ilgili olarak (bkz. ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 591.) Kur'an için söylenen bütün "eskilerin efsâneleri" sözlerinin Nadr b. Haris'e ait olduğu ile ilgili olarak (bkz. İbn İshak, *es-Siret*, s. 182; Vâhidi, *el-Vasit*, III, 443.) Ayrıca hangi ayetlerin kim veya kimler hakkında indiği ile ilgili olarak geniş bilgi içerdiği için özellikle Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirine bakılabilir.
232 Bkz. Sa'd, 38/59-62; İbrahim, 14/21, 22; Sebe, 34/31-33; Mü'min, 40/47, 48.

6.1. İslam Davetinin Muhalifleri

İslam davetinin muhaliflerinin, düşmanlarının kimler olduklan ile ilgili olarak siyer, tarih, tefsir ve hadis kitaplarında birçok kabile, şahıs ismi zikredilerek genel ifadeler kullanılmakla birlikte bu konuyla ilgili olarak elimizde ayrıntılı ve net bilgiler bulunmamaktadır. Bu durum konuyla ilgili tutarlı tahlillerin, yorumların yapılmasını, o tarihin, ortamın, ilgili ayetlerin, surelerin, siyerin tam ve doğru olarak anlaşılmasını da bir ölçüde engellemektedir. Biz, bundan dolayı muhaliflerin hangi kabilelerden ve kimler olduklarını, bunlardan kimlerin öne çıktığını tespit edebilmek için özellikle Kur'an'ın bütününü tefsir eden en eski tefsir olan ve aynı zamanda ayetlerin kimler hakkında indiği ile ilgili yoğun bilgiler içeren Mukâtil b. Süleyman'ın (v.150/767) *et-Tefsîr* isimli eserinden Mekkî sureleri tarayarak kabile ve şahıs isimlerini, sayısal yoğunluklarını tespit etmeye çalıştık. Aynı çalışmayı rivayet tefsirlerinin en önemlilerinden biri kabul edilen Vâhidî'nin (v. 468/1076) *el-Vasît* isimli eseri ile dirayet tefsirlerinin en önemlilerinden biri olan Zemahşerî'nin (v. 538/1143) *el-Keşşâf* isimli eserinde de yaptık. Bu eserlerden elde ettiğimiz listelerle siyer ve tarih kitaplarındaki listeleri de karşılaştırarak bazı sonuçlar elde etmeye çalıştık. İsimlerini tespit ettiğimiz muhalifleri kendi içinde kabilelere ve kabilelerin bağlı bulundukları gruplara göre değerlendirerek şu sonuçlara ulaştık.

Birinci bölümde de ele aldığımız gibi İslam öncesinde Kureyşi oluşturan kabileler arasında Dâru'n-Nedve'deki görevlerin paylaşımı konusunda anlaşmazlık çıkmış, kabileler Ahlâf ve Mutayyebûn grubu olmak üzere iki gruba ayrılmış, bazı kabileler ise tarafsız kalmışlardı. Taif'te yaşayan Sakif kabilesi Kureyş'ten olmadığı için bu gruplaşmada yer almamış olmakla birlikte, Kureyş ile olan sıkı ilişkilerden ve şirk ortak paydasından dolayı İslam davetine karşı muhaliflerin yanında yer aldıkları için sebebi nuzül rivayetlerinde bu kabileden bazı şahısların da isimleri geçmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda onlara da yer verdik. Bu durumdan dolayı biz de adı geçen üç tefsirden muhalifler, kabileleri ve bağlı bulundukları

gruplar hakkında elde ettiğimiz sonuçları mevcut sosyal yapıyı temel alarak tasnif ederek değerlendirmeye çalıştık. Sonuç olarak aşağıdaki bilgilere ulaştık.

Muhaliflerden Mukâtil b. Süleyman'ın eserinde ismi geçen kabileler ve şahıslar.

Ahlâf grubuna bağlı kabileler

Mahzum oğullarından Hz. Peygamber'in bu ümmetin Firavn'u diye nitelediği[233] Ebu Cehil 49, ayrıca on ayette Ebu Cehil ve ashabı, Mahzum oğullarının en büyüğü, zengini ve ileri geleni olan Velid b. Muğire 30, (Bir defada Velid b. Muğire ve ashabından 40 kişinin Hz. Peygamber'le konuştuğu nakledilıyor.) Ebu Cehil'in amcaoğlu Abdullah b. Ebi Ümeyye b. el-Muğira 8, Ebu Huzeyfe b. Muğira b. Abdullah el-Mahzumi 5, Benu Muğira b. Abdullah b. Amr el-Mahzumi 2, Esved b. Abdulesved el-Mahzumî 2, Hâşim b. Muğira b. Abdullah el-Mahzumî (Ebu Huzeyfe) 2, Peygamber'imizin Müslüman olan halası Bera'nın oğlu Ebu Seleme b. Abdulesved el-Mahzumi, Ebu Cehil'in amcaoğlu Hâris b. Hişam b. el-Muğira, Osman b. Abdullah b. Muğira, Nevfel b. Abdullah b. Muğira, birer defa geçmektedir.

Ayrıca iki yerde bu kabileden Velid b. Muğire'nın çocukları Velid b. Velid, Halid b. Velid, Ammar b. Velid, Hişam b. Velid. As b. Velid, Gays b. Velid, Abduşşems b. Velid'in isimleri geçmekte; Yasin, 36/ 8-10. ayetlerin Benî Mahzumdan bir grup hakkında geldiği ve bunlardan hiç birinin iman etmediği de kaydedilmektedir.

Sehm oğullarından Âs b. Vâil 16, nefsini ilah edinen olarak nitelenen, Dâru'n-nedve'deki dinî hediyelerin dağıtımı görevi olan Emvâlu'l-Muhâcereden sorumlu olan Hâris b. Gays es-Sehmî 8, (İsminin geçtiği iki yerde Hâris b. Gays'ın babası ile birlikte olduğu da nakledilmektedir.) Şâir Abdullah b. Zeb'arî b. Gays (İbn Zeb'arî) 4, Münebbih b. Haccac 3, Nubeyh b. Haccac 3, (Bu iki kardeşin isimleri birlikte kaydedilmektedir.) Adiy b. Gays 3 defa geçmektedir.

Ayrıca Enbiya, 21/ 98, 99. ve Zuhruf, 43/ 57 ayetlerin bu kabile hakkında nazil olduğu ve Nebe, 78/5. ayet ve Tekasür

233 Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 125.

suresinin de Abdumenaf b. Kusay ve Beni Sehm b. Amr b. Hasîs (Husays) b. Ka'b hakkında nazil olduğu da kaydedilmektedir.

Cumah oğullarından Ubey b. Halef el-Cumahî 11, Ümeyye b. Halef el-Cumahî 10, Ebu'l-Eşdeyn (Useyd b. Kelde b. Halef el-Cumahî) 6, Safvan b. Ümeyye el-Cumahî ve Müşafi' b. Abdumenaf Umeyr el-Cumahi ikişer, Amr b. Hâlid ve Umeyr b. Vehb b. Halef birer defa geçmektedir.

Abduddâr oğullarından Kureyşin şeytanlarından olan ve Kur'an'daki tüm "esâtîru'l-evvelin"[234] (eskilerin masalları) sözü kendine nisbet edilen Nadr b. Haris 26, Ertâ'a b. Abdi Şurâhbîl 2, Esced b. Abdi Yağus 2, Sağleb b. Abdi Yağus, 2, bu ikisi Beni Abduddâr'dan İbn Haris b. Sabbak'ın muâhat yoluyla kardeşidirler. Ayrıca En'am, 6/ 39. ayette Abduddâr oğulları hakkında nazil olmuştur.

Mutayyebûn grubuna bağlı kabileler

Abduşşems (Ümeyye) oğullarından Utbe b. Rebia 12, Şeybe b. Rebia 9, Ebû Süfyan 8, Ukbe b. Ebî Muayt 5, Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt 4, Ümeyye b. Ebi Muayt ve Abduşşems b. Abdumenaf bir defa geçmektedir.

Ayrıca Ankebut, 29/4. ayetin Benî Abduşşems hakkında inzal edildiği ve Bedir savaşında bunlardan Utbe, Şeybe, Velid b. Utbe b. Rebia, Hanzala b. Ebi Süfyan b. Harb, Ubeyde b. Sa'd b. el-Âs b. Ümeyye, Ukbe b. Ebî Muayt'ın öldürüldükleri de nakledilmektedir.

Hâşim oğullarından Ebu Leheb ve hanımı, Ebu Leheb'in oğulları Utbe ve Uteybe 2, Şâir Ebû Süfyan b. Hâris b. Abdulmuttalib, Rukane b. Abdu Yezid b. Hişam İbn Abdumenaf ve Abbas b. Abdulmuttalib birer defa geçmektedir.

Ebu Leheb'in sert muhaliflerden olmasına rağmen isminin bir defa geçmesi, Hz. Peygamber'le tartışmaya girmekten çok baskı uygulayan olmasından kaynaklanmış olabilir. İsimleri çok geçen muhalifler genelde ekip olarak hareket etmekteydi-

234 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 182. En'am, 6/25, Enfal, 8/31; Nahl, 16/24; Mü'minun,23/83; Furkan, 25/5; Neml, 27/68; Ahkaf, 46/17; Kalem, 68/15; Mutaffifin, 83/13.

ler. Ebu Leheb asabiyetten dolayı devamlı bunlarla olmaktan çok bireysel düşmanlık yapmış da olabilir.

Nevfel oğullarından boykotun kaldırılmasına öncülük edenlerden ve kabilenin reisi Mut'im b. Adiy b. Nevfel 4, Hz. Peygamber ile alenen alay eden Amr b. Umeyr b. Nevfel, iman edersek Mekke'den sürülürüz diyen Hâris b. Nevfel b. Abdumenaf 2 ve Süheyl b. Amr 2, Mahreme b. Nevfel, Gurad b. Abduamr b. Nevfel birer defa geçmektedir.

Esed oğullarından boykotun kaldırılmasına öncülük edenlerden İbnu'l-Bahterî b. Hişam 6, Nevfel b. Huveylid b. Esed b. Abduluzza ve Amr b. el-Esved ez-Zem'a, Huveytib b. Abduluzza. Zem'a b. Esved birer defa geçmektedir.

Zühre oğullarından mustehziûndan olan Hz. Peygamber'in halasının oğlu Esved b. Abduyağus ve Sa'd b. Ebi Vakkas ez-Zuhri'nin Abduşşems'ten olan annesi birer defa geçmektedir.

Tarafsız kabilelerden

Âmir b. Luey oğullarından Âmir b. Tufeyl el-Âmirî 2, Sehl (Suheyl) b. Amr (Âmir b. Lueyy'ın kardeşi) 2, Amr b. Abdullah b. Ebi Gays el-Âmiri, Hz. Peygamber'i öldürmekle tehdit eden ve yıldırım çarpmasıyla ölen Erbed b. Gays el-Âmirî ve Hişam b. Amr İbnu'l-Haris'in mevlâsı Ebu'l-Havacir birer defa geçmektedir.

Taifli Sakif kabilesinden iki yerde ahireti inkâr ettiği bildirilen Benû Zühre'nin halifi olan Ahnes b. Şerik es-Sekafî 4, Habib b. Abdi Yalîl 3, kendisine vahiy gelmesi gerektiği söylenen iki kişiden biri olan Mesud es-Sekafî, Ömer Sekafî'nin iki oğlu ve aynı kabileden üç kişi ise birer defa, Ümeyye b. Salt es-Sekafî'nin ismi ise: "Biz de Kur'an'ın benzerini oluşturabiliriz." diyen şâirler arasında geçmektedir. İsra, 17/19-22. ayetlerin Sakifli zenginler ile gariban mü'minler hakkında nazil olduğu da kaydedilmektedir.

Ayrıca Huzâa kabilesinden Hâris b. Tulatile el-Huzâî, Âli Talha b. Abduluzza'dan bazı şahıslar ve bedevilerden Yâsir b. Amr b. Harise b. Mehârib gibi bazı şahısların da isimleri birer defa geçmektedir.

Hz. Peygamber ve İslam daveti aleyhine şiir söyleyip Kur'an'ın bir benzerini biz de söyleyebiliriz diyen Kureyşli Abdullah b. Zeb'ari es-Sehmi, Ebû Süfyan b. Abdulmuttalib, Hubeyra b. Ebî Vehb el-Mahzumi, Müşafi b. Abdumenaf Umeyr el- Cumahi, Ebu İzze ve Amr b. Abdullah isimli şâirler ile Ümeyye b. Salt es-Sekafi'nin isimleri de ekip olarak nakledilmektedir.

Vâhidi'nin *el-Vasît* isimli eserinde isimleri geçen kabile ve şahıslar

Ahlâf grubuna bağlı kabilelerden

Mahzum oğullarından Ebu Cehil 18, bir yerde de Ebu Cehil ve ashabı, Velid b. Muğire 9, Ebu Huzeyfe b. el-Muğira, Âs b. Hişam ve diğerleri, Selem b. Hişâm, Ayyaş b. Rebia, Velid b. Velid (Halid b. Velid'in babası el-Mahzumi), Abdullah b. Ümeyye b. el-Muğira, Cumah oğullarından Ümeyye b. Halef, 2, Ebu'l-Eşdeyn Cumahi, Ubey b. Halef, Uteybe b. Halef, Sehm oğullarından Âs b. Vâil ve İbnu Zeb'ari es-Sehmî de birer defa geçmektedir.

Abduddâr oğullarından Nadr b. Haris 7 defa geçmekte.

Mutayyebûn grubuna bağlı kabilelerden

Abduşşems oğullarından Ebû Süfyan 4, Utbe b. Rebia, 3, Velid b. Utbe, 2, Ukbe b. Ebî Muayt 3, Şeybe b. Rebia bir defa geçmektedir.

Esed oğullarından Esved b. Muttalib b. Esed bir defa geçmektedir.

Hâşim oğullarından Ebu Leheb, 2, Utbe b. Ebu Leheb 3 defa geçmektedir.

Bağımsız kabilelerden Âmir b. Luey oğullarından Hâris b. Amir bir defa geçmektedir.

Aynı şekilde Uyeyne b. Hısn b. Huzeyfe b. Bedr b. Amr el-Fezarî (2 defa geçiyor) ve Egra b. Habis yanındakilerle gelip, Hz. Peygamber'e güçsüzleri kov, biz asiller onlarla birlikte olamayız dedikleri de (En'am, 6/52.) nakledilmektedir.

Sakif kabilesinden Urve b. Mes'ud es-Sekafî 3, Ahnes b. Şerik bir defa geçmektedir.

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli eserine isimleri geçen kabile ve şahıslar

Ahlâf grubuna bağlı kabilelerden

Mahzum oğullarından Ebû Cehil, 18, Velid b. Muğîra, 18 defa geçmektedir.

Cumah oğullarından Ubey b. Halef el-Cumahi, 4, Ümeyye b. Halef, Ebu'l-Eşdeyn, 3 defa geçmektedir.

Sehm oğullarından Âs b. Vâil 6 defa geçmektedir.

Abduddâr oğullarından Nadr b. Haris 7, Esved b. Abdu Yeğus ve bir yerde Abduddârlılar şeklinde kabilenin geneli kastedilmektedir.

Mutayyebûn grubuna bağlı kabilelerden

Abduşşems oğullarından Utbe b. Rebîa 5, Ebû Süfyan 2, Şeybe b. Rebia 2, Ukbe b. Ebî Muayt 2, Ebu Leheb ve karısı, Utbe b. Ebu Leheb ve Abbas birer defa geçmektedir.

Taifli Sakif kabilesinden Ahnes b. Şerik, Habib b. Amr b. Umeyr es-Sekafî, Urve b. Mes'ud es-Sekafî ve bir yerde de Sakifliler şeklinde kabilenin geneli kastedilmektedir.

Huzaâ kabilesinden Hâris b. Talâtila el-Huzâî, Mudar ve Rebîalılar ise birer defa geçmektedir.

Ayrıca Hz. Peygamber ve İslam daveti alayhine şiir söyleyip Kur'an'ın bir benzerini biz de söyleyebiliriz diyen Kureyşli Abdullah b. Zeb'ari es-Sehmî, Hubeyra b. Ebî Vehb el-Mahzumî, Müşafi b. Abdumenaf Umeyr el-Cumahi, Ebu İzze el-Cumahî, isimli şâirler ile Ümeyye b. Salt es-Sekafî'nin isimleri de ekip olarak nakledilmektedir.

İslam davetine muhalif olan liderlerin bir kısmı katı yürekli, şiddete başvuran, kibir, enâniyet, azgınlık ve gurur sıfatlarının açıkça görüldüğü edepsiz kişilerdi.[235] Bunların başında Hz. Peygamber'e aşırı düşmanlık yapanlar olarak tanımlanan Ebu Cehil, Ebu Leheb, Ukbe b. Ebî Muayt,[236] Hz. Peygamber'e eziyet edenler olarak tavsif edilen Ebu Leheb, Ukbe b. Ebî Muayt, Ha-

235 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 202.
236 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 170. Belâzurî, *el-Ensabu'l-Eşrâf*, I, 124.

kem b. Ebi'l-Âs, Adiy b. Cübeyr es-Sekafî,[237] Hz. Peygamber'le alay eden Esved b. Abdi Yeğus b. Vehb, Esved b. İbnu'l-Muttalib b. Esed, Velid b. Muğire, Âs b. Vâil, Hâris b. Tuâtıla el-Huzâî ki bunların hepsinin Mekke döneminde farklı sebeplerle ölmeleri İslam düşmanlarının gücünü kıran önemli bir faktördür.[238] Hz. Peygamber'in Bedir esirleri içerisinden özel olarak öldürttüğü Ukbe b. Ebî Muayt ile Nadr b. Hâris[239] ve Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinde kesin olarak öldürülmelerini emrettiği kişiler olan Hâris b. Hişam el-Mahzumî, Zuheyr b. Ebi Ümeyye b. Muğira el-Mahzumî, İkrime b. Ebi Cehil, Hz. Peygamber'i hicveden cariyeler olan Mikyes b. Hubâbe, Beni Abdulmutalib'in cariyesi Sare ve Hz. Peygamber'e eziyet edenlerden ve Abbas Fatıma ve Ümmü Gülsüm'ü Mekke'den Medineye gönderirken onların develerini ürkütüp onların yere düşüren kişi olan Hurevris b. Nukayz b. Vebh b. Abdukusay'dır.[240]

Bu kaydettiğimiz isimleri, İbn İshak ve İbn Hişam'ın Siretlerinde nakledilen bilgileri, İbn Sa'd, Belâzurî[241] ve İbn Hazm'ın naklettikleri listeleri,[242] ayetlerde genel olarak vahye

237 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 125, 126; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 157, 158.
238 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 254.
239 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 435, 436.
240 İbn Hişam, *es-Siret*, II, 409-411
241 İslam davetinin muhalifleri, düşmanları: Ebu Cehil, Ebu Leheb, Ubeyd b. Abdi Yağus, Haris b. Gays b. Adiy İbn Gaytela, Velid b. Muğire, Ümeyye b. Halef, Ubey b. Halef, Âs b. Vâil, Nadr b. Hâris, Münebbih b. Haccac, Zuheyr b. Ebi Ümeyye, Sâib b. Sayfî b. Âzib, Esved b. Abdulesed, Âs b. Said b. As, Âs b. Hişâm, Ukbe b. Ebî Muayt, Ebu'l-Eşed el-Huzelî (Bir dağ keçisinin saldırması üzerine düştü ve parçalandı.) Adiy b. Hamrâ.
Hz. Peygamber'e aşırı düşmanlık yapanlar: Ebu Cehil, Ebu Leheb, Ukbe b. Ebî Muayt'tır.
Utbe ve Şeybe b. Rebia ile Ebû Süfyan da Hz. Peygamber'e düşmanlık yaptılar; ancak onlar düşmanlıkta öne çıkıp, aşırı gitmediler. Kureyşin geneli gibiydiler. Bunlardan Ebû Süfyan ve Hakem dışında hiçbiri iman etmedi. Hz. Peygamber ben iki komşunun kötülüğü, şerri arasındaydım. Ebu Leheb ve Ukbe b. Ebî Muayt evinin çatısına pislik atıyorlardı. Hz. Peygamber de "Ey Abdumenaf bu ne biçim komşuluk" diyor ve o atılanları çıkarıp yola bırakıyordu. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 170, 171; Belâzurî, *el-Ensabu'l-Eşrâf*, I, 124; 148-151.
242 Kabilelere göre muhalifler: Haşim oğullarından Ebu Leheb, Ebû Süfyan b. Hâris b. Abdulmuttalib, Abduşşems oğullarından Hz. Peygamber'le alay edenlerden olan Ebû Süfyan, Ukbe b. Ebi Muayt, Ebu'l-Hakem b. Ebi'l-As b. Ümeyye b. Abd-uşşems ile Rebia b. Abduşşems'in iki oğlu Utbe ve Şeybe, Abduddâr oğullarından Nadr b. Haris, Abduluzza oğullarından Hz. Peygamber'le alay edenlerden Esved b. Muttalib b. Esed b. Abduluzza, Esved'in oğlu Rebia b. Esved, Ebu'l-Bahterî el-Âsî b. Hâşim b. Esed b. Ab-

karşı muhalif tavır alan kişileri ifade etmek için kullanılan "el-insan" lafzının[243] medlullerini,[244] mugtesimun ve mustehziun[245] kavramlarının kastettiği şahıslar ile üç eserden elde ettiğimiz sonuçları karşılaştırdığımızda bu isimlerin büyük oranda örtüştükleri görülmektedir.

Ulaşabildiğimiz bu sonuçları bir çizelgede göstermek istediğimizde şu şekilde bir tablo ortaya çıkmaktadır.

duluzza, Zühre oğullarından Zühre'nin dayısının oğlu Esed b. Abdi Yağus b. Vahb b. Abdumenaf b. Zühre b. Kilab, Mahzum oğullarından Ebu Cehil, Ebu Cehil'in kardeşi, Âs b. Hişam, amcası ve Halid b. Velid'in babası olan Velid b. Muğire, Velid b. Muğire'nın oğlu Ebû Kays b. el-Velid, amcasının oğlu Kays b. el-Fâkihe b. el-Muğira, Ümmü Seleme'nin kardeşleri Züheyr b. Ebi Ümeyye b. el-Muğira ve Abdullah b. Ebi Ümeyye, Esved b. Abdulesed b. Hilal b. Abdullah, Abid b. Abdullah b. Amr, Sehm oğullarından Âs b. Vâil, Hâris b. Adiy b. Suayd b. Sehm, Münebbih b. Haccac ve kardeşi Nubeyh b. Haccac, Cumah oğullarından Halef b. Vehb'in iki oğlu Ümeyye b. Halef el-Cumahi ile Ubey b. Halef el-Cumahî, Enes b. Mi'yer b. Levhan b. Sa'd, Huzâa'dan Hâris b. Tulâtıla ve Sakif oğullarından Adiy b. Hamrâ es Sekafî Bkz. İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, çev. M. Salih Arı, İstanbul, 2004, Çıra Yay, Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, çev. M. Ali Sarı, İstanbul, 2004, s. 78-80
243 Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 118.
244 İnsan kelimesi Kur'an'da yirmi beş farklı anlama gelmektedir. Bunlardan Velid b. Muğire, Gurd b. Abdullah Ebu Bekr b. Kilab, Ebu Cehil b. Hişâm, Nadr b. Hâris, Budeyl b. Verkâ, Amr b. Rebîa b. Abduluzza el-Huzâî, Ahnes b. Şerik es-Sekafî, Esved b. Abdulesed Mahzumî, Kelde b. Useyd el-Cumahî (lakabı Ebu'l-Eşyedeyn), Ukbe b. Ebu Muayt, İbn Ebi Amr b. Ümeyye, Utbe b. Ebi Leheb, Adiy b. Rebîa, Utbe b. Rebîa, Ümeyye b. Halef el-Cumahî, Ubey b. Halef Cumahî, Hâris b. Amr Benî Nevfel ve Ebû Leheb muhalifler grubundan olanlardandır. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Nüzhe*, s. 176-183.
245 Muktesimun "peygamberlerini ortadan kaldırmak üzere bir araya gelip iş birliği yapanlar" (Hicr, 15/90.) Ayetteki "mugtesimin" olarak tanımlanlar Kureyşten on yedi kişidir. Abduşşems'ten Hanzala b. Ebî Süfyan, (İbn Hişam'da Ebû Süfyan b. Harb şeklinde geçmektedir.) Utbe, Şeybe, Mahzum'dan, Ebu Cehil, el-Âs(Ebu Cehil'in kardeşi), Ebu Gays İbnu'l-Velid, Gays b. Fâkih, Zuheyr b. Ebî Ümeyye, Esved b. Abdulesed, Sayfî b. es-Sêib, Abduddâr'dan, Nadr b. Hâris, Esed b. Abduluzza'dan Ebu'l-Bahterî, Zemate b. Esved, Sehm'den Nubeyh b. Haccac ve Münebbih b. Haccac, Cumah'tan Ümeyye b. Halef, Ebû Mahzere'nin kardeşi Evs b. Mi'yar'dır. Hz. Peygamber İslam'ı, Kur'an'ı, kendisini karalamak isteyen bu kişilerin sözlerine cevap vermeleri, doğruları söylemeleri için birer sahabi görevlendirmiştir.
Mustehziun "Hz. Peygamber'le alay edenler" (Hicr, 15/95.) ise Esved b. Abdi Yeğus b. Vehb, Esved b. İbnu'l-Muttalib b. Esed, Velid b. Muğire, Âs b. Vâil ve Hâris b. Tulatıla el-Huzâî'den oluşan beş kişidir. Bkz. *İbn İshak*, *es-Sîret*, s. 254. Mahzûm oğullarından Gays b. Fâkih Ebu Cehil'e her konuda yardım eden ve Hz. Peygamber'e en çok eziyet edenlerdendi. Bedir'de Hamza tarafından öldürülmüştür. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 138. Münebbih ve Nubeyh b. Haccac'ın düşmanlıklarıyla ilgili olarak bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 144, 145. Hâris b. Tulatıla hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 154, 155.

İslam Davetinin Muhalifleri, Kabileleri, Grupları ve Geçtikleri Kaynaklar

Kabileler ve Grupları	Geçtikleri Kaynaklar		
Ebû Cehil'n kabilesi Mahzum (Ahlâf)	Mukâtil	Vasît	Keşşâf
Ubey b. Halef'in kabilesi Cumah (Ahlâf)	Mukâtil	Vasît	Keşşâf
Âs b. Vâil'in kabilesi Sehm (Ahlâf)	Mukâtil	Vasît	Keşşâf
Nadr b. Hâris'in kabilesi Abduddâr (Ahlâf)	Mukâtil	Vasît	Keşşâf
Hz. Ömer'in kabilesi Adiy (Ahlâf)	-	-	-
Ebû Sûfyan'ın kabilesi Abdumenaf'tan Abduşşems (Mutayyebûn)	Mukâtil	Vasît	Keşşâf
Hz. Peygamber'in/Ebu Leheb'in kabilesi Abdumenaf'tan Hâşim (Mutayyebûn)	Mukâtil	Vasît	Keşşâf
Devamlı Hâşim oğullarıyla birlikte Hz. Peygamber'i koruyan Abdumenaf'tan Muttalib (Mutayyebûn)	-	-	-
Mut'im b. Adiy kabilesi Abdumenaf'tan Nevfel (Mutayyebûn)	Mukâtil	-	-
Ebu'l-Bahteri ve Hz. Hatice'nin kabilesi Esed (Mutayyebûn)	Mukâtil	Vasît	-
Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin kabilesi Zühre (Mutayyebûn)	Mukâtil	-	-
Hz. Ebu Bekr'in kabilesi Teym (Mutayyebûn)	-	-	-
Benû Hâris b. Fihr (Mutayyebûn)	-	-	-
Âmir b. Luey (Tarafsız)	Mukâtil	Vasît	-
Muhârib b. Fihr (Tarafsız)	Mukâtil	-	-
Ahnes b. Şerik'in kabilesi Taifli Sakif	Mukâtil	-	Keşşâf
Huzâa	Mukâtil	-	Keşşâf

Dâru'n-Nedve'de görev alan ancak Kureyş'ten olmayan Temim, Advan ve Kinâne kabilelerinin de hiç isimleri geçmemektedir. Bunun sebebi Kureyş'ten olmamaları ve asabiyetin de etkisiyle İslam davetinin Kureyşin iç meselesi gibi anlaşılmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca sadece *Keşşâf*'ta Rebia ve bu üç kabilenin bağlı olduğu Mudar kabilesinin isimlerinin birer defa geçmesi de bu düşüncemizi desteklemektedir.

Bu tabloya göre Ahlâf grubundan Mahzum, Sehm, Cumah, Adiy ve Abduddâr oğulları, Mutayyebûn grubundan Abduşşems ve Hâşim oğulları ile Kureyşli olmayan Sakif ve Huzâa kabileleri öne çıkmaktadır.

Ahlâf grubundan Hz. Ömer'in kabilesi Adiy oğulları, Mutayyebûn grubundan Hz. Ebu Bekr'in kabilesi Teym, daima Hz. Peygamber'in kabilesi Hâşim oğullarıyla birlikte hareket eden Muttalib ve Benî Hâris b. Fihr oğulları incelediğimiz üç eserde de geçmemekte, Hz. Peygamber'in annesinin kabilesi Zühre, Mut'im b. Adiy'in Nevfel oğulları ve Muhârib b. Fihr oğulları sadece Mukâtilin eserinde, Sakif ve Huzâa kabileleri Mukâtil ve Zemahşerî'nin eserlerinde, Esed oğulları ise Mukâtil'in ve Vâhidî'nin eserlerinde geçmektedir.

Bütün bu elde ettiğimiz sonuçlara göre İslam davetinin özellikle sert, amansız muhaliflerinin çoğunluğu genel olarak Ahlâf grubuna bağlı kabileler olan Mahzum, Cumah, Sehm, Abduddâr ve bunlarla işbirliği yapan Sakif kabilesine mensup olan Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Ümeyye b. Halef, Ebu'l-Eşdeyn Cumahi, Ubey b. Halef, Âs b. Vâil, Hâris b. Gays es-Sehmî, İbnu'z-Zeb'ari es-Sehmi, Münebbih b. Haccac, Nubeyh b. Haccac, Nadr b. Haris, Urve b. Mes'ud es-Sekafi, Ahnes b. Şerik gibi şahıslar ile Mutayyebûn grubuna bağlı kabilelerden Hâşim, Esed ve Nevfel oğullarından Ebu Leheb, Ukbe b. Ebî Muayt, Esved b. Muttalib b. Esed ve ayrıca Huzâa'dan Hâris b. Tuâtila el-Huzâî gibi şahıslardan oluşmaktadır.

Bu listelerde Mutayyebûn grubuna bağlı Abduşşems oğullarından Utbe b. Rebîa, Mekke'nin kıyâde (komutanlık) görevini yürüten Ebû Süfyan, Şeybe b. Rebia, Nevfel oğullarından Mut'im b. Adiy b. Nevfel ve Esed oğullarından İbnul-Bahterî b. Hişam da öne çıkan isimlerdendir.

Mukâtil'de Nevfel oğullarından kabilenin reisi Mut'im b. Adiy b. Nevfel, Esed oğullarından ise yine kabilenin ileri gelenlerinden İbnul-Bahterî b. Hişam öne çıkmaktadır. Ancak bunların isimlerinin geçtiği yerler Ebu Cehil, Velid b. Muğire ve Nadr b. Hâris gibi haklarında sert üslupla ayetlerin gel-

mesi şeklinde değil, Ebu Talib'e toplu olarak gidilmesi veya Dâru'n-Nedve'de Kureyş'in liderlerinin genel olarak bir araya geldikleri toplantılar gibi ortamlardır. Bu toplantılarda Hz. Peygamber ve mü'minlere yönelik alınan olumsuz kararlarda en fazla konuşan ve liderleri yönlendirenler ise Ebu Cehil ve ekibidir. Bu yönüyle Esed ve Nevfel oğulları gibi kabileler ya güçlerinin azlığından veya Mekke'deki çıkarlarını düşünerek muhaliflerin içinde ve toplantılarında daha çok pasif katılımcı olarak bulunmuşlardır denilebilir.

Bütün bu listelerde hem sayısal hem de orantısal açıdan kahir ekseriyetini Ahlâf grubunu oluşturan kabilelere mensup kişilerin ve bunların yakın dostları olan Sakif kabilesinin üyelerinin oluşturması dikkatimizi çekmektedir. Bunun en önemli sebebi Ebu Cehil'in de daha önce naklettiğimiz sözlerinden de anlaşıldığı gibi İslam öncesinden beri Abdumenaf oğullarıyla olan çekişmeleri, rekabetleridir. İslam davetinin ortaya çıkıp güçlenmesi mevcut rekabetin güçlü bir şekilde gündeme yerleşmesine sebep olmuştur. Bu liderler için şirkin ve putların yok olması, şirk sayesinde yaptıkları ticaretin, elde ettikleri ayrıcalıkların ve siyasi gücün en azından zayıflaması, özelde Haşim oğullarının genelde de Abdumenaf'ı oluşturan kabilelerin güçlenmesi anlamına gelmekteydi. Bu ise yüzyıllardır süre gelen asabiyet anlayışıyla şekillenen zihniyete ve var ola gelen rekabete tamamen zıt bir durum teşkil etmekteydi. Sakif kabilesinden şahısların olması ise Mekke ile Taif arasında rekabetin olmasına rağmen, sıkı dini, ticari, siyasi ve akrabalık ilişkilerinden dolayı Mekke'yi etkileyen her olayın Taiflileri de etkileyecek olması, Lat putundan[246] dolayı şirkin önemli bir merkezi ve Sakifli Ümeyye b. Salt'ın peygamberlik beklentisi içerisinde olması gibi pek çok nedenden kaynaklanmaktadır.[247]

Ayrıca bu gruptakilerin geneli Kureyş'in Dehrî/Zındık kitlesini de oluşturdukları için İslam davetine muhalefet ve

246 İbnu'l-Kelbi, *Kitâbu'l-Asnam*, s. 16, 17.
247 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 483-505; Aycan, İrfan, "Sakif Kabilesine ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXIV, s. 209-235.

düşmanlıklarının şirk inancı dışında dinî, fikrî bir boyutu da bulunmaktaydı. Ancak onlar bu konudaki fikirlerini, kimliklerini zaman zaman açığa vurmakla birlikte var olan toplumsal nüfuzlarını da kullanarak halkı da yanlarına alabilmek için muhalefetlerini halkın genel kabulleri olan şirk, atalar dini gibi konular üzerinden onlardanmış gibi gözükerek bir anlamda Firavn'un Hz. Musa'ya hakkında söylediği gibi halka: "Bu Muhammed dininizi değiştirmek ve başkan olmak istiyor." şeklinde karalama kampanyasıyla işlerini yürütmeye çalışmışlardı. Bu anlamda Ebu Cehil'e "Mekke'nin firavun'u" denmesi,[248] Nadr b. Haris'e "Mekke'nin şeytanlarındandı" denmesi de çok anlamlı ve anlaşılır olmaktadır. Bunlar halka masumlıklı yollarla yaklaşarak onlarla İslam arasında bir sed oluşturmaktaydılar. Bundan dolayı Kur'an muhalefetin sertleşmeye başladığı andan itibaren bunlara karşı sert bir üslupla birlikte isimlerini vermeden kâfir,[249] zalim, fasık, mücrim, azgın, yalancı, şeytan, nankör gibi sıfatlar kullanarak, "Allah'ın düşmanları" olarak niteleyerek onları cehennem azabıyla müjdelemiştir. Ayrıca hesap gününü tasvir eden sahnelerde bu müstekbirler ile imandan alıkoydukları mustazaflar arasındaki çekişmeleri anlatarak hem bunların hem de kandırdıkları halkın ders almaları amaçlanmıştır.

Muhaliflerden bir kısmı ise orta dereceli bir muhalefet sergilemekteydiler. Usulüne uygun bir şekilde tartışmaya ve normal bir şekilde delil getirmeye yanaşmaktaydılar. Anlaşıldığı kadarıyla bu tip insanların inkâra düşmeleri ya gafletten, asabiyetten, utanmadan, düşman korkusundan, ya da menfatlerini yitirme gibi endişelerden kaynaklanmaktaydı. Bunlar orta bir yolu bulmaya çalıştıkları için ayetlerde ve Hz. Peygamber'in davranışlarında bunlara karşı yumuşak bir metot izlenmiştir.[250]

248 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 182.
249 Kur'an'daki "ellezine keferu" (o inkâr edenler) tabirinin liderleri kast ettiği açıktır. Çünkü onlar propaganda, yaygara ve engelleme çabası içinde bu ifadeden sonra gelen sözü söylüyorlardı. (Bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 175.)
250 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 202; 226.

Mutayyebûn grubuna bağlı kabilelerden de muhalifler bulunmaktaydı. Ancak bu şahısların muhalefet oranları, şekilleri ve her kabileden sadece birkaç kişinin isminin geçmesi muhalefetin tüm kabile fertlerinden ziyade belli şahıslar ekseninde toplandığını göstermektedir ve bunları genel olarak orta dereceli muhalifler olarak nitelendirebiliriz. Hâşim ve Muttalib oğullarına karşı yapılan boykotun kaldırılmasında öncülük yapan Hişâm b. Amr b. Rebia, Ebu'l-Bahterî b. Hişam, Zem'a b. Esved b. Muttalib b. Esed, Mut'im b. Adiy ve Züheyr b. Ebi Ümeyye b. el-Muğira Mahzumî de bu grupta değerlendirilebilir. Daha önce de kaydettiğimiz gibi Hz. Peygamber bu tavırlarından dolayı onlara vefalı davranarak Bedir savaşında sahabilere "Beni Haşim'den ve başkalarından bazıları savaşa zorla çıkarıldılar. Onlarla savaşmanıza gerek yok. Abbas b. Abdulmuttalib'i ve Ebu'l-Bahterî'yi öldürmeyin" buyurmuştu. Ebu'l-Bahterî Hz. Peygamber'i Mekke'de en çok savunandı ve Hz. Peygamber'i rahatsız edecek hiçbir şey yapmamıştı. Boykot kararlarının yazılı olduğu sahifenin yok edilmesinde de etkin olanlardandı.[251] Aynı şekilde Mut'im b. Adiy hakkında da vefalı davranarak o vefat ettiğinde Hz. Peygamber'in şâiri Hassan b. Sabit onun için bir mersiye söylemiş ve Hz. Peygamber: "Eğer o hayatta olsaydı onun hatırına şu Bedir esirlerinin hepsini serbest bırakırdım." buyurmuştu.[252] Ayrıca ikinci akabe biatını haber alan müşrikler Ensar'dan Sa'd b. Ubade'yi yakaladıklarında dövmüşler ve Suheyl b. Amr da ona tokat vurmuştu. Ona acıyan Ebu'l-Bahterî "Senin hiç Mekkeli civar ve ahid yaptığın yok mu? Onu söylede kurtul" demiş ve Sa'd b. Ubade, Mut'im b. Adiy'le olan civâr anlaşmasını söylediğinde bunu haber alan Mut'im b. Adiy gelerek onu kurtarmıştı.[253]

Bu çizgide yer alanlar genel olarak Mutayyebûn grubuna bağlı kişilerdir. Bu gruptan sadece Ebu Leheb, oğlu Uteybe,

251 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 628-630.
252 Abdurrezak, *el-Musannef*, V, 209; Buhari, *Sahih*, "Farzu'l-Humus", 16; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 342-344.
253 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 449, 450.

Ukbe b. Ebî Muayt, Esved b. Abduyağus baskıcı, sert muhalifler içinde yer almaktadırlar.[254]

Abduşşems oğullarından ağırbaşlı bir kişi olarak tanınan ve Hz. Peygamber'le görüştükten sonra: "Onu kendi haline bırakın, onunla uğraşmayın." diyen Utbe b. Rebia,[255] Şeybe b. Rebia ve Ebû Süfyan da Hz. Peygamber'e düşmanlık yaptılar; ancak onlar düşmanlıkta öne çıkıp, aşırı gitmediler. Kureyşin geneli gibiydiler.[256] Bunlar her ne kadar muhalif tarafta yer alsalar da tespit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber ve inananlara işkence edenler listelerinde yer almamaktadırlar.

Abduşşems (Ümeyye oğulları) İslam davetinin karşı muhalif tavır almaları Hâşim oğullarıyla aralarındaki rekabet, tevhidin yerleşmesi durumunda ticari ve siyasi imtiyazlarına zarar geleceği korkusu, Hâşim oğullarının zayıflamış olması, İslam davetinden dolayı Mekke'de meydana gelen karışıklığın menfeatlerine ters düşmesi[257] ve Mekke'nin genelinin muhalif olduğu bir durumda genel kitle ile birlikte olmanın kendilerince daha faydalı olacağını düşünmüş olmaları gibi sebeplere dayanıyor olabilir. Mekke döneminde Ebu Talib ve Hz. Peygamber'le yapılan görüşmelere, pazarlıklara, tartışmalara Ebû Süfyan, Utbe b. Rebia ve Şeybe b. Rebia da katılmışlar ancak çok sert bir tavır içinde olmamışlardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu toplantılarda Ahlâf grubu etkin olmuş, bunlar da alınan kararlardan en azından bir kısmına taraftar

254 Leheb'in Hz. Peygamber'e karşı sert olasının sebebi ve genel anlamda muhalif liderlerin psikolojileriyle ilgili olarak bkz. Hamidullah, Muhammed, "Hz. Peygamber'in Büyük Düşmanlarının Psikolojisi," çev. İsmail Yakıt, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum, 1986, s. 211-218.

255 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 293, 294; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 155-160.

256 İbn Sa'd, *Tabakat*, I, 170, 171.

257 Ebû Süfyan ile Hz. Peygamber arasındaki ilişkilerle ilgili olarak bkz. Polat, Mizrap, "Hz. Muhammed'in Kabile Reislerini İslam'a Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Süfyan b. Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LIX (2008), Sayı: 11, s. 185-196; Apak, Âdem, "Mekke Döneminde Benî Ümeyye'nin İslam'a Karşı Tutumu," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 6, 1994, s. 277-296.

olmasalar da işlerine geldiği veya genel kitleden ayrı düşmemek için onları desteklemişlerdi.

Abduşşems oğullarından Said b. Âsi (Ebu Uhayha) davetin ilk yıllarında "Muhammedi bırakın, onu hedef almayın. Şayet söylediği doğru ise onun şerefi Kureyşin diğer kollarına değil, bize ait olur. Yalan söylüyorsa, bizim dışımızdaki Kureyş mensupları onun hakkından gelir ve Muhammed semadan konuşuyor." demekteydi. Ancak daha sonraları Nadr b. Hâris'in kışkırtmasıyla daha sert bir tavır takınmıştır.[258]

Ebû Süfyan'ın Bedir savaşına sebep olan kafileyi mü'minlere yakalatmadan Mekke'ye yaklaştığında müşrik ordusuna, savaşmayıp geri dönün diye haber yollaması, Ebu Cehil'in bunu reddetmesi, Hâkim b. Hizam'ın konuşmasıyla onunla ortak hareket eden Utbe b. Rebîa'nın Bedir'de müşrikleri savaştan vazgeçirmeye çalışarak, bunun hayırlı bir durum olmadığına dair konuşma yapması, Ebu Cehil'in şiddetli savaş taraftarı olması[259] da Abduşşemsin genel olarak sertlik yanlısı olmadığını, asıl Ebu Cehil'in sertlik yanlısı olduğunu göstermektedir. Aslında hem Mekke döneminde ortaya çıkan kamplaşma hem de daha sonra yapılan savaşlar sonuçta kardeşler, akrabalar arasında yapıldığı için asabiyet ve akrabalığın çok önemli kabul edildiği Arap toplumunda genel kitle tarafından çok da hoş karşılanmamış olmalıdır.

Ebû Süfyan, Ahnes b. Şerik ve Ebu Cehil, Hz. Peygamber'in geceleyin Kur'an okumasını dinlemek için birbirlerinden habersiz ve gizlice gitmişlerdi. Birbirlerini fark ettiklerinde kendilerini kınayarak: "Artık bir daha böyle bir şey yapmayalım, eğer insanlar bizi bu halde görürlerse şüpheye düşerler" derlerdi. Ahnes b. Şerik daha sonra iki arkadaşına Kur'an hakkında ne düşündüklerini sorduğunda Ebû Süfyan "Hem bildik ve ne kastedildiğini tanıdık şeyler duydum, hem de ne anlamını ve kast ettiklerini bilmediğim şeyler duydum" diye cevap verirken aynı soruya Ebu Cehil asabiyetten dola-

258 Belâzurî, el-Ensâb, I, 141 geniş bilgi için bkz. Çalışkan İbrahim, s. 108-112.
259 İbn Hişam, es-Sîret, I, 618; 622.

yı inkâr ettiğini ve kesinlikle Hz. Peygamber'e inanmayacağını söylemişti.[260] Naklettiğimiz bu bilgiler Ebû Süfyan ile Ebu Cehil'in İslam davetine karşı tutumlarının farklılığını yansıtmaktadır.

Mahzum oğulları ile Abduşşems oğulları Hâşim oğullarına (İslam davetini korudukları için) karşı ortak bir muhalefet cephesi oluşturmuş olsalar da kendi aralarında rakiplerinin çıkarına bile olsa, iç muhalefet ilişkilerine mahkûmdular.[261]

Abduşşems oğullarının İslam davetine muhalefetin başına geçmesi Bedir savaşında özellikle Mahzum, Cumah, Sehm ve Abduddâr oğullarının liderlerinin öldürülmesiyle boşalan liderliğe oturmalarıyla gerçekleşmiş ve komutanlık görevi de kendilerinde (Ebû Süfyan'da) olduğu için daha sonraki tüm savaşlarda en ön safta olmuşlardır.

Hz. Ömer'in iman etmesiyle ilgili olarak nakledilen diğer bir rivayette Ömer Hz. Peygamber'i öldürmek için giderken yolda karşılaştığı Nuaym'ın Hâşim ve Zühre oğullarını hatırlatarak kendine ve Adiy oğullarına zarar gelebilir diye uyarması Zühre oğullarının genel tavır olarak muhalif olmadıklarını düşündürmektedir.[262]

Mekke'de Hz. Peygamber'e, inananlara ve İslam davetine karşı düşmanlıklarında öfkeli ve azılı olmayan, işkence ve komplolara karışmayan, yardımcı olmayan bir grup vardı. Bunlar ölçülü, tarafsız ve iyiliksever bir tutum sergileyen[263] sadece Ebu Talib değil, onun gibi davranan ve Hz. Peygamber'in sevdiği, davet ettiği, başkaları da vardı.[264] Bunlar müşrik olmakla birlikte Hz. Peygamber'i seven, aynı kabileden veya akraba kabilelerden olup yapılan baskı ve işkenceden rahatsız olan insanlardı. Bunlar özellikle Hâşim ve

260 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 160-163. Ebû Süfyan'ın muhalefetinin sert olmadığıyla ilgili olarak bkz. İbn Sa'd, et-Tabakât, I, 201; Belâzurî, el-Ensâb, I, 124; Çalışkan, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)*, 122-125.
261 Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, s. 170.
262 İbn İshak, *es-Sîret*, s. 160.
263 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 227.
264 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 229, 230.

Muttalib oğullarıdır. Ayrıca kaynaklarda muhalifler arasında herhangi bir ferdi bulunmayan Hz. Ebu Bekr'in kabilesi ve Mutayyebûn grubunun üyesi Teym ve Ömer'in kabilesi ve Ahlâf grubunun üyesi Adiy oğulları da bu gruba girebilirler. Ancak bu durum onların hiç muhalefet etmedikleri anlamına gelmemektedir. Bunların muhalif olarak öne çıkmamaların-dan kabile içinde oldukça etkin bir konumda bulunan Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'in iman etmelerinin de büyük oranda etkisi olmuş olabilir.

Sonuç olarak Mutayyebûn grubuna bağlı kabilelerden Haşim oğullarından Ebu Leheb, Abduşşems oğullarından Ukbe b. Ebî Muayt dışında sert muhalefet, düşmanlık yapanların olduğunu söylemek pek de mümkün görünmemektedir.

İslam davetinin muhalifleri "Küffar-ı Mekke" olarak tanımlanan ve Ahnes b. Şerik dışında hepsi Kureyşli olan Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Münebbih b. Haccac, Nubeyh b. Haccac, Âs b. Vâil, Ubey b. Halef, Ukbe b. Ebî Muayt, Abdullah b. Ebi Ümeyye, Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Ebu'l-Bahterî b. Hişam b. Esed, Hâris b. Âmir b. Nevfel, Mahrame b. Nevfel, Hişam b. Amr b. Rebia, Ebû Süfyan b. Harb, Sehl (Suheyl) b. Amr, Umeyr b. Vehb b. Halef, Hâris b. Gays, Adî b. Gays, Âmir b. Halid el-Cumahî, Nadr b. Haris, Zem'a b. Esved, Mut'im b. Adiy, Gurad b. Abdu Amr b. Nevfel, Ahnes b. Şerik, Huveytıb b. Abdulluzza, Ümeyye b. Halef'ten oluşan yirmi yedi kişi[265] ve Ebu Leheb'ten oluşmaktadır. Bu muhaliflerin Ahnes b. Şerik dışında hepsinin Kureyş'li olması Mekke döneminde İslam davetinin genel olarak Kureyşin iç meselesi olması ve asabiyetle açıklanabilir.

Kur'an'ı sadece metin olarak, siyeri de yüzeysel olarak okuduğumuzda Mekkeli tüm müşriklerin İslam davetine karşı amansız bir düşmanlık yaptıkları, tüm mü'minlere işkence ettikleri düşünülebilmektedir. Ancak daha ciddi ve derinlikli okumalar yapıldığında durumun hiç de böyle olmadığı, özellikle şiddet taraftarı olan muhaliflerin çoğunluğunun genelde

265 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 336.

Abdumenaf'ın, özelde Hâşim oğullarının geleneksel rakiplerini, muhaliflerini oluşturan Ahlâf grubundan oldukları, işkenceye uğrayanların da özellikle güçsüz mü'minler oldukları anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Çalışmamızın bu bölümünde İslam davetini ve muhaliflerini ele aldık. Buna göre kendisine vahiy gelmeden önce Hanifliğe nisbet edilen bilgiler ve kendi kavrayışı çerçevesinde bir din ve ibadet anlayışına sahip olan Hz. Peygamber bu çerçevede dinî bir hayat yaşıyor ve zihninde oluşan sorulara cevap arıyordu. Hira'da itikâfta olduğu bir gece Cebrail'in Alak suresinin ilk beş ayetini kendisine vahyetmesiyle peygamberlik görevi başlamış oldu.

Peygamberliğe alışma sürecinden sonra insanları ilahî mesajlara imana davet etti. İlk mesajlar şirki, ilahlaştırılan varlıkları, atalar dinini doğrudan eleştirmediği ve Hz. Peygamber de toplumda "emin" olarak tanınan, sevgi ve saygı duyulan bir şahıs olduğu için daveti özellikle gençler tarafından olumlu bir karşılık gördü. Şirkle ilgili ayetler nazil olmaya ve iman edenler artmaya başladıkça özellikle Hz. Peygamber'in kabilesinin geleneksel muhaliflerinden ve Kureyşin yönetici sınıfından tepkiler gelmeye ve muhalif bir cephe oluşmaya başladı.

Kureyşin yönetici sınıfından bazıları şirke olan bağlılıklarından, bazıları da dehrî/zındık olmalarından, daha çok da şirkin, putların yok olmasıyla var olan imtiyazlarının, imkânlarının tehlikeye girmesinden, kibirlerine yedirememelerinden ve özellikle Ahlâf grubunu oluşturan kabileler Abdumenaf'la olan tarihî rekabet ve düşmanlıklarından dolayı iman etmediler.

Bütün toplumsal hayat kabilecilik üzerine kurulu olduğu ve Hz. Peygamber'i de amcası ve Hâşim oğullarının lideri olan Ebu Talib koruduğu için müşrik liderler yeğenini susturmasını, korumamasını; ilerleyen görüşmelerde de kendilerine tes-

lim etmesini istediler. Bu görüşmelerden bir sonuç alamayınca Hz. Peygamber'i ve Ebu Talib'i tehdit etmeye, iman edenlere de baskı uygulamaya, en sonunda da işkence etmeye başladılar. Bu dönemde de asabiyetten dolayı herkes kendi kabilesindeki mü'minlere baskı ve işkence uyguladı. Kabilenin ve iman eden ferdin güç ve nüfuzu bu konuda da belirleyici olduğu için özellikle köle ve mevâli sınıfından olan mü'minlere fiziksel işkence uygulandı. Bu işkencelerden dolayı şehit olanlar, zorla dinlerinden dönenler ve işkenceye sabredenler oldu.

Bu baskı ortamı tahammül edilemez duruma gelindiğinde Habeşistan'a hicret izni verildi. Habeşistan'a farklı kabilelerden mü'minler hicret etmekle birlikte özellikle İslam davetine sert muhalefet eden kabilelerden hür mü'minler hicret ettiler. Kölelerin hicret etmesi, efendisinden, kölelikten kaçması olarak kabul edileceği için örfen mümkün değildi. Müşrik liderler iman edenlerin sayısının artmasını engelleyemedikleri ve Haşim ve Muttalib oğulları Hz. Peygamber'i teslim etmeyi kabul etmeye yanaşmadıkları için bu iki kabileye karşı üç yıl boykot uygulandı. Normalde muhaliflerin içinde yer almakla birlikte Mutayyebûn grubundan olan Mut'im b. Adiy ve Ebu'l-Bahterî gibi bazı liderlerin öncülüğünde bir grubun itirazıyla boykot kaldırıldı. Hemen o dönmelerde Hz. Peygamber'i himâye eden Ebu Talib'in vefatı sonrasında kabilenin yeni lideri Ebu Leheb'in Hz. Peygamber'i kabile himâyesinin dışında bırakmasıyla birlikte Mekke Hz. Peygamber için yaşanamaz bir hale geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber iman edip kendisini himâye ederler ümidiyle bölgenin ikinci önemli şehri Taif'e gitti ancak hiç beklemediği bir tepkiyle karşılaştı ve Mekke'ye dönmek zorunda kaldı. Ancak kabilesinin himâyesi olmadığı için Mekke'ye ancak bir müşrik olan Mut'im b. Adiy'in himâyesinde girebildi ve kendisine yapılan bu iyiliği hiçbir zaman unutmadı ve o öldüğünde: "Eğer o isteseydi onun hatırına tüm Bedir esirlerini serbest bırakırdım." buyurdu.

Mekke'deki muhalif liderler insanlarla İslam daveti arasında set oluşturunca Hz. Peygamber çevre kabilelerden Hac ve ticaret için Mekke bölgesine gelen kabilelere yönelerek onları

iman etmeye ve kendisini himâye etmeye davet etti. Ancak kabileler Hz. Peygamber sonrası liderliğin kendilerine geçmesi isteklerine olumlu cevap almayınca iman etmediler. Bu süreçte Evs ve Hazreç kabilelerinden bazıları iman ettiler, Akabe biatları sonrasında Medine'ye hicrete izin verilince önce mü'minler en sonda da Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekr olmak üzere Medine'ye hicret ettiler.

Mekke'nin bu zor şartlarında Hz. Peygamber ve mü'minler çok farklı sıkıntılar yaşadılar. Ancak bütün bunlar kabile içi ve kabileler arası dengeler gözetilerek yaşandı. Örneğin müşrik liderler Hz. Peygamber'e çok kızmalarına rağmen kabileler arası dengeden dolayı ona suikast düzenleyemediler. Ancak Hz. Peygamber'in şahsına karşı özellikle Ebu Talib'in vefatından sonra hakaretlerde ve bazı fiziki müdahalelerde bulundular. Hz. Peygamber'e baskı uygulayanların başında amcası Ebu Leheb, Abduşşems'ten Ukbe b. Ebî Muayt, Mahzum'dan Ebu Cehil ve Velid b. Muğire gibileri gelmekteydi. Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'e kabile içi baskı yapılamazken, daha zayıf durumda olanlara farklı baskılar yapıldı. Bu zor şartlarda genelde mü'minlerin kendi aralarındaki kararları veya bireylerin Hz. Peygamber'i ikna etmeleriyle Kâbe'nin yanında müşrik liderlere Kur'an okuma, hakikatleri yüksek sesle gündeme getirme çabaları gerçekleşti ve müşriklerle mü'minler arasında bazı kavgalar oldu. Bazı mü'minlerin müşrik liderleri öldürme teklifleri kabul edilmedi ve mü'minlere müşrikleri affetme, çatışmaya girmeme ve sabır emredildi ve onların kalplerini rahatlatıp, moral aşılayan kıssaları içeren sureler vahyedildi.

Bu baskı ortamında Hz. Peygamber ve mü'minler henüz ayrı bir toplumsal yapı, güç oluşturamadıkları için Hz. Peygamber işkence ve baskıya uğrayan mü'minleri savunamadı. Onlara Allah'ın has kulları, velileri olduklarını, sabretmeleri gerektiğini ve kendilerine cennetin vad edildiğini söyledi. Buna ek olarak toplumsal örfte olan muâhat anlaşmasını iman kardeşliği üzerinden ve dayanışma amaçlı olarak gerçekleştirdi. Hz. Ebu Bekr iman kardeşliği sorumluluğuyla işkence edilen Bilal, Habbab gibi bazı köleleri satın alarak azad etti.

Kur'an-ı Kerim yaşanan olaylar üzerine mü'minlerin ve muhaliflerin güçleri, imkânları ve gözetilen hedefler dikkate alınarak tedricen ve olayların yaşanması esnasında sıcağı sıcağına nazil olduğu için İslam davetine karşı sertleşen muhalefete uygun bir üslupta onların zalim, kâfir, facir, yalancı, azgın ve Allah'ın düşmanları olduklarını, güçlerine güvenmemeleri gerektiğini, helak olan toplumlardan ders almazlarsa kendilerinin sonlarının da helak ve cehennem olacağını haber veren ayetler inzal edildi. Kur'an'ın doğrudan muhatapları olan mü'min ve müşrikler kısacası Mekke halkı bu ayetlerin kimleri kastettiğini doğru olarak anladı. Ancak sonraki tarihlerde yaşayan dolaylı ve modern muhataplar için ayetlerde şahıs ve kabile isimlerinin zikredilmemesi bir anlama sorununa dönüştü.

Mekke'de vahyedilen ayetlerde müşriklerle sosyal velâyetin, ilişkilerin koparılmaması hem hikmetli hem de pek mümkün olmadığı için yasaklanmadı. Bundan dolayı Habeşistan'dan geri dönen zor durumda kalan mü'minler müşriklerin himâyesinden faydalandılar.

Mekke'de kamu güvenliği kabileler tarafından sağlanmakta idi. Hz. Muhammed bu sistemin süregelen etkisi sayesinde güçlü muhalefete rağmen Mekke'de yaşamaya ve çağrısını sürdürmeye devam edebildi. Bu dönemin genel özelliğine bakıldığında Müslümanların bir meşrûiyet sorunu yaşadıkları görülmektedir. Bu sorun kardeşlik anlaşması ve kabilelerin himâye kurumları değerlendirilerek aşıldı. Mekke'de güvenlik sorunu yaşayan dar bir grubun dışında, her yönüyle bağımsız ve güvenlik içinde yaşayan bir toplumun oluşması genel kanaate göre Akabe biatları ile başlamış, Medine'ye hicret sonrasında önce Müslümanlar (Muhacir ve Ensar) arasında sonra da Yahudileri de kapsayan Medine sözleşmesi ile tamamlanmıştır.

Dinler belli bir sosyo-kültürel yapı ve sosyal grup içerisinde doğarlar. Her ne kadar tarihüstü kutsal bir takım mesajları içerseler de onlar, bu dünyada bir topluluk ya da dinsel bir sosyal grup içerisinde ortaya çıkar ve hayatiyetlerini devam ettirirler. Dinlerin ortaya çıkıp güçlenmesinde yerel, gelenek-

sel etkilerden bahsetmek dinsel etkilerin göz ardı edildiği anlamına gelmemelidir.[266] Kur'an ilahî bir kitap olmakla birlikte dini yaşayacak olanlar insanlar olduğu, Allah Teâlâ hakim olduğu ve kimseye gücünün üzerinde sorumluluk yüklemeyeceği için[267] ayetler mü'minlerin güç ve imkânları nisbetinde ancak şartlara teslim olmadan diğer ifadeyle realite dikkate alınmakla birlikte ideal olan durum hedeflenerek tedricen inzal edilmiştir.

Mekke'de yaşanan on üç yıllık dönem içerisinde İslam davetine karşı bir muhalefet cephesi oluştu. Yüzeysel olarak bakıldığında tüm müşriklerin bu muhalefet cephesine katıldıkları mü'minlere karşı sert bir tavır aldıkları zannedilmektedir. Ancak ilk dönem siret kaynakları, tefsir kitaplarındaki ayetlerin sebeb-i nüzul rivayetlerine, ayetlerin kimleri muhatap aldığına bakılarak isim listeleri oluşturulup, bu listelerde kabilelere ve var olan siyasi gruplara göre tasnif edildiğinde farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde yaptığımız çalışmalar sonucunda ulaşabildiğimiz sonuçlara göre İslam davetine karşı oluşan muhalefet cephesini üç gruba ayırabiliriz.

Birinci grubu sert muhalifler oluşturmaktadır. Bu grubu Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Ubey b. Halef, Ümeyye b. Halef, Âs b. Vâil, Nadr b. Hâris, Ebu'l-Eşdeyn gibi Ahlâf grubuna bağlı kabilelere ve Ahnes b. Şerik gibi Sakif kabilesine mensup olanlar oluşturmaktadır. Bunların inkârlarının ve muhalefetlerinin asıl sebebi Abdumenaf oğullarına, Mutayyebûn grubuyla tarihi rekabet içinde olmaları ve düşmanlıklarıdır. Bunlar Hz. Peygamber ve Kur'an'a karşı açıktan sert bir muhalefette bulundukları için her biri hakkında sert üslupta pek çok ayet nazil olmuştur. Ayrıca bu gruba Haşim oğullarından Ebu Leheb ve Abduşşems'ten Ukbe b. Ebî Muayt da dâhildir.[268]

İkinci grubu orta dereceli muhalifler diyebileceğimiz Nevfel oğullarından Mut'im b. Adiy, Esed oğullarından Ebu'l-Bahteri,

266 Arslan, Mustafa, "İslam'ın İlk Dönem Toplumsallaşma Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış: Kardeşleştirme Örnek Olayı," s. 252-272.
267 Mü'minun, 23/62.
268 Ukbe b. Ebî Muayt için bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I. 147, 148.

Abduşşems oğullarından Ebû Sûfyan, Utbe b. Rebia ve Şeybe b. Rebia gibi Mutayyebûn grubuna bağlı kabile mensupları oluşturmaktadır. Burada Abduşşems oğulları ön plana çıksa da bunların ilk grup kadar sert muhalifler olduklarını söylemek zor görünmektedir. Bunlar birebir Hz. Peygamber'e düşmanlık yapmaktan ziyade genel toplantılarda muhalefetin içinde yer almışlardır. Bundan dolayı da doğrudan bunları muhatap alan çok sayıda ayet nazil olmamıştır.

Özellikle Nevfel oğullarından Mut'im b. Adiy ve Esed oğullarından Ebu'l-Bahteri'nin Hz. Peygamber ve mü'minlere yardımlarını, himâyelerini ve Hz. Peygamber'in de onlara karşı vefalı davranışlarını dikkate aldığımızda bu kişilerin düşük yoğunluklu hatta pasif muhalefet sergilediklerini söylemek daha doğru görünmektedir.

Üçüncü grubu ise İslam davetini kabul etmeseler de açıktan muhalefet etmeyenler oluşturmaktadır. Hz. Ebu Bekr'in kabilesi Teym oğulları, Hz. Ömer'in kabilesi Adiy oğullarından ve Hâris b. Fihr oğullarından herhangi birinin muhalifler arasında ismi geçmemektedir. Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin kabilesi Zühre oğulları ve Muharib b. Fihr oğullarının muhalefetleri ise çok düşük bir seviyede olmuştur. Hâris b. Fihr, Adiy ve Teym oğullarından hiç kimsenin muhalifler arasında adının geçmemesi bunların muhalifler arasında sayılmasını zorlaştırmaktadır.

Hâşim ve Muttalib oğulları ise kabile üyelerinin hepsi iman etmemekle birlikte Ebu Leheb ve ailesi gibi bazı fertler haricinde İslam davetine muhalefet etmemişler, asabiyetten dolayı aktif olarak Hz. Peygamber ve İslam davetini korumuşlardır. Diğer bir ifadeyle üçüncü gruptaki kabilelerle, Haşim ve Muttalib oğullarını farklı seviyelerde ve farklı sebeplerle de olsa İslam davetinin taraftarları, destekleyenleri olarak değerlendirmek de mümkün gözükmektedir.

Bütün bunları bir arada değerlendirdiğimizde muhalefetin elebaşlarını Adiy oğulları dışındaki Ahlâf grubu kabileleri, Sakif kabilesi ve çok sert olmasalar da Abduşşems oğulları oluşturmaktadır. Bu durum ağırlıklı olarak tarihi İslam öncesi dönemlere dayanan kabilesel rekabetten, kabileler arası ittifaklardan olmakla birlikte, bunların Dâru'n-Nedve'deki siyasi ağırlıklarından, ekonomik güçlerinden, çıkar ilişkilerinden ve içlerindeki dehrî/zındık grubun düşünce yapısından kaynaklanmaktadır. Genel olarak Kur'an'ı Kerim'deki sert üsluplu ayetlerin asıl muhatapları da bunlardır. Bu yönüyle Kur'an tüm Mekke halkını değil inatla inkâr eden yönetici, zengin sınıfı düşman ve öteki ilan etmiştir.

Arap toplumunda hayat asabiyet ve ittifaklar üzerinden şekillendiği ve devam ettiği için kabilelerin hatta fertlerin İslam davetine karşı olan tutumlarında, iman edip etmemelerinde bu yapının belirleyici etkisi olmuştur.

Bütün bu bilgiler Mekkeli tüm müşrikler, kabileler İslam davetine düşmanlık yapmışlar, onu yok etmeye çalışmışlar şeklindeki anlayışın, farklı kaynaklarda yer alan bilgilerin bütüncül bir şekilde ele alınmadan genellemeci bir şekilde değerlendirme yapmanın yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Ulaştığımız sonuçlar Mekke döneminde İslam davetinin asabiyetten dolayı Mekke'nin iç sorunu şeklinde anlaşıldığını ve ilişkilerin bu çerçevede geliştiğini de açıklamaktadır.

III. BÖLÜM
DAVET SÜRECİ VE STRATEJİSİ

1. Kur'an'ın Nüzul Süreci ve Tedrîcîlik

Birinci bölümde vahyin nüzul ortamının kültürel, dinî ve siyasi yapısını inceledik. İkinci bölümde böyle bir ortamda ortaya çıkması, Allah Teâlâ tarafından murad edilen İslam davetinin başlangıcını, gelişimini, karşılaştığı tepkileri ve muhaliflerini ele aldık. Bu bölümde ise yaşanan süreçlerde Allah Teâlâ'nın Kur'an'ı olaylarla canlı bir şekilde bağlantılı ve uyumlu olarak nasıl indirdiğini, vahyin iniş süreçlerini, bu süreçleri etkileyen olayları ve bunları yaşayan ilk örnek Hz. Peygamber'i, Kur'an'da övülen sahâbe neslinin bu aşamaları nasıl yaşadıklarını, Allah Teâlâ tarafından nasıl ve hangi konularda eğitildiklerini, yönlendirildiklerini, takdir edilip, eleştirildiklerini, Hz. Peygamber ve mü'minlerin diğer dinî ve sosyal gruplarla ilişkilerinin tek bir çizgi, anlayış üzerinde değil; şartlar, imkânlar, uzak ve yakın hedefler dikkate alınarak farklı tavırlarla biçimlendiğini, bu süreçte vahyedilen sure ve ayetlerin konularının, üsluplarının nasıl şekillendiğini ve son olarak da mü'minlerin ve müşriklerin Ehl-i kitapla olan ilişkilerini ele alacağız.

Her hangi bir insanın hayatı sabit bir çizgi üzerinde şekillenip devam etmiyor, kendisinin ve karşısındakilerin güç ve imkânlarına, hedeflerine göre farklı şekiller alıyorsa, fikri ve toplumsal bir hareketin de tek çizgi, tavır üzerinde devam edebilmesi de mümkün değildir. Ferdî ve toplumsal hayat temel bir anlayış üzerinde ancak bir ağacın farklı iklimlerde, mevsimlerde büründüğü farklı şekiller gibi farklı uygulamalarla, açılımlarla varlığını devam ettirmektedir. Hayatı ve oluşan farklılıkları dar çerçevede değerlendirmek yanlışlık, başkalaşma ve bozulma varmış gibi anlaşılmasına sebep olsa da, yaşa-

nan olayları gelişim süreci ile birlikte geniş çerçevede değerlendirdiğimizde aslında her farklı görüntünün, hareketin o anda ve o şartlarda olması gereken ve bunun tahrifat ve başkalaşma değil gelişme ve hikmetli davranma, sözün ve davranışın muktezâyı hâle uygun olması olduğu anlaşılmaktadır.

Sadece ulaşılması amaçlanan uzak hedeflere en üst dereceden ve en hızlı şekilde ulaşmaya yoğunlaşmak, diğer bir ifadeyle aşırı idealizm, vakıanın ıskalanmasına, tarih ve toplum dışında kalmasına yol açtığı gibi, her şeyin mevcut şartlar içinde değerlendirilmesi, hedeflerin unutulması, aşırı realizm de vakıaya teslim olmaya, düşüncenin donuklaşmasına, zamanın ve mekânın dondurulmasına sebep olmaktadır. Bu yönüyle Kur'an'ın iniş sürecinde vakıa ciddiye alındığı kadar idealizm ve idealler de hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Örneğin; kıssalar anlatılırken mevcut duruma yönelik çözümler, mesajlar ifade edilmekle birlikte aynı zamanda mü'minlerin zafere kavuşacağı müjdesi de verilmiştir. Elmalılı'nın ifadesiyle Kur'an "geçmişten bahsederken geleceği gösterir. Bu günü tasvir ederken yarını anlatır. ...Ve bütün bunları hâle, makama, mekâna, zamana, mevzûa göre en uygun, en ra'na kelimelerle ifade eder.[1] Hâle, mekâna ve zamana göre konuşmak ise bir âna takılıp kalmayı değil, yaşanan süreçleri doğru algılayıp doğru tavır göstermekle mümkündür.

Kur'an "kendisiyle çağdaş", "kendi gerçekliğine uygun," "süreç içinde oluşan ve oluşturan"[2] ve "yirmi üç yıllık vahiy sürecinde sürekli oluş halinde olan"[3] bir kitaptır. Kur'an'ın süreç içinde oluşmasının, tamamlanmasının tefsir literatüründeki karşılığı "tedriciliktir."[4] *ed-Deracetu*, bir şeyin yatayına, genişliğine değil, yukarı doğru çıkarken kat edilen men-

1 Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 9.
2 Câbirî, *Medhal*, s. 20.
3 Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an Nedir?* İstanbul, 1999, s. 49.
4 Tedricilikle ilgili geniş bilgi için bkz. Demirci, Muhsin, "Kur'ân'ın Nüzul Sürecinde Tedricilik", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2002, sayı. 9, s.175-198; Zorlu, Cem, "Tebliğde Öncelik ve Tedricilik", *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, s. 236-248; Bilgin, Vejdi, "Cahiliye'den İslam'a Geçiş," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, s. 123-142.

zili, geçici kalınan merdiven basamağı gibi geçilip gidilen bir aşama demektir. *Derace* kelimesi aynı zamanda ve *lirricâli aleyhinne derecatun* (Ancak kocalar için kadınlara göre bir derece daha üstünlük söz konusudur.)da[5] olduğu gibi yüksekliği de bildirir. *Yetederracu* derece derece yükseliyor anlamına gelmektedir. *Dercun* ise ölüm için istiaredir. Çünkü ölüm bir halden diğer hale geçişi anlatır. *ed-Dercu* ise kitabın katlanması, kapatılması ve elbisenin dürülmesini,[6] *derace garnun ba'da garnin* ifadesi ise bir asırdan sonra bir asrın gelmesini ifade etmektedir. *Derace fulan*, filan kişi öldü ve çocuklarını geride bıraktı demektir.[7] Bu bilgilere göre tedricilik hep bir basamak yukarı çıkmak, bir halden başka bir hale geçmek ve yeni aşamada, konumda işlevsiz kalan bir önceki durumu dürmek, katlamak demektir.

İnsan yaşarken, yaşlanırken hem bir yaş, derece yukarı çıkıyor hem de bir önceki yılını dürüyor. Bu durum her hayat, her canlı varlık ve toplumsal hareketler için gayet normal bir durumdur. Çünkü hayat mükemmel, olgun halde başlayıp olgun olarak devam etmemektedir. Belli bir noktadan başlayıp olgunlaşmaya çalışmaktadır. Bunun gibi Kur'an da belli bir noktadan, Arap toplumunun sahip olduğu, yaşadığı noktadan söze başlamış ve son ayet nazil olana kadar her yeni gelen ayet ile içerik olarak derece derece yükselişini sürdürmüş ve son inzal edilen "Bugün dininizi tamamladım"[8] ayetiyle gelişimini tamamlamıştır. Kendi gelişimini tamamlarken de cahiliye toplumunu İslam toplumu haline getirmiştir. Bu noktada nesh olayının aslında tedriciliğin farklı bir açıdan isimlendirilmesi olduğunu da söyleyebiliriz. Daha iyi, iyinin düşmanı olduğu yani daha iyiyi elde etmeye odaklanmak iyinin yapılmasını da engellediği için Allah Teâlâ ayetleri inzal ederken ideal insan ve toplum tipini, yapısını hedeflemekle birlikte mümkün olanın gerçekleştirilmesini öncelikli olarak ele almıştır.

5 Bakara, 2/228.
6 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 174.
7 Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 128
8 Maide, 5/3.

Vahiy, Allah'ın tarihe müdahalesidir. Tarih ise akıp giden bir süreçtir. Bu süreçte zuhur eden farklı gelişmelere göre Allah müdahalede bulunur. İlahi müdahalenin şekli ise vahye muhatap olan toplumun fiili durum ve konumuna göre farklılık arz eder. Binaenaleyh, Kur'an'ın peyderpey inzal edilmesinin hikmetleri arasında zikredilen hususlar, sözgelişi, toplumun vahiyle ilgisinin canlı tutulması, Hz. Peygamber'e bağlılığın vefatına kadar sürdürülmesi, eğitim ve uygulama kolaylığı sağlamak için tedriciliğin gözetilmesi, toplum hayatındaki önceliklerin belirlenmesi gibi hususlar sadece Kur'an'ın nüzulüne tanıklık eden insanlar için değil, daha sonraki insanlar için de geçerlidir.[9]

Bilginin toplumsal koşullarını arama ve bilgiyi toplumsal koşullarında kavramaya bilgi sosyolojisi denmektedir. Zihnin sosyolojisini yapmış olmak için, "bilgi"yi koşullarla irtibatlandırmak gerekir. Her bilgi belli bir bağlamda bilgi olduğu için[10] çalışmamızda siyer-vahiy uyumuna, ayetlerin kim ya da kimler hakkında, ne zaman inzal edildiğine de dikkat edeceğiz.

Bu bölümün başlığının "Davet Stratejisi ve Süreci" olması sosyal, toplumsal bir hareket olan İslam davetinin gelişiminin ve ilişkide bulunduğu müşrikler ve Ehl-i kitapla ilişkilerinin zaman, mekân ve şartlara göre stratejisinin değiştiğini, ayetlerin ve sünnetin bu vâkıa içinde şeklen farklılaştığını ifade etmektedir. Bu yaklaşım Allah ve Rasulü için eksiklik değil hakîm olmalarının doğal sonucudur. Bundan dolayı biz bir konuda en son ne söylendiğini ve ne yapıldığını değil, sürecin nasıl geliştiğini, neler yapılıp yapılmadığını kim, ne zaman, nerede, nasıl, niçin ve kimlerle sorularını sorarak konuları ele almaya çalışacağız.

9 Öztürk,, "İslam Tefsir Geleneğinde Ehl-i Kitapla İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri," *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*, Konya, 2007, s. 40. Kur'an'ın Mekke ve Medine dönemlerindeki muhteva gelişimi, değişimi ile ilgili olarak bkz. Kalay, İdris, "İlâhi Hitabın Şekillenişi (Hacc, Müzzemmil ve Tevbe sureleri Örnekleri)", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Şanlıurfa, 2006.

10 Çiftçi, Adil, *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*, Ankara, 2009, s. 37; 40.

Bu ise metodik yaklaşım olarak tarihsel olaylar hakkında sosyo-kültürel değişimi açıklamada diğer yöntemler yerine "süreç"ler üzerinde durmayı önemseyen sosyolojik yorumlar geliştirmede dikkati çeken "yorumlayıcı tarihsel sosyoloji" geleneğini dikkate almak demektir. Değişimin daha çok sonuçlarını belirten diğer yöntemlere oranla süreç yöntemi, değişimin mekanizmasını ve sebeplerini açıklar. "Olguların mevcut varoluşlarının durduğu ve onun yerine başka bir şey oldukları" süreçler üzerinde durarak belli bir olayın değişen yönleri ve arka planı daha iyi gözler önüne serilebilir. Bir dinin hangi süreçlerden geçtiği, oluşum ve gelişim sürecinde hangi sosyo-kültürel çevreyle nasıl bir etkileşim içerisine girdiği ve bunun sonucunda dindeki nesnelleşmelerin nasıl bir seyir izlediği gibi birçok konu dinlerin geçmişine bakılarak öğrenilebilmektedir.[11]

Biz alanımız gereği bu metodik yaklaşımı tam olarak uygulayacağımızı iddia etmiyoruz. Ancak bu yaklaşımın önemine binâen mümkün olduğu kadar dikkat etmeye, aynı zamanda konuları mümkün olduğu kadar nüzul sırasına göre anlamaya, değerlendirmeye çalışacağız.

Bazı sahabîlere ve âlimlere ait nüzul listeleri bulunmakla birlikte Kur'an'ı Kerîm'in herkes tarafından kabul edilen bir nüzul tertibi bulunmamaktadır. Dolayısıyla kesin bir nüzul tertibi yapmak neredeyse mümkün değildir. Bu durum, konuları nüzul sırasına göre ele almayı zorlaştırmaktadır. Biz genel olarak en yaygın kabul edilip kullanılan Hz. Osman'ın mushaf tertibini dikkate alacağız. Bununla birlikte, nüzul tertibine bağlı kalarak tefsir yazmış İzzet Derveze'nin ve *Fehmu'l-Kur'an*[12] isimli meal-tefsir tarzı dar kapsamlı bir ça-

11 Arslan, Mustafa, "İslam'ın İlk Dönem Toplumsallaşma Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış: Kardeşleştirme Örnek Olayı," s. 255, 256.

12 Câbirî Kur'an'ın nüzul süreci ile İslam davetinin uyumlu olarak geliştiğini belirterek buna göre nüzul sürecinde İslam davetini ve Kur'an'ın tamamlanmasını Mekke dönemini nübüvvet, rububiyyet, uluhiyet; ba's hesaba çekilme(cezâ) ve kıyamet sahneleri; şirkin batıllığı ve putlara ibadetin saçmalığı; gerçeği açıkça anlatmak ve kabilelerle ilişki kurmak; boykot ve Habeşistan'a hicret, kabilelerle lider bazında ilişki kurmak ve Medine'ye hicrete hazırlık olmak üzere altı, Medine dönemini bir merhale olmak üzere yedi merhaleye ayırmaktadır. Kendisinin tertip ettiği nüzul sırasına

lışma yapan Câbirî'nin tercihlerini dikkate almakla birlikte biz de kaynaklarda yer alan bilgilere ve düşüncelerimize dayanarak bazı tercihlerde bulunacağız.

Ancak bu konuda asıl hareket noktamız, dikkate aldığımız husus ikinci bölümde naklettiğimiz, vahyin ilk yıllarında şirke ve putperestliğe eleştirinin yapılmadığı, Mekkelilerin İslam davetine ilgi gösterdikleri, iman ettikleri ve bundan dolayı da İslam davetine karşı muhalefetin oluşmadığı bilgisidir.

Derveze, Hz. Osman'ın mushaf tertibinde ilk sıralarda yer alan Alak, Kalem, Müzzemmil ve Müddessir surelerinin en iyi değerlendirmeye göre giriş bölümleri haricindeki bölümlerinin sonraki dönemlerde inzal edildiği görüşünde olduğunu,[13] bazı surelerin içerdikleri konulardan dolayı tertipteki yerlerinin doğru olmadığını ancak sıralamada değişiklik yapmamak için buna müdahale etmediğini ve sureyle ilgili görüşlerine ilgili surelerin tefsirinde yer verdiğini ifade etmektedir.[14]

Ancak biz yukarıda belirttiğimiz yaklaşım tarzımızdan dolayı Hz. Osman'ın mushaf tertibinde ikinci sırada yer alan Kalem suresinin[15] ikinci ayetinde müşriklerin "Sen mecnunsun."

göre birinci merhale: Alak birinci bölüm(1-5. ayetler), Müddessir birinci bölüm(1-10. ayetler), Mesed, Tekvir, A'la, Leyl, Fecr, Duha, İnşirah, Asr, Adiyat, Kevser, Tekasür, Maun, Kafirun, Fil, Felak, Nas, İhlas, Fatiha, Rahman, Necm, Abese, Şems, Buruc, Tin, Kureyş surelerinden: ikinci merhale: Karia, Zilzal, Kıyame, Hümeze, Mürselat, Kâf, Beled, Alak ikinci bölüm(6-19. ayetler), Müddessir ikinci bölüm(11-56. ayetler), Kalem, Tarık, Kamer surelerinden; üçüncü merhale: S'ad, A'raf, Cin, Yasin, Furkan, Fatır, Meryem, Taha, Vakıa, Şuara, Neml, Kasas, Yunus, Hud, Yusuf surelerinden; dördüncü merhale: Hicr, En'am, Saffat, Lokman, Sebe surelerinden; beşinci merhale: Zümer, Ğafir, Fussilet, Şura, Zuhruf, Duhan, Casiye, Ahkaf surelerinden; altıncı merhale: Nuh, Zariyat, Ğaşiye, İnsan, Kehf, Nahl, İbrahim, Enbiya, Mü'minun, Secde, Tur, Mülk, Hakka, Mearic, Nebe, Naziat, İnfitar, İnşikak, Müzzemmil, R'ad, İsra, Rum, Ankebut, Mutaffifin, Hac surelerinden; Medine dönemi ise; Bakara, Kadr, Enfal, Al-i İmran, Ahzab, Mümtehine, Nisa, Hadid, Muhammed, Talak, Beyyine, Haşr, Nur, Münafigun, Mücadele, Hucurat, Tahrim, Teğabun, Saf, Cum'a, Fetih, Maide, Tevbe, Nasr surelerinden oluşmaktadır. Bkz. Câbiri, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 5-7, II, 5, 6, III, 5, 6.

13 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, I, 10.

14 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, I, 11.

15 Câbiri, bu sureyi huruf-u mukatta ile başladığı için 35. sıraya koymaktadır. Câbiri, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 175, 176.

şeklindeki suçlayıcı ifadelerine cevaben Hz. Peygamber'e "Sen mecnun (cinlerden ilham alan, dengesiz biri) değilsin" buyrulması, müşriklerin Hz. Peygamber'e muhalefetlerinin başladığını göstermektedir. Ancak bu sureden önce sadece Alak suresinin ilk beş ayetinin inzal edildiğini, bu ayetlerden dolayı hemen muhalefetin ve eleştirilerin oluştuğunu söylemek siyer bilgileri açısından mümkün görünmemektedir.[16] Üçüncü sırada yer alan Müzzemmil suresinin[17] dördüncü ayetinde Hz. Peygamber'e Kur'an'ı[18] tertil üzere okuması emredilmektedir. Ancak bu emir öncesi sadece Alak ve Kalem surelerinin ilk bölümlerinin inzal edildiğini dikkate aldığımızda gecenin uzun bir bölümünde tertil üzere okunacak kadar Kur'an'ın inzal edildiğini görmekteyiz. Ayrıca Müzzemmil suresinin dokuzuncu ayetinde kelime-i tevhidin açıkça zikredilmesi ve Hz. Muhammed'in Allah'ı vekil edinmesinin emredilmesi de daha geç dönemlere işaret etmektedir. Dördüncü sırada yer alan Müddessir suresine gelince Hz. Peygamber bir gün evinden çıktığında karşılaştığı hür, köle tüm insanlar onu yalanladılar ve hakaretvâri konuşarak ona eziyet ettiler. Bu durumdan çok kötü bir şekilde etkilenen Hz. Peygamber evine dönerek bir örtüye büründü. Bunun üzerine surenin ilk ayetleri nazil oldu. Bu ayetlerde "Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar" gibi ifadelerin yer alması[19] ve yedinci ayetteki sabır emri bu surenin de ilk yılda değil ilerleyen yıllarda nazil olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde sabır ayetleri de muhalefetin oluştuğu, Hz. Peygamber ve mü'minlerin zorlandıkları dönemlerde nazil olmuştur. Altıncı sırada yer verilen Mesed suresinin içeriği-

16 Derveze diğer görüşleri aktarmakla birlikte surenin geç dönemde bir bütün olarak inzal edilmiş olabileceğini nakletmektedir. Bkz. Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, I, 35.

17 Derveze surenin ilk dokuz ayetten oluşan ilk bölüm haricindeki ayetlerinin sonraki ancak geç olmayan yıllarda nazil edildiğini kabul etmektedir. (Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, I, 69.) Cabiri beşinci ayetteki "gavlen sagilen" ağır söz ibaresini Medine'ye hicret ve savaş emri olarak yorumladığı için bu surenin on ile on üçüncü yıllar arasında indiğini kabul etmektedir. (Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 315.)

18 Vahyedilen ayetlerin Kur'an şeklinde isimlendirilmesi geç döneme ait bir kullanımdır. (Bkz. Câbirî, *Medhal*, s. 160.)

19 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 291.

nin davetin ilk yıllarındaki çatışma, muhalefet oluşmadığı bilgisiyle uyuşmaması ve İbn Hişam'ın bu konudaki verdiği bilgiden dolayı Mekke'nin geç dönemlerinde inzal edildiğini kabul etmekteyiz.[20] İçerik ve üsluplarından müşriklerin Hz. Peygamber'le sert bir şekilde alay ettiklerini yansıtan on beşinci sıraya yerleştirilen Kevser suresi[21] ile müşriklerin Hz. Peygamber'le uzlaşma arayışlarını anlatan on sekizinci sıraya yerleştirilen Kâfirun suresinin[22] de daha geç dönemlerde inzal edildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı çalışmamızda bu sureleri naklettiğimiz bilgiler doğrultusunda değerlendireceğiz.

2. Mekkî Surelerde Muhteva Genişlemesi

İslam daveti, vahyin yirmi üçüncü yılı itibariyle Medine'de siyasi bir kimlik ve yapı kazanmış, İslam devletinin ilk çekirdeğini oluşturmuş, kurmuş olsa da özü ve ilk çıkışı itibariyle siyasi bir hareket değildir. Asıl hedefi insanların akıl ve iradelerini özgür bir şekilde kullanarak İslam davetini kabul etmeleri, Allah'ı/tevhidi, yaratılış amaçlarını en güzel şekilde tanıyarak, bunlara uygun bir hayat sürmeleri ve Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmalarıydı.

Bireysel ve toplumsal değişimin temel kuralları bir toplum kendi durumunu değiştirmedikçe Allah Teâlâ'nın o toplumun durumunu değiştirmeyeceği,[23] Yüce Allah'ın insanlara altından kalkamayacakları bir sorumluluğu yüklemeyeceği[24] ve iman hususunda asla zorlamanın olmayacağıdır.[25] Bundan dolayı kendilerinin doğru yolda olduklarını zanneden[26] müş-

20 İbn Hişam. *es-Siret*, I, 351; 354, 355. Boykot döneminde Ebu Leheb'in kabilesinden ayrılıp muhaliflerin safında yer aldığında inzal edildiğini nakletmektedir.
21 İbn Hişam. *es-Siret*, I, 393'de boykot sonrası dönemde inzal edildiğini nakletmektedir.
22 İbn Hişam. *es-Siret*, I, 362'de Habeşistan'a hicret sonrasında inzal edildiğini nakletmektedir.
23 Ra'd, 13/11.
24 A'raf, 7/42. Nüzul sırasına göre bu ayetin ilk geçtiği yer burasıdır.
25 Bakara, 2/256.
26 A'raf, 7/30.

riklere ve Ehl-i kitaba yönelik ayetler bu ilkeler çerçevesinde yirmi üç yıllık bir süreç içerisinde tamamlanmıştır.

Mekke'de şirk ve atalar dini üzerine şekillenen, dinin bireysel ve toplumsal hayatın Allah'ın istediği yönde değişmesi, diğer bir ifadeyle bireysel ve toplumsal değişim pek çok merhale ve süreç gerektirdiği için konular öncelik sırasına göre vahyedilmiştir. Bundan dolayı içinde bulunulan şartlar, ihtiyaçlarla bağlantılı olarak Allah'ın sıfatları, ahirete iman, dünyevileşme, yetimi, yoksulu itip kakma, onlarla ilgilenmeme, kıssalar, zalimlerin cezalandırılması, tevhid, şirk, davet gibi bazı konular her dönemde muhteva ve üslup açılarından gelişerek, değişerek yoğun bir şekilde ele alınırken helaller ve haramlar gibi konular belli dönemlerde belli açılardan gerektiği kadarıyla ele alınmıştır.

Birinci bölümde anlattığımız şekilde müşrikler karışık bir ilah, şirk anlayışına sahip oldukları, Allah'ın sıfatlarını/yetkilerini ilahlarıyla Allah arasında paylaştırdıkları için[27] Allah kavramı ve sıfatları hakkında karışıklık ve belirsizlik hâkimdi. Bu açıdan Allah Teâlâ ve ilahlık konusuyla ilgili kafa karışıklığını şirk, bu karışıklığın, belirsizliğin netleştirilmesini de tevhid olarak tanımlayabiliriz.[28] İnsan ve toplum hayatında yerleşmiş bulunan en basit konuların dahi düzeltilmesi belli bir zaman ve tedricilik gerektirdiği gibi, tevhid ve şirk gibi en temel konuların tebliğ edilmesi, kabullenilmesi, meydana gelen şiddetli muhalefetin aşılması, tebliğ edilenlerin güçlü bir şekilde kalplerde ve uygulamada yerleşmesi için de doğal olarak yirmi üç yıllık bir süreç gerekmiştir. Kelime-i tevhidin inşası diyebileceğimiz sürecin tamamlanması sürecinde ilk surelerde ilah ve Allah kavramlarından ziyade[29] ilk nazil

27 Müşriklerin bu anlayışı özellikle A'raf, 7/194; Yunus, 10/37, 38, 66, 104, 106; Hud, 11/20; Zümer, 39/43; Zuhruf, 43/45. gibi ayetlerde geçen "*min dûnillah*" (Allah'ın yanı sıra tapınılan putlar, ilahlar, ilahlaştırılan varlıklar) ibaresi ile anlatılmaktadır.

28 En'am, 6/91; Zümer, 39/67; Hac, 22/74. ayetlerde geçen "*vemâ gaderullahe hakka gadrihî*" (Allah'ı layıkınca tanımadılar) ibaresi de bu belirsizliği, bulanıklığı anlatmaktadır.

29 İlah kavramı Nas, 114/3; Kâf, 50/26 ayetlerde; Allah lafzı ise Fatiha, 1/1; Tekvir, 81/29; A'la, 87/ 7; İhlas, 112/ 1, 2; Şems, 91/18; Buruc, 85/ 8,

olan Alak suresinin ilk beş ayetiyle birlikte Allah Teâlâ'nın "Rab" sıfatı ön plana çıkartılmıştır.[30] Bununla hem Hz. Peygamber'in hem de insanların zihninde tek gerçek Rabbin, otorite sahibinin, efendinin, insanlara imkânlar bahşedenin, her şeyi yöneten ve kontrol edenin âlemlerin Rabbi olan Allah olduğu ifade edilmiştir. Putlara, ilahlaştırılan varlıklara olumlu veya olumsuz anlamda hiçbir değininin olmadığı ilk ayet ve surelerde Allah'ın Rabliğinin vurgulanması zihinlerde putların Rab olmadığı anlamını çağrıştırmak, düşündürmekle birlikte, onlara yönelik inançların sorgulanmaya başla(n)ması anlamına da gelmekteydi.

Nüzul tertibinde 5. sırada yer alan Fatiha suresinde bütün hamdlerin sadece âlemlerin Rabbi olan Allah'a ait olduğu, hesap gününde tek otoritenin sahibinin O olduğu, yalnızca O'na kulluk edilip, O'dan yardım istendiğinin ve doğru yola iletilmenin de Allah'tan niyaz edilmesi; 20. ve 21. sırada yer alan Felak ve Nâs surelerinde Allah Teâlâ'nın ilahlığının, Rabliğinin ve bütün olumsuz güçlerden O'na sığınılmasının gereklililiğinin anlatılması tevhide giriş olarak değerlendirilebilir. Nüzul tertibinde 22. sure olan ve Allah Teâlâ'yı, tevhidi şirki ve unsurlarını doğrudan eleştirmeden anlatan İhlâs suresi bir rivayete göre müşriklerin, Âmir Tufeyl b. Sa'sa el-Âmirî'nin Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Muhammed bize Rabbini, onun nesebini anlat, onu kim yarattı; o altından mı, gümüşten mi yoksa demirden mi"; diğer bir rivayete göre de Yahudilerin "Ey Muhammed bize Rabbini, onun nesebini anlat, cinsi nedir, o kime varis oldu, ona kim varis olacak?" demeleri üzerine nâzil

9, 20 ayetlerde zikredilmekle birlikte asıl kullanımı tevhid ve şirk konularının net olarak anlatılmaya başlandığı, muhalefetin oluştuğu dönemde nazil olan A'raf, 7/ 26, 28, 29, 30, 32, 33, 37, 43, 44, 50, 54, 56, 59, 32, 35, 69, 73....gibi ayetlerinde toplam 43 defa zikredilmiştir. Bu ve bundan sonraki surelerde Allah lafzının çokça zikredilmesi vahyedilen ayetler ve Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla müşriklerin Allah lafzıyla kastettikleri anlamı ile mü'minlerin anladığı anlamın ayrıştığı ve belli bir derecede olgunlaştığı şeklinde değerlendirilebilir. Aynı şekilde ilah kavramı da ilk defa A'raf suresinde yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır.

30 Alak, 96/1; Fatiha, 1/1; A'la, 87/1; Fecr, 89/ 13, 14, 22, 28; Duha, 93/3, 5, 11; İnşirah, 94/8;

olmuştur.[31] Bu soruların bazılarının maksatlı sorulmuş olma ihtimali düşünülebilecek olsa da nüzul sıralamasını, yukarda anlattığımız bilgileri, müşriklerin Allah, ilahlık konusunda kafalarının karışıklığını dikkate aldığımızda bu soruların çoğunun vahiy aldığını, peygamber olduğunu iddia eden Hz. Peygamber'e ciddi olarak sorulduğu anlaşılmaktadır.

Surenin "[Ey Peygamber!] De ki: [Bana gerçek mahiyeti, soyu hakkında sorular sorduğunuz rabbim var ya] işte O Allah'tır, tektir. Allah her vasfıyla mükemmel, her türlü ihtiyaçtan münezzehtir. O ne çocuk sahibidir, ne de doğmuştur. O'nun hiçbir dengi, eşi, benzeri yoktur."[32] şeklindeki Allah'ı tavsif eden içeriği ve putlara doğrudan eleştiri getirmeyen üslubu da bu durumu desteklemektedir.

Ayrıca Mekke'de ilk surelerde sosyal ve hukuki ayetler, hükümler inzal edilmediği, son dönem surelerde ise bu konulara az değinildiği için Allah Teâlâ'nın Rab sıfatının ne anlama geldiği, bireysel ve toplumsal hayatı nasıl yönlendireceği, kelime-i tevhidin kapsamı ile ilgili konular henüz netleşmemiş, her açıdan tam olarak açığa çıkmamıştı. Bundan dolayı Allah Teâlâ'nın rabliğinin birey ve toplum üzerindeki etkisi özellikle Medeni surelerdeki ahkâm ayetlerinin vahyedilmesi ile tam olarak ortaya konulmuş, anlaşılmıştır.

Fatiha, İhlâs ve Nâs surelerinde Allah Teâlâ tanıtılmakla ve "[Rabbimiz!] Biz yalnız sana boyun eğer, yalnız senden yardım dileriz"[33] ifadeleri geçmekle birlikte ilk surelerde kelime-i tevhid ibaresi ve şirki yasaklayan açık bir cümle bulunmamaktadır.

Allah ile birlikte ilah edinmenin cehenneme girme sebebi olarak ilk defa nüzul tertibinde 34. sırada yer alan Kâf, 50/24-26. ayetlerde "Derken, Allah şöyle buyuracak: "Ne ka-

31 Mukâtil, *Tefsir*, III, 534, 535; Tirmizi, *Sünen*, "Kitâbu't-Tefsir/İhlâs," 1, 2; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 727-729; İbn Ebi Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, X, 274; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesir*, IX, 264-266.

32 İhlâs, 112/1-4.

33 Fatiha, 1/5. Nüzul sıralamasında sırasıyla Fatiha suresi 5, Felak, Nâs ve İhlâs sureleri ise 20, 21 ve 22. sırada yer almaktadır.

dar inatçı kâfir varsa hepsini atın cehenneme. Dahası, vaktiyle her türlü iyiliğe engel olan, insanları şüpheye düşürüp doğru yoldan şaşırtan, hak-hukuk tanımayıp azgınlaşan, üstelik Allah'ın yanı sıra başka tanrı/tanrılar edinmiş olan herkesi atın şimdi azabın en şiddetli mahalline!" şeklinde açıklanmaktadır. Nüzul sıralamasında 38. sırada yer alan Sa'd, 38/4 ve 5. ayetlerinde İslam davetinin muhaliflerinin tevhide ilişkin düşünceleri "Şimdi o (müşrikler) bütün bunları bile bile [tıpkı geçmişteki kâfir toplumlar gibi] içlerinden bir uyarıcı/peygamber gelmesini yadırgayıp, "[Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden] bu adam bir sihirbaz, tam bir yalancı. Baksanıza onca tanrıyı bir tek tanrıya indirmiş. Hayret ki ne hayret!" diyorlar." şeklinde açıklanmakta ve aynı surenin 65 ve 66. ayetlerinde Hz. Peygamber kendi konumunu, görevini açıklarken "[Ey Peygamber!] De ki o müşriklere: Ben sadece bir uyarıcıyım. Güç ve kudreti sınır tanımayan ve tek olan Allah'tan başka gerçek ilah/tanrı yoktur. O göklerin, yerin ve bu ikisi arasındaki bütün her şeyin rabbidir. O'nun gücü sonsuz, af ve mağfireti sınırsızdır." şeklinde tevhid beyan edilmektedir.

Kelime-i tevhid yoğun olarak ilk defa nüzul sıralamasında 39. sırada yer alan A'raf suresinde "[Ey Peygamber!] Yine de ki onlara: "Allah bana [en başta tevhid inancına bağlılık olmak üzere her hususta] doğrudan şaşmamamı emretti. Artık siz de [bu hac] ibadetini yalnız O'nun için yapın, inancınızı şirkten arındırarak bütün kalbinizle yalnız O'na yönelip yalnız O'na yakarın.(ved'ûhu muhlisîne lehuddin) [Bilin ki] Allah sizi ilkin nasıl yarattıysa sonunda hesap vermek üzere O'na döneceksiniz." "Allah kimi insanları doğru yola ulaştırdı. Fakat kimi insanlar için dalalet hak/kaçınılmaz oldu. Çünkü bunlar Allah'ı bırakıp şeytanları dost edindiler. Hâl böyleyken onlar kendilerinin doğru yolda olduklarını sanırlar.[34] şeklinde açıklanmaktadır. Allah Teâlâ tarafından şirkin yasaklandığı ise açık bir şekilde ilk defa "[Ey Peygamber!] De ki:...gerçekten tanrı oldukları hususunda Allah'ın hiçbir delil indirmediği şeyleri O'nun ilahlığına ortak koşmanızı ve bir de kendi ken-

34 A'raf, 7/29, 30.

dinize haramlar icat ederek bunları bilir bilmez şekilde Allah'a isnat etmenizi haram kılmıştır."[35] şeklinde izah edilmektedir.

Putlara yönelik ilk sert eleştiriler de A'raf suresinde "Demek onlar hiçbir şey yaratma gücüne sahip bulunmayan, bilakis tıpkı kendileri gibi yaratılmış olan putları Allah'ın ilahlığına ortak koşuyorlar! Hâlbuki putların ne o müşriklere ne de bizzat kendilerine hayrı vardır. [Ey Müşrikler!] Doğru yolu göstermeleri için putlara yalvarıp yakarsanız dahi onlar size asla karşılık veremezler. Dahası onlara ister yalvarıp yakarın, ister onlardan hiçbir istekte bulunmayın, sizin için fark eden bir şey olmaz. Allah'ı bırakıp da tanrı diye tapındığınız şeyler tıpkı sizin gibi yaratılmış varlıklardır. Ama mademki inancınızın doğru olduğu iddiasındasınız, öyleyse onlara yakarın da size karşılık versinler! Ne o yoksa bu putların ayakları var yürüyor, elleri var tutuyor, gözleri var görüyor, kulakları var işitiyor da biz mi bilmiyoruz?! [Ey Peygamber!] De ki o müşriklere: "Haydi bakalım, Allah'ın ilahlığına ortak koştuğunuz putlarınızı da yardıma çağırıp beni bertaraf etmek için elinizden geleni ardınıza koymayın ve eğer elinizden geliyorsa göz açıp kapamama bile fırsat tanımayın; [görelim bakalım ne yapabileceksiniz?!]" [Unutmayın ki] Benim yâr ve yardımcım, işte bu Kur'an'ı indiren Allah'tır. O, has kullarını hep koruyup kollar. Allah'ı bırakıp da tanrı diye tapındığınız putlara gelince, bunların ne size ne de kendilerine bir hayrı vardır. Yol göstermeleri için onlara yalvarıp yakarsanız asla sizi işitmezler. Onların sana baktığını sanırsın ama aslında hiç görmezler."[36] şeklinde anlatılarak onlara karşı "[Ey Peygamber!] Hoşgörülü, kolaylaştırıcı davran. Daima iyi ve güzel olan şeyleri tavsiye et. Densiz, kendini bilmez, kaba ve küstah kimselere aldırış etme!"[37] buyrulmuştur. Tevhid, şirk ve şirke yönelik eleştiriler daha sonra nazil olan surelerde farklı açılardan açıklanmaya devam edilmiştir.[38]

35 A'raf, 7/33.
36 A'raf, 7/191-198.
37 A'raf, 7/199.
38 Bkz. Taha, 20/109; Şuara, 26/100; Yunus, 10/3, 18, 59, 60; Neml, 27/59-65; İsra, 17/67; En'am, 6/ 59, 65, 73, 83-90, 136-139; Zümer, 39/3, 17.

Mekkî surelerde yoğun olarak ifade edilen, Allah'ın şirk düşüncesinin her türünden, noksan sıfat ve anlayışlardan, evlat ve yardımcısının olmasından münezzeh olduğu anlamına gelen "tesbih" kavramı da açıkça putlardan söz etmemesine rağmen, içeriğinin bir yansıması olarak tevhidin yerleşmesi konusunda, üzerinde önemle durulan kavramlardandır. Müşriklerin ilahlaştırdıkları melekler dâhil tüm varlıkların, Allah'ı tesbih ettiklerinin, onların dışında her şeyin tevhide bağlı olduğunun açıklanması[39] da şirkin yanlışlığının her açıdan ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Bu anlamda özelde Hz. Peygamber'e genelde de tüm mü'minlere yönelik *sebbih/sebbihisme rabbike'l-a'lâ* (Yüceler yücesi rabbinin adını/şanını her türlü noksanlıktan tenzih ederek an, tesbih et.)[40] emri de daha sonraki dönemlerde anlaşıldığı şekliyle tesbih çekmeyi değil, Allah Teâlâ'nın şirk inancından tamamen münezzeh olduğunu, dolayısıyla tevhidin ilan edilmesini emretmektedir.

İslam davetinin başlamasıyla birlikte Hz. Peygamber'in emin sıfatının da etkisiyle birlikte yeni inanç etrafında inananlar zümresi, bunun karşısında ise kararsızlar ve zamanla muhalifler grubunu oluşturacak olan inkâr edenler grubu oluşmaya başlamıştı. İslam davetinin gönüllerde yer etmesi, insanlar tarafından sağduyu ile değerlendirilebilmesi, ortamın gereksiz yere gerilerek keskin gruplaşmaların, kamplaşmaların oluşmaması, Hz. Peygamber ve iman edenlerin dışlanarak dar bir alana, kesime sıkışmamaları için ilk surelerde mü'min, kâfir, müşrik gibi kesin, bir anlamda da dışlayıcı, ötekileştirici ve öteleyici tanımlamalarda, kategorileştirmelerde bulunulmamıştır.[41] Bunun yerine toplumun genelinin sağduyu ile düşünebilmesi, İslam davetini değerlendirebilmeleri için adalet, yardımlaşma, dayanışma, iyilik yapma duygularına hitap eden *yahşâ* (Allah'ın azabından korkan), *ittegâ*,

39 İsra, 17/44; Ra'd, 13/13; Enbiya, 21/20, 74; Zümer, 39/75; Mü'min, 40/7; Saffat, 37/159; Zuhruf, 43/82.

40 A'la, 87/1; Hicr, 15/98; Furkan, 25/58; Vakıa, 56/74, 96.

41 Nüzul tertibinde on üçüncü sırada olan Asr suresinde iman edenlerin kurtuluşa erecekleri açıklanmakla birlikte, iman etmeyenlere yönelik isimlendirmenin ve direk hitabın olmaması da konumuz açısından önemli bir bilgidir. Bzk. Asr, 103/1-3.

müttagî (Allah'a karşı gelmekten sakınan), *yetezekkâ* (kötülüklerden arınmak isteyen) ve *muhsinun* (iman ve ibadetlerinde ihlâslı olan, iyilik yapan) kelimeleri bazen fiil formunda kullanılarak, belirtilen şekillerde davranan insanlar övülerek, bazen de isim formunda kullanılarak[42] bu insanlar olumlu ve değer verici tanımlamalarla onore edilmişlerdir.

Aynı şekilde ilk surelerde adaletsizlik yapanlar, dünyevileşenler, İslam davetine uzak duranlar *eşgâ* (hayırsız/uğursuz), *tevellâ* (davete sırt çeviren), *dessâhâ* (Nefsini kirletip günahlara boğan) ve *kezzebe* (yalanladı) gibi genellikle fiil formunda kelimeler kullanılarak toplumun genelinin hoşlanmadığı davranışlar üzerinden eleştirilmişlerdir.[43] Nüzul sıralamasında 33. sure Mürselât'ın 15, 19, 24, 28, 34, 37, 40, 45, 47 ve 49. ayetlerinde *veylun veymeizin lil mükezzibîn* (Bu gerçeğe yalan diyenlerin o gün vay hâllerine!) ayetinin tekrarlanmasıyla İslam davetini yalanlayanlara karşı sert bir üslup kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu sert üslup daha sonraki tüm dönemlerde aynı şekilde devam etmemiştir. Yaşanan olaylara göre müşriklere karşı zaman zaman yumuşak, zaman zaman da sert üslup kullanılmıştır.

Kâfir kelimesi ilk olarak nüzul sıralamasında 34. sure Kâf'ın 2. ve 24. ayetlerinde kullanılmaya başlanmıştır.[44] 39. sırada yer alan A'raf suresinde ise müstekbirlik (büyüklenme, iman etmeyi kibirlerine yedirememe) sıfatları ön plana çıkarılmıştır.[45] Müşrik kavramı ise nüzul sıralamasında 49. sırada yer alan Kasas, 28/87 ayetiyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır.[46]

42 A'la, 87/10, 14; Leyl, 92/18; Şems, 91/9; Abese, 80/3, 7, 9; Murselat, 77/41, 44; Kâf, 50/31-35.
43 A'la, 87/11; Leyl, 92/15, 16, 18; Leyl, 92/16, Necm, 53/33; Şems, 91/12, 10; Tin, 65/7.
44 Nüzul sıralamasında 18. sırada yer verilen Kâfirûn suresi "De ki! Ey kâfirler" şeklinde başlamaktadır. Ancak bu surenin içeriğinden surenin davetin gelişim gösterdiği, muhalefetin ve uzlaşma arayışlarının başladığı dönemlerde nazil olduğu anlaşıldığından surenin belirtilen dönemlerden daha sonra inzal edildiğini düşündüğümüz için değerlendirmemizde göz önünde bulundurmadık.
45 A'raf, 7/ 36, 40, 48, 123, 146.
46 Ayrıca bkz. Yusuf, 12/105, 106, 108; 54; Hicr, 15/ 94; En'am, 6/14, 23, 79, 106, 121, 161.

Hz. Peygamber'in eğitilmesi, yönlendirilmesi, ona moral verilmesi ve geçmiş tecrübelerden ders almasında büyük önemi olan kıssalar Kur'an'ın bütününde önemli bir yer tutmakla birlikte özellikle Mekkî surelerde geniş bir şekilde ele alınmış ve davet sürecinde büyük bir işleve sahip olmuştur. Diğer konularda olduğu gibi kıssaların muhteva ve çeşitliliği tedricen müşrikler ve Ehl-i kitapla gelişen ilişkilerle bağlantılı olarak gelişmiş ve açıklanmıştır.[47]

Nüzul tertibinde 10. sırada olan Fecr suresinde[48] kıssalara ilk kez değinilmiş, tarihen ilk Arap toplumları (Arab-ı Baide) olan ve müşriklerce bilinen Ad, Semud, İrem kavimleri ve Firavn'a değinilmiş ve memleketlerinde azgınlık, bozgunculuk yaptıkları için helak edildikleri; 26. sırada yer alan Şems suresinde ise[49] Semud kavminin azgınlıkları yüzünden peygamberlerini yalanladıkları ve içlerindeki en kötü kişinin dokunmaları yasaklanan deveyi kestiği için helak edildikleri; 34. sırada yer alan Kâf suresinde ise[50] Nuh kavmi, Ashab-ı Ress, Semud kavmi, Ad, Firavn, Lut kavmi, Ashab-ı Eyke, Ashab-ı Tubba'nın peygamberlerini yalanladıkları için cezalandırıldıkları anlatılmaktadır. Nüzul sıralamasında 37. sure olan Kamer suresi ile birlikte[51] kıssalar, helak sebepleri daha geniş bir şekilde ele alınmaya başlanmış ve helak edilen Nuh, Ad, Semud, Lut kavimlerinin kendilerine tebliğ edilen hakikatleri yalanladıkları, peygamberleri engelledikleri ve onlara mecnun dedikleri anlatılarak bunlardan müşriklerin ders almaları için "İşte bakın bakalım, nasılmış benim azabım ve uyarılarım?! Andolsun ki biz Kur'an'ı öğüt ve ibret alınsın diye gayet açık ve kolay anlaşılır kıldık. Hani var mı öğüt ve

47 Kıssaların işlevi, önemi ile ilgili olarak bkz. Görgün, Tahsin, "Kur'an Kıssalarının Neliği (Mahiyeti) Üzerine", *Kur'an Kıssalarının Anlam ve Değeri (IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu)*, s. 19-40; Şengül, İdris, "Kur'an Kıssalarının Tarihî Değeri", *Kur'an Kıssalarının Anlam ve Değeri (IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu)*, Ankara, 1998, s. 169-184; Öztürk., *Kıssaların Dili*, Ankara, 2010, s. 11-77.
48 Fecr, 89/6-13.
49 Şems, 91/11-15.
50 Kâf, 50/12-14.
51 Kamer, 54/9-42.

ibret alan?!" ayetleri her kıssanın bitiminde dört defa tekrarlanarak[52] onlara [Ey Mekke halkı!] Söyleyin bakalım, sizin kâfirleriniz onlardan daha mı güçlü ki?! Yoksa geçmiş peygamberlere gönderilen vahiylerde sorumluluktan muaf tutulduğunuza, dolayısıyla azaptan kurtulduğunuza dair bir berat belgesi mi var?! Yoksa onlar, "Biz yenilmez bir topluluğuz; [bizi kimse cezalandıramaz.]" diye mi düşünüyorlar?! Hâlbuki bu müşrikler/kâfirler topluluğu yakında bozguna uğrayacak ve atkalarını dönüp kaçacaklar. Fakat onlar asıl cezayı kıyamet günü görecekler. Kıyamet ne dehşetli, ne korkunçtur; bir bilseler! Günaha batmış o müşrikler/kâfirler hüsran ve helake mahkûmdurlar."[53] buyrularak müşriklerin Hz. Peygamber ve mü'minlere göre güçlü olmalarına aldanmamaları gerektiğini, kendilerinden daha güçlü olan kavimlerin helak edildikleri, kendilerinin de hem dünyada yenilgiye uğrayacakları hem de ahirette cehenneme girecekleri anlatılmaktadır. Bu ayetler müşrikleri tehdit etmekle birlikte, Hz. Peygamber ve mü'minlere moral vermekte ve zaferi müjdelemekteydi.

Tevhidin ve şirkin ilk defa yoğun olarak anlatıldığı A'raf suresinde Hz. Nuh, Hud, Semud, Lut, Şuayb ve Musa'nın kıssaları anlatılmaktadır. Bu kıssalarda Hz. Nuh'da olduğu gibi "Biz vaktiyle Nuh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik. Nuh onlara şöyle dedi: "Ey kavmim! Allah'ı layıkınca tanıyın ve yalnız O'na kulluk/ibadet edin. Zira sizin O'ndan başka gerçek ilahınız/tanrınız yoktur. Korkarım ki [Allah'a şirk koşmaktan vazgeçmediğiniz takdirde] o dehşetli günün azabına yakalanacaksınız." Kavminin ileri gelenleri (mele takımı), "Bizce sen düpedüz şaşırmışsın, saçmalayıp duruyorsun." dediler."[54] Kıssalarda kelime-i tevhid, peygamberlerin bütün dürüstlük ve samimiyetleriyle öğüt verip nasihat ettikleri, dünyevi makam mevki peşinde olmadıkları, uyarıcı oldukları ve davetin muhalifleri olan toplumların, "iman etmeyi kibirlerine yediremeyen mele takımı, firavun ve kurmaylarının" helak edilmeleri ve peygamberlerle iman edenlere yardım

52 Kamer, 54/15, 16; 21, 22; 30, 32; 39, 40.
53 Kamer, 54/43-47.
54 A'raf, 7/59, 60.

edilmesi ön plana çıkmaktadır.[55] Kıssalarda kullanılan dilin yumuşaklığı, sertliği, muhtevası Mekke'de yaşanan süreçlere paralel olarak değişiklik arzetmiştir.[56]

Kıssalarla İslam davetinin muhaliflerinin değer vermediği Hz. Peygamber ve mü'minler, onların değer verdiği Hz. İbrahim, diğer peygamberler ve onlara iman edenlerle özdeşleştirilirken, muhalifler de aslında kendilerinin de sevmediği Hz. İbrahim ve diğer peygamberlerin karşıtlarıyla özdeşleştirilerek diğer pek çok açıdan eleştirildikleri, sıkıştırıldıkları gibi bu açıdan da eleştirilmişlerdir.

İlk surelerde Hz. Musa ve İbrahim'in suhuflarına, "[Ey Peygamber!] Bakar mısın, imandan yüz çeviren, malından birazcık verip kalanını vermemekte direnen şu adama?! Yoksa

55 A'raf, 7/ 59-171.

56 Kıssa-siyer uyumuyla ilgili olarak İsra, 17/76'da Hz. Peygamber'e Mekkeli müşrikler seni oradan çıkarmak için sana baskı yapıyorlar. Eğer bu gerçekleşirse onlarda orada fazla kalamazlar ayetinden sonra 103. ayette Hz Musa'nın Mısır'dan sürgün edilmek istenmesi, firavun ve ordusunun boğulmalarının anlatılması; İsra, 17/90-93. ayetlerde müşriklerin dokuz mucize isteğine karşılık 101. ayette Hz. Musa'ya dokuz mucize verildiği ve bunların firavun ve kurmaylarının imanlarına bir etkisinin olmadığı; Yunus, 10/83. ayetinde firavun'un işkence ve baskısından korkudan dolayı Hz. Musa'ya az kişinin inandığı ve o dönemde Mekke'de işkenceden dolayı insanların iman etmekten korkmaları; Yunus, 10/88 firavun'un zenginliği, gücüyle ilgili olarak Hz. Musa'nın serzeniş içeren sözleri ile Hicr, 15/88'de Hz. Peygamber'e müşriklerin zenginliğinden etkilenmeme, imrenmeme emrinin benzeşmesi; Hud, 11/ 17-22. ayetlerinde inkâr eden ahzab (hizipler) ile Mekke'li ahzab (İslam davetinin muhalifleri olan kabile yöneticilerinin) özelliklerinin aynı olması; Hud, 11/91-93. ayetlerinde "Şuayb'ın bu öğütlerine karşılık Medyen halkı şöyle dedi: "Ey Şuayb! Söylediklerinin çoğu bir kulağımızdan girip diğerinden çıkıyor. Ayrıca biz şunu çok iyi biliyoruz ki sen aramızda güçsüz, nüfuzsuz birisin. Sen oturup kalkıp şu kabilene dua et; eğer onların hatırı olmasaydı seni linç ederdik. Zaten bizim nazarımızda hiçbir ağırlığın, kıymetin de yok." Şuayb da onlara şöyle karşılık verdi: "Ey kavmim! Demek size göre kabilemin hatırı Allah'ın hatırından daha önemli! Bu yüzdendir ki O'nun emirlerini hiçe sayabiliyorsunuz. Ama bilin ki rabbim bütün bu yaptıklarınızı sınırsız ilmiyle kuşatmıştır." "Ey kavmim! Bana karşı elinizden geleni ardınıza koymayın. Ama bilin ki ben de Allah yolundaki mücadelemi sonuna kadar sürdüreceğim. Kim yalan söylüyormuş, azap kimi çarpacakmış, yakında görüp öğreneceksiniz. Bekleyip gözleyin hele; ben de sizinle birlikte bekliyorum." sözleri ile Mekke'de Hz. Peygamber'i kabilesinin koruması karşısında müşriklerin tavırlarının aynı olması zikredilebilir.

o gayb âlemine/ahirete dair bilgilere sahip de bu yüzden mi azaptan yana kendisini güvende hissediyor?! Yoksa o, Musa'ya ve kulluk imtihanından yüzünün akıyla çıkan İbrahim'e vahyedilmiş sahifelerdeki şu ayetlerden hiç haberdar edilmedi mi?! Hiç kimse başkasının günahını yüklenmez. İnsan için kendi emek ve gayretinin karşılığından başka hiçbir şey yoktur. Her insanın emeği ileride gözler önüne serilecek, sonra da karşılığı eksiksiz verilecektir. Şüphesiz sonunda varılacak yer rabbinin huzurudur. Sizi güldüren de ağlatan da O'dur. Öldüren de dirilten de O'dur. Döl yatağına akıtılan bir damla sudan O'dur sizi iki tür, erkek-dişi olarak yaratan. Yine O'dur sizi ölüm sonrasında diriltecek olan! Çok verip zengin yapan, az verip fakir kılan da O'dur. [Kimi müşriklerin şans kaynağı sayıp taptıkları] Şi'râ yıldızının/Akyıldız'ın rabbi de O'dur." atıfta bulunulması,[57] Mekke'nin eminliğinin, Kâbe'nin kutsallığının[58] vurgulanması, Haniflik geleneğinden dolayı toplumda hacla ile ilgili olarak bilinen "Sabahın aydınlığına, Zilhicce'nin ilk on gecesine, Zilhicce'nin dokuzuncu ve onuncu gününe, Müzdelife'de geçen geceye andolsun ki kıyamet, diriliş ve hesap mutlak gerçektir."[59] şeklinde yemin edilmesi ve "[Ey Peygamber!] Bu şehre, sana her türlü eza ve cefanın reva görüldüğü bu Mekke şehrine, o değerli babaya ve evladına [İbrahim'e ve İsmail'e] yeminle söylüyorum ki biz insanı zorluk ve sıkıntılarla boğuşabilecek güçte yarattık."[60] gibi toplumun ortak dinî kabullerine yer verilmesi, bunlar üzerinden mü'minlerin tanımlanması toplumdan ayrışmaktan ziyade aynı temellere sahibiz mesajını vermeye dönüktür.

Bütün bu anlattıklarımızdan Mekkî surelerde ve doğal olarak tüm Kur'an'da toplumsal hayatta yerleşik olma derecesine göre tüm konuların toplumsal kabuller, vakıa ve imkânlar gözetilerek tedricen inzal edildiği anlaşılmaktadır.

57 Necm, 53/ 36-55
58 Tin, 95/3; Kureyş, 106/3; Beled, 90/1, 2; İbrahim, 14/35-41.
59 Fecr, 89/1-5.
60 Beled, 90/1-4.

3. Mü'min Kimliğin Oluşumu ve Diğer Dînî Gruplarla İlişki

İlk surelerde Mekke döneminin son yıllarında nâzil olan ve nüzul tertibinde 74. sırada yer alan Mü'minun suresindeki gibi[61] açık bir şekilde mü'min tanımı yapılmamakla birlikte inzal edilen her ayetle birlikte iman edenlerin zihninde bir mü'min kimliği, şahsiyeti, Allah'ın razı olduğu ve kurtuluşa eren kişi tanımı oluşmaktaydı. Bu süreçte nâzil olan ve 5. sırada yer alan Fatiha suresinde mü'minlerin "[Rabbimiz!] Biz yalnız sana boyun eğer, yalnız senden yardım dileriz. Sen bizi doğru yolda, kendilerine iman ve hidayette sebat lütfettiğin hayırlı kullarının yolunda yürüt. Senin gazabına uğrayanların, dalâlete batanların yollarına yöneltme bizi."[62] şeklinde duruş belirleyip, dua etmeleri; 7. sırada yer alan Tekvir suresinde "kız çocuklarının diri diri gömülmesinin yanlışlığının vurgulanması";[63] 8. sırada yer alan A'la suresinde "[Ey Peygamber!] yüceler yücesi rabbinin adını/şanını her türlü noksanlıktan tenzih ederek an." emri, "Allah'ın azabından korkanların bu öğütten/Kur'an'dan yararlanacağı, uğursuz/hayırsızların ise ondan uzak duracakları, Hiç şüphesiz kötülüklerden arınıp, rabbini anıp O'na boyun eğen/namaz kılan kimse[lerin] kurtuluşa erecekleri, fakat bu gerçeklere rağmen hayırsızların ahiretteki hayat mutlak hayırlı ve kalıcı olmasına rağmen hâlâ bu fâni hayatı tercih ettiklerinin";[64] 9. sırada yer alan Leyl suresinde " Malından-mülkünden ihtiyaç sahiplerine verip, cimrilikten kaçınan ve en güzel sözü ["Allah'tan

61 Hiç şüphesiz mü'minler kurtuluşa erecekler. Çünkü onlar ibadete layık yegâne ilah/tanrı olarak Allah'a inanıp ihlâs ve samimiyetle O'na yönelirler. [Müşriklerin] sataşmalarına, çirkin sözlerine aldırmazlar. Onlar kötülüklerden arınmak için çaba gösterirler. Onlar iffetlerini titizlikle korurlar. Onlar yalnız eşleri ve cariyeleriyle ilişkiye girerler. Bundan dolayı da kınanmazlar. Eşleri ve cariyeleri dışında tatmin arayanlar haddi aşan kimselerdir. Yine onlar kendilerine teslim edilen emanetlere riayet ederler ve gerek Allah'a gerek insanlara verdikleri sözlere sadakat gösterirler. Onlar Allah'a iman ve ibadetlerinde devamlılık sahibidirler. İşte onlar ahiretteki nimetlere nail olacak kimselerdir. Evet, onlar Firdevs cennetine vâris olacak ve orada temelli kalacaklar. (Mü'minun, 23/1-11.)

62 Fatiha, 1/5-7.

63 Tekvir, 81/8, 9.

64 A'la, 87/1, 11-17.

başka gerçek ilah/tanrı yoktur" düsturunu] yürekten tasdik edenin cennete giden yola sokulacağının, ama kim cimrice davranır, Allah'a ihtiyacı bulunmadığını düşünür ve Allah'ın tek gerçek ilah/tanrı olduğu gerçeğini yalan sayarsa, onun cehenneme giden yola sokulacağı ve o kimse cehenneme yuvarlandığında malının-mülkünün kendisine hiçbir faydasının olmayacağı, Kur'an'ı yalanlayıp, onun çağrısından yüz çeviren iflah olmaz azgınların Cehenneme girecekleri, cimrilikten sakınma hususunda duyarlı ve gayretli olan, nefsini arındırmak için servetinden kendisine yapılan bir iyiliğin karşılığı olarak değil de sırf rabbinin rızasını kazanmak maksadıyla harcayan kimselerin ise cehennemden uzak tutulacaklarının"[65] bildirilmesi; 10. sırada yer alan Fecr suresinde "Sabahın aydınlığına, Zilhicce'nin ilk on gecesine, Zilhicce'nin dokuzuncu ve onuncu gününe, Müzdelife'de geçen geceye yemin edilerek kıyamet, diriliş ve hesabın mutlak gerçek olduğunun vurgulanması, ülkelerinde alabildiğine azan, her tarafı fesada boğan halkların helak edildikleri, Allah'ın her şeyi görüp, gözettiği, ancak nankör/kâfir insanın rabbi onu [sağlık, afiyet, zenginlik gibi] lütuf ve nimetlerle sınadığı zaman, "Rabbim bana hak ettiğim lütufta bulundu." dediği, ama onu darlık ve yoklukla sınadığında, "Rabbim bana büyük haksızlık etti." diye sızlandığı, o [nankörler/kâfirlerin Allah'tan hep lütuf ve ikram bekledikleri] ama öksüzü, yetimi bir kez olsun sevindirmedikleri, fakir-fukarayı doyurmaya ön ayak olmadıkları, ihtiyaçlarıyla hiç ilgilenmedikleri, mirasları hak-hukuk gözetmeden yeyip yuttukları, malı-mülkü taparcasına sevdikleri, fakat ahirette yaptıklarından pişman olarak akıllarının başlarına geleceği, ama iş işten geçtiği için "Eyvahlar olsun bana! Keşke buradaki hayatım için dünyada iyilikler yapmış olsaydım." diye yanıp yakılacakları ancak bunun hiçbir faydası olmayacağının bundan dolayı bunca ilâhî ikaza kayıtsız kalan ve aymazlık içinde yaşamaktan gayet memnun ve mutlu olan insanın artık yürekten boğun eğmek ve böylece ilâhi rızaya ermek üzere rabbine yönelerek hayırlı kulların arasına katılmasının

65 Leyl, 92/5-21.

gerekliliğinin"[66] anlatılması; 11. sırada yer alan Duha suresinde Hz. Peygamber'e hitaben "O hâlde sen de sakın yetimlere kötü davranma. El açıp yardım isteyeni azarlama. Rabbinin sana lütfettiği bunca nimeti her daim minnet ve şükranla an ve O'nun gönderdiği vahyi dur-durak bilmeden anlat."[67] emirlerinin dolaylı olarak mü'minleri de muhatap alması; 13. sırada yer alan Asr suresinde "su gibi akıp giden zamana yemin edilerek, insanoğlunun [en değerli sermayesi olan zamanı heder ederek] büsbütün zarar ve ziyan içinde olduğu, fakat iman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan, birbirlerine hep Allah yolunda yürümeyi ve bu yolda sebat etmeyi öğütleyenlerin asla zarar ve ziyana uğramayacaklarının"[68] vurgulanması; 17. sırada yer alan Maun suresinde Hz. Peygamber'e hitaben "[Ey Peygamber] Görüyorsun değil mi, hesap gününü yalan sayan şu adamı?! İşte o, yetimi horlar, itip kakar; Fakir-fukarayı doyurmaz, bu hususta bir başkasını teşvike bile yanaşmaz. [Ama kendince ibadetten de geri kalmaz]. Yazıklar olsun böyle ibadet edenlere! Onlar, gerçek ibadetten bihaberdir. İşleri güçleri gösteriştir. Onlar ki [Mekke'ye gelen onca misafiri gösteriş için ağırlar]; ama fakir konu komşuya kap-kacak gibi bir şeyi ödünç bile vermezler."[69] şeklinde bu hayırsız kişilerin eleştirilmesi; 14. sırada yer alan Adiyât suresinde "[Kâfir] insanın rabbine karşı gerçekten çok nankör olduğu, üstelik bu nankörlüğüne kendi vicdanın da şahit olduğu ayrıca bu kişinin dünya malına düşkün, dirilişi ve hesabı dikkate almadığı, ancak o ahirette yaptıklarının hesabını vereceğinin"[70] anlatılması; vurgulanmasıyla Allah'ın hangi davranışlardan, kimlerden razı olup olmadığı, kimlerin cennete girip girmeyeceği konuları mü'minlerin gündemine getirilerek doğrudan ve dolaylı olarak yeni bir kimliğin, ben idrakinin ve toplumsal beraberliğin inşası hedeflenmiştir. Bu şekilde doğal olarak, var olan kimlik ve biz/ben-idrakinden farklı olarak yeni bir biz/ben-idraki tanımı, şuuru oluşturul-

66 Fecr, 89/1-30.
67 Duha, 93/9-11.
68 Asr, 103/1-3.
69 Maun, 107/1-7.
70 Adiyât, 100/6-11.

maya başlandığı için bir öteki, diğeri anlayışı da oluşmaya, inananlar kendi aralarında genel olarak manevi bir birlik oluştururken var olan toplumdan vahyedilen bilgiler çerçevesinde yavaş yavaş farklılaşmaya başlamışlardı.

Yukarda naklettiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi mü'min kimliği bir anda keskin, sert ve dışlayıcı, ötekileştirici bir tarzda oluşturulmamıştır. Mü'minler Hz. Peygamber'in fonksiyonunu, konumunu, vahyin muhtevasını, hayatlarında nelerin değişip değişmeyeceğini, Allah'a karşı sorumluluklarını, kendi özelliklerini, ilerleyen yıllarda müşrik, kâfir, münafık şeklinde isimlendirilen nankör, hayırsız insanların, Ehl-i kitap ismi verilen Yahudi ve Hıristiyanların sıfatlarını, onlarla ilişkilerinin hangi çerçevede olacağını vahyin nüzul süreci içerisinde öğrenmişlerdir.

İslam, ilk ayetlerle birlikte eksik, olumsuz davranış ve inançları eleştirip doğrusunu göstererek kendi konumunu, mü'min kimliği inşa ettiği için muhalif, alternatif bir hayat tarzı olarak ortaya çıkmıştır. Bu muhalif ve değişimden yana olan tavrı kendisine karşı oluşan ve varlığını tehdit eden muhalefetin, yaşanan gelişmelerle bağlantılı ve bu çerçevede vahyedilen konular çerçevesinde vahyin rehberliğinde bir anlamda artarak devam etmiştir. Olumlu ve olumsuz davranışları tanımlayarak, bu şekilde davrananları övüp, davranmayanları eleştirerek bir anlamda kurtuluşa erenler sınıfını oluştururken, aynı zamanda yumuşak geçişle de olsa hüsrana uğrayanlar sınıfını da oluşturmuştur. Diğer ifadeyle zaman içerisinde biz kurtuluşa eren mü'minler ve hüsrana uğrayan/uğrayacak olan o/siz müşrik, kâfirlerden oluşan bir sınıflama oluşmuştur.[71]

Bu yönüyle vahiy ayrılığı ifade ediyor gibi gözükse de Hz. Peygamber'le uzlaşma arayan, tartışan müşriklere kar-

71 Her dinin inananlarına bir sosyal kimlik sunarak, insanları biz ve onlar şeklinde sınıflandırarak mü'min, kâfir, müşrik gibi isimlendirmelerde bulunması ve karşılıklı ilişkileri düzenlemeyle ilgili bilgiler vermesiyle ilgili olarak bkz. Yapıcı, Asım, "Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık," *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay, Celaleddin Çelik, Adana, 2006, s. 206-224.

şı cevaben vahyedilen, "[Ey Peygamber!] Deki! Sizin dininiz/inancınız size, benim dinim/inancım da bana![72] ayeti ve Hz. Peygamber'in bu tür insanlara karşı, "Size, bana vahyedilenleri tebliğ ettim. Eğer onları kabul ederseniz dünya ve ahirette mesut ve bahtiyar olursunuz. Şayet reddederseniz, Allah'ın emrine sabrederim. Aramızda O hüküm verir."[73] buyurması keskin kopuş ve tavır alıştan ziyade tarafların çatışmadan birlikte yaşayabileceklerini, dinî inanç, ifade ve yaşama özgürlüğünün olması gerektiğini ifade etmektedir.

Kur'an, ne önceki peygamberleri birbirinden ayrı ve habersiz gibi göstermiş, ne de Hz. Muhammed'i öncekilerden farklı bir çıkış olarak takdim etmiştir. Bütün peygamberlerin temsil ettiği evrensel dînî hakikat olan Allah'ın dini geçmiş ve gelecekte insanlık için yegâne kurtuluş yoludur. Ayrıca o, aynı kaynaktan gelmiş olmasına rağmen zamanla farklı bir yapıya bürünen Yahudilik ve Hıristiyanlığın ilk inzal oldukları dönemlerini hakikat olarak kabul etmiş, Kur'an'ın nüzul dönemindeki durumlarını ise hakikat olarak değil ama dinsel ve sosyolojik realite (vakıa) olarak değer vermiş ve tanımıştır. Kısaca İslam dışındaki yanlış ya da batıl dinler, Allah nezdinde geçerli olmadıkları bildirilmek kaydıyla din olarak tanınmış ve ilişki kurulmuştur. Kısaca o, öteki dinleri vakıa olarak tanır, dışlamaz ve ilişki kurar. Ona göre gerçek, hak Allah'tan gelendir ve diğerleri de batıldır.

Kur'an, özü "Allah'a teslimiyet" olan bir dinin (İslam) tamamlandığını ve mükemmele eriştiğini, yani kaynak, yapı ve sistem olarak mutlak (hak/hakikat) olduğunu belirtir. O, "öteki" grubuna girebilecek din ve inanç mensuplarına karşı toplu ve kesin bir reddi ve dışlayıcılığı benimsemez; kendi doğrularını ifadeden çekinmeden ve taviz vermeden ötekiyle her şartta ilişkiye açıktır. Uhrevi kurtuluş konusunda ise mutlakçı ve hakikatçidir; temel niteliklere uyulması halinde bireysel kurtuluş esastır. Ancak o, sosyal hayatta olgudan hareket eder, olguyu esas alır; bu yüzden çatışmacı değil, ba-

72 Kâfirun, 109/6.
73 İbn İshak, es-Siret, s. 179.

rışçı bir hakikati ön planda tutar, kısaca sosyal ilişkilerde ve bir arada yaşama konusunda çoğulcudur. Toplum organizasyonunda Müslümanlar, öteki ile olan ilişkilerinde insaniliği ön plana çıkararak, yaşama ve inanma hakkına saygı duyar, iyi ilişkileri devam ettirirler. Farklı iki toplum olduklarında da aynı *ilkeler geçerlidir. Birbirlerinin haklarını ve sınırlarını* ihlal etmedikçe barış esastır. Ama bütün bu şartlarda Allah'ın mesajlarını insanlara ulaştırmaya çaba sarfetmek de mü'minlerin görevidir.[74]

Kur'an'ın mü'minlere kazandırdığı biçimdeki seçilmişlik anlayışı, temelleri kitap ehlinin muhalefeti ile karşılaşılmadan önceki aşamada ortaya konan bir konudur. Müslümanlar soy bakımından ortak özellikleri paylaştıkları kendi kavimleri içerisinde mücadele ederken, bir cemaat olarak farklılaşmalarını Kur'an'a inanmalarına borçluydular. Bunun "Allah tarafından hidayete erdirilmek" biçiminde formülleştirilmesi mümkündür. Zira Kur'an kendisini bir "hidayet kitabı" olarak tanıtmıştır. Yakın akrabaları olan müşriklerden ayrıldıkları nokta "kitap, hükümranlık ve nübüvvete sahip olan soy" olmak değil, sadece "Kitaba inanan kimseler" olmaktı. Kur'an'ı kıraat ederek ibadet etmeleri, tedris etmeleri ve hatta tebliğde bulunmaları yani onu bir referans olarak kabul etmeleri de vahyin kitaplaşmasını temin ediyordu. Kur'an bu evrede hüküm bakımından zengin bir görüntü vermemiştir. Sadece şirksiz bir inanç önerisi, kıraat merkezli ibadet ve genel ahlak hükümleri içeriyordu. Yine de Müslümanların kendisine tavizsiz biçimde uymasını sağlayacak sert uyarılarda bulunmuş; inanç ve amel konusunda onları zinde tutmuştur. Kur'an'ın tedricen iniyor olması, vahye inanmayan müşriklerin tersine, ilahî otoritenin sıcak şekilde hissedilmesine süreklilik kazandırmıştır. Bütün bunlar kitabın kendisine itaat ile hayat bulacak bir müessese olduğunu ortaya koymuştur. Müslümanlar Medine'ye gelinceye dek inanılan ve emirlerine uyulmayan bir kutsal kitabı hiç tasavvur etmediler. Çün-

74 Çalışkan, İsmail, "Dinî Bir Tutum Olarak Ötekine Yaklaşımın Kur'ani Temellleri," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 1, Yıl: 2007, s. 8, 9, 27, 28.

kü Müslümanların ayırıcı karakteri Kur'an vahyine itaat ile örülmüştü.[75]

Kur'an, farklı din mensuplarını kendisinden uzaklaştırmaya değil, kendisine yakınlaştırmaya çalışmaktadır. Muhatabıyla ve özellikle Ehl-i kitapla hiçbir zaman ilişkileri kesme veya onlardan uzaklaşma yolunu seçmemektedir. Tam tersine onları kendisine yakınlaştırmak ve diyalogu sürdürmek için stratejik bir yol izlemektedir

Kazanmış olduğu tutumlarına sıkı bir şekilde bağlanma eğilimi taşıyan insanın inanç, tutum ve davranışlarının değiştirilmesi, onların eleştirilmesi ve kötülenmesiyle değil; sahip olduğu olumlu inanç ve tutumların vurgulanması, ortaya konulması ve bunlarla kazandırılmak istenen fikir ve davranışlar arasında ilişki kurularak pekiştirilmesiyle mümkün olabilir. Çünkü insanın sahip olduğu değerlerin eleştirilmesi ve kötülenmesi, onlara daha çok bağlanmasına ve onaları savunmaya geçmesine yol açar. Bir başka deyişle, kaynağın sunduğu bilgi, inanç ve fikirlerin benimsetilmesi, bunlarla muhatabın sahip olduğu düşünce, inanç ve davranışlar arasındaki yakınlık ve benzerliklerin vurgulanmasıyla sağlanabilir.

Bu, bir anlamda diyalog kurma yöntemi ya da bu süreci açık tutma girişimidir. Diyalog, genel olarak, iki kişinin karşılıklı iletişim kurması, farklı ırk, kültür, inanç ve kanaatlere sahip tarafların veya insanların bir araya gelerek medeni ölçüler içerisinde birbirleriyle konuşmalarıdır. Dinî alanda ise diyalog, hem aynı dine mensup grupların kendi aralarında, hem de farklı dinlere mensup insanların, düşünce ve inançlarını birbirlerine zorla kabul ettirme yoluna gitmeden, hoşgörü ve anlayış içerisinde "ortak değerler" etrafında konuşabilmesi, tartışabilmesi, doğrular etrafında buluşabilmesi ve işbirliği yapabilmesidir. Çünkü "ortak değerler"in varlığı ve kabulü, taraflar arasında iletişimin sağlanması ve devamı, tarafların birbirlerini dinlemeleri, müşterek bir zeminin oluşturulması

75 Türcan, Selim, *Kimlik ve Kitap İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara, 2010, s. 254, 255.

ve uzlaşı sürecinin başlaması açısından önem taşır. Dolayısıyla tebliğ amaçlı iletişimde, öncelikle muhatapla anlaşılan veya anlaşılabilecek noktalarda diyalog kurulmalı ve bu konular üzerinde tartışmaya girilmelidir.

İlk anda, uzlaşılamayacak konular üzerinde tartışmak ve anlaşma yolu aramaya çalışmak, karşılıklı ilişkilerin devamına engel olacak bir davranıştır. Dinlerdeki benzerlikler yerine farklılıkların öne çıkarılması, dinler arası ilişkileri olumsuz yönde etkiler. Hiç kimse, köklü inançlarının yanlış olduğunun doğrudan doğruya ve açıkça belirtilmesinden hoşlanmaz. Ayrıca, var olan ortak noktaların bulunup gündeme getirilmesi ve bunlar etrafında uzlaşılmaya çalışılması, ileriye dönük beraberliği başlatabilecek stratejik bir yöntemdir.

Kur'an, bütün Ehl-i kitap, hatta müşrikleri de kapsayan geniş bir kesimle uzlaşma yolu arayarak, hem onlarla olan görüş ve inanç farklılığını en aza indirmeye, hem de onların, inançlarını ve bağlı olduklarını iddia ettikleri inanç ve değerleri konusundaki tutum ve tavırlarında ne derece samimi ve ciddî olduklarını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.[76]

Kült eksenli medeniyetler sadece kendilerini seçilmiş olarak kabul eder, merkeze kendilerini yerleştirir ve kendilerinin dışındakileri ontik öteki olarak gördükleri için ötekileştirip, öteleyerek tüm negatif, şeytanî, şer ve zulmet unsurları bunlar üzerine fatura ederek, devamlı ötekileyerek, öteki üreterek varlıklarını sürdürürler. Bu anlayış güçlü-zayıf(güç), kadın-erkek(cinsiyet), zengin-fakir(ekonomik), heterodoks-ortodoks (akide), kentli-köylü(toplumsal) şeklinde dünyayı algılar ve buna göre şekillendirmeye çalışır. Bunlara göre ötekiler ezilmeye uygun, zayıf, tahakküm edilmeye müsait dişil, aforoza layık heretik/bid'atçi, çevrede kalması kararlaştırılan fakir, görünürlülüğü askıya alınan taşralı hep var olsun istenir. Buna göre "seçilmiş ben/biz"in karşısında "sürgün o/onlar" çifte karşıtlıklar gereği birinciler ezeli ve ebedi olarak

76 Şanver, Mehmet, "Kur'an'ın Muhatabıyla Diyalog Kurma Sürecinde 'Ortak Değerler'in Yeri ve Rolü," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2 (2004), s. 157-168

iyi-güzel-doğru-hak; ikinciler ise kötü-çirkin-yanlış-batıl kümesinde yar alacaktır. Ve birinciler hep "merkez"de "evde olacaklar", ötekiler ise daima "çevre"de "sürgünde olacaklar"dır. Bu ötekileştirme ve dâhili ötelemenin her dem üretilmesi ise daha çok ve sürgit bir çatışma ve savaş haletini gerekli kılar.

İlk vahiyden son vahye kadar tüm vahiyler ise bu ontolojik ötekileştirme pratiklerine, değer yargılarına, kurtuluş teolojilerine, bilgi kategorilerine ve nihayet varlık kotalarına karşı evrensel bir meydan okuma türü ve tarihi yeniden rayına oturtma provasıdır. Bundan dolayı son vahiy'de ontolojik öteki olduğu için sıfatlar ve ötekiler var değil; aksine yapılan fiillere göre "vasıfsal öteki" inşa edilmektedir. Bu sıfatlara bağlı olarak adaleti "örten" ve "öteleyenler"e vasfi olarak "kâfir" denilmektedir.

Son vahiy, insanlık fıtratının tarihte potansiyel dürümlerinden açılışına imkân vermeyen tüm ötekileştiricilerin yaptıklarını da "vasıfsal ötekiler"/küffâr, münafıklar, fasıklar, zalimler, vb. olarak reel tarihte de oturtmayı gaye edinir. Bu vasıfsal olana bile, belkide vahyin inşa etmek istediği varlık ve bilgi kodlarına zarar vermemesi için tarihte dondurulup prototipler gibi sürekli üretilip medeniyet ve kültür pazarına sürülmesini engelleyecek tarzda sahiplenir. Kim bilir belki bir gün Taifliler de Medineliler gibi ensarlaşılar diye...[77]

Hz. Ömer gibiler İslam davetinin muhalifi iken vasıfsal olarak öteki ve düşman iken iman ettiğinde bizden ve öncülerden, sâbigundan olmuştur. Tövbe kapısının devamlı açık olması da düşmanlığın şahsa karşı değil, işlenen olumsuz fiile, suça karşı olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle ebedi düşman olan şahıs, grup ve din yoktur. Şartlar gereği olumlu ilişki kurulamayan, birlikte yaşanılamayan ve çatışmanın kaçınılmaz olduğu durumlarda savaşılan, düşman olanlar vardır. Bundan dolayı Kur'an dinlerin kendisine değil, bireyin dinî tutum ve davranışına göre pozisyon alır. Buna göre

77 Yavuz, Şevket, "İslam'ın Ötekileştirmeye Meydan Okuması veya 'Ontolojik Öteki'den 'Vasıfsal Öteki'ne İntikalin Macerası," *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*, Konya, 2007, s. 263-282.

Kur'an'da Yahudiler, Hıristiyanlar, müşrikler, kâfirler ve münafıklar hakkında her türlü hükmü verebilecek ifadeler mevcuttur. Kur'an'da diğer bütün dinleri ortadan kaldıracağız gibi bir ibare bulunmamaktadır. Allah dinini ve nurunu tamamlamak isterken, karşıt oluşumların varlıklarının devamına izin vermektedir. Öteki dinleri ve İslam içindeki farklılıkları yok saymak ve ortadan kaldırmaya çalışmak sünnetullah'a uymaz. En azından onlarla birlikte yaşama yolları aranmalıdır. Bireyler kendi iradeleriyle imanı veya inkârı seçebilirler ve onların bu tercihine beşeri müdahale meşru değildir. "Dinde zorlama yoktur."[78] ayeti de bunu ispatlamaktadır.

Diğer dinlerle ilişkide sürekli ve geçici olan esaslar ayrımına dikkat edilmelidir. Hikmet ve güzel öğütle davet ve en güzel, geçerli yolla mücadele gibi genel ilkelerin ön plana çıkarılması gerekmektedir. Mekke döneminde sabrın, Medine'de savaşın emredilmesi geçici, konjoktürel emirlerdir. Bu ayrımı dikkate almak bir ayetin hükmünün tamamen kaldırılması anlamındaki neshe başvurma zorunluluğunu da ortadan kaldırır.

Ama bütün bu şartlarda Allah'ın mesajlarını insanlara ulaştırmaya çaba sarfetmek mü'minlerin görevidir. Öncelikli ve esas olan genel ilkeler doğrultusunda tek tanrılı dinlerle dinî ve sosyal uzlaşı, müşriklerle sosyal/insanî uzlaşı yolu benimsenmiştir. Buna göre öteki ile ilişkinin temel fikri, dinî olmaktan önce insani ve ahlakidir. Vahiy sürecinde tarihsel ve yerel şartlar gereği zaman zaman ilişkilerin kopması veya gerilime dönüşmesi üzerine kararlı ve egemen bir söylemin benimsenmesi ve bu yönde hükümler konulması, ebedi bir hüküm olarak alınamaz. Bütün bu açıklamalar ışığında: Kur'an dinî çeşitliliği vakıa olarak onaylar, ama küfre razı olmaz. Buna binaen İslam, sosyolojik olarak çoğulcu, teolojik olarak Tanrı katında makbul olma bakımından mutlakçı, dolayısıyla dışlayıcıdır.[79]

78 Bakara, 2/256.

79 Çalışkan, İsmail, "Dini Bir Tutum Olarak Ötekine Yaklaşımın Kur'ani Temelleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 1, Yıl: 2007, s. 9, 14, 25-28.

Mekkî ve Medenî surelerdeki Ey kâfirler, facirler, fasıklar, mücrimler, zalimler, azgınlaşanlar, şeytan, tağut, münafık, Allah'ın ayetlerini dünyalık menfaatler karşılığında değiştirenler, karınlarına ateş dolduranlar, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün gibi hitaplar ve emirler ötekileştiren içeriğe sahiptirler. Ancak bu hitaplar Kur'an'ın öteki ile ilişkilerini belirleyen ana çizgi ve anlayış değil, tartışma, sataşma ve savaş ortamlarında "küfrün ileri gelenleri", "Allah'ın düşmanları" şeklinde nitelendirilen insanlara yöneliktir. Kur'an hem müşrik toplumu hem de Ehl-i kitabı bir bütün olarak ebedi ve yok edilmeleri gereken bir düşman olarak algılamamış ve böyle bir şeyi emretmemiştir.

Savaşla ilgili ayetlerdeki "İnancınıza yönelik baskı ve zulüm [fitne] ortadan kalkıp din sadece Allah'ın oluncaya, hayat tam anlamıyla Allah'ın iradesine uygun biçimde yaşanır hâle gelinceye kadar müşriklerle savaşın. Eğer onlar saldırganlıktan vazgeçerlerse siz de vazgeçin. Zira düşmanlık [saldırı ve savaş] ancak saldırganlar için söz konusudur."[80] ayetlerinden kastedilen de bu anlamdır. Aynı şekilde "Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün"[81] emrinin Mekkeli müşrikler için geçerli olduğu; "Münafıkları bulduğunuz yerde öldürün"[82] emrinin de belli bir sınıf münafık için geçerli olduğuna da dikkat edilmelidir.

Fakat sonuçta yozlaşmış da olsa belli bir düzende devam eden dinî, bireysel ve toplumsal hayata ıslahı, değişimi talep eden bir şekilde müdahale edip ilk hareketi başlatan da İslam/vahiy/Allah Teâlâ olmaktadır. Bu yönüyle farklılaşmanın ve zamanla belli noktalarda ayrışmanın ana etkeni olan Allah Teâlâ da bu ayrışmanın, yenilik ve değişim talebinin asıl sahibi, hareketin asıl şekillendiricisi olmaktadır.

Bu durumda meydana gelen çatışmalardan kim sorumlu olmaktadır? Mevcut olan inanç ve yaşam tarzlarını korumaya çalışan, değişime direnen müşrikler ne oranda suçlu olmaktadır? Bu soruları cevaplamaya çalışırken İslam'ın kendini

80 Bakara, 2/193; Enfal, 8/39.
81 Tevbe, 9/5.
82 Nisa, 4/89.

saldırgan ve çatışmacı, öteleyen ve ötekileştiren bir tarzda, diğeri üzerinden ve düşman üreterek mi tanımladığı, ilişkilerini buna göre mi şekillendirdiği yoksa kendini kendi özellikleriyle, çatışmadan ve muhataplarıyla arasında var olan ortak noktalar üzerinden mi tanımlayıp ilişkilerini şekillendirdiği hususu önem arz etmektedir. Bu konunun anlaşılmasında tarihe müdahalenin başlatıcısı ve yönlendiricisi olan Allah Teâlâ'nın beyanları, bunların mübelliği ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber ile ilk mü'min neslin sözleri, tavırları yani tecrübeleri belirleyicidir.

Bu süreçte Allah Teâlâ tevhidi, ahlakı, ibadeti sunuş tarzında sosyal alanda cari kanunların gereğine riayet etmiş, bu konuları anlatırken de insanın varlık şartlarına, tabiatına ve tarihe atıflarda bulunmuş ve muhatapların tecrübe, bilgi ve ufuklarını esas almıştır. Allah toplumla girdiği ilişkide iradeli, gerçekçi, akılcı, âdil, merhametli ve hikmetli özne kimliği ile hareket etmektedir. Bu yönüyle de Kur'an hakikatin çoğu zaman nazarî olanla amelî olan arasındaki münasebette gerçekleşeceğini öngören bir Özne'nin davranışlarının kaydedildiği bir kitap durumundadır.[83]

İslam kendinin hak din olduğunu ifade etmekle birlikte ilk andan itibaren diğerlerinin tamamen bâtıl, kötü, olumsuz, müşrik, facir, kâfir ve cehennemlikler olduklarını bundan dolayı yok edilmeleri gerektiğini iddia ederek kendini ve mensuplarını farklılaştıran, kamplaşmalar oluşturan dışlayıcı söylemlerle yola çıkmamıştır. Bu anlamda ontolojik ötekileri yoktur. Hayata ve değerlere ayrıştırıcı, inkâr edici, çatışmacı, toptan ve kökten değiştirme mantığıyla (devrimci) değil, mümkün olduğu kadar ortak noktalar üzerinden ilişki kurmayı hedefleyerek yaklaşmıştır. Bundan dolayı Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve tüm peygamberleri, suhuf ve kitapları kabullenerek, "Ey insanlar, sizin ve bizim Rabbimiz olan Allah'a gerektiği şekilde iman edin" gibi hitaplarda bulunması, pey-

83 Albayrak, Halis, "Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'minin Kur'an Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine," *II. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, Ankara, 1996, s. 37.

gamberlerden bahsederken "Ad kavmine kardeşleri Hud'u gönderdik" gibi toplumla doğrudan olumlu ilişkileri yansıtan tanımlamaların kullanılması gibi hitaplar kullanmıştır. Aynı zamanda Kâbe gibi ortak şiarlar üzerinden kendini ifade edip müşrikleri mü'minlere savaş açanlar ve açmayanlar, Ehl-i kitabı Allah'a samimiyetle bağlananlar ve bağlanmayanlar şeklinde ayırarak var olan doğruları (Kâbe'nin kutsallığı, hac, akrabalarla ilişkilerin devamlılığı) kabullenip devam ettirerek, yanlışları yok ederek (şirk, içki, kumar, zina vb.) ıslahatçı bir yol izlemiştir. Diğer bir ifadeyle İslam tarihi, sosyal şartları, vâkıayı inkâr ederek görmezden gelmemiş, onun gerçekliğini kabul ederek onu aşmıştır.[84] Bunu gerçekleştirirken vahiy kendini ve mensuplarını farklılaştıran, ayrıştıran söylemlerle yola çıkmadığını göstermektedir.

Bu yönüyle Kur'an da Hz. Peygamber de hiçbir zaman kendini tarihten soyutlamamıştır. Bir yönüyle tarih ve kültür içinden, bir yönüyle de yine toplumun bildiği kıssalarla (tecrübeler) hitap ederek, yozlaşmış inanç ve hayatı, hedefleri doğrultusunda değiştirmiştir.

Allah Teâlâ ilk vahiyle hareketin başlatıcısı olmakla birlikte çatışmayı ilk başlatan değildir. Çatışmanın olup olmaması muhatapların tavırlarıyla birlikte şekillenmektedir. Sebe Melikesi Belkıs ve halkı ile Medineli Evs ve Hazrec kabileleri kendilerine tebliğ edilen hakikatleri önyargısız bir şekilde dinleyip değerlendirdikleri, İslam davetine karşı tepkileri olumsuz ve sert olmadığı için çatışma ve ayrışma olmamıştır. Fakat Ad, Semud toplumları, Firavun ve Nemrut gibi zalim yöneticiler ve bunların yönetici sınıfı ile Kureyş kabilesi gibi toplumlar önyargılı oldukları, şirk ve inkârda inatlaştıkları, hakikatlere karşı kör ve sağır kesildikleri, olumsuz ve çatışmacı tavır sergiledikleri için gerginlikler, savaşlar ve hicretler yaşanmıştır. Kısacası olayların gelişimini, peygamberlerle muhatapları arasındaki diyalektik ilişki belirlemiş, bu durum vahyin içerik ve üslubuna da yansımıştır.

84 Peygamberlerin tevhid ile kavimlerin var olan geleneklerini ve hakim düşüncelerini aşmalarıyla ilgili olarak bkz. Serinsu, A. Nedim, *Kur'an Nedir?*, s. 71.

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetini bağlamlarından soyutlamadan kendi bütünlükleri içinde değerlendirdiğimizde İslam'ın diğer dinler, toplumlar ve kültürlerle ilişkisinin belirgin stratejisinin "dengeli barış siyaseti" olduğu görülmektedir. Bu anlayış ilkesel olarak barışı tercih etmekle birlikte sadece hayat hakkına kastedildiğinde ve saldırıya maruz kaldığında değil, İslam'ın insanlara doğru biçimde takdimine engel olunduğunda ve mukaddes değerlere saldırıldığında da savaşı göze alabilmektir.[85]

Diğer ifadeyle İslam diğer dinî grupları yok edilmeleri gereken muhataplar, dünyayı mutlaka ele geçirilmesi gereken savaş alanı ve mü'mini elinden kılıç düşmeyen biri olarak tanımlamamaktadır. Konjonktürel ve belli muhataplar için vaz edilen emir ve yasakları ebediyen geçerli evrensel hakikatler olarak anlamak Kur'an'ın diğerleri ile ilişkide takip ettiği metodu doğru anlamada farklı sorunlar oluşturmaktadır.

4. Davet Yöntemi

Vusulsüzlük usulsüzlükten olduğu için yapılan herhangi bir faaliyetin başarıya ulaşması için muktezâyı hâle uygun bir söyleme, metoda sahip olunması; ayrıca o konuda tecrübesi olan kişilerden ders alınması ve iz takip edilmesi gerekmektedir.

Allah Teâlâ'nın mesajlarını insanlara tebliğ etmek ve onları yaşayarak insanlara örnek olmak anlamına gelen peygamberlik/temsil ve davet görevi, ilk defa Hz. Muhammed ile başlayan bir süreç değildir. Peygamberlik görevi, tecrübesi Hz. Adem'le başlayarak Hz. Muhammed'e kadar çok sayıda peygamber tarafından yerine getirildiği, uygulandığı için bir gelenek ve tecrübe birikimi oluşmuştur. Hz. Peygamber'in yapması gereken hakîm, alîm ve asıl yetki sahibi olan Al-

85 Yaman, Ahmet, "Ben ve 'Öteki' Kur'an'ın 'Öteki' ile İlişkilerde Öngördüğü Dengeli Barış Teorisi," *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 1, Bahar 2008, s. 102; Okuyan, Mehmet, Öztürk, Mustafa, "Kur'an Verilerine göre 'Öteki'nin Konumu," *İslam ve Öteki*, İstanbul, 2001, s. 190-193.

lah Teâlâ'nın bildirdiği vahiyleri ve bu vahiylerde anlatılan kıssaları, peygamberlik geleneğinin tecrübe birikimini takip ederek kendi gerçekliğinde kendi izini oluşturmaktı. Kur'an'da anlatılan kıssaların en önemli işlevini de bu husus oluşturmaktadır, diyebiliriz.

İnsanları tevhide davet etmek, iman edenleri hak yolda sabit tutmak, aralarında iyi bir dayanışma oluşturabilmek, oluşan muhalefete karşı dengeli bir tavır geliştirebilmek, baskı ve işkencelerden dolayı yılgınlığa, ümitsizliğe düşmemek gibi konular zor olduğu kadar uzun bir zaman, farklı şartlarda ortaya çıkan farklı durumları, yaşanan gerçekliği ve hedefleri dikkate alarak stratejiler geliştirmeyi gerektiren mükâfatı büyük olduğu kadar zor ve meşakkatli bir sorumluluktur.

Hz. Peygamber kendisine peygamberlik görevi verildiğinde insanları ilahî hakikatlere iman etmeye davet etmekle emrolunduğunda, davetin metodu ve yaşanabilecek süreçler ve o güne kadar toplum içinde farklı kaynaklardan peygamberler hakkında muhtemelen öğrendiği eksik, dağınık bilgiler hariç herhangi bir bilgiye sahip değildi. Bu yönüyle vahyedilen ayetler öncelikle Hz. Peygamber'e ilgili konuları öğretmekte ve onu eğitmekteydi. Bu açıdan Hz. Peygamber kendisine doğrudan yapılan hitaplarla eğitildiği[86] gibi; ayrıca *Gul* "de ki" şeklinde başlayan ayetlerle kendisine müşriklere karşı nasıl cevap vereceği ve onlara karşı hangi tavrı göstereceği de öğretilmekteydi.[87]

Hz. Peygamber davet süreci boyunca kendisine inzal edilen ayetler ve kendi ictihadları çerçevesinde bir davet, hareket metodu uygulamıştır.[88] Bu hareket metodunun

86 Bkz. Şuara, 26/213-217; Neml, 27/ 69, 70; 91-93; Kasas, 28/86-88.
87 Bkz. Kâfirûn, 109/ 1-6; İhlas, 112/1-4; Felak, 113/1-5; Nâs, 114/ 1-6; Sa'd, 38/65-70; 86-88; A'raf, 7/28-30; 158; 187-189; 195, 196; Cin, 72/20-22; Furkan, 25/57; Tâhâ, 20/105, 106; 135; Neml, 27/ 71, 72; Yunus, 10/ 16, 20; 34, 35; 41; Zümer, 39/9-15.
88 Hz. Peygamber'in hareket metodunu ifade etmek için kullanılan nebevi hareket metodu kavramının günümüzde nasıl proplemli olarak anlaşıldığıyla ilgili olarak bkz. Büyükkara, Mehmet Ali, "Hz. Peygamber'in

ana çizgilerini belirleyen, ifade eden bazı temel ayetler bulunmaktadır.[89]

Davetin metodunu ve Hz. Peygamber'in konumunu açıklayan ayetlerden biri "[Ey Peygamber!] De ki o müşriklere: "Ben ve bana uyanlar delilli/mesnetli olarak sizi Allah'ın yoluna çağırıyoruz. İşte benim yolum budur. Allah sizin uydurduğunuz yakışıksız sıfatların tümünden münezzehtir. [İyi bilin ki] ben, Allah'a eş ve ortak koşan biri değilim."[90] Bu ayetteki *alâ basiretin* ibaresi *alâ yaginin* (kesin olarak);[91] ve hidayet üzere[92] anlamlarına gelmektedir. Bu İslam dini benim yolum/sünnetimdir. Ben ve bana inananlar sizi Allah'ı bilmeye, tevhide çağırıyoruz. Ben müşriklerden/sizden değilim.[93] Benim yolum imana ve tevhide davettir. Ben ve bana tabi olanlar sizi Allah'ın dinine kapalı ve anlaşılmaz bir şekilde değil, açık ve net delillerle davet ediyoruz. Allah Teâlâ da sizin her türlü şirk inancınızdan ve ortak koştuklarınızdan münezzehtir.[94] demekteydi.

"Ey Muhammed! Deki Sizi çağırdığım bu davet, benim yolum, Allah'a tevhide uygun şekilde inanmak ve bütün ilahlardan, putlardan, günahlardan uzaklaşarak kulluğu sadece O'na has kılmak ve O'na tam olarak itaat etmektir. Ben ve bana inananlar sizi kesin bir bilgi, anlayışla bu tevhid yoluna davet ediyoruz. Yine "Ey Muhammed Allah'ı ta'zim ederek deki: Allah'ın yönetiminde, mülkünde, sultanında ortağı ve onun dışında kulluk edilen başka bir varlık yoktur. De ki, Ben Allah'a şirk koşanlardan değilim, onlardan beriyim. Onlar da benden değildirler. Benim metodum, yolum basiret üzere davettir."[95]

Siretinden Dava adamına Yol Kılavuzu: Nebevî Hareket Metodu," *Siret Sempozyumu*, İstanbul, 2010, s. 1-19.

89 Davette takip edilen metodun gerekliliğiyle ilgili olarak bkz. Önkal, Ahmet, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Konya, 1987. s. 26-29; 148-254; Metodun nasıl olması gerektiğiyle ilgili olarak bkz. Saka, Şevki, *Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu*, İstanbul, trs., s. 77-191.

90 Yusuf, 12/108.

91 Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*, I, 319.

92 İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 2209-2210.

93 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 265.

94 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 479.

95 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 378, 379

Bu konudaki ayetlerin biri de, "[Ey Peygamber!] İnsanları rabbinin yoluna sözünde sağlamlık, davranışında tutarlılıkla, güzel öğüt ve nasihatle davet et. Gerektiği zaman da onlarla en güzel şekilde mücadele et. Hiç şüphesiz Rabbin, gösterdiği yoldan kimin saptığını, kimin o yolun yolcusu olduğunu iyi bilir"[96] ayetidir.

Bu ayetler Hz. Peygamber'e "Rabbinin dini olan İslam'a Kur'an ile Kur'an'daki emir ve yasaklarla davet et. Ehl-i kitapla Kur'an'daki emir ve yasaklarla mücadele et. Rabbin kimin İslam dininden ayrı, uzak kaldığını ve kim için hidayetin takdir edildiğini en iyi bilendir;[97] "İslam'a doğru, hikmetli, (sağlam ve tutarlı) hakkı, gerçeği tam olarak açıklayan şüpheyi ortadan kaldıran bir delil, düşünce ile onların iyiliklerini, menfaatlerini istediğin için nasihatte bulunduğunu açıkça ortaya koyan bir konuşma ile; hikmet ve güzel öğüt olan Kur'an ile davet et. Şiddet ve kabalığa kaymadan en güzel mücadele yolu olan rıfk ve merhametle mücadele et. Kendisinde hayır olan, iradesini hidayet yönünde kullanan kişiye az bir öğüt ve nasihat fayda verecektir. Kendisinde hayır olmayan kişiyle her ne kadar ilgilensen de istediğin sonucu alamazsın ve aciz kalırsın. Yaptığın tüm gayretlerin havanda su dövmek gibi sonuçsuz ve faydasız kalır. Bütün bunları en iyi Rabbin bilmektedir. Bundan dolayı sana öğretildiği şekilde görevine devam et"[98] buyrulmaktadır. Ayette davet; hikmet ve güzel öğütle sınırlandırılmıştır. Cedel, mücadele ise davetten bir parça değildir. Bundan maksat davete muhalif olanı delil ile susturmak, cevap veremez hale getirmek, savmak, tartışmada yenmektir.

96 Nahl, 16/125. Ayrıca çatışmamayı, karşılık vermemeyi ve sabretmeyi emreden "[Ey Mü'minler!] Birine ceza vereceğiniz zaman, size yapılanın aynısıyla karşılık vermekle yetinin. Ama eğer aynıyla karşılık vermek yerine sabrederseniz, bilin ki sabrınız sizin için çok daha hayırlıdır. [Ey Peygamber!] Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara göğüs ger. [Bil ki] sana sabretme gücünü veren Allah'tır. O müşriklerin/kâfirlerin sana yaptıklarına üzülme, seni bertaraf etmek için kurdukları tuzaklarda dert etme. Çünkü Allah şirkten sakınan ve emirlerine harfiyen uyanların her daim yanındadır." (Nahl, 16/126-128.) ayetleri de bu konuyla ilgili temel ayetlerdendir.

97 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 244.

98 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 601.

Bundan dolayı da Rabbinin yoluna, hikmet, güzel öğüt ve en güzel mücadeleyle davet et denilmedi. Davet ve mücadeleden hedeflenen şeyler birbirinden farklı olduğu için birbirinden ayrıldılar. Rabbin hidayet üzere olanı, dâlalette olanı en iyi bilendir. Ey Muhammed! Sen bu üç yolu kullanarak görevini yapmakla sorumlusun. Hidayetin meydana gelmesi, insanların hidayete ermeleri ise seni ilgilendirmez. Sen davetle meşgul ol, herkesin hidayete ereceğini umma, bekleme.[99]

Bu ayette mutlak ve genel bir metot sunulmaktadır. Ayet, Allah'ın yolu olan İslam'a davette ulaşılamayacak derecede zirvede ufuklara sahiptir. Bu metot uzun vadede sürekli canlı olarak kullanılabilecek öğretiler sunmaktadır. Müslümanlara her zaman ve mekânda İslam'a davetlerinde metotlarının bu olması gerektiğini vurgulamaktadır. Hak ve iyilik prensiplerine çağıran her davetçinin de bu metoda uyması gerekmektedir. Hak ve iyiliğe davet ancak bu harikulade hikmetli üslup kullanıldığı takdirde başarıya ulaşabilir. Baskıcı zorlayıcı, sıkıştırıcı ve sertlik yanlısı metotların başarılı, sağlıklı sonuçlara götürmesi mümkün değildir.[100]

Davetin ilerleyen süreçlerinde müşrik ileri gelenlerin muhalefetleri şiddetlendiği bir ortamda Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e "[Ey Peygamber! sana yüklenen bu büyük sorumluluğun bilincinde ol ve] sakın kâfirlere/müşriklere boyun eğme. Sana verdiğimiz Kur'an'la onlara karşı bütün gücünle mücadele et."[101] ayetiyle Mekkeli kâfirlerin tevhidden vazgeçerek "Atalarımızın dinine dön" şeklindeki isteklerini kabul etmemesini ve Kur'an'la şiddetli bir cihad/mücadele etmesini;[102] kendisiyle tartışanlara karşı ise "...Şayet rabbinin cezayı/azabı [belli bir süre] ertelemeyle ilgili hükmü/takdiri olmasaydı o müşriklerin işi çoktan bitirilmişti."[103] buyrularak "[Ey Peygamber!] Sen tevhid dinine çağırmaya devam et ve sana Allah tarafından emredildiği üzere dosdoğru ol, dosdoğru yolunda sabitkadem

99 Razi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 141, 142.
100 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, IV, 68, 69.
101 Furkan, 25/52.
102 Mukâtil, *Tefsir*, II, 439.
103 Şura, 42/14.

ol. Gerek müşriklerin gerek Yahudiler ve Hıristiyanların tevhid dinine aykırı istek ve arzularına asla kulak asma! Bilhassa ["Biz bazı kitaplara inanırız, bazısına inanmayız" diyen Yahudilere] şöyle söyle: "Ben Allah'ın indirdiği tüm kitaplara/vahiylere inandım. Ayrıca hak dini tebliğ hususunda hepinize adil davranmak ve eşit mesafede durmakla emrolundum. Hiç şüphesiz Allah bizim de rabbimiz, sizin de rabbinizdir. Bizim işimiz/dinimiz bize, sizin işiniz/dininiz size. Bu yüzden, kavga-niza etmemize gerek yoktur. Kaldı ki Allah bir gün hepimizi bir araya toplayıp hesaba çekecektir. Sonunda hepimizin varacağı yer O'nun huzurudur."[104] demesini emretmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in rehberliğinde Hz. Peygamber ve mü'minler tüm baskı ve işkence ortamına rağmen itikadi konularda ve özellikle de Kur'an'ın en temel konularını oluşturan tevhid, şirk ve atalar dinine dönmemek konularında çok net, tavizsiz tavır takınırken, sosyal ilişkiler konularında var olan dengeleri gözeterek mudârâ[105] prensibine bağlı kalınarak, imkânlar ölçüsünce yapıcı ve olumlu ilişkiler kurulmuş, müşriklerle velâyet, hilf ve civâr anlaşmalarının yapılması yasaklanmadığı gibi daha önce yapılanların da iptal edilmesi emredilmemiştir.

Hz. Peygamber ve mü'minlerin müşrikler ile ilişkilerini değerlendirirken var olan tarihî ilişkileri, mü'minlerin ve onları koruyanlarla müşriklerin sayılarını, Mekke toplumundaki sosyal, siyasi ve ekonomik güçlerini, etkinliklerini de göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Bir cemaat, toplum oluşturabilmek, oluşmaya başlayan toplumun varlığını güçlendirerek devam ettirebilmek güç dengelerini dikkate almak ve buna göre tavır geliştirebilmekle mümkün olmaktadır. Allah Teâlâ'nın gücü sünnetullah gereği her zaman müdahil olmamakta ve müdahil olması da genel olarak hayatın var olan kuralları, işleyişi içerisinde tezahür ettiği için insanların ge-

104 Şura, 42/15.
105 Hoşgörülü olma, insanlarla iyi geçinme anlamlarına gelen mudârâ kavramı ileriki bölümlerde ayrıca ele alınacaktır.

neli tarafından çok net bir şekilde anlaşılamayabilmektedir. Örneğin "Biz seninle alay edenlere yeteriz"[106] ayetinden sonra İslam davetinin sert düşmanlarından beşi farklı sebeplerle öldüklerinde toplumda kaç kişinin bu ileri gelen kişilerin, bu ayetteki Hz. Peygamber için va'din, müşrikler için vaîdin gerçekleşmesi olarak anladığı düşünülmesi gereken bir konudur.

Hz. Peygamber ve mü'minlere farklı zaman ve ortamlarda farklı yollarla ilahî yardımlar gelmiştir. Ancak ilahî yardımlar fiziksel, sosyal şartlar çerçevesinde gerçekleştikleri için bütün bu olayları anlarken "Allah yardım etti, müşrikler Hz. Peygamber'e hiçbir şey yapamadılar." veya "Mü'minler Mekke'den sağ salim Medine'ye hicret ettiler." gibi cümleler toplumun geneli tarafından kabullenilmekle birlikte bunlar yaşanan on üç yıllık sürecin nasıl gerçekleştiğini, hangi aşamalardan geçtiğini açıklamamaktadır.

Olayları bu mantıkla anlamaya çalışan "teolojik bakış açısı" insanîlik" ve "beşerîlik"i görmez veya göremez. Ya da görür de söyleyemez. Fakat "sosyoljik bakış açısı" adı verilen farklı bir bakış açısı vardır ki onu hem görür hem de söyler. Buna mecburdur da; zira işi ve işlevi budur; insânî ve beşerî "kuruluş"u görmek ve söylemektir. Bundan dolayı dinî ilimlerin sosyal bilimleri de dikkate alarak değerlendirmelerde bulunması gerekmektedir.[107]

Allah, toplumda ahlak ilkelerinin, tevhidin, adaletin, hukukun ikamesini, her türlü güzelliklerin yerleşmesini, hâsılı insanın varlık şartlarına uygun dinin yaşanır kılınmasını, sosyal alandaki kanuniyet olan güçler çatışmasına bağlamıştır. Bu yüzden Allah'ın, vahyin nüzulü esnasındaki fiilleri, kültürel, tarihi, toplumsal şartlar içerisindeki gerçekçi, akılcı davranışlardır. Bu fiiller, adeta bilgili tecrübeli, ileriyi gören, mevcut şartları doğru değerlendiren, doğru kararlar alabilen, ikna etmeğe çalıştığı insanların zaaflarını göz önüne alan,

106 Hicr, 15/95.
107 Çiftçi, Adil, *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*, s. 133-136.

onlarla sıcak bir iletişime geçebilen, haktan yana taraf olan, inkılâpçı, ıslahatçı, faydacı, fırsatları iyi değerlendiren bir Failin, bir Öznenin eylemleridir. Allah, bu eylemleriyle sosyal alan için öngördüğü kanuniyete kendisi de uymuştur. O, bu konuda sonsuz kudretini doğrudan devreye sokarak sosyal alanda otorite kurmayı öngörmemiş, hikmetini, rahmetini ve merhametini ön plana çıkarmıştır. Kevni alandaki tartışılmaz otoritesini aynıyla toplumsal alana da yansıtsaydı herhalde hürriyetten söz edilemeyeceği için imtihan esprisi de ortadan kalkardı.[108]

Bu bakış açısıyla Mekke dönemine baktığımızda mü'minlerin ayrı bir toplumsal yapılarının, diğer ifadeyle kendilerinin ayrı bir güç oluştur(a)madıklarını, Hz. Peygamber'i koruyan Haşim ve Muttalib oğullarının, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'in kabilelerinin çok güçlü bir konumlarının olmadığını, bu kabilelerin genelinin iman etmediğini, ancak kendi iman eden üyelerine baskı uygulamadıklarını görmekteyiz. Muhalefet cephesinin merkezini oluşturan kabilelerin ise Mekke'nin en güçlü ve Dâru'n-Nedve'de en fazla ağırlığı olan Mahzum, Cumah, Abduşşems, Abduddâr ve Sehm oğullarından, bunlara ek olarak da bölgenin ikinci önemli şehri olan Taif'i yöneten Sakif kabilesinden oluştuğunu görmekteyiz. Ancak bu kabilelerin bütün üyelerinin İslam davetine karşı aynı tavrı gösterdiklerini de söylememiz pek mümkün değildir.

Hz. Peygamber'in İslam davetinin amacı, insanların kendi istekleriyle iman etmeleri ve imanlarına uygun bir hayat sürmeleriydi. Diğer ifadeyle hedef sadece siyasi bir güç oluşturmak ve Mekke'nin yönetimini ele geçirmek değildi. Eğer hedef Mekke'nin yönetimini ele geçirmek olsaydı Mekke içindeki ve dışındaki kabilelerle daha farklı ilişkiler, ittifaklar gerçekleştirilebilir ve bazı sahabilerin teklif ettiği gibi Mekke'nin liderlerine karşı suikastlar da düzenlenebilirdi. Ancak asıl hedef insanların isteyerek inanmaları ve imanlarına şirk bulaştırmadan Allah'ın istediği tarzda bir hayatı yaşamaları,

108 Albayrak, Halis, "Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'minin Kur'an anlayışına Katacağı Boyut Üzerine," s. 45.

mü'minleri mümkün olduğu kadar güç yetiremeyecek sorunlarla karşı karşıya getirmemek olduğu için onlara çatışmaya girmemeleri, sabredip affetmeleri emredilmekteydi. Böyle bir ortamın oluşmaması müşrikleri cesaretlendirmiş de olabilir. Ancak değişimin kalıcı olabilmesi, toplumsal hayatta altından kalkılamayacak sorunların oluşmaması için uzun ve sıkıntılı geçen sabır döneminin yaşanması gerekmekteydi.

İslam davetinde izlenen yol, metod bu olmakla birlikte bu metoda bağlı kalabilmek, şiddete kaymamak, taviz vermemek çok da kolay bir durum değildi. Çünkü Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e tebliğ etmesini murad ettiği ayetleri vahyediyordu. İnzal edilen ayetlerin duyurulması zannedildiği gibi kolay bir iş, görev değildi. Gönderilen bu ayetlerde putların hiçbir güçlerinin olmadığı, üzerlerine konan sineği bile kovamadıkları, putların ahirette işe yaramayacakları, Velid b. Muğire gibi müşrik liderlerin yalancı, soysuz, iyiliği engelleyen, yetimi itip kakan, zalim, kâfir, facir, yalancı, kalpleri mühürlenmiş, cehenneme atılıp zincire vurulacakları, ateşten yatakta yatacakları, kaynar su ve irin içecekleri, putlarının onlara yardım edemeyeceği, dünyada yenilecekleri gibi konuları müşriklerin güçlü, hâkim oldukları, mü'minlerin zayıf olduğu, kendilerini dahi tam olarak koruyamadıkları Mekke'de bunları ilan etmek, tekrarlamak çok büyük bir cesaret ve bunlardan dolayı kendilerine söylenen hakaretlere, alaylara, yapılan baskı ve işkencelere sabretmek, ümitsizliğe düşmemek, taviz vermeyi düşünmemek oldukça zor bir durumdu.

Bütün bunları düşündüğümüzde vahyedilen ayetlerde Hz. Peygamber ve mü'minlere sabredin, acele etmeyin, şüpheye düşmeyin, taviz vermeyin, müşriklere itaat etmeyin, onların atalarımızın dinine dön tarzındaki isteklerine uyarak müşriklerden olmayın, güneşin doğuşundan önce ve sonra namaz kılın, secde ederek Allah'a yaklaşın gibi konuların gündeme getirilmesi daha iyi anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in uyguladığı metod daha sonraki tarihlerde İslam siyasi düşüncesinde oluşan devrimci, sabır ve te-

mekkün ekollerinden[109] hangisine benzemekteydi? Bununla ilgili olarak, Kur'an, İslam daveti mevcut toplumsal anlayışın temel özelliği olan şirki ve ahiret yokmuş gibi şekillenen hayatı kökten değiştirdiği için devrimci gibi anlaşılsa da, bu ve diğer konuları tedricilik prensibi çerçevesinde değiştirdiği için ilk planda anlaşılan anlamda devrimci olarak değerlendirilemez. Baskı ortamında şekilsel olarak sabır, ancak mantık olarak temekkün anlayışına yakındır. Birçok konu ıslah edildiği için temel duruş sert ve devrimci bir karakterde değil, ıslah ve sabır üzerine şekillendiği ve bu şekilde aşamaları takip ettiği anlaşılmaktadır. İslam davetinin iktidarı değiştirmeye odaklanan bu düşünce ve tavırlardan temel bir farkı Hz. Peygamber'in zihninde yolun, düşüncenin çoğu bilinmiyordu ve ilk, öncelikli hedef iktidarın değil insanların kalplerinin

109 İslam siyasi Düşüncesinde üç muhalefet ekol bulunmaktadır. 1. Buna devrim (sevra) veya başkaldırı (huruc) diyoruz. Bu ekolün muhalefet düşüncesine devrim veya başkaldırı prensibi hâkimdir. Havâric, bu ekolün ana temsilcisidir, onlar "başkaldırı" prensibini ilk benimseyen ve yüceltenlerdir. Bu ekol, Şia ve diğer bazı fırkaların düşüncesindeki devrimci bazı yönelişleri de içerir. 2. Sabır ekolü. Bu "sabır" terimi, bu ekolün ana grubunu temsil eden Ehl-i sünnet düşüncesinden alınmıştır. Bu terim Ehl-i sünnet fukahâsının "zalim imamlar"a (eimmetu'l-cevr) karşı tutumundan söz eden ifadelerde yaygın olarak yer alır. Böylelikle sabır prensibi, sabır anlayışının muhalefetin pasif anlatımı yönüyle ilişkisi dolayısıyla, muhalefet ekollerinden saydığımız bu ekolün düşüncesine hakim durumda kabul edilir. 3. Temekkün ekolü. Uygun zamanı bekleme ve gözetleme (intizar ve terakkub) ekolü veya "güç yetirmeyi şart koşan" (iştirâtu'l-kudret) ekolü de denilebilir. Bunların her biri, bu ekolün muhalefet düşüncesine hâkim prensibi anlatan terimlerdir. Bu ekolün muhalefet düşüncesi, zalim yöneticiye karşı yapılan ihtilalin başarısını sağlayan imkânların gerçekleşme şartına, "imkân ve fırsat" (temekkün) bulunmaması durumunda böyle bir işten vazgeçmeye dayanır. "İmkân" terimi, bu ekolün belirleyici yönünü gösterir. Ehli sünnetin bir kısmı ve mutezile temekkün ekolüne mensupturlar.
Devrimci anlayış, devrimden, kapsamlı ve köklü bir değiştirmeyi ortaya çıkarmak için muhalefet tarafından iradi müdahaledir. Bu anlayış muhalefetin saf aktif yönünü temsil eder. Sabır, "muhalefet"in gerektirdiği tutum ve durumun niteliğini kavrayan, ama düzeltmeyi sağlamak için herhangi bir iradi müdahalede bulunmayan davranışı anlatır. "Temekkün" ise "devrim" ile "sabır" arasında bir tutumun ifadesidir; o harekete geçmeye hazır bir sabırdır, yani sabırdır, ama içinde istenen düzeltmeyi yapmak için iradi müdahale arzusu taşır, "temekkün" bir yönüyle başarıyı mümkün kılan güç ve kudretin toplanmasını bekleyen "gizli" bir devrimdir. Nevin, A. Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990. s. 183-186.

fethedilmesiydi. Allah Teâlâ ilk vahiyle birlikte Kur'an'ın tamamını onun zihnine inzal etmemişti. O da diğer insanlar, mü'minler gibi ayetler vahyedildikçe hangi adımların atılacağını, hangi aşamaya gelindiğini, nasıl bir tavır değişikliğine gidildiğini ve hangi konunun nasıl bir içerik ve üslupla kimlere anlatılacağını öğreniyordu. Diğer bir ifadeyle, o ilk vahiyler gelmeye başladığında Mekke'de yaşanacak süreçleri ve Medine'de bir devletin, daha doğrusu peygamberliğin bir devlet kurma ile sonuçlanacağını bilmiyordu. Bundan dolayı İslam davetinin gelişimi ile her şeyi önceden planlayan siyasal bir hareketin oluşması aynı değildir.

5. Müşrikleri Tevhide Davet Sürecinde Farklı Tavırlar

Temel prensip olarak dine inanma konusunda zorlama olmamakla[110] birlikte henüz açık bir şekilde tevhid ve şirkten, mü'minin ve müşrik/kâfir tanımlamalarından bahsedilmediği, ilahi hakikatlerin tanıtıldığı, İslam davetinin ilk başladığı yıllarda "Bu Kur'an insanlar için, özellikle de iman ve itaat yolunu tutmak isteyenler için bir öğüt ve uyarıdır."[111] "[Ey Peygamber!] Biz sana [gerek vahyi muhafaza gerek tebliğ hususunda] kolaylık lütfedeceğiz. O hâlde sen insanlara öğüt ver. Şüphesiz bu öğütler sonuç verecektir. Allah'ın azabından korkanlar bu öğütten yararlanacaktır. Kâfirlikte direnen uğursuzlar/hayırsızlar ise ondan uzak duracaklardır."[112] "Kim malından-mülkünden ihtiyaç sahiplerine verir, cimrilikten kaçınır ve en güzel sözü ["Allah'tan başka gerçek ilah/tanrı yoktur" düsturunu] yürekten tasdik ederse, biz de onu cennete giden yola sokarız. Ama kim cimrice davranır, Allah'a ihtiyacı bulunmadığını düşünür ve Allah'ın tek gerçek ilah/tanrı olduğu gerçeğini yalan sayarsa, biz onu cehenneme giden yola sokarız. O kimse cehenneme yuvarlandığında malının-mülkünün kendisine hiçbir faydası olmaz.

110 Bakara, 2/256.
111 Tekvir, 81/27-28.
112 A'la, 87/8-11.

Bize düşen, doğru yolu göstermektir."[113] "Şüphesiz bu ayetler birer öğüttür. Dileyen bunlardan öğüt alır."[114] "İnsan nefsine ve ona kabiliyetler verene, yine ona hem kötülüğü hem de kötülükten sakınmayı ilham edene andolsun ki nefsini [iman ve salih amelle] arındıran kimse kurtuluşa erer. Nefsini kirletip günahlara boğan ise hüsrana uğrar."[115] "Şüphesiz bunda aklıselim sahibi olan ve Allah'ın çağrısına kulak veren kimseler için dersler ve ibretler vardır."[116] ve "Peki, biz kendini beğenmiş o adama görmesi için gözler, konuşması için dil ve dudaklar vermedik mi?! Yine ona eğri ve doğru yolu göstermedik mi?!"[117] gibi ayetlerde insan iradesine vurgular yapılmıştır.[118]

Bu ayetlerle topluma, Allah size doğru yolu bulabilecek kapasite, imkânlar verdi. Bu peygamber de size bu gerçekleri anlatıyor. Artık içinizden bu hakikatlere kulak verenler, aklını kullanabilen vicdan sahipleri, özü temiz olanlar iman eder. Nefsini kirletip günaha boğanlar iman etmez, mesajları verilirken, Hz. Peygamber'e de insanların iman edip etmemelerini bu ölçülere göre değerlendirmesi gerektiği mesajı verilmekteydi. Hz. Peygamber daha sonraki dönemlerde insanlar inanmıyor diye kendini yıprattığında sen insanları imana getirmekle değil tebliğle sorumlusun, senin uyarılarından ancak Allah'a karşı saygı duyanlar faydalanır anlamında ayetler inzal edilmiştir.

İkinci bölümde de ele aldığımız gibi davet süreci Hz. Peygamber'in güvenilirliği ve ilk ayetlerde şirk inancına ve putlara eleştirinin olmamasından dolayı rahat ve kolay bir şekilde başlamış, ortamın gerilmesi, muhalefetin oluşması ve ayetlerdeki üslubun değişmesi bundan sonraki dönemlerde meydana gelmişti.

113 Leyl, 92/5-12.
114 Abese, 80/11, 12.
115 Şems, 91/7-10.
116 Kâf, 50/37.
117 Beled, 90/8-10.
118 Bu ayetlerle ilgili olarak bkz. Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, , 99, 100, 114, 135, 136.

İlk dönem olarak adlandırabileceğimiz bu süreçte müşriklere yönelik tavırda çok özel diyebileceğimiz bir kavram öne çıkmamakla birlikte *zekkir* (hatırlat)[119] emri belirginleşmektedir. Bu emir, anlamından da anlaşıldığı gibi önceleri bilinen ancak daha sonra unutulan veya unutulmaya yüz tutan bilgilerin tekrar gündeme getirilmesini ifade etmektedir.[120] Bu yönüyle Kur'an, Arap toplumunun şirk ile üzerini örttükleri, hakla batılı karıştırdıkları ahirette hesaba çekilmeyi, Allah'ın rabliğini yani insan hayatı üzerindeki mutlak otoritesini,[121] temel insani değerleri ve tevhidi hatırlatmaktaydı. İlk surelerde Kur'an'dan, ayetlerden *in huve illâ zikrun lilâlemîn* (Bu Kur'an insanlar için, özellikle de iman ve itaat yolunu tutmak isteyenler için bir öğüt ve uyarıdır.)[122] *tezkira*[123] (öğüt), *zikrun*[124] (vahiy) olarak nitelendirilmesi de bu durumu anlatmaktadır.

Enzir[125] (uyar) emri ise içinde korku ve korkmayı barındıran uyarıyı ifade etmektedir. *Nezirtu* ifadesi uyarıları, anlatılanları anladım ve bundan dolayı sakındım, tedbirimi aldım *demektir.*[126] *Aynı şekilde peygamberlerin* gerçekleştirdikleri davet, anlatılan ayetler için *nuzur;*[127] peygamberler için ise *münzirûn; nezîrun*[128] (uyarıcılar) ifadeleri kullanılmıştır. Bütün bunlar iman etmedikleri takdirde Allah'ın azabına çarptırılacakları konusunda insanların uyarılarak tedbir almalarını, hazırlık yapmalarını ifade etmektedir. Bu hatırlat ve uyar emirleri, kavramları aynı zamanda Hz. Peygamber'in insanları herhalükarda iman ettirmekle sorumlu olmadığını da ifade etmektedir.

119 A'la, 87/9.
120 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 184.
121 "İnsanı kan pıhtısından yaratan Rabbinin adıyla oku. Oku Rabbin büyük lütuf sahibidir. İnsana kalemle yazmayı, bilmediklerini öğretendir" (Alak, 96/1-5) şeklinde ilk inen ayetlerde Allah'ın rabliğinin, insan hayatı üzerindeki mutlak otoritesinin vurgulanması da bunu göstermektedir.
122 Tekvir, 81/27, 28.
123 Abese, 80/11.
124 Kamer, 54/25.

125 Müddessir, 74/2.
126 İsfehânî, el-Müfredât, s. 489, 490.
127 Kamer, 54/5, 16, 18, 21, 23, 30, 33, 36, 37, 39, 41.
128 En'am, 6/48; Kehf, 18/56; Saffat, 37/72; Sa'd, 38/70; Mülk, 67/9; Zariyat, 51/70.

İslam daveti geliştiği, inananların sayısının arttığı, muhalefetin oluştuğu, alay, hakaret, baskı ve işkencenin başladığı dönemde "[Ey Peygamber!] Sana emredilen tevhid davasını bütün açıklığıyla ortaya koy ve müşriklerin alaycı tavırlarına hiç aldırma. Hiç şüphen olmasın ki seninle alay edenlere karşı biz senin yanındayız, biz onlara yeteriz."[129] ayetleri nazil oldu.

Bu ayetteki *isde'* emri Kur'an'ın mesajlarıyla hak ile batılı ayır,[130] bu şekilde yoluna, görevine devam et, namazda Kur'an'ı açıktan oku, sana insanlara tebliğ etmen için gönderilen Kur'an'ı tebliğ et, müşriklerle savaşmaktan elini çek,[131] savaşmaktan uzak dur, onları ciddiye alma, daveti açıkça ortaya koymandan dolayı onların sana söyledikleri alaycı ifadelerini, küçümsemelerini ciddiye alma, onlara aldırma anlamlarına gelmektedir.[132]

Bu ayet öncesinde insanlar önceden beri "emîn" olarak nitelendirdikleri, sevip, saydıkları Hz. Peygamber'e ve anlattıklarına ilgi göstermişlerdir. Ancak hak ile batılın farkı net olarak açıklandığında daha doğrusu toplumun inanç sisteminin yanlış olduğu açıklandığında ilk yıllarda gösterilen ilgi değişmiş ve özellikle liderler tarafından muhalefet oluşturulmuştur. Bu muhalefete karşı ise Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e görevine sımsıkı sarılarak yoluna devam etmesini, müşriklerle herhangi bir çatışmaya girmemesini emretmiştir.[133]

Davetin ilerleyen dönemlerinde Allah Teâlâ Hz. Peygamberden kendileriyle ilgilenmenin olumlu sonuçlar yerine, sorun

129 Hicr, 15/94, 95.
130 Abdurrezzak b. Hemmam, *Tefsiru'l-Kur'an*, I, 351; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 262, 263.
131 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 143-145; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, III, 186; İbn Ebi Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 2274; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 561.
132 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, IV, 420, 421; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 283. müfessirler bu ayetin seyf (kılıç)ayeti olarak isimlendirilen Tevbe, 9/5. ayetle nesh edilğini kaydetmektedirler.
133 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 143-145; İbn Ebi Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 2274; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 421; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 283.

oluşturacak, Allah'ın ayetleriyle ilgili ileri geri konuşan, şirke saplanan, densizlik edip kaba davrananlardan, [Kur'an'a] sırt çeviren, dünyadaki fani hayatın tadını çıkarmaktan başka bir amaç ve arzusu bulunmayan kimselere[134] aldırmamasını, onlardan yüz çevirmesini (*a'rid*) emretti.

E'rada lî (Bana yanını döndü ve onu görmem mümkün oldu, görebildim.) demektir. *E'rada annî* (bana yanını göstererek döndü) demektir. Bu kelime herhangi bir konu veya kişiye muhtaç olunmadığı için ilgilenmemek anlamını da içermektedir. "Kim zikrimden yüz çevirirse"[135] gibi ayetlerde ihtiyaç duymadığı için (*istiğnâen anhu*) kısmı hazfedilmiştir.[136] Ayrıca bu kelime an harfi cer'i ile kullanıldığında da yapılan işi ve yapandan hoşlanmamayı, onlardan ayrılmayı ifade etmektedir.[137]

Buna göre ilgili ayetlerdeki *a'rid ani'l-müşrikîn* gibi ifadeler, emirler "Senin söz ve tavırlarından memnun olmadığın o muhalif müşriklere ihtiyacın yok, onu/onları ve yaptıklarını ciddiye alma, adam diye dönüp bakma, onlarla ilgilenme, aranıza mesafe koy" anlamlarına gelmektedir.

Bu tavırdan maksat daveti bırakmak değil, bilakis onların hakâretlerine aldırmamak, onları görmezden gelmek, muhaliflerin bu tür sözlerine rağmen davete Kur'an'a tâbi olarak devam etmektir.[138] "Yüz çevir, ilgilenme, ciddiye alma" emri Kureyşin geneli için değil her ne kadar iman etmeleri istense de imana yaklaşmayacak derecede inaddan dolayı inkâr eden İslam daveti ve Hz. Peygamber aleyhine propaganda yapan, plan hazırlayanlar için geçerlidir.[139]

İlgili ayetlerin sebeb-i nüzul rivayetlerindeki kaydedilen isimlerden İslam davetiyle, müşriklerle ilişkilerle ilgili olarak

134 Bkz. En'am, 6/68; 106; Secde, 32/30; A'raf, 7/ 199; Necm, 53/29.
135 Taha, 20/124.
136 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 333; Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, III, 54, 55; Firuzabâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz*, IV, 44, 45.
137 Mustafavî, *et-Tahkîk*, VIII, 110-111.
138 İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, VII, 427.
139 Cabiri, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 15, 16.

Hz. Peygamber ve mü'minlere yönelik inzal edilen emir ve yasaklarda da asıl muhatap bu zengin ve yönetici sınıf olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışındaki insanların olayları ve Mekke'nin gündemini etkilemeleri söz konusu olmadığı için onlarla ilişkiler doğal diyebileceğimiz bir süreçte veya liderlerin belirlediği şartlar, ortam çerçevesinde devam etmekteydi.

Muhaliflere ve onlarla olan ilişkilere bağlı olarak her türlü mucizeyi, delili görseler de inkâra şartlanan, Kur'an'ı inkâr ederek heva ve hevesine (batıl görüşlerine) tabi olan, kıssalardan ders almayanlarla ilgili olarak[140] "Vaktiyle "Bizim elimizde de önceki ümmetlere gönderilen [Tevrat ve İncil gibi] kitaplar gibi bir kitap bulunsaydı, hiç şüphesiz Allah'ın imanlı ve ihlâslı kulları olurduk." diyen ancak şimdi [kendilerini Allah'a kulluğa çağıran] Kur'an'ı inkâr eden ve yenilgiye uğrayacak olanlardan";[141] "Evet, işte bu müşriklerden önceki kâfir halklara da ne zaman bir peygamber geldiyse, o peygamber hakkında, "Bu adam ya bir sihirbaz ya da dengesiz biri!" diyerek peygamberleri yalanlamayı birbirlerine vasiyet ettiklerini sandığın hepsi azgınlaşıp haddi aşmış topluluklar olanlardan [Ey Peygamber!] Artık onlardan yüz çevir. Böyle yaptığın takdirde suçlanacak değilsin. [Çünkü sen yapacağını yaptın; kendini üzme].[142] [Ey Peygamber!] Onlardan şimdilik yüz çevir, bekle ve gör hallerini. Nitekim onlar da görecekler başlarına gelecek şeyleri.[143] "Sen, [çağrına uyan ve uymak isteyen herkese] öğüt vermeye devam et. Çünkü öğüt, iman eden ve iman etmek isteyen kimselere fayda verir.[144] buyrulmaktadır.

Bu ayetlerde geçen *tevellâ* (sırt çevir) kavramı yakınlığı terk etmek, bir anlamda eski olumlu ilişkiyi bozmak anlamına gelmekte ve davranış olarak konuşanı dinlemeyi bırakmak, görüşmeyi terk etmek şeklinde gerçekleştirilmektedir.[145] Aynı şekilde bu kavram yukarıda ele aldığımız *a'rid*, yüzü-

140 Kamer 54/2-6.
141 Saffat, 37/167-174.
142 Zariyat, 51/52-54.
143 Saffat, 37/178, 179.
144 Zariyat, 51/55.
145 el-İsfahani, *el-Müfredât*, s. 548.

nü çevirmek, bırakmak, ilgilenmemek anlamındadır.[146] Buna göre ilgili ayetlerde özellikleri belirtilen şahıslarla eskiden iyi ilişkiler, bireysel dostluklar kurulmuş olsa da, artık İslam davetinin muhalifi oldukları, alay ve hakaretlerde, güçleri yettiğinde fiili saldırganlıkta bulundukları için onlarla olan ilişkinin sınırlandırılması, gerektiğinde toplantı ortamlarının terk edilmesi istenmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de farklı ayetlerde Hz. Peygamber'e "[Ey Peygamber!] Kendilerini davet ettiğin hak dini alay ve eğlence konusu yapan, varsa yoksa dünyadaki hayat diye vehmedip [ahiret hususunda] çok fena aldanan o müşrikleri," "Allah hiçbir insana hiçbir vahiy indirmedi." diye kestirip atan müşrikleri," "düşmanlık yapan o kâfirleri/müşrikleri yalan ve iftiralarıyla, *senin hakkında* ileri geri konuşmaya, İslam davetini oyun ve eğlence konusu yapmaya devam edenleri, o alaycı kâfirleri" "[Din konusunda farklı yollara sapan o insanlarla aynı yolun yolcusu olan] bu müşrikleri," "müşriklerin sözde din adamı konumundaki put bakıcılarını, uydurma inanç ve uygulamalarıyla baş başa bırak! Bırak onları kendi hallerine; bırak bir süre daha dünyada yiyip içip eğlensinler; dünyevî emelleri ve hevesleri bir süre daha oyalasın onları. Nasılsa yarın bir gün başlarına neler geleceğini görecekler!"[147] buyrulmaktadır.

Bu ayetlerdeki *zerhum* lafzı muhatap olduğun kişi ders almayı kabul etmiyorsa terk etmek, ilgi, alakayı kesmek, ondan el çekmek anlamlarına gelmektedir.[148] Buna göre Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e kendileriyle ilgilenmenin artık tamamen faydasız olduğu, manen ölü durumundaki kişilerle ilişkisini tamamen değil, durumsal ve zamansal olarak kesmesini emretmiştir. Bu emir tüm müşrikler, inanmayanlar için de-

146 Bu kavram Nisa, 4/80; Yunus, 10/72; Nur, 54; Zariyat, 54. ayetlerde a'rid anlamındadır. İbnu'l-Cevzî, *Nüzhe*, s. 214, 215; Mustafavî, *et-Tahkik*, XIII, 225-228.

147 En'am, 6/70; 91; 112; Zuhruf, 43/83; Tur, 52/45; Mü'minun, 23/54; Meâric, 70/42. En'am, 6/137; Hicr, 15/3.

148 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 533; Firuzabâdî, *Besâiru Zevi't-Temyiz*, V, 193; Mustafavî, *et-Tahkik*, XIII, 81-83.

ğil özellikleri sayılan ve o toplumda kimler oldukları bilinen, düşmanlıkta aşırı giden belli insanlar için geçerli olarak emredilmiştir. Muhaliflerin isimleri, tarihsel bilgiler vb. "lafzen metin dışı" ama "manada metin içi[149] olduğu için bu ayetler ve emirler vahyin doğrudan muhatabı olan Hz. Peygamber, mü'minler ve müşrikler tarafından doğru olarak anlaşılmıştır.

Ayrıca Allah Teâlâ düşmanlıkta, sözlü ve fiili saldırılarda en uç noktaya giden, Hz. Peygamber ve mü'minlerin başlarının belası durumunda olan, ancak mü'minlerin güçleri zayıf olduğu için kendilerine karşı bir şey yapamadıkları bazı müşrikler "müstehziûn grubu" için çok daha sert bir şekilde[150] "[Ey Peygamber!] Bu kelamı [Kur'an'ı] yalanlayanları sen bana bırak. Biz onları farkına varamayacakları şekilde, yavaş yavaş helake sürükleyeceğiz. [Biz nimet verdikçe onlar daha fazla şımarıp azacaklar; ama bu gidişatın korkunç bir azaba mahkûm olmakla son bulacağını anlamayacaklar]. Ben şimdilik onlara mühlet veriyorum. [Fakat bil ki] benim planım ve hesabım çok sağlamdır";[151] Bedir'de öldürülen Muğira b. Şu'be hakkında[152] "Nimet içinde yüzüp sefasını süren, onca nimetime nankörlük edip ayetlerime yalan diyen o müşrikleri sen bana bırak. Onlara biraz mühlet ver. [Bak gör, ben onların hakkından nasıl geleceğim!] Hiç şüphen olmasın ki bizim katımızda onlar için boğazlara takılacak demir halkalar ve alevli bir ateş hazırlanmıştır. Boğazı yırtıp geçen berbat yiyecekler; müthiş elem ve eziyet veren azaplar var;"[153] Mekke'de ölen ve kendisine "vahîd" denilen Kur'an'ın hak, Hz. Peygamber'in rasul olduğunu anlamasına rağmen inkâr eden Velid b. Muğire hakkında[154] "[Ey Peygamber!] Yarattığımda tek başına [malsız-mülksüz, evlatsız] olan o kişiyi sen bana bırak. Ben ona hesapsız mal-mülk verdim. Çevresinde dönüp duran, her an maiyetinde hazır olan evlatlar lütfettim. Her türlü imkânı

149 Çiftçi, Adil, *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*, s. 14.
150 Mukâtil, *Tefsir*, III, 390.
151 Kalem, 68/44, 45.
152 Mukâtil, *Tefsir*, 410.
153 Müzzemmil, 73/11-13.
154 Mukâtil, *Tefsir*, III, 414.

önüne serdim. Ama onun gözü hiç doymuyor; hep daha fazla vermemi istiyor. Ama öyle yağma yok! Mademki o ayetlerimizi inkârda diretmektedir. Ben de onu dayanılmaz acılara, katlanılmaz azaplara çaptıracağım."[155] buyurarak "Benim yarattığımı bana bırak veya malı, çolu çocuğu olmadan tek başına bir halde yarattığım kişiyi bana bırak, vekaleti bana ver."[156] buyurmaktadır.

Bu ayetlere göre Hz. Peygamber'in muhalif müşriklerin tüm yapıp etmelerine karşı fiili bir karşılık vermeden sabretmesi, tavır olarak onlarla ilişkisini kesmesi, onları batıl anlayış ve uygulamalarıyla baş başa bırakması gerekmekteydi. Bu ayetlerle Allah Teâlâ "onu bana bırak" buyurarak müşriklerin karşısına kendisi çıkmakta, zayıf durumda olan Hz. Peygamber ve mü'minleri müşriklerle karşı karşı karşıya getirmemekteydi. Bu şekilde hem mü'minlerin gönlü ferahlandırılıyor ve altından kalkamayacakları bir görevden muaf tutuluyorlar, hem de müşriklere sizin hesabınızı ben göreceğim diyerek onlardan çok daha güçlü bir konumdan onlara gözdağı verilmiş olunuyordu. Bu ayetlere muhatap olan Velid b. Müğire, Âs b. Vâil gibi İslam davetinin sert muhaliflerinden beş kişinin Mekke'de farklı sebeplerle öldüklerini de dikkate aldığımızda "bana bırak" tehdidinin Bedir Savaşı'yla ve ahiret öncesi kısmen gerçekleştiğini de anlayabiliriz.

Müşriklerin inkârcılıkları ve baskıları arttığı dönemlerde Hz. Peygamber'e böylelerini uyarsa da uyarmasa da onlar açısından fark etmeyeceği, çünkü onların imana gelmeyeceği, haddi aşanların, zulmedenlerin kalplerinin mühürlendiği,[157] onların manen ölüler olduğunu,[158] "Senin uyarın ancak Kur'an'a uyan, Rahman'a ihlâs ve samimiyetle derin saygı duyan kimselere fayda verir. Sen bu kimselere Allah tarafından bağışlanma ve çok büyük bir mükâfat müjdesi ver!"[159] ve Kur'an'ın, anlatılan ayetlerin gerçeği anlayan, iman eden,

155 Müddessir, 74/11-17.
156 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 76.
157 A'raf, 7/101; Nahl, 16/108; Yunus, 10/74; mü'min, 40/35.
158 Fatır, 35/22; Neml, 27/80.
159 Yasin, 36/10, 11, 70; Fatır, 35/18, 28.

ahiretten çekinen, tefekkür eden, sabredip şükredenler, muttakiler için hidayettir[160] ayetleri ve ilerleyen dönemlerde müşriklerin çoğunluğunun iman etmeyeceği, gerçeği anlamadıkları da[161] vahyedildi.

Aynı şekilde Hz. Peygamber'e davet konusunda kendini zorlaması, sıkıntıya düşmesinden dolayı görevinin uyarmak[162] olduğu, onların İslam davetine karşı kör ve sağır kesilmelerinden dolayı, "[Ey Peygamber!] Onlar bu ilahî kelama inanmıyorlar diye arkalarından üzülüp kendini heder mi edeceksin?!"[163] "[Ey Peygamber!] Biz bu Kur'an'ı sana sıkıntı çekip mutsuz olasın diye indirmedik. Aksine biz onu sırf bir öğüt ve uyarı olsun diye indirdik. Ancak bunu Allah'a derin saygı duyanlar anlar,"[164] sen ancak *nezîrun mubîn* (açıkça uyarmakla görevli bir peygamber),[165] *nezir* ve *beşir* (kâfirleri uyarmak, mü'minleri de müjdelemekle görevli bir peygambersin)[166] olduğu bildirilmiştir.

Mekke'de Hz. Peygamber ve mü'minler güç ve sayı açısından zayıf olduğu için o dönemde davet ikna etmeye, tartışmaya, delil getirmeye, münazaraya ve güçlü bir iradeye dayanıyordu. Bu dönemde Arap liderliği ortama etkili bir şekilde hâkimdi. Çoğunluğu peşinden sürüklüyordu. Mekkî surelerin ilk dönemlerinde üslup genelde yumuşaktır. Surelerde zaman zaman sertlik görülse de asıl sertlik son dönem surelerinde belirgin hale gelerek esnekliğin gittikçe azaldığı gözlemlenmektedir.

160 Yunus, 10/5, 6, 57, 67, 101; Hud, 11/103, 75, 77; En'am, 6/36, 51, 97, 98, 99, 126; Lokman, 31/ 3, 31; Sebe, 34/9, 19; Zümer, 39/21, 42, 52; Hakka, 69/ 48; Naziat, 79/26.

161 Şuara, 26/8, 67, 103, 121, 139, 158, 174, 190; İsra, 17/89; Yunus, 10/33; Yasin, 36/7;Yusuf, 127103; 106; En'am, 6/37; Zümer, 39/29, 49.

162 En'am, 6/92; A'raf, 7/2; Meryem, 19/97; Kasas, 28/46; Secde, 32/3; Yasin, 36/6; Şura, 42/7.

163 Kehf, 18/6; Şuara, 26/3

164 Taha, 20/2, 3.

165 Sa'd, 38/70; 4; A'raf, 7/174; Hicr, 15/89; Şuara, 26/115; Zariyat, 51/50; Mülk, 67/26.

166 A'raf, 7/188; Furkan, 25/56; Hud, 11/2; Sebe, 34/28; Fatır, 35/24;

Bu görünümler Mekke'nin yapısını ve özelliğini göstermektedir ve eşyanın tabiatıyla uyum halindedir. Hz. Peygamber, orada yerleşmiş bulunan ya da çeşitli münasebetlerle Mekke'ye gelen, yaklaşık aynı konumda bulunan gruplar, sınıflar ve topluluklarla ilişki kuruyordu. Bir grupla ilişkiler gayet yumuşak olurken, başka biriyle çok sert olabiliyordu. Yine bu ilişkilerin bazı durumlarda yumuşak, bazı durumlarda katı ve sert olmaya ihtiyacı vardı. Bu durum katı tavırlı liderlerin aşırılıklarını, yumuşak huylu olanlarının ise yumuşaklıklarını Hz. Peygamber'e karşı sürdürmeleriyle ilgili olduğu kadar bu dönem boyunca duruma egemen olması ve davetin sürekli olarak sınavlar ve tehlikelerle karşı karşıya olduğu, dar bir çerçeve içinde kalmasıyla da doğrudan ilgiliydi.[167]

6. Baskılar Karşısında Hz. Peygamber ve Mü'minlere Farklı Emir ve Tavsiyeler

Vahyin ilk on üç yılının yaşandığı Mekke'de, mü'minler ve müşrikler arasında farklı ortamlarda, farklı seviyelerde bireysel ve toplumsal ilişkiler yaşanmaktaydı. Kur'an bu mücadele ortamında, tarihe doğrudan ve anında müdahale ettiği için farklı emir ve yasaklar ihtiva eden ayetler nâzil oldu.

İlk ayet ve surelerle birlikte Allah Teâlâ'nın insan ve kâinat üzerindeki gücü, hayata olan müdahaleleri "Rab" sıfatı merkeze alınarak anlatılmış, memleketlerinde fesat çıkaran, azgınlaşıp, taşkınlık yapan kavimlerin cezalandırıldıkları da açıklanmıştı. Tüm nüzul süreci boyunca yoğun bir şekilde ele alınan temel konulardan olan diriliş, hesaba çekilme, cennet ve cehennem konuları insanların genel anlamda uyarılmaları için anlatılırken, İslam davetinin gelişmesi ve muhalefetin oluşma süreçlerinde muhaliflerin kendisiyle tehdit edildiği, mü'minlerin sevindirildiği bir konu şekline bürünmüştü.[168] Aynı şekilde tüm nüzul süreci boyunca muhalifler daha

167 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 157, 158.
168 A'la, 87/12, 13; Abese, 80/ 33-42; Karia, 101/1-11; Mürselat, 77/7-19; 29-38; Kâf, 50/20-30; Tarık, 86/8-12; Kamer, 54/46-49.

önceki kavimler gibi helak edilmekle de tehdit edildiler.[169] Bunlar kendilerini Hz. Peygamber ve mü'minlerden güçlü gördükleri için şımararak mü'minlere sözlü ve fiilî baskı uyguluyorlardı. Onların bu şımarık ve müstekbirce tavırlarına karşılık olarak "[Ey Müşrikler!] Andolsun ki biz sizin gibilerden/sizin benzerlerinizden nice kâfir toplulukları helak ettik. Hani var mı öğüt ve ibret alan?!"[170] buyrularak, güçlü olmalarının Allah katında bir anlamının olmadığını, onları Allah'ın azabından koruyamayacağını ifade eden "Peki, onlar şu topraklarda gezip dolaşarak kendilerinden önce gelip geçen kâfir halkların akıbetinin nasıl olduğuna bakıp ibret de mi almazlar?! [Geçmişte helak olup giden Âd, Semûd gibi] halklar bu müşriklerden çok daha güçlü idiler. Nitekim onlar dünyada daha derin izler bırakmışlar ve yaşadıkları yerleri bunlardan daha fazla imar etmişlerdi..."[171] anlamındaki ayetler inzal edildi. Bütün bu ayetlerde müşrikleri düşman kabul edip onları tehdit eden, gücünü ortaya koyanın Allah Teâlâ olup, Hz. Peygamber ve mü'minlere böyle bir konumun, görevin verilmemesi mücadele ortamını anlamak için oldukça önemlidir.

6.1. Ortamın Gerilmemesi

Ayetler, olaylar yaşandıkça ve ihtiyaçlar ortaya çıktıkça nazil olmakta ve mü'minlerin müşriklerle ilişkilerini düzenlemekteydi. İslam daveti başlayıp, şirk ve putları eleştiren ayetler inzal edildikten sonra mü'minlerle müşrikler arasında farklı konularda, farklı üsluplarda tartışmalar yaşanmakta; müşrikler Kur'an, Hz. Peygamber ve mü'minlerle alay etmekteydiler. Buna karşılık olarak yaşanan ortamın da etkisiyle bazı mü'minler putlar ve ilahlar hakkında hakaretvâri sözler söylemekteydiler. Bu durum müşriklerin çok ağırlarına gittiği için onlar "Eğer ilahlarımıza hakaret etmeyi bırakmazsanız, biz de sizin Rabbinize hakaret ederiz" dediklerinde "Müşrikle-

169 Mürselat, 77/16; Sa'd, 38/3; A'raf, 7/4; 34; 182, 183;Yasin, 36/13-29; Fatır, 35/15-18.
170 Kamer, 54/51.
171 Rum, 30/9; Kasas, 28/78; Fatır, 35/4; Mü'min, 40/21; 82; Zuhruf, 43/8; Kâf, 50/36.

rin Allah'tan başka ilahlık/tanrılık yakıştırdıkları şeyler/putlar hakkında kötü/hakaretamiz sözler söylemeyin. Aksi hâlde onlar da öfkeye kapılıp taşkınlık ve densizlikle Allah hakkında kötü sözler söylerler. Biz her ümmete [tıpkı bu müşrik toplumda görüldüğü üzere,] yanlış inanç ve uygulamalarını güzel gösterdik. Ama sonunda hepsinin varacağı yer, tek gerçek rableri olan Allah'ın huzurudur. İşte o zaman, Allah onlara yaptıkları her şeyi tek tek bildirecek ve hak ettikleri karşılığı verecektir." şeklinde mü'minlere ilahlaştırılan varlıklara hakaret etmeyi yasaklayan ayet nazil oldu.[172]

Bu ayetin muhatabı Hz. Peygamber değildir. Çünkü o küfreden, kaba konuşan biri değildi ve onun üstün ahlakı bu davranışa uygun olmadığı için izin vermemekteydi. Sahabiler gayretlerinden, heyecanlarından dolayı sınırları çiğneyip hakaret etmişlerdir. Davetin yapılmasından amaç hak ile batılın ortaya konulup batıla inanan kişinin doğruyu bulmasıdır. İlahlara hakaret etmek onun batıla bağlılığının, davete olan olumsuz bakışlarını, sertliklerini arttıracaktır. Bundan dolayı ilahlara hakaret etmek Allah Teâlâ'nın davetten muradına, inanmayanlarla en güzel şekilde mücadele edilmesi emrine; Firavn gibi düşmana karşı Hz. Musa ve Harun'a onunla yumuşak konuşmayı emreden ayetlerine de terstir.[173] Aslında bu şekilde ilahları eleştirmek, onlara hakaret etmek doğru olduğu halde, daha büyük bir kötülüğe sebep olduğundan ma'siyete, günaha dönüşür diye yasaklanmıştır.[174]

Hz. Peygamber ve inananlar için şartlar iyice zorlaştığı, baskıların arttığı, akrabalık bağlarının hiçe sayıldığı, mü'minlerin sabır sınırlarının zorlandığı bir ortamda Hıristiyan bir grup Mekke'ye gelerek iman etmiş ve müşrikler onlara hakaretlerde bulunmuşlardı. Onlar ise bu yapılanları sabırla karşılayarak, görmezden gelerek "Biz sizin gibi cahil, kendini bilmez, anlayışsız kişilerle bir olmayız, herkes kendi dinin-

172 En'am, 6/108; Mukâtil, *Tefsir*, I, 364, 365; Belâzuri, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 133; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 480-484; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 53; İbn Âşûr, *et-Tahrir*, VII, 428

173 İbn Âşûr, *et-Tahrir*, VII, 430.

174 Zemahşeri, *el-Keşşaf*, II, 53.

den, yaptıklarından sorumludur." diyerek kötülüğe iyilikle, güzel bir tavırla karşılık vermişlerdi.[175]

Allah Teâlâ aynı ortamda müşriklerden aynı tepkileri gören sabır sınırları zorlanan mü'minleri överek onların vahyedilen hakikatleri anladıkları, iman ettikleri için müşrikler gibi olmadıklarını, aklıselim, sağduyu sahibi olduklarını, Allah'a saygıda kusur etmediklerini, O'nun rızasını kazanmak için sıkıntı ve zorluklara göğüs gerdiklerini, namazı hakkıyla kılıp, kendilerine verilen nimetlerden gizli veya açık olarak hayırlı işlerde harcadıklarını, [imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşıladıkları (kötülüğe iyilikle karşılık verdikleri için) mutlu sonun, Adn cennetlerinin onların hakkı olduğunu, oraya Allah'ın rızasına uygun bir hayat yaşamış olan ana-babaları, eşleri ve çocuklarıyla birlikte gireceklerini ve meleklerin de dört bir yandan gelip onlara, "Selam olsun, ne mutlu size. Allah yolunda çektiğiniz sıkıntılara sabrettiniz ve böylece mutlu sona eriştiniz." diyeceklerini vahyetti.[176]

Aynı zor ortamı belki de en çok sıkıntı hissederek yaşayan Hz. Peygamber'in de sabır sınırları zorlanıyordu. Müşriklere sert karşılık vermeyi düşündüğü de olmaktaydı. Ancak sert tepki vermek davetin amacı, maslahatı ve mü'minlerin imkânları açısından uygun değildi. Bundan dolayı Allah Teâlâ kendisinin İslam davetinin düşmanlarını cezalandırabileceği-

175 Kasas, 28/52-55 Bundan önce kendilerini vahye muhatap kıldığımız bazı Yahudi ve Hıristiyanlar Kur'an'a inanırlar. Kur'an onlara okunup tebliğ edildiği zaman, "Biz ona inanıyoruz. O rabbimizin kelamıdır. Biz Kur'an gelmeden önce de Allah'a teslim olmuş kimselerdik." derler. İşte onlar [Kur'an'a inanmaları sebebiyle maruz kaldıkları] sıkıntı ve zorluklara göğüs gerip sabrettikleri için katbekat fazla mükâfata nail olacaklar. Bu kimseler [imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılarlar, kendilerine verdiğimiz maldan-mülkten hayırlı işlerde harcarlar. Yine onlar kötü, çirkin bir sözle kendilerine sataşıldığını duyduklarında şöyle derler: "Bizim işimiz bize, sizin işiniz size; [dolayısıyla, herkes kendi işine baksın, kendi yoluna gitsin]. Haydi, size uğurlar olsun; zira densizlerle, kendini bilmezlerle bizim işimiz yok." derler. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 500, 501;Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, 108; Ferrâ, Meâni'l-Kur'ân, II, 199.

176 Bkz. Ra'd, 13/19-24. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 174; Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 329.

ni, ancak davetin devam etmesi gerektiği için sabretmesini, insanları Allah'a, O'nun tek gerçek ilah/tanrı olduğunu ikrara davet eden, böyle güzel işler yapan ve tek Allah'a teslimiyet inancına sarılan kişinin en güzel dine sahip olduğunu, iyilikle kötülüğün bir olmadığını, ancak bunu başarabilirse düşman olan kişinin samimi bir dosta dönüşebileceğini beyan etti. Ancak yapılan tüm kötülüklere, düşmanlıklara rağmen kendini ve davasını yok etmeye çalışan birini affedebilmek, yapılanları görmezden gelerek iyi davranmak çok zor olduğu için bu yüce haslete ancak sabır denen erdemden çok payı olanın kavuşacağını bildirerek Hz. Peygamber'i sabırlı olmaya teşvik etti.[177]

Hz. Peygamber'e kendisine her türlü kötülüğü yapan Ebu Cehil gibilerine karşı bu sabır, kötülüğü iyilikle karşılama yolunda şeytanın, şeytanlaşmış insanların kendisini fevrî davranışlara, kötülüğe misliyle karşılık vermeye, şiddete başvurmaya zorladıklarında, vesvese verdiklerinde "Rabbim! Şeytan'ın (Şeytan tabiatlı o kâfirlerin) beni kışkırtmalarından sana sığınırım. Rabbim! Onların beni kuşatıp bunaltmalarından sana sığınırım."[178] demesi emredildi.

Ebu Cehil, Hz. Peygamber'e eziyet ediyordu. Hz. Peygamber de ona çok kızıyor, müşriklerin yaptıklarından hoşlanmıyordu. Allah Teâlâ ona affetmesini ve yapılanlara aldırmamasını emretti. Eğer Allah'ın sana emrettiği gibi davranırsan Ebu Cehil ile aranızda dinde velâyet oluşur ve o sana şefkatli davranan candan bir dostun olur. Bu affetme ve yapılanlara aldırmama hasletine öfkesini yenenler kavuşur. Şeytanların Ebu Cehil konusundaki fitnesinden -yani ona karşı sabırsızlık gösterip bir çıkış yapmaktan, aynıyla karşılık vermekten- Allah'a sığın. O senin sığınmanı işitendir ve onun yaptıklarını bilendir. Sen "Kendilerine ulaşan hiçbir bilgi ve delile dayanmaksızın Allah'ın ayetleri hakkında ileri geri konuşanlar var ya, işte onların sinesinde onulmaz bir kibir ve

177 Bkz. Mü'minun, 23/93-96; Fussilet, 41/33-35. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 403; Ebû Ubeyde, Mecâzu'l-Kur'ân, II, 197.
178 Mü'minun, 23/97, 98. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 403; Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, 61; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 315.

küstahlıktan başka bir şey yoktur. [Ey Peygamber!] Onların şerrinden Allah'a sığın. Şüphesiz O her şeyi işitir, her şeyi görür."[179] ayetinde emredildiği gibi davran,[180] onlara göz yum, sabret, öfkeni kontrol et, hoşlanmadığın şeylere aldırma. Biz onların her yaptıklarını biliyoruz, sen üzülme. İnsanların aşırı kışkırtmalarından, fevrî hareketlere sevk etmelerinden seni koruyacağım,[181] cahilin cahilliğini hilmle, kötülük yapanı affetmekle, hoşlanmadığın şeyleri sabırla karşıla, eğer şeytan seni şiddete meylettirirse Allah'a sığın,[182] buyrulmaktaydı.

Burada ele aldığımız ayetlerde anlatılan durum müşrikler ne kadar baskı ve eza yaparlarsa yapsınlar hep kötülüğe iyilikle karşılık vermek yani öfkeliyken sabretmek, kötülüğe maruz kaldığında bağışlamak[183] alttan almak, görmezden gelmek ve iyi davranmaktır. Ancak şeytanın ve şeytanlaşmış insanların kışkırtmalarını da düşündüğümüzde gösterilmesi istenen bu tavrın uygulamasının ayette de ifade edildiği gibi çok zor olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle son iki ayeti dikkate aldığımızda eğer Allah Teâlâ ayetleri ihtiyaç duyulan anda sıcağı sıcağına indirmemiş olsaydı Hz. Peygamber dâhil tüm mü'minlerin fevrî davranışlara/şiddete kayabilmeleri mümkün görünmektedir.

Bu benzeri konularda devamlı sabretmek ve alttan almak korkaklık olarak anlaşılabilir. Ancak bu doğru bir anlayış değildir. Çünkü bu süreçte kesinlikle müdâhane (muhaliflere yağcılık yapmak) bulunmamakta, İslam davetinin ve mü'minlerin maslahatlarının, geleceklerinin, yakın ve uzak hedefleri açısından uzun ve çileli sabır döneminin emredilen şekilde tamamlanmasının hayırlı olduğunun dikkatlerden uzak tutulmaması gerekmektedir.

179 Mü'min, 40/56.
180 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 168.
181 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 104-107.
182 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 429-436. Taberî bu emirlerin savaş emredilmeden önce olduğunu daha sonra nesh edildiğini de kaydetmektedir.
183 İbn Abbas iyiliğin en güzeli, "Öfkeliyken sabretmek, kötülüğe maruz kaldığında bağışlamak" şeklinde açıklayarak "İnsanlar bunu yaptıkları zaman Allah onları korur; düşmanları da onların önünde eğilir ve candan bir dost gibi olur." demiştir. Bkz. Buharî, *Sahih*, "Tefsir", 41. bab başlığında

Aynı konuyla ilgili olarak Allah Teâlâ mü'minleri doğrudan muhatap alarak "[Ey Peygamber!] Mü'min kullarıma söyle, o müşriklerle en güzel şekilde konuşup tartışsınlar. Çünkü şeytan, mü'minlerle müşrikleri birbirlerine düşürmek için uğraşır. Şüphesiz şeytan insanoğlu için çok yaman bir hasımdır. [Mü'minler onlara ağır sözler söylemek yerine şöyle desinler]: "Rabbiniz sizin neye layık olduğunuzu iyi bilir. Dilerse sizi bağışlar, dilerse cezalandırır." [Ey Peygamber!] Biz seni onlara/müşriklere vekil [iman bekçisi] kılmadık. [Bil ki sen onların iman edip etmemesinden sorumlu değilsin; sana düşen, Allah'ın ayetlerini tebliğ etmektir]."[184] buyurarak müşriklere siz cehennemliksiniz, azap göreceksiniz gibi onları kızdıracak, kötülüğe, şerre yönlendirecek sözler söylememeleri, mudârâ yapmaları emredilmekteydi.[185]

Müşrikler fırsat buldukları her zaman ve mekânda Hz. Peygamber ve mü'minlere baskı uygulamaktaydılar. Hz. Peygamber Safa yakınlarında Ebû Süfyan'ın evinin yanında namaz kılıyordu. Öğle namazında kıraati açıktan okudu. Bunun üzerine Ebu Cehil "Allah'a iftira atma" diyerek okuyuşuna müdahale edince sesini kıstı ve mü'minler sesini işitemediler. Bunun üzerine Ebu Cehil "Ey Kureyş Ebu Kebşe'nin oğluna ne yaptığımı görüyor musunuz, sesini kıstı" demesinden sonra Allah Teâlâ "...[Ey Peygamber!] Namazında sesini ne yükselt ne de kıs. İkisi arasında bir yol tut."[186] ayetini inzal ederek Hz. Peygamber'e "Müşriklerin sana eziyet etmemesi için namazda sesini fazla yükseltme, mü'minlerin de seni işitmelerini engelleyecek kadar da sesini alçaltma, bu ikisinin arasında ara bir sesle oku" şeklinde emretti.[187] Hz. Peygamber namazda sesini yükselttiğinde müşrikler onu duydukları için küfür ve hakarette bulunuyorlardı. Bundan dolayı müşriklerin duymayacakları fakat arkasında namaz kılan mü'minlerin duyacakları şekilde okuması, sesini ayarlaması emredildi.[188]

184 İsra, 17/53, 54.
185 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 628, 629. Zemahşeri bu ayetin kılıç ayetiyle nesh edildiğini de kaydetmektedir.
186 İsra, 17/110.
187 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 277.
188 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 655.

6.2. Baskılara Rağmen Müşriklerle Çatışmama ve Onları Affetme

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in müşriklerle ilişkilerini düzenlemesinde farklı kelimeler, kavramlar kullanılmaktadır. Bunlardan biri de *fas'fah* (aldırış etme) diye ifade edilmiştir.[189]

Safhu'ş-şey'i bir şeyin, taşın, kılıcın yanı, yüzeyi anlamına gelir. *es-Safhu* ise azarlamayı bırakmak demektir ki affetmekten daha etkili, derin, güçlü bir ifade ve tavra işaret eder. Allah Teâlâ fasfah emriyle Hz. Peygamber'e inkâr eden kimsenin küfrüne aldırmamasını, kafasına takmamasını, gönlünü rahat tutmasını bildirmiştir. Bu tavır "[Ey Peygamber!] Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara göğüs ger. [Bil ki] sana sabretme gücünü veren Allah'tır. O müşriklerin/kâfirlerin sana yaptıklarına üzülme, seni bertaraf etmek için kurdukları tuzakları da dert etme. Çünkü Allah şirkten sakınan ve emirlerine harfiyen uyanların her daim yanındadır."[190] ayetinde gösterilmesi istenen tavırla aynıdır.[191]

Safaha anhu demek onun suçuna, günahına aldırmadı demektir. Bu kelimenin asıl anlamı bir şeyi bırakmak, vazgeçmektir. Ancak bu kavram i'rad ve terk etmekten farklıdır. Çünkü bunlarda istemeden ayrılmak ve terk etmek söz konusu iken, bu kelimede muhataba olan iyiliğin ve alakanın içten gizli bir şekilde devam etmesi söz konusudur. İlgili ayette Allah Teâlâ intikamla, eza ve sınırları aşarak karşılık vermemeyi emretmektedir ki onların aleyhinde Allah'ın ceza hükmü kesinleşsin ve gerçekleşsin.[192]

Bu kavram bazı ayetlerde "[Ey Peygamber!] Biz gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunan her şeyi çok esaslı bir mak-

189 Bu kavram Mekki surelerden Hicr, 15/85, Zuhruf, 43/89'de; Medenî surelerde Teğabun, 64/14, Nur, 24/22, Maide, 5/13 ve Bakara, 2/109. ayetlerde geçmektedir.
190 Nahl, 16/127, 128.
191 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 285, 286; Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Huseynî, *el-Külliyyat Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, Beyrut, 1998, s. 562.
192 Mustafavî, et-Tahkîk, VI, 299-301.

satla yarattık. Hiç şüphe yok ki kıyamet bir gün gelip çatacak. Sen bu müşrik halkın inkârcı ve alaycı tavrına aldırma, onların kibir ve küstahlıklarını sabırla karşıla"[193] ve "[Ey Peygamber!] Onlara, "Sizi kim yarattı?!" diye soracak olsan, hiç tereddütsüz, "Allah" diye cevap verirler. O hâlde, nasıl oluyor da Allah'tan başka varlıklara tapınıp haktan uzaklaşıyorlar?! Peygamber, "Ya rabbi! Bu müşrikler imana gelmeyecek bir topluluk" diye rabbine şikâyette bulunuyor. [Ey Peygamber!] Onlara aldırış etme; [seninle tartışmaya kalkarlarsa], "İşinize bakın" -selam-deyip geç-git. Nasılsa yarın bir gün başlarına neler geleceğini görecekler!"[194] şeklinde geçmektedir.

Savaş emredilmeden önceki dönemlerde inzal edilen bu ayetlerde Hz. Peygamber'e Mekke'nin kâfirlerinden güzel bir şekilde uzaklaşması, onlara aldırmaması[195] onları affetmesi emredilerek Allah Teâlâ'nın müşriklerin tüm tedbirlerini, yapacaklarını bildiği haber verilmiştir.[196]

Zuhruf, 43/89. ayetlerde Hz. Peygamber'in müşriklerin tavırlarını Allah Teâlâ'ya şikâyeti de ifade edilmektedir. Onun bu şikâyeti üzerine cevaben, "Ey Muhammed! Onların ezalarına aldırma, onlara selam de, onlar inkârlarından dolayı başlarına gelecek belaları, azabı bilecekler."[197] buyrulmaktadır.

193 Hicr, 15/85. Hicr suresi Osman'ın nüzul tertibinde 54, Cabiri'de 53. sırada yer almaktadır. Câbirî bu surenin davetin ilanı ve diğer kabilelerle ilişkiye geçme döneminde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 5.

194 Zuhruf, 43/87-89. Zuhruf suresi Osman'ın nüzul tertibinde 63, Câbirî de 62. sırada yer almaktadır. Câbirî bu surenin boykot ve Habeşistan'a hicret döneminde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 6.
Zuhruf, 43/5. ayette ise bu kavram vazgeçmek anlamında "[Ey Müşrikler!] Siz haddi aşıp azgınlaşan bir topluluksunuz diye şimdi biz Kur'an'ı indirmekten vaz mı geçelim?!" şeklinde geçmektedir.

195 Bu i'rad ve fasfah ayetleri kılıç ayetiyle nesh edilmiştir. Mukâtil, *Tefsir*, II, 210. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 330.

196 Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XIV, 105, 107. Taberî bu ayetin nesh edildiğini nakletmektedir.

197 Çatışmama ve yapılan olumsuz davranışları görmezden gelme ayetleri kılıç ayeti ile nesh edilmiştir. Mukâtil, *Tefsir*, III, 200; Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, XX, 664, 665.

Zuhruf, 43/89. ayetteki *selam* ibaresi mütareke yani ateşkes anlamındadır. Bu tür ayetlerin zorunlu olarak nesh edildi şeklinde yorumlanması çok doğru değildir.[198]

Bu ayetlerin geçtiği bağlamlarda kıyametin geleceği dolayısıyla müşriklerin cezalandırılacakları, güçlerinin, kazandıklarının onlara fayda sağlamayacağı vurgulanarak; Hz. Peygamber'e "Bu durumlara ve inkârlarına, üzülme, canını sıkma, kaygılanma, cezalandırılmalarında acele etme, sabırlı ol, gönlünü ferah tut, konumundan emin ol" denmektir. Burada emredilen tavır Müzzemmil, 73/10. ayetteki "Onlardan güzel bir şekilde uzaklaş" ile aynı anlamdadır. Hz. Peygamber'e kâfirlerin şaşılacak durumlarına göz yumması, onların yaptıklarına kederlenmemesi emredilerek Allah Teâlâ'nın kâfirlerin her halini bildiği haber verilmektedir.[199]

O zor şartlarda Hz. Peygamber'e Kureyşin yüz çevirmesini, davetiyle ilgilenmemelerini önemseme onlardan yüz çevir, önemseme, onlarla meşgul olma ve onlara üzülme", "Selam" de, yani onları kendi hallerine terk et ve yoluna devam et."[200] buyrularak kıyamet geldiğinde Allah seni yalanlayanlara cezalarını verecek. Bundan dolayı "Ey Rasul-i Hakk sen şimdi safh-ı cemil yap. Hüsn-ü suretle i'raz et, aldırma, cezalarında acele etmeyip, eziyetlerine tahammül ederek hılm ile muamele et. Muhakkak ki senin Rabbin yegâne hallak ve yegâne alîmdir. Senin, onların ve bütün mahlûkatın ahvalini tafsilatıyla bilir. Aranızda cereyan eden şeylerden hiçbiri ona hafî değildir. Binaenaleyh her hususta O'na itimad etmek, O'nun hükmüne tefviz eylemek gerekir. O biliyorken bu gün safh-ı cemîl, senin için seyften daha muvafık, daha hayırlıdır."[201] buyrulmuştur.

İlgili ayetleri içeren surelerden Hicr suresi, davetin yüksek sesle ilan edildiği ve çevre kabilelerle ilk ilişkilerin kurulduğu dönemde; Zuhruf ise boykot döneminde nazil olmuştur.[202]

198 Râzî, *Mefâtîh'l-Ğayb*, XXVII, 235, 236.
199 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, II, 19, 20.
200 Cabirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 37; 137.
201 Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 244.
202 Cabirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 5, 6.

Bu dönemler davet karşıtı oluşan muhalefetin tavrının sertleştiği, işkencelerin yoğunlaştığı yıllara tekabül etmektedir. O şartlarda mü'minlerin müşriklere karşılık verecek güçleri, kendilerini himâye edecek güçlü bir kabileleri bulunmamaktaydı. Ayrıca davetin insanlara ulaştırılabilmesi için çatışmaya girmemek, ortamı iyice germemek ve inananları topluma yanlış tanıtacak davranışlardan uzak durulmasını sağlamak gerekmekteydi. Bütün bunlardan dolayı müşriklerle ilişkinin müdâhaneye düşülmeden her şeye rağmen esnek tutulması icab etmekteydi. Bu ise sabretmeye, yapılan kötülükleri görmezden gelmeye, onları cezalandırmayı Allah Teâlâ'ya bırakmayı gerektirmekteydi. Bundan dolayı uygulaması zor da olsa bu emirler vahyedilmekteydi.

Allah'ın yaratıcılığına inanan insanların, İslam davetini, tevhidi reddetmeleri, muhalefet, düşmanlık cephesi oluşturmaları, Hz. Peygamber'in çok zoruna gittiği için "Ya rabbi! Bu müşrikler imana gelmeyecek bir topluluk" diyerek rabbine şikâyette bulunmaktaydı.[203] Ona bu zorlandığı, daraldığı, psikolojik olarak yorulduğu bir durumda mücadeleye, davete devam etmesi, şiddete kaymaması veya ümitsizliğe düşmemesi, onlara aldırış etmeden selam "aramızda kavga, düşmanlık yok" demesi emredilmekte; müşriklere gelecekte başlarına gelecekleri öğrenecekleri buyrularak bir yandan Hz. Peygamber teselli edilmekteyken, diğer yandan da müşrikler tehdit edilmekteydi.[204]

Hz. Peygamber'in müşriklerle ilişkisini düzenleyen kavramlardan biri de *vehcurhum hecran cemîlen* (onlardan güzel bir şekilde ayrıl)[205] emrinde geçen hecr kavramıdır. Ayrılmak

203 Zuhruf, 43/88.

204 Biz aynı emrin, tavrın henüz mü'minlerin kendi birliklerini tam sağlamadıkları, güçlenmedikleri Medine döneminin ilk yıllarında ve çatışmanın ilk planda istenen bir şey olmadığından dolayı ilerleyen yıllarında da görmekteyiz. Bkz. Bakara, 2/109; Teğabun, 64/14; Nur, 24/22; Maide, 5/13. Savaş emri gelen kadar Yahudileri kendi hallerine bırakın. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 72.

205 Müzzemmil, 73/10. "O müşriklerin [Kur'an ve peygamberliğin hakkında] söyledikleri çirkin sözlere sabret. Zihnen ve fikren onlardan uzak dur; onların kötülüklerine kötülükle karşılık verme."

anlamdaki hecera fiilinden türeyen *el-hecru* ve *el-hicranu* kelimeleri bir insanın bir başkasından bedenen, lisanen veya kalben uzaklaşmasına denmektedir. "Kavmim Kur'an-ı mehcur bıraktı" demek kalben veya lisanen bıraktı demektir. "Onlardan güzel bir şekilde ayrıl" emri ise güzel bir ayrılmayı kapsamakla birlikte üç anlamı ihtiva etmesi de muhtemeldir.[206] *Hecera* kesmek demektir. Kelimenin asıl anlamı arada belli bir ilişki kalmakla birlikte bir şeyi terk etmektir. *Muhâcere* ise devamlı olarak ayrı durmak demektir. İlâ harfi cerri ile kullanılırsa tamamen ilişkiyi kesmeyi ifade eder.[207]

Bu bilgilere göre Müzzemmil, 73/10. ayet "müşriklerle ilişkini şartlara, muhataba göre farklı şekillerde sınırlandır" anlamına gelmektedir. Bu ayet müşriklerden güzel bir şekilde ayrıl,[208] onların sözlerine, ezalarına sabret[209] anlamlarıyla birlikte yapılanlara göz yummak, aldırış etmeme ve karşılık vermeme yoluyla güzel muhalefette bulunmak, mudârâ yapmak anlamlarına da gelmektedir. Sahabilerden Ebu'd-Derdâ Mekke döneminde, "Kalbimizde kendilerine karşı buğz olmasına rağmen biz nice kişilerin yüzüne karşı tebessüm edip, gülüyorduk" demiştir.[210]

Bu ayetin hemen öncesindeki "[Ey Peygamber!] Her daim rabbinin adını zikret ve bütün varlığınla O'na yönel. O doğunun da batının da rabbidir. O'ndan başka gerçek ilah/tanrı yoktur. Öyleyse yalnız O'na güven, yalnız O'na sığın."[211] ayetleriyle Hz. Peygamber'e, "Diğer şeylerle ilgini kes, tam bir ihlâsla, her şeyden uzaklaşarak tüm ihtiyaçlarında, ibadetlerinde ve davetinde sadece Allah'a yönel, O'nu vekil edin, O'nu bütün işlerinde tek dayanak noktası edin, sebepleri ona havale et, kavminin bütün sözlerine, sataşmalarına ve ezalarına

206 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 514.
207 Mustafavî, *et-Tahkîk*, XI, 261, 262. Bu fiil *ehcertu bi'r-raculi* şeklinde kullanıldığında onunla alay ettim, kaba sözler söyledim, *rame'l hecerat* şeklinde kullanıldığında da fahiş kelimeler söyledi anlamına gelmektedir.
208 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 410. Kılıç ayetiyle nesh edilmiştir.
209 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 380. Kılıç ayetiyle nesh edilmiştir.
210 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 641.
211 Müzzemmil, 73/8, 9.

sabret"[212] buyrulmaktaydı. İlgili ayetin sonrasındaki ayetlerde muhaliflerle ilgili olarak, "Nimet içinde yüzüp sefasını süren, onca nimetime nankörlük edip ayetlerime yalan diyen o müşrikleri sen bana bırak. Onlara biraz mühlet ver. [Bak gör, ben onların hakkından nasıl geleceğim!] Hiç şüphen olmasın ki bizim katımızda onlar için boğazlara takılacak demir halkalar ve alevli bir ateş hazırlanmıştır. Boğazı yırtıp geçen berbat yiyecekler; müthiş elem ve eziyet veren azaplar var"[213] buyrulmaktaydı.

Bu ayetlerle Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e "Benimle Mahzum oğulları arasından çekil Bedir'de onları cezalandıracağım, onlardan intikam alacağım. Bedir'e kadar o zenginlere mühlet veriyorum[214] buyurmaktaydı. Araplar bir işe çok önem verdiklerinde, "Zeydi bana bırak, onu, onları dert etme ben onları hallederim" demekteydiler.[215] Bu ve benzeri ayetlerde de "Ayetlerimi yalanlayan, zenginleri bana bırak. Onlara azıcık mühlet ver. Azap, ateş onları bekliyor."[216] buyrulmaktadır. İslam davetini yalanlayan bu kişiler Kureyşin cesur, güçlü kuvvetlileridir. Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e, "Onların nasıl cezalandırılacağını dert etme. Senin yanında ben varım ve onları ben hallederim"[217] buyurmuştur.

Aynı şekilde, "[Ey Peygamber!] Yarattığımda tek başına [malsız-mülksüz, evlatsız] olan o kişiyi sen bana bırak[218] ayetinde de "Tek başıma yarattığım veya malı mülkü, evladı ol-

212 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 377-380. Kılıç ayetiyle nesh edilmiştir.
213 Müzzemmil, 73/11-13.
214 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 410. Bu kişiler Bedir'de öldürüldüler. Müfessirler müşrikleri tehdit eden ayetleri genellikle Bedir savaşı olarak yorumlamışlardır.
215 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 241. Bu emir savaş emredilmeden önceydi. Ayrıca Müddessir, 74/11. ayet de aynı anlamdadır. Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 246.
216 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 381. Bu ayetle Bedir savaşı arasında az bir zaman olduğu nakledilmektedir. Bu ayetler Mahzum (Muğira) oğullarının ileri gelenleri hakkında nazil oldu ve bunlar Bedir'de öldürüldüler. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, III, 410.
217 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 641.
218 Müddessir, 74/11. Bu suresinin 11-30. ayetleri aynı kişiden yani Velid b. Muğire'den bahsetmektedir. Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 421.

madan tek yalnız olarak yarattığım[219] Velid b. Muğire'yi bana havale et. Ben ona dünyanın zenginliğini ve on erkek evlat verdim[220] buyrulmaktadır.

İnkârcılardan ayrılmanın emredilmesi onları sürekli kendi hallerine bırakmak anlamına gelmemektedir. Çünkü bu, davette devamlılığı gerektiren Rasulün risaletinin tabiatına uygun bir şey değildir. Bu emirde, daha başlangıçtan itibaren direndiği şiddetli olumsuz tavra karşı Hz. Peygamber'in ferahlatılması, bu gibi durumlara aldırış etmemesinin telkin edilmesi,-zengin ve lider takımıyla ipleri tamamen koparmaksızın, ayrılırken kaba ve sert davranmaksızın- davete icabet eden temiz ve iyi gruba veya icabet etmesi mümkün olabilecek kişilere yönelinmesi söz konusu edilmiştir.[221]

Bu ayetleri haklarında indirildikleri kişileri dikkate alarak değerlendirdiğimizde davetin asıl uygulayıcısı ve temsilcisi olarak özelde Hz. Peygamber'e, genelde de güçleri nispetinde davet çalışması yapan mü'minlere, "sert muhaliflerle uğraşmayın, çatışmaya da girmeyin, sabırlı davranarak yolunuza devam edin, davanıza bağlı kalın" buyrulmaktadır. Buna göre denebilir ki kendisinden uzaklaşılması ve Allah'a havale edilmesi gerekenler tüm Mekke halkı değil İslam davetine düşmanlık yapan Velid b. Muğire gibi mele mütref takımıdır.

Mekke'de farklı zamanlarda, dönemlerde nazil olan ayetlerde müşriklerin yalanlamaları, sataşmaları, onlarla Hz. Peygamber ve mü'minler arasında meydana gelen tartışma ortamlarında onlara karşı, "[Ey Peygamber!] Onlar seni yalancılıkla suçlamaya devam ettikleri takdirde de ki: "Benim yapıp ettiklerim bana, sizin yapıp ettikleriniz de size aittir. Ne siz benim yapıp ettiklerimden sorumlusunuz, ne de ben sizin yapıp ettiklerinizden sorumluyum!"[222] tavrını göstermesi em-

219 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, V, 246.
220 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 421-432.
221 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, I, 73.
222 Yunus, 10/41. Benzer bir tavır Medine döneminin ilk yıllarında, "[Ey Peygamber!] De ki o Yahudi ve Hıristiyanlara: [Beklentilerinizin aksine Arap kavminden bir peygamber gönderdi diye] Allah hakkında bizimle niye tartışıyorsunuz ki?! Oysa Allah bizim olduğu kadar sizin de rabbinizdir.

redilmektedir. Bu ayetlere göre Hz. Peygamber'e "Bu Kur'an'ı sen uyduruyorsun" diyen müstehziîlerden (alay edenlerden) Abdullah b. Ümeyye ve arkadaşlarına "Ben Allah'ın dini üzereyim, siz de inandığınız din üzeresiniz, ben sizin dininizden berîyim, siz de benim dinimden berîsiniz, (uzaksınız) dinimiz, yolumuz ayrı"[223] demesi ve "Ey kavmim! Benim dinim ve yaptıklarım bana, sizin dininiz ve yaptıklarınız da size aittir. Benim yaptıklarım size, sizin yaptıklarınız bana zarar vermez. Herkes kendi yaptığının karşılığını görecek. Siz benim yaptığım günahlardan uzaksızın, ben de sizin yaptığınız günahlardan uzak olduğum için hiç kimse diğerinin günahlarından dolayı hesaba çekilmeyecek" demektir. *Bu ayetin anlamı ile* Kâfirun suresinin anlamı aynıdır.[224]

Yukarıda anlattığımız benzer, hatta aynı durum ve tavır Kâfirun suresinde de, "[Ey Peygamber!] De ki: Ey kâfirlikte direnenler! Ben sizin ibadet ettiğiniz şeylere asla ibadet etmem. Siz de benim ibadet ettiğime ibadet etmezsiniz. Bakın, ben sizin ibadet ettiğiniz şeylere asla ibadet edecek değilim. Siz de benim ibadet ettiğime ibadet edecek değilsiniz. Şu hâlde, sizin dininiz/inancınız size, benim dinim/inancım da bana!"[225] şeklinde ortaya konulmaktadır.

Bir rivayete göre Kureyş Hz. Peygamber'e zenginlik ve Mekke'de istediği kadınla evlendirmeyi va'd ederek, "Bizim ilahlarımıza hakaret etmekten, onlar hakkında olumsuz, kötü konuşmaktan vazgeç, eğer bunu kabul etmezsen aramızda barış tesis edecek bir başka teklifimiz var" dediler. Hz. Peygamber, "O teklifiniz nedir" dediğinde "Bir yıl sen bizim ilahlarımıza kulluk et, bir yıl da biz senin ilahına kulluk edelim" dediklerinde Hz. Peygamber: "Rabbimin bu konudaki vahyini bekliyorum." demiştir. Diğer bir rivayete göre de Velid b. Muğire, Âs b. Vâil, Esved b. Muttalib ve Ümeyye b. Halef "Gel

Ayrıca bizim işimiz/dinimiz bize, sizin işiniz/dininiz size. [Ama şunu bilin ki] biz yürekten O'na bağlanmış kimseleriz." (Bakara, 2/139.) ayetiyle Ehl-i kitaba da gösterilmiştir.

223 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 93.

224 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 185. Bu ayet savaş emri ile nesh edilmiştir.

225 Kâfirun, 109/1-6.

inançlarımızı birleştirelim ve birbirimizin ilahlarımıza kulluk edelim. Eğer bizim inancımız doğru ise sen ondan pay alırsın, faydalanmış olursun, yok eğer seninki doğru ise biz faydalanmış oluruz." şeklindeki tekliflerinden sonra bu sure nazil olmuştur.[226] Bu şekilde Hz. Peygamber muhaliflerin liderlerinden olan bu şahıslara "Siz şirkten vazgeçmezsiniz ve öylece ölüp gidersiniz, ben de tevhidden ayrılamam" demiş olduğu için isimleri zikredilen müşriklerin imanından Hz. Peygamber, onlar da Hz. Peygamber'in kendi isteklerine uymasından ümitlerini kestiler. Bunların hiçbiri inanmadı, bazıları Bedir'de bazıları da başka şekillerde kâfir olarak öldüler.[227]

Son ayette, "Benim tevhidim bana, sizin şirkiniz size" denmesi "Ben sizi gerçeğe, kurtuluşa çağırıyorum. Eğer inanmıyor ve bana tabi olmuyorsanız, beni rahat bırakın ve şirke çağırmayın" demektir. Nüzul sebebi ve nüzul ortamından da anlaşıldığı gibi bu surenin muhatapları bütün Mekke halkı değil, Allah'ın iman etmeyeceklerini bildiği özel kişilerdir."[228] Kâfirun suresinde Kureyş'in putlarına karşı ne övgü ne de eleştiri bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in kesin olarak Kureyş'in kulluk ettiği putlara kulluğu reddettiği anlatılmaktadır. Bundan dolayı bu sure "orta yollu bir çözüm"ü sunmaktadır.[229]

Hz. Peygamber, "Ya rabbi! Bu müşrikler imana gelmeyecek bir topluluk" diye rabbine şikâyette bulunduğunda da "[Ey Peygamber!] Onlara aldırış etme; [seninle tartışmaya kalkarlarsa], "İşinize bakın" deyip geç-git. Nasılsa yarın bir gün başlarına neler geleceğini görecekler!"[230] ayetleriyle "[Ey Peygamber!] Sen tevhid dinine çağırmaya devam et ve sana Allah tarafından emredildiği üzere dosdoğru ol, dosdoğru yolunda

226 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 702-704; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 271; Belâzurî, *el-Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 134; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IX, 252-254.

227 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 702-704. Müşriklere karşı gösterilen bu tavır seyf ayeti ile nesh edilmiştir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IX, 254.

228 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 813, 814; Sure ile ilgili geniş bilgi için bkz. Topal, Seyyit Ali, "Kâfirûn Suresi Tefsiri," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1998.

229 Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 73.

230 Zuhruf, 43/88, 89.

sabitkadem ol. Müşriklerin tevhid dinine aykırı istek ve arzularına asla kulak asma! Onlara şöyle söyle: "Ben Allah'ın indirdiği tüm kitaplara/vahiylere inandım. Ayrıca hak dini tebliğ hususunda hepinize adil davranmak ve eşit mesafede durmakla emrolundum. Hiç şüphesiz Allah bizim de rabbimiz, sizin de rabbinizdir. Bizim işimiz/dinimiz bize, sizin işiniz/dininiz size. Bu yüzden, kavga-niza etmemize gerek yoktur. (*lâ huccete beynena*) Kaldı ki Allah bir gün hepimizi bir araya toplayıp hesaba çekecektir. Sonunda hepimizin varacağı yer O'nun huzurudur."[231] şeklinde yönlendirilmiştir.

Bu ayet ile Hz. Peygamber'e "Senden önceki gönderdiğimiz tüm peygamberlere vahyettiğimiz dini sana da vahyettik, insanları ona davet et, sen ve mü'minler Allah'ın emrettiği gibi dosdoğru olun. Müşriklerin putlara kullukla ilgili söylediklerine uymayın. Muhaliflere "Allah'ın gönderdiği bütün kitaplara inandım, Allah'ın emrettiği gibi hükmetmekle emrolundum, sizin ve benim kabul ettiğimiz Allah rabbimizdir, biz sizin yaptıklarınızdan uzağız, siz de bizim yaptıklarımızdan uzaksınız, aramızda husumet yok, Allah ahirette kimin haklı olduğuna dair aramızda hükmünü verecek. Hesap gününde Dönüş O'nadır, O hükmünü ahirette zaman verecektir." demesi emredildi.[232]

Aynı konuyla ilgili olarak "[Ey Peygamber!] De ki: Herkes tercih ettiği yol ve yaşantıya göre hareket eder. [Hiç şüphe yok ki] rabbiniz kimin doğru yolda olduğunu çok iyi bilir."[233] buyrularak Hz. Peygamber'e "Ey Muhammed! De ki: Herkes kendi dinine, bakış açısına ve yoluna göre yaşar. Rabbim kimin doğru yolda olduğunu en iyi bilir." demesi, bu şekilde tavır göstermesi emredilmektedir.[234]

Naklettiğimiz ayetlerde özellikle "Herkes tercih ettiği yol ve yaşantıya göre hareket eder. [Hiç şüphe yok ki] rabbiniz

231 Şura, 42/15.
232 İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, XII, 262, 263; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesir*, VII, 278. Bu ayetin mensuh olduğu nakledilmektedir.
233 İsra, 17/84.
234 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 65, 66.

kimin doğru yolda olduğunu çok iyi bilir" ve "Bizim işimiz/dinimiz bize, sizin işiniz/dininiz size. Bu yüzden, kavga-nizа etmemize gerek yoktur." bölümlerinde ortaya konan "Aramızda kavgaya, gürültüye, düşmanlığa gerek yok. Böyle bir ortam oluşmasın. Herkes kendi dinini yaşasın. Yolunda gitsin. Rabbiniz-ki O bizim de Rabbimizdir- kimin hak olduğunun kararını ahirete, ahiret günü O'nun kararına bırakalım. Zamanı geldiğinde aramızda kesin hükmü verecek O'dur." tavrı müşriklerle ilişkide çok farklı ve önemli bir davranışı açıklamaktadır. Bu durum günümüzdeki ifadesiyle "Farklı olmamız çatışmayı, düşmanlığı doğurmak zorunda değil, farklılıklarımızla birlikte herkes diğerine baskı uygulamadan, saldırmadan, kendi dinini yaşayabilmeli. Aramızdaki nihai hükmü Allah'a, ahirete bırakalım. Birlikte yaşayalım" tavrını, anlayışını çağrıştırmaktadır.

Ancak bu "hak geldi, batıl zail oldu," gerçeğini örtbas eden, gizleyen bir durum olmadığı gibi, her zaman ve zeminde "Ey müşrikler sizler cehennem odunusunuz" söylemini de gerektirmemiştir.

Mekke'deki tüm alay, hakaret ve baskılara rağmen Allah Teâlâ Hz. Peygamber ve mü'minlerin karşılık vermemelerini, bu yöndeki şeytanın ve şeytanlaşmış insanların kışkırtmalarına aldanmamalarını ve müşrikleri affetmelerini, "[Ey Peygamber!] Hoşgörülü, kolaylaştırıcı davran. Daima iyi ve güzel olan şeyleri tavsiye et. Densiz, kendini bilmez, kaba ve küstah kimselere aldırış etme! Şayet şeytan seni kışkırtıp fevrî bir davranışa sürükleyecek gibi olursa hemen Allah'a sığın. Şüphesiz Allah kendisine sığınanları bilir, dualarını işitir. Allah'a itaatsizlikten sakınanlar [fevrî davranış gibi] şeytani bir kışkırtmaya maruz kaldıklarında aklıselimle düşünür ve bu kışkırtmanın kaynağını hemen fark ederler. Müşriklere gelince, dost bildikleri şeytanlar onları azgınlığa sürükler ve üstelik onların peşlerini de hiç bırakmazlar."[235] şeklinde açıklamaktadır.

235 A'raf, 7/199-202.

Bu ayetlerde Hz. Peygamber ve mü'minlere, "Ma'ruf olanı emret, Ebu Cehil sana kabalık, cahillik yaptığında onunla ilgilenme, Şeytan Ebu Cehil hakkında seni fitneye düşürmek isterse Allah'a sığın. Şeytandan mü'minlere bir kışkırtma gelirse onlar düşünürler ve bunun bir günah, masiyet olduğunu anlarlar ve Allah korkusundan dolayı ondan uzaklaşırlar. Müşriklerin arkadaşları olan şeytanlar ise onları şirke, dalalete ve günaha sürüklerler ve onlar mü'minlerin gerçeği anladıkları gibi anlayıpta o şirkten uzak durmazlar. Hz. Peygamber'e sabah akşam Rabbine yalvararak ve O'nun azabından korkarak sesini yükseltmeden (*dune alaniyyeten*) namazda Kur'an okuyarak zikret ve sakın bundan gafil olma[236] buyrulmuştur.

Bu ayetlerle Hz. Peygamber'i müşriklerle ilişki konusunda eğiterek müşriklerin kaba davranarak sınırları aşanlarını affetmesini, onlara aldırmamasını, tahammül göstermesini, kendisiyle ilişkiyi, akrabalık ilişkisini kesenle ilişki kurmasını, yardım etmeyene yardım etmesini, haksızlık, zulüm yapanı affetmesini, eğer şeytan bu müşriklerden yüz çevirme emrinden kendisini uzaklaştırıp öfkelendirmeye ve onları cezalandırmaya çalışırsa Allah'a sığınmasını emrederek Allah'ın cahilin kabalığını ve kendisinin sığınmasını, şeytanın şiddete düşürmeye çalışmasını işitmekte ve bilmekte olduğu, aynı şekilde mü'minlerin de şeytan'ın kendilerini gazaplandırmaya, müşriklerle çatıştırmaya, diğer günah konulara yönlendirmeye çalıştığında durup düşünerek gerçeği anlayıp doğru tavır göstereceklerí anlatılmıştır.[237]

236 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 431. Taberî,, İbn Zeyd'in "Allah Teâlâ Mekke'de iken müşriklerden yüz çevirmeyi emretti. Medine'de ise yollarını tutmayı, yakalamayı ve onlara karşı sert olmayı emretti. (Tevbe, 9/73, 123.Tahrim, 66/9.) ve onları affedin ayeti (Casiye, 45/14.) neshedildi. Müşrikler ya Müslüman olacaklar ya da öldürülecekler." görüşünü nakletmektedir. (Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 642.) Müşriklerin yaptıklarına aldırmama, onlardan uzak durma emri kılıç ayetiyle nesh edilmiştir. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 430.

237 Taberî,. *Câmiu'l-Beyân*, X, 639-646; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, V, 1637-1640; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 397; Abdurrezzak, *Tefsîr*, I, 245, 246; Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 236, 237.

Bu ayetlerin seyf ayetiyle nesh edildiği görüşleriyle ilgili olarak Taberi "Bu ayet mensuh mudur" diye soran olursa "Bizce mensuh olduğuna dair bir delalet bulunmamaktadır. Bu ayet Hz. Peygamber ve mü'minlere müşriklerle, insanlarla savaş gerekmediği dönemlerde nasıl davranacaklarını öğretiyor. Savaş gerektiğinde savaş yapılır; yoksa affetme kuralı uygulanır."[238] demektedir.

Herhangi bir kişi iman ettiğinde bunu öğrenen müşrikler ona küfür ve hakarette bulunarak eziyet ediyorlardı. Allah Teâlâ bu tür durumlarda olgun mü'minlerin nasıl davrandıklarını belirterek, bu durumda nasıl davranılması gerektiğini "O mü'minler [Müşriklerin] sataşmalarına, çirkin sözlerine aldırmazlar."[239] şeklinde açıklamaktadır. Furkan, 25/72. ayetteki "Rahman'ın o hayırlı kulları, [başta şirk olmak üzere] batıl, asılsız ve yalan olan hiçbir şeye şahitlik etmezler. [Müşriklerin] çirkin söz ve davranışlarına muhatap olduklarında izzet, şeref ve olgunluklarını muhafaza eder ve kendi işlerine bakarlar." ayeti de aynı durumu anlatmaktadır.[240]

Bütün kötü, çirkin sözler lağv diye isimlendirilmektedir.[241] Kur'an'da ise diğer anlamlarının yanı sıra batıl sözler, küfür, eziyet verici konuşmalar anlamında da kullanılmaktadır.[242] Mü'minlerin benzer durumlarla ilgili tavırları "Onlar kötü, çirkin bir sözle kendilerine sataşıldığını duyduklarında şöyle derler: "Bizim işimiz bize, sizin işiniz size; [dolayısıyla, herkes kendi işine baksın, kendi yoluna gitsin]," "Haydi, size uğurlar olsun; zira densizlerle, kendini bilmezlerle bizim işimiz yok." derler.[243] şeklinde açıklanmaktadır.

Muhaliflerin sataşmalarına ve hakaret dolu sözlerine maruz kalan, bunlara sabreden mü'minler, "Onlar [Mü'minler] cennette hiçbir kötü söz duymayacaklar; bilakis hep güzel sözler ve iltifatlara muhatap olacaklar. Yiyecekleri de her za-

238 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, X, 643.
239 Mü'minun, 23/3.
240 Mukâtil, *Tefsîr*, II. 392
241 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 455
242 İbnu'l-Cevzi, *Nüzhe*, s. 531.
243 Kasas, 28/55.

man önlerinde hazır olacaktır."[244] ayetiyle cennette dünyadaki olumsuz durumlarla asla karşılaşmayacakları müjdelenerek teselli edilmekteydiler.

Allah Teâlâ mü'minlerin özelliklerini sayarken "Onlar öyle kimselerdir ki...öfkelendikleri zaman öfkelerini yener ve bağışlayıcı bir tutum sergilerler."[245] buyurmaktadır. Böylece onların kendilerine yapılan zulümleri görmezden gelip karşılık vermediklerini, cezalandırmadıklarını, öfkelerini kontrol edip affettiklerini, görmezden geldiklerini,[246] öfkelerinin hilmlerine galip gelmediğini, gelmeyeceğini[247] mü'minlere bildirerek ayetlerde ve Hz. Peygamber'in örnekliğinde kendilerine gösterilen davet ve mücadele metoduna bağlı kaldıkları ve kalmaları gerektiği anlatılmaktadır.

6.3. Baskılara Karşı Direnme ve Acele Etmeme

Güçsüzlük ve bir anlamda da çaresizlikten dolayı sıkışan Hz. Peygamber ve mü'minlerin baskılara, sıkıntılara direnmeleri, sabretmeleri gerektiği farklı şekillerde emredilmekte, sabretmelerinin mükâfatını alacakları ve önceki peygamberlerin sabrettikleri de haber verilmekteydi.

İlgili ayetlerde sabret, Allah'ın va'di haktır, müşrikler seni ümitsizliğe, gevşekliğe sürüklemesin; üzülme, Allah'ın seninle birlikte olduğunu bilerek sabret; Mü'minlerle birlikte sabret; Allah muhsinlerin (muvahhidlerin) ecrini zayi etmez; sabredenleri mükâfatlandıracağız; Rabbinin hükmüne sabret, sen gözetimimizde, korumamızdasın.[248] Önceki peygamberler de yalanlandılar ve sabrettiler. Sakın Yunus gibi sabırsız olma; müşriklerin sataşmalarına sabret ve Davud'u hatırla; ulu'l-

244 Meryem, 19/62.
245 Şura, 42/37.
246 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 180. (Fart b. Râzih b. Adiy b. Luey Ömer'e hakaret ettiğinde bu ayet nazil oldu. Casiye, 13. gibi.) Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 521, 522.
247 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 233; Kurtubî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk., Abdullah b. Abdu'l-Hasen et-Türkî, Beyrut, 2006, XVIII, 485
248 Rum, 30/60; Nahl, 16/127; Kehf, 18/28; Hud, 11/115; Nahl, 16/96; Mü'minun 23/111;Furkan, 25/75; Kasas, 28/54; Tur, 52/48;

azm peygamberler gibi sabret, acele etme, en güzel şekilde sabret ve müşriklerle ilişkini sınırlandır.[249] Rabbin için sabret, sabrında sürekli ol, sakın günaha batmış, kâfirliğe dalmış olanlara itaat etme; onların sataşmalarına, ileri geri konuşmalarına şimdilik sabret. Güneşin doğuşundan ve batışından önce [namazla] rabbini överek yücelt. Yine gecenin bir kısmında ve gündüzün iki yakasında [namazla] rabbinin şanını yücelt ki O'nun rızasına eresin. Sabırlı ol. Hata ve kusurlarından dolayı af dile ve her daim rabbini överek yücelt.[250] Ey Peygamber, senin ve Rabblerinin rızasını kazanmak için sıkıntı ve zorluklara göğüs geren, namazı hakkıyla kılan, kendilerine verdiğimiz nimetlerden gizli veya açık olarak hayırlı işlerde harcayan, [imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılayanların hakkı mutlu sona kavuşmaktır. İşte o mutlu son Adn cennetleridir. Onlar Adn cennetlerine Allah'ın rızasına uygun bir hayat yaşamış olan ana-babaları, eşleri ve çocuklarıyla birlikte girecekler. Melekler de dört bir yandan gelip onlara, "Selam olsun, ne mutlu size. Allah yolunda çektiğiniz sıkıntılara sabrettiniz ve böylece mutlu sona eriştiniz." diyecekler."[251] gibi farklı şekillerde sabrın önemi ve mükafatı açıklanmıştır.

Mü'minlere ise kurtuluşa erenlerin iman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan, birbirlerine hep Allah yolunda yürümeyi ve bu yolda sebat etmeyi öğütleyenlerin asla zarar ve ziyana uğramayacakları;[252] sabredip şükredenlerin Allah'ın ayetlerini hakkıyla anlayacakları gibi konular açıklanarak geri adım atmamaları, direnmeleri tavsiye edilmiştir.

Mekke'de sabır iki türlü olmuştur. Birincisi: Güçsüzken mecburen sabretmek. Yasir ailesi, Bilal, Abdulllah b. Mes'ud gibi kabile dayanağı bulunmayan güçsüz mü'minlerin sabrı.

249 En'am, 6/34; Kalem, 68/48; Sa'd, 38/17; Ahkaf, 46/35; Mearic, 70/5; Müzzemmil, 73/10; Enbiya, 21/85; A'raf, 7/87; 126; 128;
250 Müddessir, 74/7; İnsan, 76/24; Taha, 20/130; Kaf, 50/39; Mü'min, 40/55.
251 Ra'd, 13/22-24.
252 Asr, 103/3; Beled, 90/17; Hud, 11/11; Ra'd, 13/22; Nahl, 16/42; Ankebut, 29/59; İbrahim, 14/5; Lokman, 31731; Sebe, 34/19; Şura, 42/33.

İkincisi: Güçlüyken sabretmek. Hz. Peygamber başta olmak üzere Hz. Ömer ve Hz. Hamza'nın sabırları. Müşriklere fiilî karşı koyuş birkaç sahabe tarafından ferdî olarak gösterilmiştir. Kanlı olarak sonuçlanan bu nefsi müdafaalar Sa'd b. Ebi Vakkas'ın bir müşriğe ve Hz. Hamza'nın Ebu Cehil'e vurması şeklinde gerçekleşmiştir.[253]

Baskı ve işkence ortamı şiddetlendiği dönemlerde Hz. Peygamber ve mü'minler kıssalarda anlatılan helak edilen, cezalandırılan kavimler gibi Mekkeli muhalifleri de cezalandırılmalarını istemekteydiler. Ancak Allah Teâlâ bu konuda acele edilmemesi gerektiğini "[Ey Peygamber!] *Bilmez misin, biz o* kâfirlere/müşriklere kendilerini günaha kışkırtan şeytanları musallat etmişizdir. Onların azaba çarptırılmaları hususunda tez canlılık gösterme. Çünkü biz onlar için gün sayıyoruz. O gün geldiğinde, şirk ve inkârcılıktan sakınanları Rahman tarafından en güzel şekilde ağırlanacak özel konuklar olarak bir araya toplayacağız. Günaha batmış o kâfirleri ise suvarılmaya götürülen hayvan sürüsü gibi cehenneme süreceğiz. Onlar için şefaat/kayırma da söz konusu olmayacaktır. Çünkü şefaat/kayırma ancak Rahman'ın nezdinde ahdi [imanı ve salih amelleri] bulunan kimseler için söz konusudur."[254] şeklinde beyan etmektedir. Buna göre "Sen acele etme, biz onların ecellerinin dolmasını bekliyor, nefeslerini sayıyoruz";[255] "Senin ve mü'minlerin muhaliflerin şerlerinden kurtulmanız, onların yeryüzünden tamamen silinmeleri için helak olmaları, telef olup yok olmaları için acele etme. Onların helakleri için belirli günler ve sayılı nefesler var. O gün geldiğinde mü'minler kralın yanında özel ikram bekleyen kişiler gibi (*vefden*); kâfirler ise cehenneme küçümsenerek suvarılmaya götürülen hayvan sürüsü gibi götürülecekler."[256] siz ve onlar kesinlikle çok farklı şekillerde yaptıklarının karşılığını görecekler. "Sen [Ey Peygamber!] Sabır ve sebat sahibi peygam-

253 Münir, Hasan, Kur'an'da Savaş Olgusu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi* Ankara, 2008, s. 46, 47.
254 Meryem, 19/83-86.
255 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 322.
256 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 44.

berler gibi sen de Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara göğüs ger. O müşriklerin başına azabın gelmesi için acele etme. [Bilesin ki] onlar tehdit edildikleri azabı görecekleri gün [korku ve dehşetten] dünyada sadece birkaç saat yaşadıklarını sanacaklar. İşte bütün bunlar açık bir duyuru ve uyarıdır. [Unutmayın ki] günaha batmış toplumlardan başkası helak edilmez."[257] "Ey Muhammed! Onların eza ve yalanlamalarına sabret, İbrahim, Eyyûp, İshak, Ya'kub ve Nuh gibi sabırlı ol";[258] "ayetteki *ulu'l azm* gayret, sebat ve sabır ehli demektir. Senden önceki peygamberler gibi sabret, müşriklere azabın çabuk gelmesi için dua etme. Gecikse dahi kesinlikle gelecektir."[259] buyrulmaktaydı. Bu ayetlerle Hz. Peygamber ve mü'minler rahatlatılmakta, müşrikler de tehdit edilmekteydi.

6.4. Fevrî Davranışlara Girmeme

Hz. Peygamber'in şiddete kaymaması, başvurmamasıyla ilgili olarak Nadr b. Haris'in Hz. Peygamber'e, "Eğer azab tehdidinde doğru isen azabımızı bize dünyada ver, acele et" dediğinde nazil olan ayette, "[Ey Peygamber! O müşriklerin inkârcı ve alaycı tavırlarına şimdilik] sabret; çünkü Allah'ın verdiği [yardım ve zafer] sözü mutlaka yerini bulacaktır. İmana yanaşmayanlar sakın seni fevrî bir davranışa sürüklemesinler (*velâ yestehiffenneke*)[260] buyrulmaktadır. Bu ayetle bu inadına küfredenlerin Allah'ın azabını yalanlamalarına sabret, azab onlara gelecek, onlara azab konusunda harekete geçme, onlar seni provake etmesin,[261] seni şüpheye düşürecek, veya

257 Ahkaf, 46/35.
258 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 231.
259 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 317.
260 Rum, 30/ 60.
261 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 17. Bu ayetin gerçekleşmesi anlamında Nadr Bedir'de Ali tarafından öldürüldü ve azabını buldu. Medine döneminde Bedir savaşı sonrasında Allah Teâlâ müşriklerin ölüm anlarını ve genel özelliklerini. "[Ey Peygamber!] Melekler [Bedir'de] o kâfirlerin/müşriklerin yüzlerine ve sırtlarına vura vura canlarını alırken hallerini bir görseydin! Melekler onları cehenneme sürüklerken şöyle derler: "Haydi tadın bakalım cayır cayır yanmanın acısını. Bu azap işlemiş olduğunuz suçların karşılığıdır. Yoksa Allah kullarına asla zulmetmez." Bu müşriklerin tavır ve tutumları Firavun hanedanı ile onlardan önceki kâfir kavimlerle aynıdır. O kâfir kavimler Allah'ın ayetlerini inkâr ettiler, Allah da onları günahlarından

görevini yasaklayarak seni inancından ayırarak istikrarsızlığa, fevri davranışa sürüklemesin, kendini kaybetme, onların düşmanlıklarına sabret, Allah'ın zafer, yardım ve dinini diğer dinlere galip getirme va'di haktır. Onların sözleri-iddiaları- ve yaptıklarından üzülerek istikrarsız davranmaya, endişe ve sabırsızlığa, sürüklenme,[262] onların muhalefetine ve inatlarına sabret. Allah sana yardım edecek ve bu durumdan seni kurtaracak. Güzel akıbet dünyada ve ahirette senin ve sana tabi olanların olacak. Allah'ın sana gönderdiği din üzere sabit kal, sebat et. O kesinlikle haktır, onda şüphe, yanlışlık yoktur. Sakın ondan dönme. Onun dışında tâbî olunacak, uyulacak doğru yol yoktur. Hakikat olma özelliği ona hastır.[263] buyrulmuştur.

Konuya ilgili olarak naklettiğimiz bütün ayetler ve yorumlar mü'minlerin, daveti götürdükleri muhataplarıyla aralarındaki diyalog köprüleri yıkılmadan, dışlama, çatışma, baskı ve işkence olmadan özgür bir şekilde dinlerini yaşayabilecekleri bir ortamın olmasını istediklerini ortaya koymaktadır. Diğer ifadeyle herkes kendi dinini yaşayabilmeli ve anlatabilmeli, ancak karşılıklı sözlü ve fiili müdahale olmamalı, taraflar birbirleri hakkında sert ifadelerde bulunmamalı ve sonuç ahirete bırakılmalıdır. Bu tavır İslam'ın hak, şirkin bâtıl olduğu gerçeğini örtbas eden bir tavır değildir. Özellikle "Ey kâfirlikte direnenler! Ben sizin ibadet ettiğiniz şeylere asla ibadet etmem. Siz de benim ibadet ettiğime ibadet etmezsiniz." tavrı, bu tavrın itikadî konularda uzlaşmaya, tavize kapalılığı içer-

dolayı cezalandırdı. Şüphesiz Allah çok güçlüdür, azabı da çok çetindir. Evet, Allah o kavimleri cezalandırdı. Çünkü bir toplum Allah'ın verdiği nimetlere şükrettiği, dolayısıyla nankörlük ve şımarıklık etmediği sürece Allah da o nimetleri geri almaz; [nimet yerine azap ve ceza vermez]. Evet, işte bu müşrikler Firavun hanedanı ile onlardan önceki kâfir kavimlerle aynı tavır ve tutumu sergiliyorlar. O kâfir kavimler rablerinin ayetlerini yalan saydılar. Biz de onları günahlarından dolayı helak ettik. Firavun ve ordusunu da sulara gömdük. Çünkü onların hepsi günaha batmış kavimlerdi. Hiç şüphesiz Allah katında canlı mahlûkatın en kötüsü/hayırsızı, [tıpkı bu müşrikler gibi] kâfirlikte direnenlerdir. Böyleleri imana gelmezler."(Enfal, 8/50-55.) şeklinde anlatmaktadır.

262 Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, I, 517; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 495; Fîruzabâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz*, II, 555.

263 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XI, 42.

diği kadar müdâhaneyi (yağcılığı, yapmacıklığı, şirin gözükmeyi) içermemesi de bu düşünceyi desteklemektedir.

Acaba Hz. Peygamber ve mü'minler bu tavrı sadece zayıf oldukları için mi göstermişlerdir? Eğer Mekke'deki güç dengeleri var olanın tam tersine olsaydı gösterilen tavır çok farklı olur muydu? Bu sorulara "evet" cevabını verebilmek pek mümkün değildir. Eğer İslam davetinin amacı mümkün olduğu kadar çatışma çıkmadan kalplerin fethedilerek hayatın ıslah edilmesi değil de; sadece iktidarı ele geçirmek olsaydı o zaman cevap "evet" olabilirdi. Ancak güç dengeleri değiştiğinde temel tavrın değişmesi değil, üslubun değişmesi de mümkün olduğu ve değiştiği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Güçlü olunduğunda da insanlar iman etmeye zorlanmadan, hakikatler hikmet ve güzel öğütle en güzel şekilde anlatılırdı. Ancak kullanılan dil daha farklı da olabilirdi.

Hz. Peygamber ve mü'minlerin gösterdiği bu tavrın benzeri müşrikler tarafından da gösterilmekteydi. Ancak müşriklerin bu tavrı farklı inanç ve düşüncelerin özgürce bir arada yaşabileceğine olan inançlarından değil; Hz. Peygamber ve mü'minleri zayıf görmelerinden, "Bunlar bir şey yapamazlar" şeklindeki düşüncelerinden kaynaklanmakta ve alay ederek "Ne yapabiliyorsanız yapın da bir görelim" gibi bir anlam taşımaktaydı. Ebu Cehil, Ebû Süfyan, Utbe b. Rebia ve Şeybe b. Rebia Ebu Talib'in yanına gelerek Hz. Peygamber'le konuştuklarında Hz. Peygamber'in onlara "Kelime-i tevhidi kabul edin" demesi zorlarına gitti ve "Kalplerimizde örtü, kulaklarımızda ağırlık var" demişlerdi. Bu arada Ebu Cehil Hz. Peygamber'le aralarına bir perde kaldırarak "Bak aramızda perde var, sen seni peygamber olarak gönderen ilahın için, biz de ilahlarımız için görevlerimizi yapalım" demişti.[264]

Muhaliflerin bu tavırları ayette "Onlar şöyle derler: "[Ey Muhammed!] Bizi davet ettiğin dine akıl ve idrak penceremiz kapalı, kulaklarımızda da ağırlık/sağırlık var. Dahası aramızda [inanç farklılığından kaynaklanan] bir engel var. Şu hâlde,

264 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 160.

sen işine bak, biz de işimize bakalım."[265] şeklinde nakledilmektedir.

6.5. Müşriklere İtaatin Yasaklanması

Mekkî surelerde bazı konularda müşriklere itaat etmek yasaklanmıştır. Bunlar iman ettikleri için ailelerinden baskı gören Sa'd b. Ebi Vakkas gibi sahabileri muhatap alan, şirk dışında anne-babalarına iyi davranmanın emredilip, şirke dönme taleplerinin reddedilmesi, bu konuda onlara itaat edilmemesi;[266] tevhid ile şirk arasında bir orta yol, uzlaşı bulmak isteyen, buna Hz. Peygamber'i zorlayan müşrik liderlere itaatin yasaklanması;[267] dünya hayatını sadece para, mal mülk, makam elde etme, bunlarla hava atma, nüfuz oluşturma, övünme, şımarma yeri olarak gören kendilerine göre fakir olanlara üstten bakan mele takımı, Hz. Peygamber'in fakirlerle oturup kalkmasından, onlara ilgi ve sevgi göstermesinden, kendilerine güya hak ettikleri ilgiyi göstermemesinden rahatsız oldukları, güçsüzlerle birlikte olmak gururlarına dokunduğu için "Eğer bizim iman etmemizi istiyorsan şu güçsüzleri yanından kov, biz onlarla oturmayız" şeklindeki isteklerine karşı "O kendini Allah'a adayan güçsüzlerle birlikte ol, Şu üç günlük hayatın cazibesine aldanıp da onlarla ilgilenmek yerine başkalarına meyletme; [zengin müşriklerin bolluk ve refah içindeki yaşantılarına imrenip de fakir mü'minleri terk etme]. Kalbini bizi anmaktan mahrum bıraktığımız, boş heves ve arzularına uyan ve işi gücü azgınlık olan kimselerin isteklerine de sakın boyun eğme";[268] Atalarının dinine dön diye baskı yapan küffâr-ı

265 Fussilet, 41/5.
266 Lokman, 31/15; Ankebut, 29/8; Mukâtil, *Tefsîr*, III, 20; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 362-364; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 3036; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 501; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 495.
267 Kalem, 68/8;10.
268 Kehf, 18/28. Hz. Peygamber'e "Selman gibi güçsüzlerdan sakın gözlerini, bakışını, ilgini onlardan ayırma. Hep onlarla ilgilen. İşi gücü Allah'a itaati terk etmek olan Uyeyne b. Hıns'a sakın itaat etme. Biz salih amel işleyenlerin o güçsüzlerin davranışlarının sevabını hiç zayi etmeyiz ve en güzel gelecek olan Cennet onlarındır." buyrulmaktadır. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 287; Ferrâ, Meâni'l-Kur'ân, II, 64; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 270-272.

Mekke'nin bu isteklerine karşılık olarak, "[Ey Peygamber!] Biz dileseydik [geçmiş devirlerde olduğu gibi] her beldeye ayrı bir peygamber gönderirdik. [Böylece senin yükünü hafifletirdik. Ama biz yalnız seni peygamber olarak gönderdik]. O hâlde [sana yüklenen bu büyük sorumluluğun bilincinde ol ve] sakın kâfirlere/müşriklere boyun eğme. Sana verdiğimiz Kur'an'la onlara karşı bütün gücünle mücadele et" buyrularak "Onların çağrılarına uyma ve Kur'an'la şiddetli, sıkı bir bir mücadele ver, cihad et"[269] buyrulması ve Hz. Peygamber'in Kâbe'nin yanında namaz kılmasını yasaklayan ve engellemeye çalışan Ebu Cehil'in bu tavrına karşı "Yoo! Artık bu kadarı da fazla! Eğer bu tutumundan vazgeçmezse o kâfiri perçeminden sürükleyeceğiz. Evet, o yalancı ve günahkâr[ı] perçeminden tutup cehenneme sürükleyeceğiz. O zaman yandaşlarını/taraftarlarını yardıma çağırsın da görelim. Biz de zebanileri [azap meleklerini] çağıracağız. [Ey Peygamber!] Onun tehditlerine sakın boyun eğme. Rabbine secde et ve böylece O'na yakınlaş"[270] buyrulmaktadır. Müşriklere karşı cihadı, mücadeleyi Kur'an ile yap emri ayetleri tebliğ ve beyan ederek, bu ilkelerden taviz vermeden ve Kur'an'da sana öğretilen metotlara bağlı kalarak mücadeleni sürdür demektir.

Müşrikler mü'minlerle tevhid ve şirk konularında tartıştıkları gibi helaller ve haramlar konularında da tartışmakta ve onları atalar dinine, yaşantısına döndürmeye çalışmaktaydı. Bundan dolayı tevhid şirk konularında onlara itaat "[Ey Peygamber!] Mekke halkının müşrik çoğunluğuna uyarsan[271] bil ki onlar seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Çünkü onlar sırf temelsiz iddiaların, tahmin ve varsayımların peşinden giderler ve hep yalan söylerler."[272] şeklinde yasaklandığı gibi helal ve haramlar konularında da onlara itaat etmek "Allah'ın adı anılmadan kesilmiş/avlanmış hayvanların etlerini yemeyin. Çünkü bu tür etleri yemek, Allah'ın emrine isyan demektir.

269 Furkan, 25/51-52; Mukâtil, *Tefsîr*, II, 439.
270 Alak, 96/15-19.
271 .Mukâtil, Tefsîr, I, 367.
272 En'am, 6/116

Düpedüz şeytanlaşmış insanlar[273] [murdar hayvanın etini yemenin de helal olduğu hususunda] sizinle uğraşıp bu konuda ikna olmanız için müşrik dostlarına telkinlerde bulunurlar. Şayet onların aklına uyarsanız siz de müşrik olur çıkarsınız."[274] buyrularak yasaklanmıştır.

Bu ayetle mü'minlere "Eğer müşriklerin etler, kesilenler hakkındaki isteklerine itaat ederseniz onlar gibi olursunuz."[275] Ey mü'minler Allah adına kesilmeyenleri yemeyin. Eğer yerseniz bu küfürdür (ayetteki *fısk* küfür anlamına gelmektedir) Bu ayetteki şeytanlar lafzı mü'minlere karşı müşriklere akıl veren Farisilerdir. Onların akıl verdikleri şekilde müşrikler mü'minleri eleştirince mü'minler onların sözlerinden etkilenmeleri üzerine "Onların birbirlerine söyledikleri yaldızlı sözlerden etkilenmeyin küfürdür, yoksa siz de müşrik olursunuz" şeklinde ayet nazil oldu.[276]

İtaat etmeyin şeklindeki yasaklamaların mü'minlerin, Hz. Peygamber'in müşrik liderlerin baskıları, teklifleri karşısında zorlandığı, bir anlamda yapılan teklifleri kabul etmeyi düşündüğü durumlarda duruşunu, gidişatını bozma anlamında uyarılardır diyebiliriz. Bu ayetlerde itaat ettiği takdirde haktan sapılacağı, küfre girileceği ve müşrik olunacağı, çoğunluğun ve güçlülerin ne düşündüğü değil Allah'ın ne buyurduğunun önemli olduğu vurgulanıyor. Ailelerinin baskısında kalan mü'minlere ise şirk dışındaki konularda onların dediklerinin yapılmasını, diğer konularda Peygamber'in yolundan gitmeleri gerektiği emrediliyor.

İtaat etmemeyle ilgili ayetler "Ey Muhammed! veya Ey mü'minler! Anne babanız dahi olsa müşriklere hiçbir şekilde, hiçbir konuda itaat etmeyin, onlara hiç benzemeyin, onların inanç ve yaşam tarzlarından tamamen uzaklaşın, ayrışın gibi genel bir anlam taşımamaktadırlar. Mü'minlere toplumsal ve

273 Bu ayette geçen *şeyâtîn* kelimesinden maksat İkrime'ye göre şeytan tabiatlı Mecusiler zümresidir. Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, IX. 520, 521.
274 En'am, 6/121
275 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 369.
276 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 520-527.

davetin maslahatı açısından uygun olmayan böyle bir emir verilmemiştir. Böyle bir yorum ancak ilgili ayetler tabii bağlamından koparıldıkları, rivayetler ve ilk dönem âlimlerinin görüşleri ve Mekke şartları göz ardı edildiğinde ancak mümkün olabilir. Ancak bu yorum, anlama tutarlı bir durum olmadığı gibi, Mekke'de yenilebilen ve yenilemeyen etler konusu dışındaki sosyal ve hukuki konularda ayetlerin özellikle de son hükmü bildiren ayetlerin gelmediğini düşündüğümüzde de doğru ve uygulanabilir olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu konuları, Mekke'yi ve mü'min-müşrik ilişkilerini Medine'nin son yıllarında inen ayetlerle değerlendirdiğimizde çok ciddi yanlış ve eksik anlamalar ortaya çıkabilmektedir.

Bazı ayetlerde Hz. Peygamber'e müşriklerin hevalarına uymaması emredilmektedir. Bu ayetlerdeki "heva" müşriklerin "atalarımızın dinine dön" şeklindeki talep ve baskılarıdır. Bununla ilgili olarak "[Ey Peygamber!] Geçmişte vahye muhatap kıldığımız kimseler [Yahudiler ve Hıristiyanlar] sana indirilen Kur'an'dan mutluluk duyarlar. Ancak ahzab (Mahzum ve Ümeyye oğulları gibi kabileler) sana vahyedilen ayetlerin bir kısmından hiç hoşlanmazlar. [Ey Peygamber!] De ki: "[Siz hoşlansanız da hoşlanmasanız da] bana sırf Allah'a kulluk/ibadet etmem ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmamam emredildi. Bu yüzden ben insanları yalnız O'nun yoluna çağırıyorum ve her işimde yalnız O'na yöneliyorum." "[Ey Peygamber!] Biz bu Kur'an'ı Arapça bir hüküm olarak, [Arap toplumunun dil ve kavram dünyasına uygun olarak] indirdik. Sana bunca vahiy geldikten sonra o kâfirlerin/müşriklerin [tevhid davasından vazgeçmen yönündeki] isteklerine boyun eğecek olursan bil ki Allah'ın azabına karşı seni koruyup kurtaracak kimse bulamazsın!"[277] buyrulmaktadır. Bu ayetlerle "Sana gelen ayetlerden, ilimden sonra Rahmana, dirilişe ve senin peygamberliğini kabul etmeyen Muğira(Mahzum), Ümeyye ve Âli Talha b. Abduluzza b. Kusay kabilelerinin atalarımızın dinine dön isteklerine uyarsan, bil ki Allah'ın azabına karşı seni

277 Ra'd, 13/36, 37.

koruyup kurtaracak kimse, veli ve koruyucu bulamazsın[278] şeklindeki açıklamalarla Allah Teâlâ Hz. Peygamber'i kendine inzal edileni terk etmekten ve muhaliflere uymaktan nehyetti ve eğer onlara uyacak olursa onu azapla tehdit ederek "Eğer onların hevalarına, rızalarını, muhabbetlerine uyarsan, onların dinine dönersen seni Allah'ın azabından kim korur, sana kim destek çıkıp yardım eder de Allah'ın azabından kurtarabilir?" buyrularak onların atalar dinine dön şeklindeki taleplerine uymaktan sakınması emredildi."[279]

Müşrikler azapla uyarılıp korkutuluyorlardı. Allah'ın hikmeti, sünnetullah gereği kendilerine mühlet tanındığı için azab geciktirilince onlar bu konuyu alaya almaya başladılar. Bu ise Hz. Peygamber'i rahatsız etmekteydi. Bundan dolayı "[Ey Peygamber!] Şunu da söyle onlara: "...sizin bir an önce gelsin de görelim diye alay edip durduğunuz azabı gerçekleştirmek de benim elimde değil. Azabın vaktini tayin hususunda tek karar/hüküm mercii Allah'tır. O en doğru zamanda en doğru hükmü verir. Doğru hüküm vermede Allah gibisi yoktur!" ve "[Ey Peygamber!] Bir de şunu söyle o müşriklere: "Sizin bir an önce gelmesini istediğiniz azabın vaktini tayin etme yetkim olsaydı, cezanız çoktan verilmiş, böylece aramızdaki mesele de kökten halledilmiş olurdu. Siz zalimlerin/kâfirlerin ne zaman cezalandırılacağını en iyi bilen Allah'tır."[280] ayetleri inzal edildi.

Bu şekilde "Benimle sizin arasındaki hükmü Allah verecektir ki doğru hüküm vermede Allah gibisi yoktur. Allah'ın azabı geciktirmesi de, hemen gerçekleştirmesi de O'nun hikmeti iledir. Eğer azabı indirmek benim elimde, yetkimde olsaydı hemen sizi helak eder ve sizden kurtulurdum ancak benim yetkimde değil"[281] buyrularak azabın gerçekleşmesi konusunda hem Peygamber'in yetki alanı, konumu hem de içinden geçen düşünceler dile getirilmektedir.

278 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 179.
279 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 557-558.
280 En'am, 6/57, 58.
281 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 349; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 1303; Zemahşerî, el-Keşşâf, II, 30; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhe*, s. 508.

Yaşanan zor ortamdan dolayı aynı konu tekrar düşüncede belirdiğinde Hz. Peygamber'e "[Ey Peygamber!] O kâfirlerin/müşriklerin yaptıklarından Allah'ın bihaber olduğunu sanma sakın. Allah onların hesabını görüp cezalarını vermeyi gözlerin dehşetten belerip yerinden fırlayacağı bir güne ertelemiştir; hepsi o kadar! İşte o gün gelip çatınca kâfirler bir kaçış-kurtuluş çaresi ararcasına başlarını yukarı dikmiş, gözleri donup kalmış ve akılları başlarından gitmiş bir hâlde çağrıldıkları yere doğru koşacaklar."[282] buyrularak "Ey Muhammed! Mekkeli -zalim-müşriklerin yaptıklarından Allah'ı habersiz zannetme, hepsini biliyor, sayıyor, sadece belirlediği vakit geldiğinde onları cezalandıracak. Sadece dünyadaki azaplarını ahrette, Cehennem ateşini, oraya girişlerini gördüklerinde gözleri dehşetten belerip yerinden fırlayacağı bir güne ertelemiştir.[283] şeklinde açıklama yapılmıştır.

7. Baskı Ortamında Müşrik Toplumla İlişkiler

İçinde yaşadığı toplumun ikna yoluyla değişmesini isteyen birey veya hareketin toplumla ilişkilerini koparması veya kopma derecesine getirmesi de kendi amacı açısından doğru da değildir. Bu konumda olan kişi veya grubun toplumla ilişkilerini sıkı tutması, mümkün olan tüm kanalları, imkânları kullanması, kendini topluma karşı yabancılaştırmaması gerekmektedir. Peygamberler yaşadıkları toplumla sıkı ilişkiler kurmuşlar, onların tebliğ ve davet faaliyetlerinden rahatsız olan muhalifleri, onları sürgün etmekle tehdit etmişlerdi.[284] Buna rağmen hiçbir peygamber azab vakti gelmedikçe veya zorla çıkarılmadıkça kendi toplumlarından ayrılmamışlardı. Bir istisna olarak Hz. Yunus Allah'ın izni olmadan toplumundan ayrılmış, bundan dolayı da cezalandırılmış, tövbe ettikten sonra da tekrar toplumuna, görevine dönmüştü. Hz. Yunus'un bu tecrübesinden ders çıkarması için de Hz. Peygamber'e "Sa-

282 İbrahim, 14/42, 43.
283 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 193, 194; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 703-704; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 228-229;
284 Bkz. Şuara, 26/160-167; A'raf, 7/82.

kın Yunus gibi olma" buyrulmuştur.[285] Birçok Peygamber'in ortak tecrübesi olan bu durum sonunda o kâfir ümmetler, "Sizi memleketimizden kovmakta kesin kararlıyız. Yok, eğer bu memlekette yaşamak istiyorsanız, o zaman bizim dinimize dönmek zorundasınız" diyerek peygamberlerini tehdit ettiler. Bunun üzerine rableri Allah o peygamberlere şöyle vahyetti: "Hiç şüpheniz olmasın ki biz o zalimleri/kâfirleri helak edeceğiz. Onların ardından bu topraklara sizi yerleştireceğiz. İşte bu, benim huzuruma çıkıp hesap verme endişesi taşıyan ve azabımdan korkan kimseler için verilmiş bir sözdür." "En nihayet peygamberler, kendileriyle inkârcı ümmetleri arasında gereken hükmün verilmesi hususunda Allah'a yakardılar ve ilâhî helak hükmünün gelmesiyle birlikte o kâfir, inatçı zorbaların hepsi yok olup gitti. Ne var ki dünyada helak olup gitmekle iş bitmiyor; ardından bir de cehenneme gitmek var. O kâfirlere cehennemde irinli su içirilecek. Onlar bu iğrenç suyu yutmaya çalışacaklar ama bir türlü yutamayacaklar. Cehennemde ölümün dehşeti kol gezecek fakat onlar ölüp de kurtulamayacaklar; ayrıca onlar çok daha ağır azaplara uğrayacaklar."[286] şeklinde açıklanmıştır.

Veliye kökünden türeyen tevellâ, velî, mevlâ, evliyâ kelimeleri Kur'an'da en çok kullanılan kavramlardandır. Kur'an'ın temel kavramlarından olan bu kelime ve türevleri özellikle mü'minlerin hem Yüce Allah ile hem de kendi aralarındaki ilişkileri anlatmakta kullanılmakla birlikte, daha ziyade diğer dinî ve sosyal gruplarla ilişkilerini ifade etmede ve belirlemede kullanılmaktadır. *Mevlâ* halîf yani müttefik, kişiye yardım ve

285 Kalem, 68/48. Hz. Yunus'la ilgili olarak bkz. Saffât, 37/139-148; Kalem, 68/48-50;Yunus, 10/98. Müşriklerin Hz. Peygamber'le ilgili düşünce ve tavırları " [Ey Peygamber!] Müşrikler seni yurdundan/Mekke'den çıkarmak için neredeyse dünyayı başına dar edecekler. Ama şunu bilsinler ki onlar da senden sonra Mekke'de fazla kalamayacaklar." (İsra, 17/76) ve "[Ey Peygamber!] Vaktiyle müşrikler seni derdest etmek yahut öldürmek veyahut seni yurdundan sürgün etmek için birtakım planlar yapıyorlardı. Onlar bir yandan bu tür planlar yaparken Allah da diğer yandan planlarını bozuyordu. Kötü hesap ve planları boşa çıkarmada Allah'ın üstüne yoktur. (Enfal, 8/30) şeklinde açıklanmaktadır.

286 İbrahim, 14/13-17.

lutufta bulunan, *nâsır* ise yardımcı demektir.[287] İkinci bölümde de ele aldığımız gibi Mekke'de müşriklerle sosyal velâyet ilişkileri de yasaklanmamış ve sosyal ilişkiler yaşanılan örfe göre yürütülmüştü.

Bu velâyet ve himâye ortamında Mekke'de İslam davetinin muhalefet cephesi olan mele mütref takımı mü'minlere karşı olan baskı ve işkencelerini arttırmışlar, kendilerine Hz. Peygamber'i teslim etmeyen Hâşim ve Muttalib oğullarına karşı boykot başlatmışlardı. Bu zor şartlar altında ne yapacağını bilemeyen, darlanan Hz. Peygamber'e var olan örfte de büyük bir önemi olan akrabalık bağlarını gündeme getirerek bir çıkış yolu, en azından biraz da olsa baskının hafifleyebilmesi yolunu araması gündeme getirildi. Bu ayetin doğrudan Hz. Peygamber'in sözü olarak değil de Allah Teâlâ'nın bir yönlendirmesi, taktik öğretmesi olarak "De ki" şeklinde olması vahiy siret uyumu açısından ve İslam davetinin Allah Teâlâ'nın rehberlik etmeleri konularında önemli bir örnek oluşturmaktadır.

İlgili ayette "...[Ey Peygamber!] De ki o müşriklere: "Ben bu tebliğ vazifeme karşılık sizden hiçbir ücret istemiyorum; [ama madem beni peygamber olarak kabul etmiyorsunuz,] hiç değilse aramızdaki akrabalık bağının hatırına yakınlık gösterin; bana eziyet etmeyin." Kim [mü'min olarak] iyi/hayırlı bir iş yaparsa biz de onu yaptığı iyiliğe karşılık fazlasıyla mükâfatlandırırız. Şüphesiz Allah çok affeden, iyiliklere katbekat fazlasıyla mükâfat verendir.[288]

Hz. Peygamber Mekke'deki tüm kabilelerle uzak veya yakından akraba olduğu için müşriklere "Size imanı anlattığım için bir karşılık beklemiyorum. Sadece akrabalık bağlarını gözeterek bana tâbî olmanızı, ezalarınıza son vermenizi, eza etmemenizi istiyorum. Akrabalarım olduğunuz için tüm Arap-

287 Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*, I, 124.
288 Şura, 42/23. Bu sure risaletin sekizinci yılında boykot döneminde nazil olmuştur. Hz. Peygamber akrabalık haklarını, görevlerini dile getirerek müşriklerin baskıdan vazgeçmelerini istemiştir. Câbiri, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 121, 122.

lar içinde bana ilk iman edip, beni desteklemesi, koruması gerekenler sizlersiniz. Akrabalık haklarını gözetin. Ona göre davranın. Eziyet etmeyin."[289]demekteydi. Meveddet; muhabbet ve birbirlerini sevenlerin karşılıklı güzel davranışları demektir. "Hepimiz Kureyşli olduğumuz için akrabayız, bundan dolayı düşmanca davranışlar değil, sevgiye dayalı muamele istiyorum. Tebliğden dolayı sizden hiçbir karşılık beklemiyorum. Sadece akrabalığın gerektirdiği doğal hakkım, davranış olan sevgi ve güzel davranışı istiyorum."[290] demekteydi.

Boykotun kaldırılmasına öncülük eden şahısların akrabalık bağlarını gündemine getirerek boykota itiraz etmeleri de akrabalık bağlarının gücünü göstermektedir. Bu olay ayette dile getirilen isteğin bu ve benzeri şahıslar üzerinde etkili olduğu şeklinde de değerlendirilebilir. Aşırı idealist düşünüldüğünde Hz. Peygamber'in bu talebi düşmandan yardım, merhamet dileme şeklinde de değerlendirilebilir. Ancak amaç düşmanlığı çoğaltmak, mevcut şartları iyice zorlaştırmak değil, yağcılık yapmadan, kendi duruşunu koruyarak olumsuz şartların bir nebze rahatlatılması ve davet ortamı oluşturmak olduğu için yapılan bu çağrı anlamlı olmaktadır. Üstelik bu talep davetin bir karşılığı değil, örfte var olan, müşriklerin de çok değer verdikleri ve Hz. Peygamber'i "Sen akrabalar, kabileler arasında sorun oluşturdun" eleştirilerini yönelttikleri akrabalık bağları üzerinden yapılması da İslam'a uygun olan örfün, şartların kullanılması açısından da önemli bir örnek oluşturmaktadır.

8. Sosyal İlişkilerin Tanzimi

İslam davetine muhalefete, mü'minlere baskı ve işkence yapılmasına rağmen sosyal anlamda bir ayrışma olmadığı,

289 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 177; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 494-499; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, IV, 398. Buhari, *Sahîh*, "Tefsîr/Şura," 1; Kitabu'l-Menakıb, 1; Tirmizi, *Sünen*, "Kitâbu't-Tefsir/Şura," 1. Tefsirlerde bu ayetin nesh edildiği nakledilmektedir.

290 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 223; Râzî, *Mefâtîh'l-Ğayb*, XXVII, 165-167; İbn Âşur, *et-Tahrîr*, XV, 82, 83.

bu durum gerekli de görülmediği için Mekke'de mü'minler ve müşrikler birlikte yaşıyor. Akrabalık ve arkadaşlık ilişkilerini sürdürmekte ve davetin insanlara ulaştırılması gerektiği için hem mü'minler hem de müşrikler için dinî ve toplumsal hayat açısından ortak mekân olan Kâbe ve çevresi gibi yerlerde bir araya gelmekteydiler. Bu beraberliklerde çeşitli tartışmalar yaşanmakta ve müşrikler güçlü olmalarının verdiği gururla Hz. Peygamber ve Kur'an hakkında hakaretvari, ileri geri konuşmaktaydılar. Bundan dolayı "[Ey Peygamber!] Ayetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanlarla karşılaştığın zaman, başka bir konuya geçmedikleri sürece onların yanında durma. Olur da şeytan sana bunu unutturursa, hatırlar hatırlamaz onların yanından ayrıl ve sakın o zalimler/müşrikler güruhuyla bir arada bulunma!"[291] ayetiyle Hz. Peygamber'e onların Kur'an'la alay ettiklerini, bu Kur'an ilahî bir kitap olamaz dediklerini işittiğin zaman onlardan ayrıl, onlarla birlikte oturma, Allah ve Kur'an'dan başka bir konuya geçinceye kadar onlardan uzak dur. Eğer bu emrimizi şeytan sana unutturur ve onlarla oturursan, bunu hatırladıktan sonra onlarla oturma. Eğer oturmaya devam edersen müşriklerden olursun"[292] buyruldu.

Bu ayet inzal edildiği zaman bu emri yerine getirmekte zorlanan mü'minler "Biz onlarla birlikte oturduğumuz zamanki ileri geri konuşmalarını, alaylarını engelleyemediğimiz için günah kazanmış olmaktan korkuyoruz" dediklerinde ve Allah Teâlâ "Allah'a itaatsizlikten sakınanlar, Kur'an hakkında ileri geri konuşan o müşriklerin yapıp ettiklerinden hiçbir şekilde sorumlu değildir. Onlara düşen görev, Allah'ın ayetleri hakkında ileri geri konuşmaktan sakınmaları için o müşrikleri uyarmaktan ibarettir." "[Ey Peygamber!] Kendilerini davet ettiğin hak dini, alay ve eğlence konusu yapan, varsa yoksa dünyadaki hayat diye vehmedip [ahiret hususunda] çok fena aldanan o müşriklere aldırma. Sen Kur'an'ın şu ikazını hatırlat: Bir kimse işlediği günahlar yüzünden helak ve azaba

291 En'am, 6/68.
292 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 352; Abdurrezzak, *Tefsîr*, I, 212.

sürüklenmeye görsün. İşte o zaman Allah'a rağmen onu kayırıp kollayacak hiç kimse olmayacak. Üstelik azaptan kurtulmak için dünyada sahip olunabilecek bütün servetleri fidye olarak vermeye kalksa dahi asla kabul edilmeyecek. İşte böyleleri işledikleri günahlar yüzünden helak olmayı ve azaba sürüklenmeyi hak etmiş kimselerdir. Nitekim onlara cehennemde kaynar su içirilecek ve çok elemli bir azap edilecektir. Çünkü onlar kâfirlikte direnmiş kimselerdir."[293] buyruldu. Bu şekilde davranan, İslam'ı batıl sayan, oyun edinen müşrikleri Kur'an'la uyarması ve ahirette hiçbir fidyenin, velînin, şefaatçinin onları azaptan kurtaramayacağını tebliğ etmesi emredildi.[294]

Müşrikler Hz. Peygamber'le, mü'minlerle birlikte oturmayı ve onlardan bir şeyler dinlemeyi seviyorlardı. Ancak bir şeyler dinleyince de alay etmeye başlıyorlardı. Bundan dolayı onların yanından ayrılmasını emreden ayet nâzil oldu. Onlar Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin yanlarından kalkıp gitmesinden hoşlanmıyorlardı. Onların kalkmaması için de susmaları gerekiyordu. Ayetteki yanlarından kalk emri buna yöneliktir. "Kalkmayıp ta oturursanız size günah yoktur" cümlesinden oturmamalısınız, oturmamanız daha iyidir, anlamı çıkmaktadır. Medine'de münafıklar da müşrikler gibi davranınca mü'minler onların yanlarından kalkmayarak "Onların davranışlarından bize günah yok." dediklerinde birlikte oturmak tamamen yasaklandı. Bu şekilde ilk hüküm de nesh edilmiş oldu.[295]

293 En'am, 6/69, 70.

294 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 352, 353. Mukâtil, bu ayetin "Allah size Kur'an'da şu hükmü bildirmişti: Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini ve/veya alay konusu yapıldığını duyduğunuz zaman, bu münasebetsizliği yapanlar başka bir konuya geçmedikleri sürece onların yanında oturmayın. Aksi takdirde siz de onlar gibi olursunuz. Hiç şüpheniz olmasın ki Allah münafıkları ve diğer bütün kâfirleri cehennemde bir araya toplayacaktır." (Nisa, 4/140.) ayetiyle nesh edildiğini de kaydetmektedir.

295 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 312-326; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 1314-1320. Bu tefsirlerde ve Abdurrezzak, *Tefsîr*, I, 211-212'de "müşriklerden yüz çevir, onlara aldırma" emrinin seyf ayetiyle nesh edildiği kaydedilmektedir. Birlikte oturmak yasaklanınca Mü'minler "Onların her alay edişlerinde biz kalkıp gidersek Kâbe'nin yanında hiç oturamayız ve tavaf edemeyiz deyince onlara ruhsat verildi. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 34, 35.

Bu ayetteki *a'rid* (yüz çevir, ilgilenme, bırak)'tan kastedilen onların yanından kalkmaktır. Hz. Peygamber müşriklerden korksa da kalkıp gitmeli; ancak başkası gitmeyebilir. Hz. Peygamber'e azimetle davranması emredilirken diğer mü'minlere ruhsat verildi; ancak kalkmadıkları zaman onları uyarmaları, gerçekleri anlatmaları gerekmektedir. "Onları bırak"tan maksat tüm ilişkini kes değil, "Oturup kalkmayı (muâşereti) ve kendini dost, kibar göstermeyi bırak, inzara devam et." demektir. Bu ayetlerde Hz. Peygamber'e dini oyun eğlence edineni, oyun eğlence olan putlara tapma gibi anlayışları din edineni, kafasına göre helal haram sınırları çizeni, dini mal, mülk, makam için aracı kılanları bırakması emredildi. Aynı şekilde onları bırak demek onların alaylarını, yalanlamalarına, değer verme, senin yanında bir ağırlığı olmasın sözlerine v.s. aldırma, ciddiye alma demektir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'e müşriklere "Siz cennete asla giremezsiniz, hiç ümitlenmeyin" dememesi de emredilmiştir.[296] İlgili ayetlerde "müşriklere cevap, karşılık verin" buyrulmaması da gerginlik ve çatışmanın olmamasına dönük olmalıdır.

Ayetler müşriklerle birlikte yaşamayı yasaklamıyor. Yalnızca mü'minleri rencide edecek biçimde Allah'ın ayetlerini dillerine dolamaya başladıkları anda onlarla beraber oturmayı yasaklıyor. Buradan da anlaşılıyor ki karşılıklı maslahatlar ve ilişkiler her iki grup arasında da vardı. Aralarında ilişkileri kesme diye bir şey yoktu. Ayet buna riayet etmeyi de istemiş, ayrılma ve ilişki kesmeyi zorunlu kılmamıştır. Yalnız kâfirler kendi dinleri gereği Allah'ın ayetlerine dil uzatmaya başladıkları zaman onlarla beraber oturmamayı emretmiştir.[297]

Tüm bu yaşananlara, ilişkilerin gerilmesine rağmen kabilelerini temsilen Darun'n-Nedve'de görevleri bulunan Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'in iman ettikten sonra bu görevlerine müşriklerce son verildiğine, Hz. Peygamber'in bu görevlerini bırakmalarını istediğine veya kendi istekleriyle bu görevlerinden ayrıldıklarına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunma-

296 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 26-30.
297 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 256.

maktadır. Ancak bu durum onların Dâru'n-Nedve'nin tüm toplantılarına katıldığı anlamına da gelmemektedir. İman ettikleri için Hz. Peygamber ve İslam davetine karşı yapılan toplantılara doğal olarak çağrılmadıkları için katılmamışlardır. Örneğin Müşrikler kendi üzerlerine gelmekte olan "İslam tehdidi" ile mücadelenin en müessir çarelerinin müzakere ve münakaşa ettikleri sırada Hz. Peygamber'in, Ebu Bekr ve Ömer'in kabileleri hariç diğer yedi kabile ve onlara destek olan Kureyşli olmayan temsilciler bir araya gelmişlerdi. Kureyşliler bu müzakerelerde Hz. Peygamber'e sempati gösterdiklerinden dolayı Tihâme'ye mensup olanların ihraç edilmelerine karar vermişlerdi.[298] Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekr'in bu özel toplantılar dışında, Mekke'nin genel sorunlarının görüşüldüğü toplantılara katılmaya devam etmiş olmaları gerekir. Aslında Dâru'n-Nedve'deki toplantılara sadece on temel görevi üstlenenler değil, kırk yaşını dolduran tüm erkeklerin katılabildiğini düşündüğümüzde müşriklerin tüm iman edenleri toplantılardan uzak tutmaları kabileler arası ilişki ve dengeler açısından mümkün de değildir. Çünkü bu toplantılara katılmayı engellemek herhangi bir devlet memurunu görevinden uzaklaştırmak gibi bireysel bir olay değildir. Özellikle Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer gibi kişiler kabilelerini temsilen orada bulunmaktaydılar. Bu anlamda bu kişilere karşı alınan her tavır aynı zamanda kabilelerine karşı alınmış olacağı, ayrıca Ahlâf ve Mutayyebûn gruplaşmasını da ilgilendirdiği için bu şekilde kesin dışlayıcı bir tavrın geliştirilmesi çok da mümkün görülmemektedir.

Konuyu Dâru'n-Nedve'nin şirk meclisi ve şirk kanunları yaptığı, Allah'ın müşrik ve kâfirlerle velâyeti yasakladığı, Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyenlerin kâfir/zalim/fasık olduklarına dair ayetlerle[299] birlikte ele aldığımızda onların bu görevlerinde bulunmuş olmalarının mümkün olmadığı yorumları yapılabilir. Ancak burada gündeme getirilen tüm ayetlerin Medeni olduklarını, Mekke'de sosyal velâyetin ya-

298 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 850.
299 Maide, 5/ 44, 45, 47.

saklanmadığını dikkate aldığımızda herhangi çelişki ve yanlışlık kalmamaktadır.

9. Aile ve Akrabalık İlişkileri

Mekke'de aile olarak iman edenler de bulunmakla birçok kişi ailesinden ayrı, fert olarak iman etmişti. Bunların geneli de genç insanlardı. Bu kişiler iman ettikleri için anne babalarından, akrabalarından baskı görmekteydiler. Bu durum ise onları oldukça zor durumda bırakmaktaydı. İman eden bir evlat ile müşrik ebeveynin, ailenin ve akrabaların ilişkisini nasıl olması gerektiği "Rabbin şöyle buyurdu: Benden başkasına asla kulluk/ibadet etmeyin. Ana-babanıza iyi davranın. Şayet anan ya da baban yahut her ikisi senin yanında yaşlanacak olursa, sakın onlara eza-cefa etme; onları azarlama; bilakis onlara karşı hep tatlı dilli ol. Yine onlara şefkat ve merhametle kol kanat ger ve şöyle dua et: "Rabbim! Nasıl ki onlar beni küçüklüğümde sevgi ve şefkatle besleyip büyüttülerse sen de onlara öylece sevgi ve şefkatle muamele et". "Rabbiniz, ana-babanıza hangi niyetle davrandığınızı çok iyi bilir. Şayet siz onlara iyi davranma azminde olursanız, bilin ki Allah [ana-babaya karşı elde olmadan yaptığınız hatalardan] tövbe edenlerinizi bağışlar. Akrabaya, düşkünlere ve yolda kalmış kimselere gerekli yardımı yap. Bununla birlikte malını mülkünü har vurup harman savurma. Çünkü mallarını saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. [Bilin ki] şeytan rabbine karşı pek nankördür."[300] "[Ana-babana saygıda kusur etme]; ama eğer onlar, [gerçekten tanrı oldukları hakkında] hiçbir bilgi, hiçbir delil sahibi olmadığın birtakım şeyleri körü körüne tanrı yerine koyarak bana ortak koşman için seni zorlarlarsa sakın onlara itaat etme; lakin yine de onlara iyi davran, bütün bir hayat boyunca onlara yardımcı ol, ihtiyaçlarını karşıla. Her daim iman ve itaatle bana yönelen hayırlı insanların yolunu tut. Sonunda hepiniz benim huzuruma geleceksiniz. İşte o zaman ben size hayatta iken yaptığınız her şeyi tek tek bildirecek ve hak ettiğiniz

300 İsra, 17/23-27.

karşılığı vereceğim."[301] ve "Biz insanoğluna, ana-babasına iyi davranmasını emrettik; ama ona şunu tembihlemeyi de ihmal etmedik: Eğer anan-baban, tanrı oldukları hususunda hiçbir bilgi sahibi olmadığın şeyleri bana ortak koşman için seni zorlarsa sakın onlara boyun eğme. [Unutmayın ki] sonunda hepiniz benim huzuruma geleceksiniz. İşte o zaman ben size yapıp ettiğiniz her şeyi tek tek bildirecek ve hak ettiğiniz karşılığı vereceğim"[302] şeklinde beyan edilmekteydi.

Şirkin ve şirk kültürünün hâkim olduğu Mekke'de mü'minler kendi anne babalarının, çocuklarının da iman etmelerini ve iyi birer mü'min olmalarını istemekteydiler. Aynı şekilde bazı ailelerde de çocuklar iman ettiği halde ebeveynler iman etmemekteydi. Bu durumda ise mü'min evlatlar üzülmekte, kendileri, anne babaları ve hayırlı nesillerin yetişmesi için dua etmekteydiler. Ancak bazılarının çocukları iman edip imanlarına yaraşır şekilde hareket etmekteyken; bazılarının çocukları da mü'min ebeveynin davet ve nasihatlerini reddederek şirkte ısrar etmekteydi. Yaşanan bu durumlar ayetlerde "Biz insanoğluna, ana-babasına iyi davranmasını emrettik. Çünkü anası onu nice zahmetlerle karnında taşımış ve nice sıkıntılarla dünyaya getirmiştir. Nitekim çocuğun ana karnında taşınması ve sütten kesilmesi otuz ayı bulur. Ana-babasına hep iyi davranan ve nihayet [kendisi de çoluk-çocuğa karışıp] kırk yaş olgunluğuna ulaşan hayırlı evlat şöyle dua eder: "Rabbim! Bana ve ana-babama verdiğin bunca nimete şükretmemi ve seni razı edecek işler yapmamı nasip eyle. Soyumdan gelecek nesilleri de hayırlı ve faziletli insanlar

301 Lokman, 31/15.
302 Ankebut, 29/8. Güçlü olunduğu dönemde dahi müşrik aile ve akraba ile olan insani ilişkilerin tamamen koparılmaması gerektiğini açıklayan, " [Ey Peygamber! Müşrik ve kâfir akrabalarına maddi yardımda bulunmak isteyen mü'minleri bundan men etme.] Çünkü senin görevin, müşrikleri/kâfirleri imana zorlamak değildir; [kaldı ki bunu istesen de başaramazsın]. Çünkü ancak Allah dilediğine/layık gördüğüne iman ve hidayet nasip eder. [Ey Mü'minler!] Malınızdan Allah yolunda ne harcarsanız kendi iyiliğiniz için harcamış olursunuz. O halde, yardımlarınıza sırf Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle yapın. Bu halis niyetle yaptığınız her yardımın mükâfatı size eksiksiz verilecek ve asla hakkınız yenilmeyecektir." (Bakara, 2/272) ayeti de konumuz açısından önemli bir durumu açıklamaktadır.

eyle. Rabbim! [Hata ve kusurlarımdan duyduğum pişmanlıkla sana yöneliyorum. Ben sana yürekten teslim olmuş bir kulunum." İşte biz böylelerini yaptıkları güzel işlere yaraşan mükâfatın en güzeliyle mükâfatlandırıp günahlarını bağışlayacağız. Onlar, dünyada kendilerine verilen söz gereğince cennetlikler arasında yerlerini alacaklar. Kimi evlatlar da var ki, ["Yavrum! İmana gel; bak ölüm var, diriliş var!" diye nasihat eden] ana-babasına, "Yeter be! Neymiş, öldükten sonra dirilmekmiş... Aklınız sıra beni uyarıyorsunuz, öyle mi?! Oysa benden önce bu dünyadan nice insanlar gelip-geçmiş ve ölüp gidenlerden hiçbiri geri gelmemiş." diye karşılık verir. Ana-baba ise bir yandan, "Ya Rabbi! Bu evladımıza iman ve hidayet nasip et!" diye yakarır, diğer yandan da hayırsız evlatlarına şöyle nasihat ederler: "[Yavrum!] Kendine yazık etme. N'olur, imana gel! Zira Allah'ın ölümden sonra diriliş vaadi mutlak gerçektir." Bu defa hayırsız evlat, "Sizin bu söyledikleriniz eskilerin masallarından başka bir şey değil!" diye karşılık verir. İşte böyleleri kendilerinden önce gelip geçen ve haklarında azap hükmü kesinleşen kâfir insanlar ve cinler topluluğuna dâhildir. Şüphesiz onların hepsi hüsrana uğramışlardır. Hayırlı mü'min evlat ile hayırsız kâfir evladın yapıp ettikleri işlerin karşılıkları elbet farklı olacaktır. Allah onlara yapıp ettiklerinin karşılığını eksiksiz verecek ve hiç kimseye haksızlık edilmeyecektir.[303] şeklinde anlatılmaktadır.

Yukarıda naklettiğimiz 15. ve 16. ayetlerin kendisi iman eden Hz. Ebu Bekr ile iman etmeyen anne-babası; 17. ve 18. ayetlerin ise yine Hz. Ebu Bekr ile iman etmeyen oğlu hakkında inzal edildiği nakledilmektedir.[304] Rivayetler bu ayetlerin Hz. Ebu Bekr'in ailesi hakkında inzal edildiğini nakletseler de aslında bu durum nerdeyse iman eden her fert için geçerliydi. Bu açıdan Mekke'de mü'minler sadece muhaliflerin sözlü ve fiili baskılarından rahatsız olmuyorlar belki de bu baskılar-

303 Ahkaf, 46/15-19. Ayrıca bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 347-349.

304 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 137-145; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, V, 500. 17. ve 18. ayetlerin Ebu Bekr ve oğlu Abdurrahman hakkında inzal edildiğini Hz. Aişe kabul etmemektedir. Bkz. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, V, 501, 502.

dan çok aile, akraba ve arkadaş çevrelerindeki iman etmeme durumları onları daha derinden ciddi rahatsız etmekteydi.

O dönemi anlatan şu olay bu durumu daha iyi açıklamaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Mikdad b. Esved bazı Müslümanlarla birlikte otururken yanlarına uğrayan bir şahıs Mikdad'ı kastederek "Bizim görmediğimiz Hz. Peygamber'i gören bu iki göze müjdeler olsun" dediğinde Mikdad sinirlendi. Yanında bulunan Abdurrahman b. Cubeyr onun sinirlenmesine şaşırdığı için "Allah'a yemin olsun ki o şahıs sadece güzel bir şey söyledi, niçin sinirlendin" dedi. Mikdad "Hz. Peygamber diğer peygamberlerin gönderildiğinden daha kötü bir cahiliyet ortamına, insanların putlara kulluğu en üstün din olarak kabul ettikleri bir ortama gönderildi ve en çok sıkıntıyı da o çekti. O, Kur'an ile hakla batılın arasını ayırıp gerçekleri anlattığında baba ile oğlunun arası açıldı, herhangi bir şahıs babasının, oğlunun veya kardeşinin iman etmediğini ve bu şekilde öldüğünde de cehenneme gireceğini gördü. Sevdiklerinin cehenneme gireceğini bildiği için de mutlu olamadığından "Rabbimiz! [İman ve ibadetleriyle] sevinç ve mutluluk kaynağımız olacak eşler ve evlatlar lütfeyle bize. Sen bizi şirkten sakınıp tevhide sarılan kullarına örnek ve öncü eyle."[305] şeklinde dua ettiler" dedi.

Mü'minler bu eş ve çocukları dünyadaki güzellik, çekicilik için değil, Allah'a itaat edenlerden olmaları için istediler. Bir Müslüman için eşinin, kardeşinin, evladının ve samimi arkadaşının Allah'a itaat eder olmasından daha mutlu eden bir şey yoktur. Bundan dolayı bu ayetteki dua sırf dünyaya dönük değil asıl ahirete yönelik bir istektir. Ayette ifade edilen muttakilere imam olma, ibadet ehline namazda imam olma değil, şirkten sakınanlara ve diğer insanlara hidayet yolunda önder, güzel örnek yap ki bizden sonra gelecek olanlara da örnek olalım, onlar da bizim yolumuzda ilerlesinler, anlamındadır.[306]

305 Furkan, 25/74.
306 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 529-534; İbn Ebi Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 2741-2743.

Atalar dininin, yanlış geleneklere bağlılığın ve müşrik liderlerin etkisiyle ebeveynlerinin, eş ve çocuklarının, dost ve akrabalarının cehenneme doğru gidişlerini görmeleri, tevhide inanmaya davet edilmelerine rağmen şirkte ısrar etmelerine engel olamamaları sahabileri çok üzmekteydi. Allah Teâlâ bir anlamda Hz. Peygamber'in bir anlamda da sahabilerin bu durumlarını "[Ey Peygamber!] O müşrikler bir türlü imana gelmiyorlar diye nerdeyse kendini helak edeceksin."[307] ayeti ve yanına kabilesini de alarak Kureyşin tüm baskılarına rağmen Hz. Peygamber'i koruyan Ebu Talib'in iman etmemesini anlatan "[Ey Peygamber!] Bilesin ki sen sevdiğin herkesi hidayete erdiremezsin. Ancak Allah dilediği/layık gördüğü kimseyi hidayete erdirir. Çünkü Allah kimin hidayete ereceğini bilir.[308] ayeti yaşanan bu durumları çok net bir şekilde açıklamaktadır.

Aynı şekilde sosyal ilişkiler alanında Mekkî surelerde müşriklerle evlenmeyi, onlara mirasçı olmayı ve velî edinmeyi yasaklayan herhangi bir ayet bulunmamaktadır.[309] Mü'minler evlilik, boşanma, miras ve velâyet konularında mevcut inanç ve örfe göre davranmışlardır. Herhangi bir ayette veya hadiste müşrik eşlerin boşanmaları veya onlarla evlenilmemesi tavsiye olarak dâhi ele alınmamaktadır. İman eden Âmir b. Tufeyl'in eşini sen müşriksin diyerek boşaması dışında başka herhangi bir olayın yaşandığı da bilinmemektedir.

307 Şuara, 26/3. Bu ayet Hz. Peygamber'in müşrik amcasını çok sevdiğini dolayısıyla hiçbir müşrik sevilmez gibi bir anlayışın doğru ve mümkün de olmadığını açıklamaktadır.

308 Kasas, 28/56. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 473, 474.

309 Şartların, imkânların değiştiği Medine döneminde ise konuyla ilgili olarak "Zinakâr erkek ancak kendisi gibi zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir. Zinakâr kadın da ancak zinakâr veya müşrik bir erkekle evlenir. Bu tür bir evlilik mü'minlere haram kılınmıştır." (Nur, 24/3.) ve "[Ey Mü'minler!] İman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin. Mü'min bir cariye, hoşunuza giden müşrik bir hür kadından mutlak iyidir. Mü'min kadınları da, iman etmedikleri sürece müşrik erkeklerle evlendirmeyin. Zira mü'min bir köle, hoşunuza giden müşrik bir hür erkekten mutlak iyidir. [Unutmayın ki] müşrikler sizi ateşe çağırır. Oysa Allah sizi lütfuyla cennete ve mağfirete çağırır ve düşünüp öğüt alsınlar diye ayetlerini insanlara açıklar." (Bakara, 2/221.) gibi çok hükümler inzal edilmiştir.

Aynı şekilde *müşrik, mü'min ayrımı yapılamadan* "Şu hâlde siz fakir yakınlarınıza, diğer yoksullara ve yolda kalmışlara hakkını vermeye bakın. Allah'ın rızasını kazanmak arzusunda olanlar için yapılması gereken en güzel iş budur. İşte böyleleridir umduklarına kavuşacak olanlar."[310] buyrulması da Allah Teâlâ'nın o dönemdeki akrabalık ve toplumsal ilişkiler konusunda Hz. Peygamber ve mü'minleri nasıl yönlendirdiği açısından önemli bir durumdur.

Müşrikler iman edenlere her ne kadar baskı ve işkence uygulasalar da sonuçta aile, kabile içi ve kabileler arası dengelere dikkat ediyorlardı. Bundan dolayı da mü'minleri öldürmek gibi istek ve düşüncelerini uygulamaya koyamıyorlardı.

Hz. Peygamber'in kızı Zeynep, Hz. Hatice'nin teklifi ile onun yeğeni, emanetlere riayet eden ve Mekke'nin zengin tüccarlarından Ebû'l-Âs b. Rebi' b. Abduluzza b. Abduşşems ile evlenmişti. Hz. Peygamber'e risalet görevi verildiğinde Hz. Hatice ve kızları ona iman ettiler. Ancak Ebu'l-Âs iman etmemişti. Aynı şekilde Hz. Peygamber Ebu Leheb'in oğlu Utbe ile kızı Rukiyye'yi evlendirmişti.

İslam daveti başlayıp muhalefet oluştuğu dönemde müşrikler kendi aralarında "Siz Muhammed'i hüzün ve kederinden kurtardınız. Kızlarını ona geri verin ki onlarla meşgul olsun" diyerek Ebu'l-Âs'a gittiler ve "Hanımından ayrıl, biz seni Kureyş'ten dilediğin herhangi bir kadınla evlendiririz" dediklerinde o "Hayır, vallahi ben hanımımdan ayrılmam ve onun yerine başka bir kadınla evlenmeyi de istemem" diyerek onların teklifini reddetti. (Hz. Peygamber onu bu davranışından, akrabalık bağlarını korumasından dolayı övmüştür.) Daha sonra Utbe b. Ebu Leheb'e gittiler ve aynı teklifi ona da yaptılar. O "Eğer beni Ebân b. Said b. el-Âs'ın kızı ile evlendirirseniz ondan ayrılırım" dedi. Onlar da onun bu isteğinin yerine getirdiler ve o da Hz. Peygamber'in kızından ayrıldı. Utbe ile Hz. Peygamber'in kızı arasında henüz zifaf olmamıştı.

310 Rum, 30/38.

Ebu'l-Âs ile Zeyneb'in evliliği devam etti. Ebu'l-Âs müşriklerin safında Bedir savaşına katıldı ve esir düştü. Eşi Zeynep annesi Hz. Hatice'nin düğün hediyesi olan gerdanlığını fidye olarak gönderdi. Hz. Peygamber kızının hatırına damadını fidye almadan serbest bıraktı. Bundan sonra Zeynep Medine'ye geldi ve Ebu'l-Âs'tan ayrılmış oldu. Daha sonraki yıllarda o Müslüman olunca tekrar nikâhlandılar.[311]

Ebu Leheb'in oğulları Utbe Rukiye ile evlenmiş, Uteybe Ümmü Gülsümle nikâhlanmış ancak düğünleri yapılmamıştı. Babalarının isteği üzere eşlerinden boşandılar.[312]

Ebu Leheb'in oğulları Utbe ve Uteybe'ye Hz. Peygamber'in kızlarını boşamalarını emretmesi ise onun İslam davetine olan aşırı düşmanlığının bir sonucudur. Hz. Peygamber'in hem kendi kızları hem de diğer mü'minlerin müşriklerle evlikleriyle ilgili olarak boşanmalarını istememesi de önemli bir husustur.

311 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 651-659; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefî, Kâhire, trs., XXII, 427. İbn Hişam Hz. Peygamber'in zayıf durumda olduğu için Mekke'de helal ve haramları belirlemediğini (hukukî konulara müdahil olmadığını), İslam'ın Zeyneb'in iman etmesinden sonra onunla Ebu'l-Âs'ı ayırdığını, boşanmalarını emrettiğini ancak Hz. Peygamber'in bunu uygulamaya gücünün yetmediğini, bundan dolayı da Zeyneb'in müşrik kocasıyla evliliklerinin devam ettiğini kaydetmektedir. Ancak İbn Hişam'ın bu görüşü müşriklerle evlenmeme ayetinin Medine döneminde nazil olması, Eb'ul-Âs'ın müşriklerin eşinden boşanması isteklerini reddetmesinden dolayı Hz. Peygamber'in onu övmesi, Hz. Peygamber'in bu konuda etkisiz kalmasının pek mümkün olmamaması ve Mekke'de diğer mü'minlerle ilgili olarak bu konuda herhangi bir bilginin gelmemesinden dolayı isabetli görünmemektedir. Biz bu düşüncenin, konunun Medeni ayetlerin etkisiyle anakronik bir şekilde değerlendirilmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz.

312 Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, 1969, s. 125, 126; Belâzurî, *Ensabu'l-Eşrâf*, I, 122, 123;Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XXII, 434-436. Ümmü Gülsüm'ün Uteybe nikâhlandığı, Leheb suresi nazil olunca Ebu Leheb ve karısının oğullarına Hz. Peygamber'in kızlarını boşamaları için baskı yaptıkları onlarında boşadıkları, Uteybe'nin Hz. Peygamber'e gelerek senin dinini inkâr ediyor ve kızını boşuyorum dedikten sonra Hz. Peygamber'e saldırarak gömleğini yırttığı, bu durum Hz. Peygamber'e çok ağır geldiği için ona beddua ettiği ve ticaret için Şam'a giderken bir aslan tarafından parçalandığı nakledilmektedir.

10. Kabilecilik Anlayışının Eleştirilmesi

Arap toplumunda aile ve kabile bağları çok güçlü olduğu için bazı insanlar kabilelerine, ailelerine güvenerek İslam davetini kabul etmiyorlar ve mü'minlere baskı ve işkence uyguluyorlardı. O günün Mekke'sinde işe yarayan bu durumun, aslında Allah katında makbul bir durum olmadığı, ahirette kabilerin, akrabanın, dostların, ailenin, eş ve çocukların bir faydasının olmayacağı, tersine dostların birbirine düşman olacağı, herkesin yaptıklarından pişman olacağı ve kendini kurtarmak için birbirlerinden vazgeçecekleri ayetlerde şöyle ifade edilmiş. "Kulakları sağır eden o müthiş gürültü [kıyamet] koptuğu gün var ya, işte o gün kişi kardeşinden, anasından, babasından, eşinden ve çocuklarından bile kaçacak. Çünkü o gün herkes kendi derdine düşmüş olacak. O gün kimi yüzler sevinç ve mutluluktan parlayacak; kimi yüzler ise toz duman içinde [korku ve dehşetten] kapkara kesilecek. İşte bunlar kâfirlikte karar kılmış ve günaha batmış kimselerdir;" "O gün gök erimiş bir maden gibi olacak, dağlar ise atılmış yün misali havada uçuşacak. İşte o zaman dostların birbirine hâl-hatır soracak mecali bile kalmayacak. Gerçi o gün dostların birbirlerini görmelerine imkân tanınacak, fakat herkes kendi başının derdine düştüğü için başkasının hâlini soramayacak. Yine o gün her kâfir/müşrik, yeter ki azaptan kurtulayım diyerek kendi çoluk-çocuğunu, eşini, kardeşini, vaktiyle kendisine sahip çıkan kabilesini ve hatta yeryüzünde kimi varsa hepsini gözünü kırpmadan feda etmek isteyecek. Lakin azaptan kurtulmak ne mümkün! Onları bekleyen tek şey, alevler saçan bir ateş olacak;" "[Ama şunu bilsinler ki] kıyamet günü eski dostlar birbirlerine düşman kesilecekler; fakat Allah'a ortak koşmaktan sakınanlar o gün de dost olarak kalacaklar;" "Kıyamet günü sûra üflendiği zaman artık ne soyun-sopun ve akrabalığın bir faydası dokunur ne de kimsenin birbirini soracak hali, mecali kalır. O gün [amel terazileri de kurulur]; iyilikleri ağır gelenler, umduklarına kavuşup korktuklarından emin olan kimselerdir. İyilikleri hafif gelenler ise kendilerini hüsrana uğratan ve cehennemde temelli

kalacak olan kimselerdir."[313] Ayetlerdeki bu ifadelerle muhaliflere bu açıdan da ders verilmek istenmiştir.

Kabile ve akrabalık bağlarının ve dayanışmasının çok güçlü ve önemli olduğu Arap toplumunda Kureyş'in en çok korktuğu konuların başında kabilenin boyları arasında çatışmanın çıkması, Arabistan'daki saygınlıklarının azalması, haram aylar ve Hacc vesilesiyle oluşan güvenli ticari ortamın zarar görmesiydi. Her ne kadar kendi aralarında Ahlâf-Mutayyebûn kamplaşması olsa da bunu hiçbir zaman çatışmaya dönüştürmemişlerdi ve dönüşmesini de kesinlikle istememekteydiler. İşte onların bu zayıf noktalarını Yüce Allah bir tehdit unsuru olarak: "[Ey Peygamber!] Yine de ki onlara: "Allah gökten ve/veya yerden sizi felâkete düçar kılmaya yahut aranıza ayrılıklar sokarak sizi birbirinize düşürmeye de pekâlâ kadirdir." Bak[ın], biz ayetlerimizi anlayıp imana gelsinler diye nasıl da açık ve anlaşılır kılmaktayız."[314] şeklinde ifade etmektedir.

Bu ayetler müşriklere sizi karada ve denizde her türlü sıkıntıdan kurtaran Allah'tır. Siz bu sıkıntılı anınızdaki Allah'a yönelişinizden sonra tekrar şirke dönüyorsunuz.[315] Hâlbuki bu iddialarınıza ve yaptıklarınıza karşılık Allah size Lut ve Nuh kavimlerini cezalandırdığı gibi yağmur, tufan, volkanik patlamalarla gökten taş yağması gibi gökten gelen felaketler-

313 Abese 80/33-42; Mearic, 70/8-15; Zuhruf, 43/67; Mü'minun, 23/101-103. Hz. İbrahim'in kendi kavmine karşı söylediği "Siz Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapındınız. Bunu da dünya hayatındaki birlik ve beraberliğinizi o putlara borçlu olduğunuz düşüncesiyle yaptınız. Ama bilin ki kıyamet günü siz onları reddedeceksiniz, onlar da sizi. Üstelik birbirinize lanetler yağdıracaksınız. İşte o zaman yeriniz yurdunuz cehennem olacak ve size sahip çıkıp yardım edecek kimse de bulunmayacak." (Ankebut, 29/25) şeklindeki eleştirel sözlerde Mekkeli müşriklere hitaben vahyedilen ayetlerle aynı içeriğe sahiptir.

314 En'am, 6/65.

315 Aslında müşriklerin Allah'a imanları ve Allah'la olan ilişkileri diğer ifadeyle tevhid ve şirk konusundaki inanç ve tutumları çelişkiler barındırmaktaydı. Zor zamanlarda putları, şirki bırakıp sadece Allah'a, tevhide yönelmeleri bunun en açık örneklerini oluşturmaktaydı. Bundan dolayı onların bu durumları ayetlerde anlatılarak aslında kendilerinin inandıkları, savundukları düşüncenin batıl, muhalefet ettikleri inancın hak olduğunu kabul ettikleri kendilerine hatırlatılarak İslam davetine muhalefet etmekten vazgeçerek tevhide inanmaları istenmekteydi. Bkz. İsra, 17/67-69; Lokman, 31/32; Yunus, 10/12; 22, 23; En'am, 6/ 40, 41, 63.

le; Firavun'u boğması, Karun'un yerin dibine geçirilmesi ve deprem gibi yerden gelen felaketler göndermeye kadirdir. Ayrıca aranıza fitne ve ihtilaf sokmaya, bölüp, parçalamaya, sizi birbirinize musallat edip, savaştırmaya ve böylece birbirinize azap etmenizi sağlamaya kadirdir[316] buyurarak gücünüze güvenerek kendinizi emniyette hissetmeyin demektedir.

Allah Teâlâ'nın kabileler arası çatışma ihtimalini müşrikleri bir tehdit unsuru olarak kullanması İslam davetinin lehine olabilecek sosyal siyasal ve tarihî konularda dâhil olmak üzere tüm imkân ve fırsatların değerlendirilerek müşriklerin her açıdan sıkıştırıldığını göstermesi açısından önemli ve farklı bir durumu, bakış açısını ortaya koymaktadır.

11. Baskılar Karşısında Mü'minlerin Tavırları

11.1. Müşriklerin Tuzaklarını Ciddiye Almama

Müşrikler, Hz. Peygamber ve mü'minler aleyhinde, insanlara Kur'an'ın ilahî bir kitap olmadığını ispatlamak, onları ikna etmek için ne tür propagandalarda bulunacaklarını, iman edenlere hangi baskı ve işkenceyi uygulayacaklarını, onları toplumun gözünden düşürmek için neler yapacaklarını, Hz. Peygamber'e nasıl bir suikast düzenleyeceklerini belirlemek için Dâru'n-Nedve'de ve başka yerlerde bir araya gelerek planlar yapmakta, hile ve entrikalar çevirmekte, tuzaklar kurmaktaydılar. Bu yapılanlar Hz. Peygamber ve mü'minleri üzüyor, endişelendiriyordu. Onların bu faaliyetleri Kur'an'da *keyd* ve *mekr* kavramları ile ifade edilmektedir.

Sözlükte kandırmak, tuzağa düşürmek, entrika çevirmek gibi anlamlara gelen *k-y-d* fiilinden türeyen *keyd* masdarı "tuzak, hile, kurnazlık, hıyanet, hainlik, dolandırıcılık, sahtekârlık" gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram olumlu anlamlarda kullanılmakla birlikte daha çok olumsuz anlamda kullanılmaktadır. Olumsuz anlamda kullanıldığında istidrac ve mekr anlamlarında kullanılmaktadır. Allah için kulla-

316 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 296-301; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 230; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 32.

nıldığında mühlet tanıyarak azaba yaklaşmasına izin vermek anlamına gelir. Allah hainlerin keydini hidayet etmez demek onları başarıya ulaştırmaz; ancak iyilik için hile yapanların planlarını başarıya ulaştırır demektir. Hz. Yusuf'un kardeşine yaptığı[317] gibi. Putlarınıza tuzak kuracağım yani onlara kötülük yapacağım"[318] demelerindeki örneklerde olduğu gibi.[319]

Asıl manası "meşekkat" olan *keyd, mekr* gibi, düşman aleyhine ve onu helak etmek için plan kurma manasında olup, yine mekr gibi bir tedbir ve düşüncenin sonucudur. Ancak keyd "mekr" den daha kuvvetlidir. Aralarındaki fark, mekrin habersizce olmasına karşılık keydde, "filan bana keyd ediyor (*yukâyidunî*)" misalinde olduğu gibi, zarar verilecek şahsın haberi olsun olmasın, ona karşı kahren zarar vermenin bulunmasıdır.[320]

Kâfirlerin keydlerini anlatan ayetlerde keydden maksat, peygamberleri vazifelerinden alıkoymak ve onları helak etmek isteyen kâfirlerin, ellerinden gelen, gizledikleri veya tehditkâr bir üslupla açığa vurdukları bütün çare ve planlar, ilahî daveti engellemeye, kutsal değerleri tahrip etmeye yönelik her türlü kötü, yıkıcı eylem ve faaliyetin ön hazırlığını; Allah'a nisbet edildiğinde ise ilahî cezalandırmanın bir çeşidi olarak kötü eylem ve hazırlıkların hedef ve amacına ulaşmasını engellemeye yönelik her türlü karşı tedbirin alınmasını ve bunları hazırlayanların komplolarını aleyhlerine çevirmek, onların planlarını kendi başlarına dolamak, kazdıkları kuyuya düşürülmeleri suretiyle cezalandırılmalarını ifade etmektedir. Ayetlerde müşriklerin, şeytanın tuzaklarının, hilelerinin zayıf olduğunun belirtilmesi Hz. Peygamber ve mü'minlere ümit ve cesaret vermekteydi.[321]

317 Bkz. Yusuf, 12/76.
318 Bkz. Enbiya, 21/57.
319 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 445.
320 el-Askerî, Ebû Hilal el-Hasen b. Abdullah b. Sehl, *el-Furûku'l-Lügaviyye*, tak. M. İbrahim Selim, trs., Kahire, s. 259, 260.
321 Güllüce, Veysel. "Kur'an-ı Kerim'de Allah'a Müşâkale Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, Erzurum, 2006, s. 55, 56; Çetin, Mustafa, "Keyd," *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 346, 347.

Sözlükte düşmana karşı plan kurma (tedbir) manasına gelen mekr, bir kimse aleyhinde, habersizce, ummadığı, beklemediği bir şekilde plan yapmaktır. Eğer planlanan zarar o kimseye haber verilirse mekr diye isimlendirilmez.[322] Bir plan, hile ile başkasını maksadından uzaklaştırmak, ulaşmak istediği hedefe hile yoluyla ulaşmaya çalışmak anlamına gelen mekr kavramı Allah için kullanıldığında iyi bir iş için gayret etmek; müşrikler, kâfirler için kullanıldığında kötü, çirkin bir iş için gayret etmek anlamlarında kullanılmaktadır. Allah'ın mekri kuluna mühlet tanıması ve dünyadan yüz çevirmesini güçlendirmesi anlamındadır.[323]

Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Hakk'a izafe edilen mekr kavramı inkârcıların Allah'a ve O'nun ayetlerine, Semud kavminin Salih Peygamber'e, Yahudilerin Hz. İsa'ya ve müşriklerin Hz. Peygamber'e karşı tertipledikleri hile ve tuzakları takip etmekte olup hiçbir ayette ibtidâen Allah'a nispet edilmemiştir. Bu durum ilahî mekrin Cenab-ı Hak tarafından başlatılan bir eylem olmadığını, *inkârcı zalim ve münafıkların* hile ve tuzaklarının onların aleyhine çevrilmesi konumunda bulunduğunu göstermektedir.[324]

Allah'ın mekrinden maksat müşriklerin İslam aleyhindeki planlarını bozup kendi başlarına dolamak ve yaptıklarının bir karşılığı olarak cezalandırılmaları, onlar ne yaparlarsa yapsınlar, Allah dilediği takdirde, hile ve tuzaklarının boşa çıkacağı, tedbir-i küllinin Allah'a ait olduğu, başkalarının plan ve entrikalarının Allah'ın tedbiri karşısında hiç hükmünde olup bir işe yaramayacağıdır.[325]

Müşriklerin yaptıkları, düzenledikleri keyd ve mekrlerle ilgili olarak Hz. Peygamber'e tarih boyunca tüm peygamberlere, davet çalışmalarına karşı tuzaklar kurulduğu, onların hile ve tuzaklarının boşa çıkarılıp, cezalandırıldıkları[326] Mekkeli

322 Askeri, *el-Furûk*, s. 260.
323 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 473.
324 Topaloğlu, Bekr, "Mekr," *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, s. 580, 581.
325 Güllüce, Veysel, "Kur'an-ı Kerim'de Allah'a Müşâkale Yoluyla İsnad edilen İfadelerin Değerlendirilmesi," s. 51.
326 Ra'd, 13/42; Nahl, 16/26; 50; İbrahim, 14/46; Neml, 27/50; 51.

müşriklerin de cezalandırılacakları ve aslında kendi kendilerine tuzak kurdukları[327] onların tuzaklarından dolayı sıkıntıya girmemesi, endişelenmemesi[328] yoluna, çalışmalarına devam etmesi, Allah'a tevekkül etmesi gerektiği vahyedildi. Ayrıca "[Ey Peygamber!] O kâfirler/müşrikler [Kur'an'ı etkisiz kılmak için] birtakım tuzaklar kurup duruyorlar; ama ben de onların tuzaklarını boşa çıkarıyorum. [Ey Peygamber!] Sen o kâfirleri bir süre daha kendi hâllerine bırak; [helak olmaları için tez canlılık gösterme.]"[329] ayeti de konuyu açıklamaktadır.

Hz. Peygamber kendisine ve mü'minlere karşı yapılan sözlü ve fiilî baskılar karşısında zorlandığında, "[Ey Peygamber!] Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara göğüs ger. [Bil ki] sana sabretme gücünü veren Allah'tır. O müşriklerin/kâfirlerin sana yaptıklarına üzülme, seni bertaraf etmek için kurdukları tuzakları da dert etme. Çünkü Allah şirkten sakınan ve emirlerine harfiyen uyanların her daim yanındadır."[330] buyrularak Hz. Peygamber'e Allah yolunda karşılaştığı sıkıntı ve zorluklara göğüs germesi emredilip, kendisine sabretme gücünü verenin Allah olduğu, O'nun dilemesi, yardımı ve desteği ile sabredebileceği açıklandıktan sonra muhalifler için üzülmemesi, onların düşmanlık, onu şirke döndürme konusundaki çabalarına karşı tasalanmaması, kederlenmemesi gerektiği çünkü Allah'ın onlara karşı kendisine yardım etmeye, desteklemeye ve zafere ulaştırmaya kâfi olduğu, özel yardımı, desteği ile onların yanında olduğu haber verildi.[331]

Aynı şekilde muhaliflerin "Sen sihirbazsın, mecnunsun, kâhinsin ve biz de sen de kendi yolunda ısrarcı ve azimliyiz, bakalım sonuç ne olacak?" dediklerinde bu sataşmalarından rahatsız olan Hz. Peygamber'e "[Ey Peygamber!] Onların alaycı, karalayıcı sözlerinden dolayı yüreğinin daralıp canının sıkıldığını biz elbette biliyoruz. Ama sen rabbini överek yücelt ve O'na secde edenlerden/boyun eğenlerden olmayı sürdür.

327 En'am, 6/123; 124.
328 Nahl, 16/127; Neml, 27/70.
329 Tarık, 86/15-17.
330 Nahl, 16/127, 28.
331 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 370, 371.

Ruhunu teslim edinceye kadar da rabbine kulluk/ibadet et"[332] ahirette, ölüm anında hayır ve şer belli olacak"[333] buyruldu. Baskılar karşısında bunalan Hz. Peygamber'e namaza devam etmesi ve ölene kadar kulluk etmesi bu şekilde Allah'a sığınarak, onun desteğini hissetmesi emri ve Alak suresinde de "[Ey Peygamber!] Onun (Ebu Cehil'in) tehditlerine sakın boyun eğme. Rabbine secde et ve böylece O'na yakınlaş."[334] olduğu gibi tüm nüzul sürecinde öne çıkan hususlardandır.

11.2. Taviz Vermeme

Rahat ve uygun şartlarda bir kişinin veya grubun inancını öğrenmesi, uygulaması ve başkalarına anlatması kolaydır. Ancak olumsuz şartlarda bunların yapılması zor olduğu gibi kişi veya grubun kendi inançlarına bağlılıklarını sürdürmeleri, varlıklarını koruyabilmeleri de tehlikeye girmektedir. Bu tür durumlarda en azından bazı tavizler vererek de olsa varlığını devam ettirme düşüncesi oluşmaktadır. Ancak böyle bir durum yaşandığında istenen istikametten ayrılmış olunmaktadır. Bu ise inanların kendilerine güvenlerini, gayretlerini olumsuz etkilediği gibi yerine göre belli bir ölçüde sahip olunan inancın değişmesine de sebep olabilmektedir. Bundan dolayı Mekke'nin zor şartlarında darlanan Hz. Peygamber'in dolayısıyla mü'minlerin geri adım atmamaları yani taviz vermemeleri, onların hep birlikte tevhid davasında, ona davette devam etmeleri ve taviz vererek bu konuda Allah'a isyan etmemeleri "[Ey Peygamber!] Sen ve seninle birlikte Allah'a yönelenler, emredildiğiniz şekilde dosdoğru olun; tevhide bağlılıktan asla şaşmayın. [Ayrıca müşriklerin her türlü kışkırtma ve tahriklerine rağmen] ölçüsüz davranışlarda bulunmayın. Zira Allah yaptığınız her şeyi görmektedir."[335] şeklinde anlatılmaktaydı.

Hz. Peygamber kendisi ve mü'minler çok zor durumda kaldığında, baskılardan bunaldığında biraz rahatlayabilmek için

332 Hicr, 15/97-99.
333 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 212.
334 Alak, 96/19; Müzzemmil, 73/8, 9;
335 Hud, 11/112; Şura, 42/15. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 133; III, 175.

müşriklere bazı tavizler vermeyi düşünmüştü. Allah Teâlâ onun böyle bir yanlışı yapmaması için "[Ey Peygamber!] Müşrikler sana vahyettiğimiz esaslara aykırı şeyleri kabullenmen, sonra da bunları bize isnat etmen hususunda az kalsın seni ayartıp Kur'an'dan uzaklaştıracaklardı. Şayet onların [tevhid inancıyla bağdaşmayan] tekliflerine olumlu cevap verseydin, seni kendilerine dost edineceklerdi. Biz seni koruyup imanını güçlü kılmamış olsaydık az da olsa onlara meyledip taviz verecek, tekliflerinin bir kısmını kabul edecektin. Şayet böyle bir şey yapmış olsaydın, sana dünyada da ahirette de çok ağır bir ceza verirdik. İşte o zaman bize karşı sana yardım edecek kimse de bulamazdın."[336] buyrularak müşriklerin dostluğunu kazanmak adına verilecek tavizin, yapılacak yanlışın kendisinden uzaklaşma anlamına geleceğini ve kendisine karşı da Hz. Peygamber'i koruyabilecek kimsenin olamayacağını bildirmiştir. Aslında bu ayette Hz. Peygamber'e "Sen müşriklerin baskısından kurtulmak için taviz vermeyi düşündün; eğer düşünceni gerçekleştirirsen işte o zaman benim azabıma karşı seni kim koruyabilir" gibi bir anlam da içermektedir.

Aynı şekilde baskı ve işkencelere karşı benzer bir durumda nasıl bir tavır takınmaları gerektiğiyle ilgili olarak da "[Ey Peygamber!] Sen ve seninle birlikte Allah'a yönelenler, emredildiğiniz şekilde dosdoğru olun; tevhide bağlılıktan asla sapmayın. [Ayrıca müşriklerin her türlü kışkırtma ve tahriklerine rağmen] ölçüsüz davranışlarda bulunmayın. Zira Allah yaptığınız her şeyi görmektedir. [Ey Mü'minler!] Allah'a eş ve ortak koşanlara sakın meyletmeyin, [tevhid davasından] asla taviz vermeyin. Aksi hâlde cehennem ateşi sizi de yakar. O zaman sizin Allah'a karşı hiçbir yardımcınız olmaz ve size hiçbir şekilde yardım eli uzatılmaz. [Ey Peygamber!] Sabah, akşam bir de gecenin gündüze yakın ilk saatlerinde namaz kıl. ...

336 İsra, 17/73-75. ayrıca taviz vermekle ilgili olarak başka bir ayette [Ey Peygamber!] Biz bu Kur'an'ı Arapça bir hüküm olarak, [Arap toplumunun dil ve kavram dünyasına uygun olarak] indirdik. Sana bunca vahiy geldikten sonra o kâfirlerin/müşriklerin [tevhid davasından vazgeçme yönündeki] isteklerine boyun eğecek olursan bil ki Allah'ın azabına karşı seni koruyup kurtaracak kimse bulamazsın! (Ra'd, 13/37.) buyrulmaktadır.

şüphesiz iyilikler kötülükleri/günahları yok eder. İşte bunlar birer öğüttür. Fakat bu öğütlerden ancak öğüt almak isteyenler anlar. [Ey Peygamber!] Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara sabret! Şüphesiz Allah ihlâs ve samimiyetle tevhide bağlı olan ve bu uğurda zorluklara katlanan kimselerin mükâfatlarını zayi etmez.[337] buyrulmuştur.

Bu ayetlerde taviz vermek anlamına gelen "rakene" kelimesi *ruknu'ş-şeyu* şeklinde kullanıldığında bir şeyin kendisine dayandığı yanı anlamına gelir ve kuvvetten istiare olarak kullanılır. İbadetin erkânı demek; kendisi terk olunduğunda ibadetin fasit olacağı, ibadetin kendisi üzerine bina edildiği şartı demektir.[338]

Velâ terkenû ibaresi ise "Onlara dönmeyin, meyletmeyin ve başvurmayın" demektir. *Rakentu ile gavlike* demek düşünceni istedim, sevdim ve kabul ettim demektir. Bu ayetteki zalimler kelimesi kâfirler anlamında mecazî bir kullanımdır.[339] *Rakentu ilâ Zeydin* ifadesi Zeyde güvendim, dayandım demektir. Rakene fiilinin asıl anlamı, kendisine güvenip, dayanabileceğin bir şeye meyletmektir. Sevdiğin birine meyl etmekle bunun arasındaki anlam farkı güven, sabit kalmak, dayanmaktır. Bu kelimeden kuvvet, kudret, izzet, vakar, savunmak, ciddiyet anlaşılmaktadır. İsra, 17/74'de onlara güvenerek, onların yanında kalarak, istikrarla onlara meyledecektin anlamı kastedilmektedir.

Bu ayet başarının, ismetin, muhafazanın, devamlı gayretin koruyucu olan Allah'tan ve onun sayesinde olduğunu eğer bunun bir an kesilirse kul, emniyet ve sabit kalmadan çıkıp haktan ayrılır ve sıkıntıya düşer. Nebi veya Rasul de olsa durum böyle olduğunu ve zalimlerin yanında kalmayı düşünerek onlara meyletmenin cehennem azabı gerektirdiğini açıklıyor. Zalimlere meyletmek hak yoldan ayrılmak, itidalden, istikametten ayrılmak ve hakkın sınırlarını aşmak ve zulümde istikrardır. Burada bir veya bir grup zalime, hükümete ve bir

337 Hud, 11/112-115.
338 İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 208, 209.
339 Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 300.

gruba meyletmek arasında herhangi bir fark yoktur. Bundan dolayı da azab müstehak olur.[340] Kelimenin bu anlamlarına göre *velâ terkenû ilellezîne zalemû* demek onların güçlü olduklarını, onların yanlarında emniyette olacağınızı düşünerek kâfirlere meyletmeyin, onlara dayanıp güvenmeyin demektir. Bu anlam ise Allah'a güvenmenin zıddına bir durum oluşturduğu, Allah'a tevekkül ile bağdaşmadığı, mü'minlerin ve İslam davetinin maslahatlarıyla uyuşmadığı için yasaklanmıştır.

Hz. Peygamber'in taviz verip vermediği, müşriklere karşı hakikatleri her zaman açık bir şekilde söyleyip söylemediği, müşriklerin baskıları ve kendi güçsüzlüğü karşısında sosyal ilişkilerde çok net, keskin davranıp davranmadığı konuları Hz. Peygamber ve metodunu doğru anlamak için en önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak müdâhane ve mudârâ kavramları ön plana çıkmaktadır. Bununla ilgili olarak da Hz. Peygamber müşriklere yağcılık yaptı mı, sanki onlardanmış gibi gözüktü mü? soruları ön plana çıkmaktadır.

Müdâhane konusuna temel olan ayet, "[Ey Peygamber!] Allah'ın birliğini ve senin peygamberliğini yalanlayanlara [şirke taviz hususunda] sakın boyun eğme; onlarla asla uzlaşma! Zira onlar isterler ki sen tevhid davasından vazgeçesin: böylece onlar da sana muhalefetten vazgeçip güler yüz göstersinler. [Ey Peygamber!] Sen sen ol, durmadan yemin ederek yalanlarını örtmeye çalışan, şeref ve haysiyetten nasipsiz olan, her daim onun bunun ayıbını arayan, söz getirip götürerek kovuculuk yapan, dünya malına tapan ve kimseye zırnık koklatmayan, hak hukuk tanımayan, işi gücü günah işlemek olan, son derece kaba, üstüne üstlük soysuzun teki olan adama boyun eğme! Neymiş, mal-mülk, oğul-uşak/taraftar sahibiymiş! Malı mülkü, taraftarı var diye [Velid b. Muğîre denen] o soysuz adama sakın boyun eğme!"[341] şeklindedir.

340 Mustafavî, *et-Tahkik*, IV, 234-237.
341 Kalem, 68/8-14.

İlgili ayette geçen *d-h-n* fiilinin masdarı olan *idhân* ve *tedhîn* mudahane ve karşılıklı yumuşaklığı (mülayeneti), azimle çalışmayı bırakmayı anlatan bir ifade olarak kullanılmaktadır. Ayetteki ifade yağcılık yapmak demektir.[342] Bu kelimeden türeyen müdâhane kavramı ise "Bir kimsenin başkalarıyla ilişkilerinde güzel gördüğü davranış biçimlerini ortaya koyarken karşı tarafın hoşuna gitmek için bu davranışlara Allah'ın hoşlanmayacağı söz ve hareketler katmasıdır." şeklinde tanımlanmış; temel inanç ve ilkelerden ödün verecek derecede sahte davranışlar sergilemek anlamına geldiği için de haram kılınmıştır.[343]

İlgili ayetlerde Muğira (Mahzum) oğullarının atalarının dinine girmen için seni çağırdıklarında onlara itaat etme, istediler ki sen inkâr edesin, onlar da inkâr etmeye devam edecekler ve inanmayacaklar,[344] sen dinin konusunda yumuşayacaksın, onlar da dinlerinde yumuşayacaklar. Her iki taraf da kendi dinini inkâr edecekler.[345] Bu ayetlerle ilgili olarak "Sen inkâr etsen, onlar da inkâr edecekler, yani herkes kendi dinini inkâr edecek, sen onlara ruhsat versen, kolaylık, imkân tanısan, onlar da sana tanıyacaklar veya sen onların dinine yumuşaklık göstersen, onlar da senin dinine yumuşaklık gösterecekler. Sen onların ilahlarına doğru meyletsen-terkenu- ve dinini terk etsen onlar da sana meyledecekler. Sen onları din konusunda yağlasan, onlar da seninle birlikte yağcılık yapacaklar gibi yorumlar yapılsa da en doğru görüş "Ey Muhammed bu müşrikler isterler ki sen onlara dinleri, ilahlarını kabul etmede meyledesin onlar da sana ibadet ve ilahında meyledeler" anlamıdır. İsra 17/74'de de aynı anlam ifade edilmektedir. "*tudhinu*" ise sözdeki yumuşak konuşma, yağcılık anlamına gelmektedir.[346] Onlara yumuşak ve yapmacık davransan, onlar da sana öyle davranacaklar[347] demektir.

342 Ebu Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, 264; İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 180, 181.
343 Çağrıcı, Mustafa, "Müdâhane," *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 460.
344 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 386, 387.
345 Ferrâ, III, 72.
346 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 156-158.
347 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 591.

yüzlerine karşı güler yüzlü davranırdık."[351] dediği nakledilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bir şahıs kendisinin yanına gelmek için izin istediğinde, izin verdiği ve o esnada "Bu gelen adam ne kötü bir arkadaştır" buyurduğu, şahıs yanına gelince de onunla yumuşak konuştuğu, o kişi gittikten sonra Aişe Hz. Peygamber'e Ey Allah'ın Rasulü hem bu şahsın aleyhine konuştun hem de onunla yumuşak konuştun niçin bu şekilde davrandığını sorduğunda Hz. Peygamber "Allah katında insanların en kötüsü, etrafındaki insanların kendilerine ondan bir zarar gelmesin diye kendisinden uzaklaştığı veya iyi davrandığı kişidir";[352] Müslümanı tanımlarken "Müslüman insanlarla birlikte yaşayan ve onların ezalarına sabredendir. Bu şekilde davranan insanların içine karışmayan ve eziyetlerine sabretmeyenden daha hayırlıdır."[353] ve "İnsanlara müdârada bulunmak sadakadır"[354] buyurduğu nakledilmektedir.

"O müşriklerin [Kur'an ve peygamberliğin hakkında] söyledikleri çirkin sözlere sabret. Zihnen ve fikren onlardan uzak dur; onların kötülüklerine kötülükle karşılık verme."[355] ayetindeki *hecran cemîlen* (güzel bir şekilde ayrıl) emri Hz. Peygamber'e kalp, istek ve düşünce açılarından müşriklerden uzaklaşmayı; onlarla en güzel şekilde, müdârayla, yapılanları görmezden gelerek ve karşılık vermeme yollarıyla muhalefet etmesi anlamına gelmektedir.[356] Aynı şekilde Hz. Ömer'e bir müşrik hakaret ettiğinde Hz. Ömer o kişiyi cezalandırmak istemiş. Hz. Ömer'in bu isteğinin yanlış olduğunu açıklayan "[Ey Peygamber!] Mü'min kullarıma söyle, o müşriklerle en güzel şekilde konuşup tartışsınlar. Çünkü şeytan, mü'minlerle müşrikleri birbirlerine düşürmek için uğraşır.

351 Buharî, *Sahih*, "Kitâbu'l-Edeb," 82. (İnsanlara Mudâra babının başlığında)

352 Buharî, *Sahih*, "Kitâbu'l-Edeb," 82; 48. İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed, *Mudârâtu'n-Nâs*, thk. Muhammed Hayri Ramazan Yusuf, Beyrut, 1974, s. 32, 33.

353 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mudârâtu'n-Nâs*, s. 21.

354 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mudârâtu'n-Nâs*, s. 24.

355 Müzzemmil, 73/10.

356 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 641. Zemahşerî aynı yerde Ebu'd-Derdâ'nın sözünü nakletmekte ve bu emrin seyf ayetiyle nesh edildiğinin söylendiğini de kaydetmektedir.

Şüphesiz şeytan insanoğlu için çok yaman bir hasımdır."[357] ayetiyle şeytan'ın mü'minlerle müşriklerin aralarına fesad tohumları ektiği, onları birbirine düşürmeye çalıştığı vurgulandıktan sonra Hz. Peygamber'in insanları imana zorlamak için değil, müjdeleyici, uyarıcı olması, müşriklere müdârayla davranması, ashabına da bu davranışı, tavrı emretmesi, yapılanlara tahammül göstermesi ve açıkça düşmanlık yapmayı terk etmek için gönderildiği açıklanmıştır.[358]

Furkan, 25/72'deki "Rahman'ın o hayırlı kulları [Müşriklerin] çirkin söz ve davranışlarına muhatap olduklarında izzet, şeref ve olgunluklarını muhafaza eder ve kendi işlerine bakarlar." ayetindeki tavır eziyete uğradıklarında aldırış etmezler, müşriklere karşılık vermezler[359] şeklinde yorumlanmıştır. Bu yönüyle müşriklerle çatışmayı yasaklayan, onların yaptıklarına aldırmamayı, görmezden gelmeyi, ilgilenmemeyi, sert muhaliflerle ilişkiyi kopma derecesine getirmemeyi emreden ayetler temelde müdâra mantığıyla hareket etmeyi emretmiş olmaktadırlar.

Ayrıca Medenî ayetlerde müşrik ve münafıklarla ilgili olarak *vağluz aleyhim* "onlara karşı sert ol"[360] emrine karşılık; Mekke'li muhaliflere ahirette *azabun ğalîz*'in (çok ağır azabın)[361] olduğunun bildirilmesi Medine'de yeterli güçleri olduğu için muhaliflerin karşısına Hz. Peygamber ve mü'minler çıkarken, çıkmaları emredilirken, yeterli imkânın olmadığı Mekke'de muhaliflerin karşısında Hz. Peygamber ve mü'minlere müdâra emredilip, karşılarına güç açısından onlarla kıyas dahi edilmesi caiz olmayan Allah Teâlâ'nın çıkması ve onları ağır azapla tehdit etmesi de yaşanan vâkıa ile uyumludur.

Kur'an'ın tarihe müdahalesinde sahip olduğu ilahî yöntemin önemli özelliklerinden biri de tedriciliktir. Tedricilik "yan-

357 İsra, 17/53.
358 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 628, 629.
359 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mudârâtu'n-Nâs*, s. 40.
360 Tevbe, 9/73, 123; Tahrim, 66/9.
361 İbrahim, 14/17; Lokman, 31/24; Fussilet, 41/50.

lışa" önce "doğru" deyip, sonra da "yanlış" demek değildir. Böylesi bir durum tedriciliği değil, kendisiyle çelişik olmayı ifade eder. Kur'an hiçbir zaman sonradan "yanlış" diyeceğine önce "doğru" dememiştir. Ancak, takip eden planına göre, yanlışı değiştirme aşaması duruma göre biraz ertelemiştir. Bunda ise insanın ve toplumun doğasını dikkate almak vardır. Hedeflenen değişim, zorlamadan değiştirmenin gereğine göre şekillenir. Hedeflenen amaca ulaşmak için takip edilen değişim özelden genele, kolaydan zora doğru aşama aşama gerçekleştirilir.[362]

Hz. Peygamber hiçbir zaman için müşriklere müdâhane (yağcılık, yalakalık) yapmamış, diğer ifadeyle onlara hoş görünmek, tepki çekmemek için şirk anlayışını, putları, müşrik liderleri övmemiş, batıla hak dememiş veya hak ile batılı birbirine katmamıştır. Bunları yapmaması onun müşriklere yumuşak davranmadığı anlamına gelmemektedir. Onun yumuşak konuşması ve davranması Hz. Musa ve Harun'un Firavun'a karşı yumuşak konuşmalarına benzemektedir.

Hz. Peygamber'in müdâhanede bulunmamasının, taviz vermemesinin çok önemli bir sebebi gerçekleştiremeyeceği, altından kalkamayacağı konuları konuşmaması, bu tür davranışları hem kendisinin yapmaya çalışmaması hem de mü'minlere emretmemesidir. Eğer Mekke'de tüm helal haram, had ayetlerinin uygulanması, savaş emredilseydi ve sosyal anlamdaki velâyet yasaklansaydı bu emirler gerçekleştirilemediği için çok ciddi sorunlar oluşacak, başarısızlıklar ve hayal kırıklıkları yaşanacaktı. Bütün bunlar ise hem müdâhane, taviz vermeyle hem de mü'minlerin Allah ve Rasulüne bağlılıklarının sarsılmasına sebep olacaktı. Bütün bunların yaşanmaması, mü'minlerin zihni kırılmalara uğramamaları, uzak hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için vahiy tedricen inzal edilmiştir. Bunun sonucu olarak da zor şartların en az hasar, kayıpla atlatılabilmesi, toplumla davet ve sosyal ilişki bağlarının kopmaması için müdâra emredilmiş-

362 Vatandaş, Celaleddin, "Kur'an'ın Hayat Müdahalesi (Birey ve Toplumun İnşası)," *XI. Kur'an Sempozyumu*, (Samsun, 2008), Ankara, 2009, s. 187.

tir. Bu yönüyle müdâra mü'minlerin, muhaliflerin güçleri, imkânları ve gözetilen hedefler birlikte değerlendirilerek o durum ve şartlara uygun ancak müdâhaneye girmeden geliştirilen bir tavır alıştır. Allah Teâlâ'nın yönlendirmesinde olan bir Peygamber'in kendisine vahyedilen mesajlarla müdârada bulunması, bunun emredilmesi çelişki gibi değerlendirilse de sonuçta, dini yaşayanlar melekler değil bu dünyada ve kendi tarihsel imkân ve şartlarında yaşayan insanlar olduğu için nuzülünde tedricilik olduğu gibi yaşanmasında da, diğer dini, siyasi gruplarla ilişkilerinde de bunu gözetmesi gayet doğal bir durum olmaktadır.

Davetin açık ve net olması, müdâhanede bulunmadan gerçekleştirilmesi ile imkânlar ve hedefler gözetilmeden ortamın sertleştirilmesi, toplumdan ayrışmak, kopmak ve çatışma ortamına girilmesi ayrı değerlendirilmesi gereken konulardır. Müşriklerin ilahlarına küfredilmesinin yasaklanması, namazda sesin fazla yükseltilmemesinin istenmesi, muhaliflerin affedilmesini, çatışmaya girilmemesi, Ehl-i kitabın eleştirilmeyip referans gösterilmesi, hatta içki, kumar, zina, hırsızlığın, çıplak haccın kesin yasaklanmaması, putların kırılmaması, örtünmenin, müşriklerle evlenmemenin, cemaatle namazın, Cuma namazının emredilmemesi de bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Müdâhane ileri bir adım atabilecekken atmamak, yapacağını yapmamak ve yağcılık gösterisinde bulunmak iken, müdâra imkân ve şartlardan dolayı yeni adım atılamasa da mümkün olanı yapmak, kesinlikle yağcılık yapmadan şartların olgunlaşmasını beklemektir. Müdâhane dinden taviz vermek, geri adım atmak olarak değerlendirililebilinirse de, mudârâ kesinlikle bu kapsamda değerlendirilemez. Var olan duruma, imkâna göre davranmak, tavır geliştirmek müdâhane ve taviz değil, müdâradır.

Müdâra sadece belli bir dönemde uygulanan bir tavır değildir. Şartlar gerektikçe dönem dönem gündeme gelen, idealizle realizmi kaynaştıran bir uygulamadır.

11.3. Meydan Okuma ve Tehdit

Şartlar ve güç dengeleri her ne kadar mü'minlerin aleyhine olmaya devam etse de ya bıçak kemiğe dayandığında veya mü'minler Hz. Ömer ve Hz. Hamza'nın iman etmesiyle belli bir güce ulaştıklarında çatışmaya girmeden Allah'ın gücü ve azap tehdidi ön plana çıkarılarak müşriklere karşı restleşmeler, meydan okumalar da gerçekleştirilmiştir. Ancak bu retleşmelerde kesinlikle Hz. Peygamber'in veya herhangi bir mü'minin ön plana çıkmamış olması mü'min müşrik ilişkisini doğru anlamak ve gerekli dersleri çıkarmak için çok önemlidir.

Konuyla ilgili olarak "[Ey Peygamber!] O müşriklere de ki: "Ey kavmim! Bana karşı elinizden geleni ardınıza koymayın. Ama bilin ki ben de Allah yolundaki mücadelemi sonuna kadar sürdüreceğim. Vakti gelince mutlu sona kimin ulaştığını göreceksiniz. Hiç şüpheniz olmasın ki zalimler/müşrikler kurtuluş yüzü görmeyecekler."[363] "Siz mücadelenizi yapın, ben de Rabbimin bana emrettiği mücadelemi gerçekleştireceğim. Cennetin kimin olduğunu, kimin hak ettiğini ahirette anlayacaksınız. Zalimler yani siz müşrikler ahirette kesinlikle mutlu, bahtiyar olamayacaksınız."[364] "Elinizden geleni yapın, yerinizden, inancınızdan ayrılmayın, ben de elimden geleni yapacağım. Bu ayetteki müşriklere elinizden geleni yapın demek görünüşte şirke bağlı kalın demektir. Ancak burada asıl anlatılan onlara aşırı derecede bir tehdidin ifade edilmesidir. Yani azaba razı iseniz şirkten ayrılmayın demektir."[365]

[Ey Peygamber!] Yine de ki onlara: "Ey [müşrik] kavmim! Bildiğinizi okumaya devam edin, elinizden gelen kötülüğü ardınıza koymayın. Bilin ki ben de üzerime düşeni, Allah yolundaki mücadelemi sonuna kadar sürdüreceğim. Bu dünyada kimin zelil-rezil edici azaba çarpılacağını, ahirette kimin sürekli azaba mahkûm olacağını yakında anlayacaksınız."[366] Bu

363 En'am, 6/135; Yunus, 10/40, 41; Hud, 11/93; 121; Fussilet, 41/40.
364 Mukâtil, *Tefsir*, I, 372.
365 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 293, 294; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, II, 127.
366 Zümer, 39/39.

tavır "Kulağımızdaki ağırlık, kalbimizdeki örtü aramızda engel oluşturuyor, seni anlayamıyoruz. Biz senin yolunu yok etmek için çalışacağız, sen de bizim yolumuzu yok etmek için çalış" diyenlere karşı gösterilmiştir.[367]

Benzer şartları yaşayan Hz. Şuayb da kendine muhalefet edenlere şöyle karşılık verdi: "Ey kavmim! Demek size göre kabilemin hatırı Allah'ın hatırından daha önemli! Bu yüzdendir ki O'nun emirlerini hiçe sayabiliyorsunuz. Ama bilin ki rabbim bütün bu yaptıklarınızı sınırsız ilmiyle kuşatmıştır." "Ey kavmim! Bana karşı elinizden geleni ardınıza koymayın. Ama bilin ki ben de Allah yolundaki mücadelemi sonuna kadar sürdüreceğim. Kim yalan söylüyormuş, azap kimi çarpacakmış, yakında görüp öğreneceksiniz. Bekleyip gözleyin hele; ben de sizinle birlikte bekliyorum."[368]

Kavmi Hz. Şuayb'e "Senin anlattığın tevhidi anlamıyoruz. Sen bizim aramızda zayıf, güçsüz birisin. Eğer aşiretin, akrabaların olmasaydı seni öldürürdük" dediklerinde Şuayb "Siz Allah'tan değil de kabilemden çekiniyor, onları güçlü kabul ediyorsunuz ha! Allah yaptığınız her şeyi görmektedir. Ben elimden geleni yapacağım, siz de elinizden geleni yapın. Ben size azabın gelmesini bekliyorum, siz de bana azabın gelmesini bekleyin. Azabın kime geleceğini bileceksiniz." şeklinde karşılık vermiştir.[369] [Ey Peygamber!] İman etmeyenlere de ki: "Bize karşı elinizden geleni ardınıza koymayın. Ama şunu da bilin ki biz de Allah yolundaki mücadelemizi sonuna kadar sürdüreceğiz. Siz, başımıza felaket gelecek diye bekleyin bakalım; biz de sizin hazin sonunuzu göreceğimiz günü bekliyoruz."[370]

Müşriklerin Allah'ın azabının gelmesini imkân dâhilinde görmedikleri, Hz. Peygamber'le inadına tartıştıkları ve önceki kavimler gibi helakle tehdit edildikleri ayetlerin sonunda Hz. Peygamber'e hitaben "Helak olup gidecekleri günü bekle (*fen-*

367 Ebu Ubeyde, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 379, 380.
368 Hud, 11/92, 93.
369 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 130.
370 Hud, 11/ 121, 122.

tezir] Zaten onlar da senin helak olmanı bekliyorlar." buyrularak müşriklere "Bekleyin ve görün; elbet biz de [sizin başınıza gelecekleri] bekleyip göreceğiz!", "Siz, başımıza felaket gelecek diye bekleyin bakalım; biz de sizin hazin sonunuzu göreceğimiz günü bekliyoruz."[371] şeklinde demesi emredilmiştir.

Bu ayetlerle yakın anlamda olan "Bekleyip gözleyin hele; ben de sizinle birlikte bekliyorum." [Ey Peygamber!] Şimdi sen gökyüzünü yoğun bir dumanın (kıtlık, açlık) kaplayacağı günü bekle." "Şimdi bekle ve gör onların başına neler geleceğini! Zaten onlar da senin başına bir felaket gelmesini bekliyorlar." "Şimdi sen onların ne yapacaklarını takip et ve biraz daha sabret!"[372] ayetleri de çatışmamayı, restleşmeyi, her şeyin Allah'ın kontrol ve gözetiminde olduğunu, dolayısıyla sabretmeyi de ifade etmektedir.

Ayetlerde çatışmadan ve mü'minlerin müşrikler karşısına askeri bir güç olarak çıkmadan, Allah'ın gücünü gündeme getirerek "Biz şu an size bir şey yapamıyoruz ama siz gelecekte gününüzü göreceksiniz" anlamına gelmektedir.

Nuh, Hud, Salih ve Şuayb peygamberlere ve onlara inananlara yeteri sayıya, güce ulaşmadıkları için savaş emredilmemişti. Kâfirleri yok etme görevini Allah Teâlâ onların yerine üstlenmişti ve bu işte insanların dışındaki güçleri kullanılmaktaydı.[373]

Şartlar genel anlamda olumsuz olduğu için müdâra nisbeten çok uygulanan bir tavırdı. Ancak her şeye rağmen zaman zaman müşriklere karşı fikri meydan okumalar, hak ile batılın apayrı şeyler oldukları yüksek sesle gündeme getirilmekteydi. "[Ey Peygamber!] De ki: "İşte hak [Kur'an ve İslam] geldi; bâtıl [şirk inancı] temelinden sarsıldı. Çünkü şirk yıkıma uğrayıp yok olmaya mahkûmdur!"[374] ayeti de bu tür tavır

371 Secde, 32/30; En'am, 6/158; Yunus, 10/20; 102; Hud, 11/122; Hz. Hud'un aynı tavrı göstermesi (A'raf, 7/71.)
372 Hud, 11/93(Hz. Şuayb'ın tavrını anlatıyor.); Duhan, 44/10; 59; Kamer, 54/27.
373 Hamid, *Mekke Döneminde Siyasi Düşünce Metodolojisi*, s. 88.
374 İsra, 17/81.

alışı anlatmaktadır. Bu ayetle Allah'ı razı edecek durumların geldiği, razı etmeyecek, şeytan işlerinin yok olduğu, olacağı anlatılmaktaydı.[375]

Muhaliflerle olan bütün bu tartışma ortamlarında Hz. İbrahim, Hz. Hud[376] ve Hz. Peygamber'in muhaliflerle çatışmaya girmeden ben sizin şirkinizden, yaptıklarınızdan, Kur'an'ı sen uydurdun gibi sözlerinizden berîyim (uzağım), siz de bizim yaptıklarımızdan uzaksınız, sorumlu değilsiniz[377] tavrı onlarla ilişkiler açısından önemli bir durumdur. Ayrıca ilgili ayetlerde berî (uzak, ayrı, ilgisiz) olmanın sahip olunan inanç ve yapılan yanlış davranışlarla sınırlı olması da önemli bir husustur. Toplumdan inanç ve amel konularında ayrışma olmakla birlikte sosyal ilişkiler, akrabalık ve kurumsal olarak herhangi bir ayrılık, ilişkiyi kesme gündeme dahi gelmemiş, peygamberler kendilerini ve inananları kendi elleriyle -müşriklerin çok istediği- toplum dışı bir konuma düşürmemişlerdir.[378]

Muhaliflerin baskı, tuzak ve entrikalarına karşı Hz. Peygamber, Hz. Hud'un "Haydi, artık hepiniz bir araya gelip beni ortadan kaldırmak için ne tür bir plan yapacaksanız yapın ve gözümü açmama bile fırsat tanımayın."[379] ve Hz. Musa'nın "Ey

375 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 60-62.
376 En'am, 6/78-79; Zuhruf, 43/26; Hz. Hud'un Hud, 11/54
377 En'am, 6/19; Hud, 11/ 35, Yunus, 10/41; Şuara, 26/216.
378 Mü'minlerin güçlendiği, ayrı bir toplum kurdukları, kendi ayakları üzerinde durduğu Medine döneminde velâyet, evlilik ve miras konularındaki tavır, tutum değişmiştir. Ancak akrabalar arası yardımlaşma yasaklanmamıştır. Ebu Bekr'in kızı Hz. Esma büyükbabası ve babaannesi müşrik olmalarına rağmen onlara yardım ediyordu. Ancak Hz. Peygamber bundan pek memnun değildi. Bunun üzerine "[Ey Peygamber! Müşrik ve kâfir akrabalarına maddi yardımda bulunmak isteyen mü'minleri bundan men etme.] Çünkü senin görevin, müşrikleri/kâfirleri imana zorlamak değildir; [kaldı ki bunu istesen de başaramazsın]. Çünkü ancak Allah dilediğine/layık gördüğüne iman ve hidayet nasip eder. [Ey Mü'minler!] Malınızdan Allah yolunda ne harcarsanız kendi iyiliğiniz için harcamış olursunuz. O halde, yardımlarınızı sırf Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle yapın. Bu halis niyetle yaptığınız her yardımın mükâfatı size eksiksiz verilecek ve asla hakkınız yenilmeyecektir." ayeti nazil olarak bu durumun normal olduğunu açıkladı. Bkz. Mukâtil, *Tefsir*, I, 146, 147.
379 Hud, 11/55.

Mısırlı sihirbazlar!] Şimdi siz hep birlikte Musa'yı alt etmek için sihirle ilgili bütün hünerlerinizi ortaya koyun ve onun karşısına bir düzen içinde çıkıp gücünüzü gösterin. Zira bugün üstün gelen, zafer kazanmış olacaktır."[380] meydan okumaları gibi bazen muhaliflere "Ne o yoksa bu putların ayakları var yürüyor, elleri var tutuyor, gözleri var görüyor, kulakları var işitiyor da biz mi bilmiyoruz?! [Ey Peygamber!] De ki o müşriklere: "Haydi bakalım, Allah'ın ilahlığına ortak koştuğunuz putlarınızı da yardıma çağırıp beni bertaraf etmek için elinizden geleni ardınıza koymayın ve eğer elinizden geliyorsa göz açıp kapamama bile fırsat tanımayın; [görelim bakalım ne yapabilecekseniz?!]"[381] şeklinde meydan okumaktaydı. Bu tür ayetler Hz. Peygamber'in dolayısıyla mü'minlerin her zaman alttan almadıklarını, uygun zaman ve zeminde muhaliflere rest çektiklerini göstermektedir.

Kendilerinden iman etme ümidi kesilmiş müşriklerle ilgili olarak" [Ey Peygamber!] De ki: "İşte bu Kur'an, rabbiniz tarafından vahyedilmiş bir kelamdır. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin." Ama şu da bilinsin ki biz, müşrikler/kâfirler için alevden duvarların kendilerini çepeçevre kuşatacağı bir ateş hazırladık. İşte o korkunç cehennem ateşinin içinde susuzluktan kavrulup, "Bir damla su!" diye feryat ettiklerinde, onlara erimiş madeni andıran, buharı yüzleri kavuran bir su verilecektir. Bu ne kötü bir içecek; cehennem ne korkunç bir yerdir! İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan kimselere gelince, [bilsinler ki] biz böyle güzel işler yapanların mükâfatlarını asla zayi etmeyiz."[382] buyrulmakta ve ayrıca "[Ey Peygamber!] De ki: "Rabbim! Artık benimle bu müşrik halk arasında gereken hükmü ver. Bizim rabbimiz Rahman'dır. Sizin bütün bu çirkin iftiralarınıza karşı kendisine sığınılıp yardım istenecek yegane varlık O'dur."[383] şeklinde dua etmesi emredilmektedir.

380 Taha, 20/64.
381 A'raf, 7/195.
382 Kehf, 18/29, 30.
383 Enbiya, 21/112.

11.4. Müşriklere Sert Eleştiriler

Mekke'de müşriklere karşı tutum genel olarak mudârâ tarzında olsa da bazen müşrik liderlere karşı oldukça sert eleştiriler de yapılmaktaydı. Hz. Peygamber'in Kâbe'nin yanında namaz kılmasını engellemeye çalışan Ebu Cehil'e hitaben "Yoo! Artık bu kadarı da fazla! Eğer bu tutumundan vazgeçmezse o kâfiri perçeminden sürükleyeceğiz. Evet, o yalancı ve günahkâr[ı] perçeminden tutup cehenneme sürükleyeceğiz. O zaman yandaşlarını/taraftarlarını yardıma çağırsın da görelim. Biz de zebanileri [azap meleklerini] çağıracağız."[384] ve "[Ey Müşrikler! Bilin ki cehennemin ta ortasından çıkan] zakkum ağacı sizin gibi günaha batmışların yemeği/yiyeceğidir. O ağaç, erimiş maden misali, karınlarda fokurdar. Hem de kaynayan suyun fokurdaması gibi. [Cehennemdeki görevli meleklere şöyle emredilecek]: "Tutun o kâfiri cehennemin tam ortasına atın. Sonra da başından kaynar su dökün ve ona şöyle deyin: Şimdi tat bakalım bu azabı! Hani sen, evet sen çok güçlü, çok değerli biriydin ya(!) Dünyada iken bir türlü inanmadığınız azap gerçeği işte budur!"[385] buyrulmuştur.

İslam davetine şiddetli muhalefetin en önde gelenlerinden Velid b. Muğire'yle ilgili olarak "[Ey Peygamber!] Yarattığımda tek başına [malsız-mülksüz, evlatsız] olan o kişiyi sen bana bırak.[386] Ben ona hesapsız mal-mülk verdim. Çevresinde dönüp duran, her an maiyetinde hazır olan evlatlar lütfettim. Her türlü imkânı önüne serdim. Ama onun gözü hiç doymuyor; hep daha fazla vermemi istiyor. Ama öyle yağma yok! Mademki o ayetlerimizi inkârda diretmektedir. Ben de onu dayanılmaz acılara, katlanılmaz azaplara çarptıracağım. O, Kur'an hakkında aklı sıra düşündü-taşındı,

384 Alak, 96/15-18. Bu surenin altıncı ayetinden sonraki ayetlere konu olan kişi Hz. Peygamber'in azılı düşmanlarından Ebu Cehil'dir. Bkz. Mukâtil, *Tefsir*, III, 501.

385 Duhan, 44/43-50. Bu ve devamındaki ayetlere konu olan kişi Hz. Peygamber'in azılı düşmanlarından Ebu Cehil'dir. Bkz. Mukâtil, *Tefsir*, III, 207.

386 Bu ve devamındaki ayetlere konu olan kişi Hz. Peygamber'in azılı düşmanlarından Velid b. Muğire'dir. Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 421.

ölçtü-biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü-biçti?! Hay kahrolası, nasıl da ölçtü-biçti?! Sonra yine durdu, düşündü. Derken, suratını astı, kaşlarını çattı. Nihayet, imana gelmeyi kibrine yediremedi ve hakka sırt çevirdi. "Bu [Kur'an] geçmişten miras kalan sihirli/etkili bir kelamdan ibarettir" dedi ve ekledi: "Sonuçta bu, beşer/insan sözünden başka bir şey değildir." [O "beşer" desin bakalım,] ben onu sekara atacağım. Sekar nedir, bilir misin? O, içine atılan insanı yiyip bitiren, üstelik hiç aman vermeyen cehennem ateşidir. Öyle ki, dur durak bilmeksizin derileri yakıp kavurur." [387] buyurulmuştur. Ebu Leheb ve karısı hakkında "Helak olsun Ebû Leheb! Zaten helak olacak. Malı da kazandığı serveti de ona hiçbir fayda sağlamayacak. O, cehennemde alevli bir ateşe atılacak. Dedikoducu-fitneci karısı da yanında olacak. Karısının boynunda bir de [ateşten] urgan bulunacak."[388] Hz. Peygamber ve müminleri çok üzen, onlara baskı uygulayan, kıyametin kopmayacağını, yaptıklarının intikamını, cezasını, karşılığını vermeye güç yetirilemeyeceğini mi zanneden, ben çok mal mülk harcadım diyerek övünen, riya için cömertlik yapan Kureyşli liderler için[389] Biz, insanoğluna böyle bir kudret verdik diye o kâfir ve mağrur insan maddi gücüne güvenip de, "Kimse benim bileğimi bükemez." diye mi düşünür?! Üstelik "Yığınla servet harcadım [İslam'a karşı]" diye de övünür. O, kimsenin kendisini görmediğini mi sanır?! Peki, biz kendini beğenmiş o adama görmesi için gözler, konuşması için dil ve dudaklar vermedik mi?! Yine ona eğri ve doğru yolu göstermedik mi?! Ne var ki o, sarp yokuşu aşamadı, aşmaya çalışmadı. Sarp yokuştan ve onu aşmaktan maksat nedir, bilir misin?! Bundan maksat köleyi azad etmek, esiri hürriyetine kavuşturmaktır. Yahut açlığın kol gezdiği zamanda akrabadan olan yetimi-öksüzü ve aç-açık hâldeki fakir-fukarayı doyurmaktır. Ayrıca iman edip birbirlerine sabır ve merhameti öğütleyen kimselerden olmaktır. İşte böyleleri, amel defteri sağdan verilecek ve murada erecek kimselerdir. Ayetlerimizi

387 Müddessir, 74/11-29.
388 Mesed, 111/1-5.
389 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 758.

inkâr edenler ise amel defteri soldan verilecek kimselerdir. Bunların cezası, kapıları sımsıkı kapatılmış cehennemin ateşinde yanmaktır"[390] buyrulmuştur.

Aynı şekilde mü'minlere karşı kendilerini çok güçlü hissseden ve azap, helak tehditlerini ciddiye almayan mele takımıyla ilgili olarak "Vaktiyle Firavun hanedanına da peygamberler geldi. Fakat onlar da tüm ayetlerimizi/mucizelerimizi yalanladılar. Bu yüzden biz de onları gücümüz ve kudretimize yaraşır şekilde cezalandırdık. [Ey Mekke halkı!] Söyleyin bakalım, sizin kâfirleriniz onlardan daha mı güçlü ki?! Yoksa geçmiş peygamberlere gönderilen vahiylerde sorumluluktan muaf tutulduğunuza, dolayısıyla azaptan kurtulduğunuza dair bir berat belgesi mi var?! Yoksa onlar, "Biz yenilmez bir topluluğuz; [bizi kimse cezalandıramaz.]" diye mi düşünüyorlar?! Hâlbuki bu müşrikler/kâfirler topluluğu yakında bozguna uğrayacak ve arkalarını dönüp kaçacaklar. Fakat onlar asıl cezayı kıyamet günü görecekler. Kıyamet ne dehşetli, ne korkunçtur; bir bilseler!;[391] "Biz, [tıpkı bugün müşrik zorbaların hüküm sürdüğü Mekke'de olduğu gibi,] her memlekette günahkârlara/kâfirlere iktidar imkânı veririz. Derken, onlar kendi memleketlerinde [gerek iktidarlarını sağlamlaştırmak gerekse insanları hak ve adalet yolundan uzak tutmak için] türlü entrikalar çevirirler. Hâlbuki onlar böyle yapmakla kendi kuyularını kazdıklarını fark etmezler. İşte [Ebû Cehil, Velîd b. Muğîre gibi] entrikacılara herhangi bir ayet tebliğ edildiğinde, "Allah'ın elçilerine gelen ayetler gibi bize de gelmedikçe asla inanmayız." derler. Allah, vahiy ve peygamberliği kime lütfedeceğini çok iyi bilir. İşte bu günahkârlar [Allah yoluna taş koymak maksadıyla] çevirdikleri entrikalar sebebiyle Allah'ın huzurunda aşağılanacak ve çok şiddetli bir azaba mahkûm olacaklar."[392] ve onların anlatılan hakikatlere karşı durum ve tavırları "Ey Peygamber! Yoksa sen o kâfirlerin/müşriklerin birçoğunun söz dinleyen, gerçekleri düşünüp anlamaya çalışan kimseler olduğunu mu sanıyorsun?! Yoo! Gerçekte onlar

390 Beled, 90/5-20.
391 Kamer, 54/41-46.
392 En'am, 6/123, 124.

tıpkı davar sürüsü gibidirler; hatta yolu şaşırmışlıkta davardan da beter haldedirler"[393] şeklinde açıklanmıştır.

11.5. Mü'minlerin Müşriklerle Çatışmaması

Mü'minlerin müşriklerle ilişkilerini, çatışıp çatışmamalarını düzenleyen üç grup ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin muhtevalarının farklılığı farklı zamanlarda ve ortamlarda inzal edildiklerini ortaya koymaktadır. Birinci grup "[Ey Peygamber!] Mü'min kullarıma söyle, o müşriklerle en güzel şekilde konuşup tartışsınlar. Çünkü şeytan, mü'minlerle müşrikleri birbirlerine düşürmek için uğraşır. Şüphesiz şeytan insanoğlu için çok yaman bir hasımdır. [Mü'minler onlara ağır sözler söylemek yerine şöyle desinler]: "Rabbiniz sizin neye layık olduğunuzu iyi bilir. Dilerse sizi bağışlar, dilerse cezalandırır." [Ey Peygamber!] *Biz seni onlara/müşriklere vekil* [iman bekçisi] kılmadık. [Bil ki sen onların iman edip etmemesinden sorumlu değilsin; sana düşen, Allah'ın ayetlerini tebliğ etmektir]"[394] ayetleridir. Bu ayetlerde "Kullarıma söyle müşriklerle yumuşak konuşsunlar, sert ve kaba konuşmasınlar, onlara davranmasınlar. "Onlarla en güzel şekilde mücadele edin" ayetinde olduğu gibi davransınlar. Ey peygamber mü'minlere söyle mudârâ ile davransınlar, tahammül göstersinler, çatışmaya girmesinler."[395] emri verilmektedir.

Allah Teâlâ aynı ortamda müşriklerden aynı tepkileri gören, sabır sınırları zorlanan mü'minleri överek onların vahyedilen hakikatleri anladıkları, iman ettikleri için müşrikler gibi olmadıklarını, aklıselim, sağduyu sahibi olduklarını, Allah'a saygıda kusur etmediklerini, O'nun rızasını kazanmak için sıkıntı ve zorluklara göğüs gerdiklerini, namazı hakkıyla kılıp, kendilerine verilen nimetlerden gizli veya açık olarak hayırlı işlerde harcadıklarını, [imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşıladıkları (kötü-

393 Furkan, 25/44.
394 İsra, 17/53, 54. İsra suresi Osman'ın mushaf tertibinde 50, Câbirî'de 86. sırada yer almaktadır. Câbirî surenin çevre kabilelerle emân arayışlarının yapıldığı ve Medine'ye hicrete hazırlık döneminde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, II, 6, 7.
395 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 628, 629.

lüğe iyilikle karşılık verdikleri için) mutlu sonun, Adn cennetlerinin onların hakkı olduğunu, oraya Allah'ın rızasına uygun bir hayat yaşamış olan ana-babaları, eşleri ve çocuklarıyla birlikte gireceklerini ve Meleklerin de dört bir yandan gelip onlara, "Selam olsun, ne mutlu size. Allah yolunda çektiğiniz sıkıntılara sabrettiniz ve böylece mutlu sona eriştiniz." diyeceklerini vahyetti.[396]

Konuyla ilgili ikinci grup ayetlerde "[Ey Peygamber!] Mü'minlere söyle; Allah'ın geçmişte helak ettiği kavimlerin başına gelenlerin kendi başlarına gelmesini ihtimal dâhilinde görmeyenlerin eza ve cefalarına şimdilik katlansınlar. Nasılsa Allah her kavmi hesaba çekip yaptıklarının karşılığını verecektir. Kim Allah'ın emirlerine uygun hareket ederse kendi yararına olur. Kim de O'nun emirlerine karşı çıkarsa kendi zararına olur. [Unutmayın ki] sonunda hepiniz hesap vermek üzere O'nun huzuruna geleceksiniz"[397] emri verilmektedir.

Bu ayet Hz. Ömer'e Gıfar kabilesinden bir müşrik hakaret ettiğinde Hz. Ömer o adamı cezalandırmak istediğinde inzal edildi ve affetmek, müşriklerin yaptıklarına aldırış etmemek, aldırmamak emredilerek ahirette mü'min müşrik herkesin yaptıklarının karşılığını göreceği, dolayısıyla sabretmeleri, cezalandırmayı ahirete, Allah' a bırakmaları emredilerek[398] mü'minler bu sabırları, kendilerine yapılanları görmezden gelmeleri, hoşlanmadıkları şeylere tahammül etmeleri ve öfkelerini yenmelerinden dolayı mükâfatlandırılacakları müjdelendi.[399]

Konuyla ilgili üçüncü grup ayetlerde ise "[Ey Peygamber!] İnsanları rabbinin yoluna sözünde sağlamlık, davranışında

396 Bkz. Ra'd, 13/19-24. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 174; Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 329.

397 Casiye, 45/ 14, 15. Bu sure Osman'ın mushaf tertibinde 65. sırada, Câbirî'de 64. sırada yer almaktadır. Câbirî surenin boykot ve Habeşistan'a hicret dönemlerinde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, II, 5, 6.

398 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 212; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 336, 337; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 80-84; Razi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVII, 264 Bu ayet kılıç ayetiyle nesh edilmiştir.

399 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 291, 292.

tutarlılıkla, güzel öğüt ve nasihatle davet et. Gerektiği zaman da onlarla en güzel şekilde mücadele et. Hiç şüphesiz rabbin, gösterdiği yoldan kimin saptığını, kimin o yolun yolcusu olduğunu iyi bilir. [Ey Mü'minler!] Birine ceza vereceğiniz zaman, size yapılanın aynısıyla karşılık vermekle yetinin. Ama eğer aynıyla karşılık vermek yerine sabrederseniz, bilin ki sabrınız sizin için çok daha hayırlıdır. [Ey Peygamber!] Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara göğüs ger. [Bil ki] sana sabretme gücünü veren Allah'tır. O müşriklerin/kâfirlerin sana yaptıklarına üzülme, seni bertaraf etmek için kurdukları tuzakları da dert etme. Çünkü Allah şirkten sakınan ve emirlerine harfiyen uyanların her daim yanındadır"[400] buyrulmaktadır.

Bu gruptaki ilk ayet İslam davetinin Mekke'de izlediği ana metodu açıklamaktadır. İkinci ayetin muhatabı mü'minler, üçüncü ve dördüncü ayetlerin muhatabı ise Hz. Peygamber'dir.

Güçlü bazı kişiler iman edince Ey Allah'ın Rasulü izin versen de bu köpeklerden intikam alsak dediklerinde bu ayetler nazil oldu. Ayetlerde ey mü'minler size zulmeden haksızlık yapan, sınırları aşanlara size yapılanın aynısıyla karşılık verebilirsiniz. Ancak sabretmeniz, onların cezalandırılmasını Allah'a havale etmeniz daha doğru, velîniz Allah olsun buyruldu. Hz. Peygamber'e ise sabretmesi, intikam almayı düşünmemesi emredildi. Diğer ifadeyle mü'minlere kendilerine yapılanın aynısıyla karşılık vermelerine izin verilirken, Hz. Peygamber'e sabretmek emredildi, bu emir de sonra nesh edildi.[401]

Bu ayetlerde muhataplara bir kötülüğe ve düşmanlığa karşılık vermek istediklerinde, bunun kendilerine yapılan oranda, taşkınlık yapmadan, sınırı aşmadan olması gerektiği

400 Nahl, 16/126-127. Nahl suresi Hz. Osman'ın mushaf tertibinde 70, Cabiri'de 71. sırada yer alıyor. Cabiri surenin çevre k/abilelerle emân arayışlarının yapıldığı ve Medine'ye hicrete hazırlık döneminde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, II, 7.

401 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 401-407; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr* IV, 508; İbn Kesir, VIII, 368; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 335-338.

bildirilmekte, bununla birlikte eğer karşılık vermeyip sabrederlerse bunun daha faziletli olduğuna dikkat çekilmektedir. Kâfirlerden aşırıya gidip sertliğe başvuranlar olduğunda ise, eğer bazı Müslümanlar karşılık vermenin gerekliliğine kanaat getirilerse, bu karşılık misliyle, eşitlik sınırı içerisinde olsun denmek istenmiştir. Bununla beraber sabretmek daha faziletlidir. Hz. Peygamber ve mü'minlere yakışan, kendilerine sahip olarak itidal sınırını aşmamak, kâfirlerin tuzaklarını, olumsuz tavırlarını ve inatlarını görerek üzülmemek, gönül darlığına düşmemektir. Onların vazifesi Allah'tan korkup sakınmak, O'nu razı edecek güzel davranışlarda bulunmaktır. Zira O, korkup-sakınanlar ve iyi davranışta bulunanlarla beraberdir.[402]

İlk grup ayette Hz. Ömer gibi güçlü birine kendisine yapılana karşılık vermesine izin verilmezken, üçüncü grup ayette iman eden bazı güçlü kişilere sınırlı da olsa bu iznin verilmesi şartların değiştiğini, mü'minlerin daha fazla güçlendiklerini veya izin verilen mü'minlerin toplumsal konumlarının, kabilelerinin karşılık vermenin sonuçlarına katlanacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Her şeye rağmen hareketin liderinin çatışmadan uzak tutulması ise onun davranışının ve sonuçlarının tüm mü'minleri ilgilendireceğinden kaynaklanmış olmalıdır.

Yine yapılanlara karşılık vermenin bir adım ilerisi diyebileceğimiz bir durumla ilgili olarak mü'minlerin ortak meselelerinde istişare ettikleri, öte yandan zulme/zorbalığa uğradıkları zaman dayanışma içinde karşı koyduklarını, ancak kötülüğün karşılığının o kötülüğe denk bir ceza olduğu beyan edildi. Ama her kim kötülüğü bağışlar ve barıştan, sulh-sükûndan yana olursa onun mükâfatının Allah'a ait olduğu ve Allah Teâlâ'nın kötülüğe karşılık vermede ileri gidenleri sevmediği, bununla birlikte, zulüm ve zorbalığa uğrayan kimse bağışlayıcı davranmayıp gereken karşılığı verirse, böyle yapmasından dolayı suçlanamayacağı bildirildi. Suçlanmayı ve cezalandırılmayı hak edenlerin, insanlara zulmeden ve hak-hukuk ta-

402 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, IV, 70, 71.

nımaksızın memlekette azgınlık yapan (müşrikler/muhalifler) kimseler oldukları, böylelerini acıklı/elemli bir azabın beklediği ve her şeye rağmen her kim [zulüm ve zorbalığa uğradığı hâlde] sabreder ve kendisine yapılan kötülüğü bağışlarsa, hiç şüphesiz bu takdire şayan ve sahibini faziletli kılan bir davranış yapmış olduğu/olacağı[403] açıklandı.

Bu ayetlerde her ne kadar yapılan haksızlıklara karşılık verilme, bu konuda sınırları aşmadan yardımlaşma izni verilmiş olsa da mü'minlerin intikam almayacakları, yine asıl olanın affetmenin büyük bir erdem olduğu[404] bildirilmiştir. Mekke'de mü'minlere karşı farklı şekillerde baskı, haksızlık yapılmaktaydı. Mü'minler bu tür durumda birbirleriyle yardımlaşırlar. Bu yardımlaşma bağî olanı caydırır, onda çekingenlik oluşturur, sınırlar, daha fazla zulüm, bağy etmesini engeller. Bu şekilde mü'minlerin bağiyi caydırmaları İslam'ın yayılışına bir etkendir. Biz iman etsek bize de bağy yapılır mı diye düşünenleri bu endişelerinden uzaklaştıran, kurtaran bir etkendir. İlk ayetteki affederler ile yardımlaşırlar arasında tutarsızlık yoktur. Çünkü ikisinin konumu farklıdır. Kendileriyle alay edilmesinden, küçümsenmelerinden hoşlanmıyorlardı. Yine de güçleri yettiği halde affediyorlardı. *Hum yentesirun* ifadesi "Bunda tereddüt etmeleri onlara yakışmaz, onlar daima yardımlaşırlar." anlamındadır.[405]

Mü'minler fiili olarak yardımlaştıkları gibi, şiir yoluyla sözlü olarak da kendilerini savunmaktaydılar. "Buna mukabil, iman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan, her daim Allah'ı zikredip O'nu kalbinden/gönlünden hiç çıkarmayan ve haksızlığa/hicve uğradıktan sonra kendilerini savunan şâirler farklıdır. [Mü'minleri hicveden] o zalimler/şâirler nasıl bir yı-

403 Şura, 42/38-43. Bu sure Hz. Osman'ın mushaf tertibinde 62, Câbirî'de 61. sırada yer almaktadır. Câbirî surenin boykot ve Habeşistan'a hicret dönemlerinde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, II, 5, 6.

404 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 180, 181; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 521-529; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 233-235; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 401, 402; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XII, 285-291. Taberî ayetin nesh edildiği görüşünü kabul etmediğini kaydetmektedir.

405 İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXV, 110-113.

kımla karşılaşıp alt üst olacaklarını yakında anlayacaklar![406] ayeti bu durumu açıklamaktadır.

Yukarıda naklettiğimiz gibi temel tavır çatışmadan uzak durmak şeklindeydi. Ancak vahyedilen tüm ayetlere ve Hz. Peygamber'in örnekliğine rağmen yaşanan baskı ve işkencelerin etkisiyle zaman zaman mü'minlerin müşriklerle kavga etmeyi, silahlı çatışmaya girme ve bazı çıkışlar yapma isteklerini yansıtan konuşmalar ve olaylar da olmaktaydı.

Aynı şekilde Mekke'de var olan olumsuz ortamın daha çok gerilmemesi, öfkenin, belanın mü'minler üzerine çekilmemesine de uğraşılmaktaydı. Kıblenin değişmesinden önce namazlar Kâbe'ye değil, Kudüs'e yönelinerek kılınmaktaydı. Medineli mü'minler II. Akabe bey'ati için gelirken içlerinden bir tanesi müşriklere tepki olarak ve onlardan çekinmediğini ifade etmek üzere namazı Kudüs'e karşı değil de Kâbe'ye karşı kılacağını söylediğinde arkadaşları onu ikna etmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardı. Mekke'ye gelip durumu Hz. Peygamber'e anlattıklarında Hz. Peygamber o mü'mini Kabe'ye doğru namaz kılma isteğinden vazgeçirmişti.[407] II. Akabe bey'atinin Mekkeli müşriklerden ve Medineli müşriklerden gizli yapılması;[408] II. Akabe bey'atında Medineli mü'minlerin Mekkelilere saldıralım teklifini Hz. Peygamber'in "Biz bununla emrolunmadık" şeklinde reddetmesi[409] de bu durumu açıklamaktadır.

Birinci Akabe bey'atında savaşmaktan bahsedilmemişti; ancak II. Bey'at İslam davetinin düşmanlarıyla savaşma üzerine yapıldı ve Hz. Peygamber Medineli mü'minlerin sorusu üzerine zafer kazandıktan sonra Mekke'ye dönmeyeceğini, Medine'de yaşamaya devam edeceğini söyledi.[410] Bu bey'atte İslam davetinin düşmanlarıyla savaşma kaydı hemen o an savaş yapılması anlamında değil, Medine'ye hicret sonrası

406 Şuara, 26/227.
407 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 439, 440.
408 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 448, 449.
409 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 449.
410 İbn Hişam, *es-Siret*, I,441, 442; 446, 447.

yapılacak savaşlara yönelikti. Hz. Peygamber'in Mekkeli müşriklere saldıralım teklifine rağmen savaşmaması hedefinin intikam almak veya sadece birilerini öldürmek, siyasal olarak güç sahibi olmak olmadığını, mümkün olduğu kadar çatışmadan davetin kabullenilmesini ve şartların olgunlaşmasını beklediğini göstermektedir.

Mekke döneminin son yıllarında her ne kadar baskı artmış olsa da İslam daveti Ebu Zer'in kabilesi Gıfar ve Amr b. Tufeyl'in kabilesi Devs gibi çevre kabilelerde de belli bir derecede taraftar bulduğu için müşriklerin hâkimiyet alanları gün geçtikçe azalmaktaydı. Bu durum Kur'an'da "Allah'ın tevhide iman daveti kabul görüp günden güne yayılarak güç kazanmasına rağmen hâlâ O'nun dinine düşmanlık edenlerin ileri sürdükleri bütün sözde deliller rableri katında geçersizdir. Onlar Allah'ın gazabına ve şiddetli bir azaba uğrayacaklar."[411] şeklinde açıklanmaktadır.

Ayrıca Hz. Peygamber'e "...Şimdi bu müşrikler [sana da lütfettiğimiz] vahiy ve peygamberliği inkâr etmekte direnirlerse, kendileri bilirler. Çünkü biz vahiy ve peygamberliği koruma görevini, bunları inkâr etmeyen başka bir topluluğa emanet ederiz."[412] ayetiyle "Ey Muhammed bu müşrikler Kur'an'ı inkar ediyorlarsa biz Ensar'ı vekil yaptık."[413] buyrulmuştur.

Mü'minlere moral ve müjde vermek için "Bizim tevhid davamız uğrunda canla başla çalışıp didinen kimseler var ya, işte biz onları [iki cihanda muvaffakiyet ve mutluluk] yollarımıza eriştiririz/eriştireceğiz. Şüphesiz Allah, iman ve ibadetinde samimi olan ve iman yolunda çalışıp çabalayan kimselerle daima beraberdir.[414] buyrularak ilahî yardımın hak olduğu "[Ey Peygamber!] Hiç şüphen olmasın ki biz elçilerimize ve onlara inananlara hem dünya hayatında hem de şahitlerin [peygamberler ve meleklerin] tanıklıkta bulunacakları hesap gününde mutlaka yardım edeceğiz. O gün zalimlerin/

411 Şura, 42/16.
412 En'am, 6/89.
413 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 388.
414 Ankebut, 29/ 69.

kâfirlerin mazeret beyanları hiçbir işe yaramayacak. Onların hakkı lanetlenip ilahî rahmetten kovulmak ve çok kötü bir yerde [cehennemde] azaba mahkûm olmaktır. Andolsun ki biz vaktiyle Musa'yı vahye mazhar kılmış, aklıselim sahibi herkes için bir rehber ve öğüt olan bu vahiylere İsrailoğulları'nı mirasçı kılmıştık. [Ey Peygamber!] Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara sabret. [Unutma ki] Allah'ın [elçilerine ve mü'minlere yardım] vaadi mutlak gerçektir, mutlaka gerçekleşecektir. Hata ve kusurlarından dolayı af dile ve her daim rabbini överek yücelt. Kendilerine ulaşan hiçbir bilgi ve delile dayanmaksızın Allah'ın ayetleri hakkında ileri geri konuşanlar var ya, işte onların sinesinde onulmaz bir kibir ve küstahlıktan başka bir şey yoktur. [Ey Peygamber!] Onların şerrinden Allah'a sığın. Şüphesiz O her şeyi işitir, her şeyi görür.[415] şeklinde açıklanmaktadır.

12. Mü'minlere Zaferin Müjdelenmesi

Mekke döneminin son yıllarında baskı iyice arttığında "[Ey Peygamber!] O kâfirleri/müşrikleri uyardığımız azabın/cezanın bir kısmını sen bu dünyadan göçüp gitmeden sana göstersek de yahut bundan önce seni vefat ettirsek de bil ki sana düşen, her hâlükarda Kur'an'ı tebliğ etmektir. Onların hesabını sormak ve cezalandırmak ise bizim işimizdir. O kâfirler/müşrikler görmüyorlar mı ki biz onların imkân ve nüfuz alanlarını gitgide daraltmaktayız! Yine o kâfirler/müşrikler bilmiyorlar mı ki Allah herhangi bir şeyin gerçekleşmesine hükmettiği zaman O'nun bu hükmünü geçersiz kılacak hiçbir güç yoktur. [Bilin ki] O, kâfirlerin hesabını çok çabuk görecektir. [Ey Peygamber!] Bu kâfirlerden/müşriklerden önce gelip geçen kâfirler de peygamberlerini bertaraf etmek için tuzaklar kurmuşlardı. Oysa tüm tuzaklar Allah'ın bilgisi dâhilindedir ve Allah o tuzakların tümünü boşa çıkarmaya kadirdir. O herkesin ne yaptığını ve neyi hak ettiğini çok iyi bilir. [Diğer taraftan] o kâfirler de mutlu sona kimin ulaşacağını, sonunda

415 Mü'min, 40/51-56.

kimin kazançlı çıkacağını yarın bir gün görecekler.[416] buyruldu.

Biz, sana müşrikleri tehdit ettiğimiz azabın dünyevi kısmı olan Bedir Savaşı gibi, İslam'ın diğer dinlere muzaffer geldiğini göstersek de göstermesek de, onlar inansa da inanmasa da senin görevin tebliğdir. Azab bizim işimiz, görevimizdir,[417] onların salah ve fesadları sana düşmez, sen tebliğ görevine bak.[418] ve onların cezalandırılmaları için acele etme, onların yüz çevirmeleri, davete ilgi göstermemeleri seni kaygılandırmasın, üzmesin, sen görevini yerine getir. "Evet, biz onları ve atalarını dünya nimetlerinden çokça nasiplendirdik. O kadar ki kendilerine verdiğimiz nimetlerle ömürlerine ömür kattılar. Peki, şimdi onlar imkân, refah ve nüfuz alanlarını gitgide daralttığımızı görmüyorlar mı? Durum böyleyken kendilerinin üstün olduklarını mı zannediyorlar?![419] ve "Biz onlara kudretimizin delillerini hem Mekke dışındaki bölgelerin hem de Mekke'nin [mü'minler tarafından] fethedilmesiyle açıkça göstereceğiz. Böylece hem Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu hem de Peygamber'e zafer vaadimizin yerini bulduğunu ister istemez onlar da anlayacaklar. [Ey Peygamber!] Bütün bunların gerçekleşeceği hususunda rabbinin şahitliği onlara yetmiyor mu?!"[420] ayetleri de bu konuyu anlatmaktadır. Sen tebliğ

416 Rad, 13/40-42. Ra'd suresi İbn Abbas, Hasan Basri, Said b. Cubeyr, Atâ ve Katâde'ye göre 31. ve 43. (zafer ve Ehl-i kitap ayetleri) ayetler hariç Mekki, İbn Abbas ve Cabir b. Zeyd' göre 13. ve 14. Ayetleri hariç Medenidir. (Bkz. İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-Mesîr, IV, 299.) Hz. Osman'ın mushaf tertibinde Medenî kabul edilen Ra'd suresi İbn Abbas'ın nüzul tertibinde 72. sırada yer almaktadır. (Bkz. Cerraoğlu, Tefsir Usûlü, Ankara, 1991, s. 86, 87.) Biz de hem bu görüşten hem de surenin muhtevasından dolayı surenin Mekkî olduğu görüşünü tercih etmekteyiz.

417 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 180; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 150, 151.

418 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 574

419 Enbiya, 21/44. Bu ayet İslam davetinin panayırlarda çevre kabilelerden gelenlere ulaştırıldığı bir dönemde kabul gördüğünü, Mekke dışında da yayıldığını, böylece müşriklerin, küfrün hâkimiyet alanlarının eksildiğine işaret etmektedir. Hazreçli ilk grubun iman etmesine, böylece davetin Mekke dışına çıkmasına da işaret ediyor olabilir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 251.

420 Fussılet, 41/53. Bu ayet Mekke ve etrafının mü'minler tarafından fethedileceğinin, Hz. Peygamber'in muzaffer olacağını bildirmektedir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 461, 462; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 211, 212.

görevini yap. Gerisini, zaferi dert etme, biz hepsini yapmaya kadiriz. Zaferin gecikmesi seni kaygılandırmasın. Biz, senin bilmediğin maslahatları biliyoruz. Allah'ın hükmünü kimse engelleyemez. İslamın zafer ve gelecek, küfrün ise gerileme ve yok olma hükmü var.[421]

Bütün plan ve tuzakların esbabı Allah'ın kontrolündedir. O dilemedikçe sana hiçbiri zarar veremez. Onlar bu planlarıyla Allah'ı kızdırdıkları için kendileri zarar görecekler. Ki onlar helak olacaklar ve sen kurtulacaksın. Allah onların her koşturmalarını, yaptıklarını biliyor. Onlar, sen ve mü'minler cennete girdiğinizde kimin mutlu sona kavuştuğunu bilecekler. Daha önceki kâfirler de Hz. Salih'i öldürme gibi tuzaklar, planlar kurmuşlardı. Şimdi bu küffârı Mekke'de Hz. Peygamber'i öldürmek için Dâru'n-Nedve'de plan hazırlayıp karar alıyorlar, bütün bu düşünüp yaptıkları şeyler sadece Allah'ın izniyle gerçekleşebileceği için sen kaygılanma.[422] Kulların tüm yaptıklarını bildiği, ona göre karşılıklarını onların anlamadığı şekilde verdiği için tüm mekrler Allah'a aittir.[423]

İslam davetinin muhalifleri kendilerini her açıdan mü'minlerden üstün gördükleri için kibirleniyorlar ve kendilerine "ayetler bütün açıklığıyla tebliğ edildiği zaman, onlar mü'minlere "[Bırakın bu boş lafları da bir bize bakın bir de kendi halinize. Söyleyin bakalım], bu iki zümreden hangisi, siz mi yoksa biz mi makam-mevki açısından daha iyi, toplum nezdinde daha itibarlı?!"demekteydiler.[424] Bu zor şartlar altında istikamet üzere kalma mücadelesi veren Hz. Peygamber ve mü'minlere kıssalardaki kurtuluş, zafer vurgusu ve cennet va'diyle moral ve müjdeler verilerek onların güçlü kalmaları sağlanmaktaydı.

Bu ortamda normal şartlarda muhaliflere karşı zafer kazanmanın çok uzak görüldüğü, baskının arttığı farklı zaman-

421 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 502, 503; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 339. Bu ayet cihad ayetiyle nesh edilmiştir.
422 Mukâtil, *Tefsir*, II, 181; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 580; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 540, 541;
423 Zemahşeri, *el Keşşâf*, II, 503.
424 Meryem, 19/73.

larda mü'minlere farklı surelerde Mekke'den hicret ederek, baskı ve zulümden kurtularak huzura erecekleri yerleri, güç kuvvet bulacakları yerler için dua etmeleri emredilmekte ve tüm olumsuzluklara rağmen bunun gerçekleşeceği müjdelenmekteydi. Bütün bu durumlar "[Ey Peygamber!] Müşrikler seni yurdundan/Mekke'den çıkarmak için neredeyse dünyayı başına dar edecekler. Ama şunu bilsinler ki onlar da senden sonra Mekke'de fazla kalamayacaklar. Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkında da geçerli olan kanunumuz budur. Bizim bu kanunumuzda [zaman ve zemine göre] herhangi bir değişiklik vuku bulduğuna şahit olamazsın. [Ey Peygamber! Müşriklerin sana reva gördükleri zulme sabırla göğüs germek ve bu konuda Allah'tan yardım dilemek üzere] güneşin zevalinden gecenin karanlığı basıncaya kadar [belli vakitlerde] namaz kıl, özellikle de sabah namazını. Çünkü sabah namazı kalpte ferahlık, enginlik ve dinginlik vesilesidir. [Ey Peygamber!] Geceleyin kalkıp sana mahsus olmak üzere namaz kıl. Rabbin seni pek yakında övgüye mazhar olup baş üstünde tutulacağın bir yere [Medine'ye] eriştirecektir.[425] [Ey Peygamber!] Allah'a şöyle yakar: "Rabbim! [Mademki beni Mekke'den çıkaracaklar;] öyleyse sen beni erişeceğim yere [Medine'ye] hayırlısıyla eriştir; çıkacağım yerden de hayırlısıyla çıkmamı sağla. [Rabbim!] Bana kendi katından güç ve destek ver." [Ey Peygamber!] De ki: "İşte hak [Kur'an ve İslam] geldi; bâtıl [şirk inancı] temelinden sarsıldı. Çünkü şirk yıkıma uğrayıp yok olmaya mahkûmdur!"[426] şeklinde açıklanmaktadır.

Bu ayetlerle Hz. Peygamber'e "Bu müşrikler düşmanlıkları, hile ve tuzaklarıyla seni çok sıkıştırarak Mekke'den çıkmanı sağlamak istiyorlarsa bilsinler ki onlar da senden sonra orada fazla kalamayacaklar. Sen 'Rabbim bana muhalefet

425 Genellikle Hz. Peygamber'e va'd edilen şefaat makamı olarak anlaşılan makâmen mahmûdâ ibaresinin Medine'ye hicret olarak anlaşılması gerektiği, ayetin içinde yer aldığı pasajın bu konuyu anlattığıyla ilgili olarak bkz. Sülün, Murat, "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı Bir Yaklaşım," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 50, Sayı: 2 (2009), s. 13-38.

426 İsra, 17/76-81.

larda mü'minlere farklı surelerde Mekke'den hicret ederek, baskı ve zulümden kurtularak huzura erecekleri yerleri, güç kuvvet bulacakları yerler için dua etmeleri emredilmekte ve tüm olumsuzluklara rağmen bunun gerçekleşeceği müjdelenmekteydi. Bütün bu durumlar "[Ey Peygamber!] Müşrikler seni yurdundan/Mekke'den çıkarmak için neredeyse dünyayı başına dar edecekler. Ama şunu bilsinler ki onlar da senden sonra Mekke'de fazla kalamayacaklar. Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkında da geçerli olan kanunumuz budur. Bizim bu kanunumuzda [zaman ve zemine göre] herhangi bir değişiklik vuku bulduğuna şahit olamazsın. [Ey Peygamber! Müşriklerin sana reva gördükleri zulme sabırla göğüs germek ve bu konuda Allah'tan yardım dilemek üzere] güneşin zevalinden gecenin karanlığı basıncaya kadar [belli vakitlerde] namaz kıl, özellikle de sabah namazını. Çünkü sabah namazı kalpte ferahlık, enginlik ve dinginlik vesilesidir. [Ey Peygamber!] Geceleyin kalkıp sana mahsus olmak üzere namaz kıl. Rabbin seni pek yakında övgüye mazhar olup baş üstünde tutulacağın bir yere [Medine'ye] eriştirecektir.[425] [Ey Peygamber!] Allah'a şöyle yakar: "Rabbim! [Mademki beni Mekke'den çıkaracaklar;] öyleyse sen beni erişeceğim yere [Medine'ye] hayırlısıyla eriştir; çıkacağım yerden de hayırlısıyla çıkmamı sağla. [Rabbim!] Bana kendi katından güç ve destek ver." [Ey Peygamber!] De ki: "İşte hak [Kur'an ve İslam] geldi; bâtıl [şirk inancı] temelinden sarsıldı. Çünkü şirk yıkıma uğrayıp yok olmaya mahkûmdur!"[426] şeklinde açıklanmaktadır.

Bu ayetlerle Hz. Peygamber'e "Bu müşrikler düşmanlıkları, hile ve tuzaklarıyla seni çok sıkıştırarak Mekke'den çıkmanı sağlamak istiyorlarsa bilsinler ki onlar da senden sonra orada fazla kalamayacaklar. Sen 'Rabbim bana muhalefet

425 Genelikle Hz. Peygamber'e va'd edilen şefaat makamı olarak anlaşılan makamen mahmûdâ ibaresinin Medine'ye hicret olarak anlaşıması gerektiği, ayetin içinde yer aldığı pasajın bu konuyu anlattığıyla ilgili olarak bkz. Sülün, Murat, "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı Bir Yaklaşım." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 50, Sayı: 2 (2009), s. 13-38.

426 İsra, 17/76-81.

edenlere, küfre karşı yardım edecek delil, zenginlik, izzet ve yardımcı ver diye dua et' buyruldu ve yardım, zafer ayetleriyle cevap verildi. Müşrikler Hz. Peygamber'in hicretinden kısa bir zaman sonra Bedir'de helak edildiklerinde bu tehdit gerçekleşmiş oldu.[427] Peygamberlerini sürgün eden veya katledenler hakkındaki sünnetullah onların helak edilmeleridir. Sen "Allah'ım beni Mekke'den güzel bir şekilde çıkar, Medine'ye güzel bir şekilde girdir, bana güç, kuvvet ver." diye dua et ve "İslam geldi, şirk yok oldu" de.[428]

"Evet, biz onları ve atalarını dünya nimetlerinden çokça nasiplendirdik. O kadar ki kendilerine verdiğimiz nimetlerle ömürlerine ömür kattılar. Peki, şimdi onlar imkân, refah ve nüfuz alanlarını gitgide daralttığımızı görmüyorlar mı? Durum böyleyken kendilerinin üstün olduklarını mı zannediyorlar?! (Onlar mı galip gelecekler yoksa biz mi?)[429] Bu müşrikler Allah Teâlâ'nın evliyasına, düşmanlarına karşı yardım etmesinden, peygamberlerini yalanlayan milletleri ve zalim şehirleri helak etmesinden, mü'minleri kurtarmasından hiç ders almıyorlar mı? Bu zalimler hiç galip geleceklerini zannetmesinler, asıl onlar mağlub, değersiz, güçsüz bir hale gelip, hüsrana uğrayacak olanlardır.[430]

"Andolsun ki biz peygamber olarak gönderdiğimiz kullarımıza hep şu taahhütte bulunduk: Size mutlaka yardım edilecektir. Bizim ordumuz [mü'minler] mutlaka galip gelecektir. [Ey Peygamber!] O müşriklerden şimdilik yüz çevir ve bekle gör hallerini. Nitekim onlar da görecekler başlarına gelecek şeyleri. Onlar, "Şu azap bir an önce gelsin de görelim!" diyorlar, öyle mi?! Peki, o hâlde şunu iyi bilsinler ki azabımız [tıpkı sabah vakti yapılan baskınlar gibi] yurtlarına çökünce, uyarıldıkları halde yola gelmeyenlerin o günkü sabahları çok korkunç olacaktır. [Ey Peygamber!] Onlardan şimdilik yüz çevir ve bekle gör hallerini. Nitekim onlar da görecekler başlarına

427 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 240, 243. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, V, 70, 71.
428 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, V, 77, 78, 88.
429 Enbiya, 21/44
430 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 407.

gelecek şeyleri.[431] İlk kitaplarda da peygamberler ve onu takip edenlerin dünya ve ahirette kendilerini yalanlayıp, muhalefet edenlere galip geleceği va'd edildi. Sen de sana va'd edilen zaman, [Bedir'e kadar] şimdilik ezalarına sabret, zafer günü olan o günün gelmesini bekle, yardım ve zafer senin olacak[432] buyrulmaktaydı.

Konuyla ilgili olarak şu ayetler ise müşriklerin helakini ve mü'minlerin zaferini çok daha açık ve net bir şekilde açıklamaktadır. "[Ey Mekke halkı!] Söyleyin bakalım, sizin kâfirleriniz onlardan daha mı güçlü ki?! Yoksa geçmiş peygamberlere gönderilen vahiylerde sorumluluktan muaf tutulduğunuza, dolayısıyla azaptan kurtulduğunuza dair bir berat belgesi mi var?! Yoksa onlar, "Biz yenilmez bir topluluğuz; [bizi kimse cezalandıramaz.]" diye mi düşünüyorlar?! Hâlbuki bu müşrikler/kâfirler topluluğu yakında bozguna uğrayacak ve arkalarını dönüp kaçacaklar. Fakat onlar asıl cezayı kıyamet günü görecekler. Kıyamet ne dehşetli, ne korkunçtur; bir bilseler! Günaha batmış o müşrikler/kâfirler hüsran ve helake mahkûmdurlar."[433]

Aynı zamanda müşriklerin inadına inkârlarından dolayı "Onlar kendilerine vahiy, hikmet ve peygamberlik lütfettiğimiz kimselerdir. Şimdi bu müşrikler [sana da lütfettiğimiz] vahiy ve peygamberliği inkâr etmekte direnirlerse, kendileri bilirler. Çünkü biz vahiy ve peygamberliği koruma görevini, bunları inkâr etmeyen başka bir topluluğa emanet ederiz. Evet, işte o faziletli kullar/peygamberler, Allah'ın vahiyle rehberlik edip doğru yolda sabitkadem kıldığı kimselerdir. [Ey Peygamber!] Sen de onların yolundan git ve müşriklere şöyle de: "Ben, Allah'ın ayetlerini tebliğ etmeme mukabil sizden herhangi bir ücret istemiyorum. [Bilin ki] bu Kur'an cümle âlem için ilâhî

431 Saffat, 37/171-179.
432 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XII, 66.
433 Kamer, 54/ 43-47. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Hacc, 22/15; Mü'min, 40/51-56; Mü'minun, 30/47; Cin, 72/23-25; Furkan, 25/30, 31. Bu konuda Hz. Peygamber ve mü'minleri güçlendirmek için diğer peygamberlere yapılan yardım vaatleri ve yardımlar için bkz. Kassas, 28/35; Saffat, 37/116; Enbiya, 21/77; Mü'minun, 23/39-41.

bir öğüt ve uyarıdır."[434] ayetleriyle Kur'an'ı inkar eden müşriklerin yerine, Ensar'ın vekil yapıldığının[435] müjdelenmesi de bir tür yardım ve kurtuluş va'didir.

Mekkî surelerde cihad kelimesi müşrik anne babanın iman eden çocuklarına Allah'a şirk koşması için mücadele etmesi, tartışması,[436] Allah yolunda çalışmak, gayret etmek, didinmek,[437] müşriklere karşı mücadele etmek[438] müşriklerin baskı ve işkencelerine, şirke dön şeklindeki baskılarına direnmek,[439] elinizden gelen en iyi şekilde hayır işleyin[440] anlamlarında kullanılmaktadır. Düşmanla fiili savaş anlamında kullanılmamaktadır. Allah yolunda savaşmak ise "bazılarınız Allah yolunda cihada çıkacak"[441] şeklinde gelecekte olacak savaş hali hakkında mü'minlerin bilgilendirildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca I. Akabe bey'atinda savaşmaktan hiç bahsedilmemesine ve bundan dolayı bu bey'atin "kadınlar bey'ati" olarak isimlendirilmesine karşılık II. Akabe bey'atının savaş üzere yapılması[442] Hz. Peygamber ve mü'minlerin gündemine savaşın girdiğini ve Mekke'de savaşa geleceğe, Medine'ye yönelik olarak izin verildiğini düşünmemize sebep olmaktadır. Mekke'de müşriklere karşı savaş izninin verilmediği, emredilmediği ve böyle bir duruma girişilmediği kesin olarak bilinmektedir.

Mekke'de Müslümanlara savaş izninin verilmemesinde elbette bir takım hikmetler vardır. Öncelikle, bilindiği gibi

434 En'am, 6/89, 90.
435 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 388.
436 Lokman, 31/15; Ankebut, 29/8.
437 Ankebut, 29/6; 69;
438 Furkan, 25/52.
439 Nahl, 16/110. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 299, 300.
440 Hacc, 22/78; Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 391.
441 Müzzemmil, 73/20. Bu ayet Mekkî olarak kabul edildiğinde mü'minlere gelecekte karşılaşacakları bir durumu haber verdiği, Medenî kabul edildiğinde ise o anda olan bir durumu anlattığı şeklinde bir anlam kazanmaktadır. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIX, 285.
442 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 454. İbn Hişam, I, 467, 468. Bey'at yapıldığında ve Hacc, 22/ 39-41. ayetleri nazil oldu. Daha sonra da "fitne kalmayıncaya kadar savaşın" ayeti nazil oldu.

Müslümanların sayısı çok azdı, güçleri yoktu. Böyle bir çarpışmaya girildiği takdirde kolaylıkla yok olabilirlerdi. Sonra İslam, insana değer vermiş ve insanın kanına hürmet göstermiştir. Öncelikle o, güzellikle ve ikna ile insanın temel vasfı olan aklını faaliyete geçerek hakikati idrak etmesini sabırla bekler; bu uğurda mensuplarına uğradıkları eziyetlere karşı sabır tavsiye eder. Böyle olmayıp da Müslümanlar çatışmaya girmiş olsalardı koskoca Mekke şehrinin her hanesi, bir harp meydanına dönecek ve İslam'ın kesinlikle kabul etmediği şekilde kan dökülecekti. Ayrıca harb ve husumet, muârız tarafa karşı kin ve avdeti arttırır; inat ve isyanı koyulaştırır. Hâlbuki İslam'ın güttüğü siyaset, yaklaştırmak ve kazanmaktır. Bu sebeple çaresiz kalındığı zaman müstesna, savaş arizidir ve mes'ûliyeti sebebiyet verene aittir. Müslümanlara eziyet ve cefada bulunanlara Mekke devri boyunca sabırla ve afla mukabele etmiştir. Medine devrinde ise bunlara verilecek en uygun ceza, Rasulullah tarafından tesbit edilerek tatbike konulmuş, yeri gelince sert davranışa müracaat edilmiştir. Şüphesiz davetçi, davetinde kat ettiği merhaleleri bilerek içinde bulunduğu safhaya uygun davet metotlarına müracaat edecektir. Hz. Peygamber'in İslam'a davette uyguladığı metotlar ve takip ettiği merhaleler de onun için büyük değer ve önem taşımaktadır.[443]

13. Hz. Peygamber'in Korunması

Hz. Muhammed peygamber ve doğal olarak da mü'minlerin lideri olduğu için Müşriklerin eleştiri ve özellikle sözlü saldırılarıyla doğrudan muhatap olmaktaydı. Müşrikler Hz. Peygamber'i uzlaşı veya başka bir yolla bir şekilde susturmak istemekteydiler. Onların bu tavırlarına ve Kur'an'la ilgili eleştirilerine karşılık "[Bilin ki Kur'an cinlerden alındığı sanılan bir ilhamın ürünü değildir]. Hiç şüpheniz olmasın ki öğütlerle dolu bu Kur'an'ı indiren biziz! Yine hiç şüpheniz olmasın ki

443 Önkal, *Davet Metodu*, s. 261-263.

onu tebliğ eden Peygamber'i koruyan da biziz!"[444] şeklinde cevap verildi.

Müşriklerin Hz. Peygamber'i öldürme düşünceleri özellikle onu koruyan, Hâşim oğullarının lideri olan amcası Ebu Talib'in vefatından sonra çok net bir şekilde ortaya çıktı. Medine'ye hicretin başladığı dönemde Ebu Cehil, Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Hişam b. Amr, Ebu'l-Bahterî, Ümeyye b. Ebî Muayt, Uyeyne b. Hısn el-Fezârî, Velid b. Muğire, Nadr b. Haris ve Ubey b. Halef gibi müşrikler Hz. Peygamber'e karşı nasıl bir tavır alacaklarını, hangi hile ve tuzağı kuracaklarını konuşmak için Dâru'n-Nedve'de toplandılar. Ebu'l-Bahterî Hz. Peygamber'i yakalayarak ömür boyu hapsetmeyi, Hişam b. Amr sürgün etmeyi teklif ettiler. Ancak bu görüşler reddedildi ve Ebu Cehil'in her kabileden bir savaşçıyı seçerek suikast düzenlemeyi ve diyetini de tüm Kureyş'in ödemesi teklifini kabul ettiler. Allah Teâlâ onların bu durumlarıyla ilgili olarak "[Ey Peygamber!] O müşrikler seni ortadan kaldırmaya kesin karar verdiler, öyle mi?! O halde, şunu bilsinler ki biz de seni koruma ve onları cezalandırma hususunda

444 Hicr, 15/9. Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 19. Bu ayetteki *ve-innâ lehû lehâfizûn* ifadesi meallerin hemen hepsinde Kur'an'a atfen, "Onu koruyacak olan da biziz" şeklinde çevrilmektedir. Ancak bu çeviri genelde Kur'an'ı özelde bu ayeti bugünden hareketle anlayıp yorumlamanın bir neticesi gibi gözükmektedir. Vahyin nazil olduğu dönem dikkate alındığında görülecektir ki bu ayetin ilk kısmı Kur'an'ın Allah tarafından indirildiğini belirtmekte ve dolayısıyla müşriklerin aksi yöndeki ithamlarını reddetmekte; ikinci kısmı ise yine müşriklerin Hz. Peygamber'i bertaraf etme hedeflerine karşı onun ilâhî koruma altında bulunduğunu söylemektedir. Unutmamak gerekir ki bu surenin nazil olduğu Mekke döneminde Kur'an'ın korunması Hz. Peygamber'in korunmasına, yani onun sağ kalmasına bağlıdır. Hz. Peygamber öldüğü/öldürüldüğü takdirde vahiy sona ereceği için Kur'an'ın korunmasından söz etmek de anlamsızlaşacak. Kaldı ki o dönemde Kur'an'ın belki de üçte birlik bir kısmı nazil olmuş ve henüz Mushaf haline de getirilmemiştir. Bu noktada, Kur'an'dan söz eden bu ayetteki *hû* zamirini Hz. Peygamber'e göndermenin filolojik yönden isabetli olmadığı söylenebilir. Ancak ayetin söz ettiği mesele ilk hitap çevresinde herkesçe malum olduğunda, açık isim yerine zamir kullanılabilmektedir. Tıpkı Kadir suresinin ilk ayetindeki *innâ enzelnâhu* ifadesinde Kur'an yerine *hû zamirinin* kullanılması ve bu zamirin herkes tarafından Kur'an'a raci olduğunun bilinmesi örneğinde olduğu gibi. Bkz. Öztürk, Mustafa, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli(Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri.)* s. 359, 273. dipnot

kararlıyız. Yoksa onlar, içlerinden geçenleri, [Peygamber'i ortadan kaldırmakla ilgili niyetlerini] bilmediğimizi, bu konuyla ilgili gizli konuşmalarını işitmediğimizi mi sanıyorlar?! Yoo! Biz her şeyi bilir, her şeyi işitiriz. Çünkü yanlarında bulunan elçilerimiz [melekler] her şeyi kaydetmektedir."[445] ayetlerini inzal etti. Bu ayetlerle "Onlar Peygamber'e suikast düzenleme kararı alıyorlarken biz de onların hiç de hoşlanmayacakları bir karar, onların [Bedir'de] öldürülme kararını alıyoruz, onlar bizim kendilerinin kararlarını duymadığımızı zannediyorlar ama biz bunların hepsinden haberdarız, ayrıca melekler de her şeyi kayıt altına alıyorlar"[446] buyrulmuştur.

Ayrıca müşriklerin Hz. Peygamber'e karşı olan bu tür tavırları Medine döneminde "[Ey Peygamber!] Vaktiyle müşrikler seni derdest etmek yahut öldürmek veyahut seni yurdundan sürgün etmek için birtakım planlar yapıyorlardı. Onlar bir yandan bu tür planlar yaparken Allah da diğer yandan planlarını bozuyordu. Kötü hesap ve planları boşa çıkarmada Allah'ın üstüne yoktur.[447] şeklinde açıklanmaktadır.

Hz. Peygamber İslam davetini başlatan ve liderliğini sürdüren kişi olduğu için müşrikler onu fikri olarak yendiklerinde, baskı ve tehdit ederek korkutup susturduklarında diğer mü'minlerin de susturulmuş olacaklarını düşündükleri için en çok tepkiyi, eleştiriyi, alaya alma gibi kötülükleri Hz. Peygamber'e yapmaktaydılar. Bunun doğal sonucu olarak da o tüm sabrına, direncine ve tevekkülüne rağmen yapılanlardan, müşriklerin gücünden etkileniyor, endişeleniyor, korkuyor, müşriklere nasıl bir cevap vereceğini, onların söz ve fiillerine karşı nasıl bir tavır geliştireceğini tam olarak bilemiyor, bazen de ümitsizliğe kapılma, taviz verme durumlarına geldiği de olmaktaydı.

445 Zuhruf, 43/79, 80.
446 Mukâtil, *Tefsir*, III, 197, 198.
447 Enfal, 8/30.

14. Hz. Peygamber'e Yönelik Emir ve Yasaklar

Hz. Peygamber hem Allah Teâlâ'nın hem de müşriklerin birinci dereceden muhatabı olmaktaydı. Bu durumdan dolayı bütün bu yaşananlar bir şekilde vahye, Kur'an'a yansımaktaydı. İnzal edilen ayetlerle Hz. Peygamber Allah'la ilişkisi, davet, davetin yöntemi, müşrikler ve Ehl-i kitapla ilişkiler gibi konularda eğitilmekte, yönlendirilmekteydi. Mücadele ortamında inzal edilen bu ayetlerde Hz. Peygamber'e yönelik yasaklar ve eleştiriler de bulunmaktaydı. Bunları da dikkate alarak Kur'an'ı dikkatli bir şekilde incelediğimizde Kur'an'da Hz. Peygamber'i öven ayetler yanında uyaran ve eleştiren ayetlerin bulunduğunu görmekteyiz.

14.1. Müşriklere Karşı Ehl-i Kitabın Referans Gösterilmesi

Muhatap aldığı, olduğu toplum tarafından kabullenilmek isteyen her inancın, düşüncenin, liderin, hareketin kendi ilkeleriyle çatışmayan, o toplumda var olan her inancı, ibadeti, anlayışı ve uygulamayı kabullenmesi, onlar üzerinden topluma seslenmesi bu şekilde de "ben sizden, inanç ve uygulamalarınızdan farklı, size yabancı değilim" mesajını vermesi, bunu ifade etmesi gerekmektedir. İlk ayetlerden itibaren Kur'an'da toplumun temel kabullerine, kutsallarına saygılı bir dil kullanılmış, zaman zaman bunlar üzerine yemin edilmiş, Allah Teâlâ toplumun inancında doğru bir şekilde var olan "Bu beytin/Kâbe'nin rabbi" olarak tanıtılmış, Hz. İbrahim ve Musa'nın suhufları ile Kur'an'ın mesajlarının benzerlikleri, onlardan kaynaklandığı, Kur'an'ın kendinden önceki kitapları tasdik ettiği konuları duruma göre indirlen ayetlerde yer almıştır.

Hz. Peygamber de kendi peygamberliğini peygamberlik kurumu, geleneği üzerinden temellendirmiş, nüzul süreci boyunca da peygamberlerin kıssaları üzerinden mesajlar vermiştir. Kıssalar içinde Hz. Musa ve İbrahim'in öne çıkarılması vahyin muhatapları olan müşrik ve Yahudilere "aslında kökümüz bir ve biz köke daha bağlıyız, siz olmanız gereken

yerde değilsiniz, peygamberlerin/atalarınızın yollarından asıl ayrılanlar sizlersiniz" gibi mesajları vermeye yöneliktir.

Kendisinin peygamber, Kur'an'ın ilahî bir kitap olmadığını iddia eden müşriklere cevap olarak Hz. Peygamber'e "[Ey Peygamber!] Demek onlar hâlâ Kur'an'ı senin uydurup Allah'a isnat ettiğini söylüyorlar! De ki onlara: "Şayet ben böyle bir şey yapmış olsaydım, o zaman hiç biriniz beni Allah'ın azabından kurtaramazdı. Allah, Kur'an'la ilgili bu çirkin sözlerinizi iyi biliyor. Aramızda şahit olarak Allah yeter! O [tövbekâr kullarına karşı] çok affedici, çok merhametlidir. [Ey Peygamber!] De ki onlara: "Ben ilk peygamber değilim; [dolayısıyla peygamberlik gibi bir icat yapmış da değilim]. Evet, ben bir Peygamber'im; ama ilerleyen zamanlarda beni nelerin beklediğini bilmediğim gibi sizin başınıza neler geleceğini de bilemem. Ben sadece bana vahyedilene uyarım. Dahası, ben [kıyamet ve azap hakkında sizi] açıkça uyaran bir Peygamber'im."[448] demesinin emredilmesi de bu konuyu açıklamaktadır.

Arap toplumu her ne kadar kendini Hz. İbrahim'e nispet etse de ellerinde yazılı kaynakları, dinî eğitim veren âlimleri, kurumları olmadığı için bütün bunlara sahip olan Ehl-i kitaba, âlimlerine saygı duymakta ve bir anlamda onları akıl hocası olarak kabul etmekteydiler. Bundan dolayı müşriklerin eleştirileri, saldırıları karşısında bunalan Hz. Peygamber'e bulunduğu görevin, kendine vahyedilenlerin doğruluğuyla ilgili olarak "[Ey Peygamber!] Sana vahyettiğimiz bu kıssalardaki bilgilerin doğruluğundan herhangi bir şüphen varsa, senden öncekilere verdiğimiz kitapları okuyanlara [Yahudiler ve Hıristiyanlara] sor. Andolsun ki sana rabbin tarafından vahyedilen bilgiler mutlak doğrudur. Bunda hiçbir tereddüdün olmasın![449] buyrularak Ehl-i kitabın alimlerine sorması istenmekteydi.[450]

448 Ahkaf, 46/8, 9.
449 Yunus, 10/94.
450 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 104. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 286-289; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 352. Bu ayetler ilgili olarak Taberi bu ayetteki "[Ey Peygamber!] Sana vahyettiğimiz bu kıssalardaki bilgilerin doğruluğundan herhangi bir şüphen varsa" ibaresi teredüt edildiği anlamı taşımamaktadır.

Müşriklere de bir türlü kabul etmek istemedikleri peygamberlerin melek değil insan oldukları gerçeğini "Eğer bilmiyorsanız zikr/ilim ehline sorun"[451] buyurarak "Madem siz bilmiyor, anlamak, bilmek istemiyorsanız akıl hocalarınız olan Ehl-i kitaba sorun da ona göre hareket edin" buyrulmaktadır. Aynı şekilde Kur'an'ın ilahiliği ve içeriğiyle ilgili olarak "Bu Kur'an özü itibariyle önceki peygamberlere/ümmetlere gönderilen kitaplarda/vahiylerde de mevcuttur. İsrailoğulları âlimlerinin bu gerçeği bilmesi, o kâfirler/müşrikler için Kur'an'ın ilâhî vahiy olduğuna bir delil değil midir?!"[452] buyrulmuştur.

14.2. Baskılara Rağmen Sarsılmaması

Hz. Peygamber Mekke'de kendisine ve mü'minlere karşı uygulanan sözlü ve fiilî saldırılardan çok rahatsız olmakta ve sıkışmaktaydı. Bundan dolayı da bazı ayetlerde Hz. Peygamber'e "sakın şüpheye düşenlerden olma" şeklinde bir uyarıyla[453] "O müşrikler şirk ve Kur'an hakkında seninle tartışıyorlar, sen ilahlarımızı eleştirmekten vazgeç, biz de senin ilahın hakkındaki görüş ve tutumlarımızdan vazgeçelim diyorlar. De ki ilahlarınıza tapmanız sizi Allah'a kulluktan alıkoyduğu için, onları eleştirmeyi bana Allah emretti. Bu konuda hakem olarak Allah yeter. İsterseniz Ehl-i kitaba sorun ki onlar da Kur'an'ın ilahî bir kitap olduğunu biliyorlar. Bütün bu anlattıklarımızdan sen şüpheye düşme[454] buyrulmaktadır.

Bu durum kişinin herhangi bir şüphesi olmadığı halde oğluna veya kölesine bir iş buyururken "Eğer benim oğlum, kölem isen bu işi yap" denmesi gibidir. Hz. İsa'ya "annemi ve beni ilah edinin dedin mi?" ayetinde olduğu gibi (Maide, 5/116.) Bu Araplar arasında çok kullanılan bir üsluptu. Kur'an onların dilinde nâzil olduğu için Hz. Peygamber'e de insanların birbirine hitap ettiği gibi hitap etti. (Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 322; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 288, 289.) Mümterinden olma gibi tabirler tehyic (heyacanlandırma, tahrik etme, kışkırtma, istek uyandırma) ve ilhâb (yakma, tutuşturma) kısacası gayrete getirmek için kullanılan bir üsluptur. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 56. yorumları da yapılmıştır.

451 Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7.

452 Şuara, 26/196, 197.

453 En'am, 6/114. Ayrıca benzer konuda ayetler için bkz. Yunus, 10/94; 105; En'am, 6/35. Medeni surelerde de Bakara, 2/147; Al-i İmran, 3/60

454 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 238; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 506, 507.

Bu ayetler Hz. Peygamber'e Allah'ın müşrikleri uyardığı, korkuttuğu cezaların, helakin, sana ve mü'minlere va'd edilen ilahî yardım ve kurtuluşun sence gecikmesi, onlara mühlet verilmesi, sen ve mü'minler ezilip horlanırken o müşriklerin güç, kuvvet ve zenginlik içinde yaşamaları seni etkileyerek içinden "acaba?" sorularının oluşmasına sebep olmasın anlamında da olabilir.

Müşrikler, Hz. Peygamber'i atalarının dininden ayrılmak, onlara ihanet etmek, Kureyşin, ailelerin birliğini bozmak, akrabaları birbirine düşürmekle suçlayarak şirke, ataların dinine dönmesini istiyorlardı. Onların bu tür isteklerine cevap olarak "[Ey Peygamber!] De ki o kâfirlere/müşriklere: "Gökleri ve yeri varlık alanına çıkaran, her canlı varlığı rızıklandıran ve fakat kendisi hiçbir rızka ihtiyaç duymayan Allah'tan başka bir ilah/tanrı mı edineyim?!"Yine de ki onlara: Bana emredilen, Allah'a tam bir teslimiyetle boyun eğenlerin öncüsü olmaktır. Bu yüzden Allah, 'Sakın Allah'a eş ve ortak koşan biri olma!" buyurmuştur."[455] demesi emredilmiştir.

Ayrıca müşriklerin baskıları, sıkıştırmaları ve inadına inkârlarının kendisini üzmemesi, onların asıl yalanladıklarının kendisi değil, Allah'ın ayetleri olduğu, diğer peygamberlerin de benzer tecrübelerden geçtikleri, ama sabrettikleri, en sonunda Allah'ın yardımının geldiği, kendisine de yardım, zaferin geleceği ve müşriklerin bunu kesinlikle engelleyemeyecekleri anlatılmış. O müşrikleri imana getirmek için yerin derinliklerine doğru bir tünel kazsa, göğe merdiven dayamaya gücün yetse ve böylece onlara [istedikleri türden] bir mucize getirse de onların yine de iman etmeyecekleri, bundan dolayı bütün bunlardan bihaber biri gibi davranmaması emredilerek[456] bir anlamda uyarılmıştır.

Bu olumsuz şartlarda davet çalışmalarına devam eden Hz. Peygamber'e bazı ayetlerde "Müşriklerden olma; onların dediklerini yaparak dinlerinde onlara yardımcı olma; Allah'tan

455 En'am, 6/14.
456 Bkz. En'am, 6/33-35.

başkasına kulluk edersen zalimlerden yani müşriklerden olursun."[457] buyrulduğu gibi mü'minlere de "Hanif olmaya devam edin, dinde taviz vermeyin, murdar hayvanın etini yemenin de helal olduğu hususunda sizinle uğraşan müşriklere ve akıl hocaları olan Mecusilere uyarsanız müşriklerden olursunuz.[458] buyrulmaktadır.

Aslında bu, sadece Hz. Peygamber'e, mü'minlere değil tarih boyunca tüm peygamberlere dolayısıyla tüm inananlara yapılan bir uyarıdır. Bu durum ayetlerde "[Ey Peygamber!] Sana da senden önceki bütün peygamberlere de şöyle vahyedildi: "Allah'a ortak koşacak olursan, iyilik namına yapmış olduğun bütün ameller boşa gider ve böylece hüsrana uğrarsın. O hâlde sen yalnız Allah'a kulluk/ibadet et ve her daim [iman ve itaat üzere O'na] şükreden bir kul ol."[459] ve "İşte bu yol, Allah'ın yoludur. Allah dilediği/layık gördüğü kimseleri bu yola iletir. Şayet o faziletli kullar/peygamberler Allah'tan başka varlıklara tanrılık yakıştırmış olsalardı, iyilik adına yaptıkları bütün her şey boşa giderdi.[460] Bu ayetlerde eğer peygamberler kendilerine verilen tüm lütuflara rağmen şirk koşsalardı, Allah şirk koşularak yapılan amelleri kabul etmeyeceği için diğer insanların yaptıkları nasıl boşa gidiyorsa onların yaptıkları her şey de boşa giderdi[461] buyrulmaktadır.

457 Kasas, 28/85-88; Yunus, 10/104-106. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 508, 509. Zemahşerî kâfirlere destek, yardımcı olma ve benzer anlamdaki ayetlerin Hz. Peygamber'i harekete geçirme, heyacenlendırma (tehyîc) babında olduğunu kaydetmektedir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 441.

458 Rum, 30/30-32; En'am, 6/121. Bu ayette geçen *şeyâtîn* kelimesinden maksat İkrime'ye göre şeytan tabiatlı Mecusiler zümresidir (Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 520). Ayetlerin tefsirleri için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 485; II, 59.

459 Zümer, 39/65, 66. Onların atalarının dinine dön baskılarına itaat etme ve tevhidden ayrılma. Yoksa tüm yaptıkların boşa gider ve ahirette hüsrana uğrayanlardan olursun. (Mukâtil, *Tefsîr*, III, 139.) Farz-ı muhal tevhidden ayrılırsanız yaptığınız her şey boşa gider. Allah'ın peygamberlere çok kızdığı, kızacağı ifade ediliyor. İsra, 17/73-75. ayetlerde olduğu gibi. Eğer onların istedikleri tavizi verseydin o zaman onların velisi olur, benim velâyetimden çıkardın. Ancak biz sana sebat verdik ve seni koruduk. Bunlarda Allah'ın sana lütfudur. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 639.

460 En'am, 6/88.

461 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 358; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 386-387; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 41.

Müşriklerden, şüpheye düşenlerden olma ve kâfirlere yardımcı olma gibi ifadeler "[Ey Mü'minler!] Yoksa siz geçmiş dönemlerdeki mü'minlerin çektiklerine benzer sıkıntılar çekmeden cennete gireceğinizi mi zannettiniz?! Onlar öyle yokluklar, öyle zorluklar çekmişler ve öyle sarsılmışlardı ki peygamberleri ve ona inananlar, "Allah bizim imdadımıza ne zaman yetişecek?" diye feryat etmişlerdi. [Şu halde siz de sabredin ve bilin ki] Allah'ın yardımı yakındır"[462] ayetini; "Sonunda Nuh, "Rabbim! Ben yenik düştüm; sen bana yardım et; [onların cezasını ver!]" diye yalvarmasını;"[463] Hz. Musa'ya "Yoldan çıkmış şu kavme, Firavun'un kavmine git de sor onlara: Hakkı inkârdan ve azgınlıktan vazgeçmeyecekler mi?!" Bunun üzerine Musa şöyle dedi: "Rabbim! Onların beni yalanlamalarından korkuyorum. Ayrıca yüreğim daralır, dilim dolaşır diye endişe ediyorum. Bu yüzden, kardeşim Harun'a da elçilik görevi ver. Üstelik ben vaktiyle onlardan birini öldürmüştüm. Bu yüzden, beni öldürmelerinden de korkuyorum." Allah da şöyle buyurdu: "Korku ve endişeye mahal yok! Siz şimdi ikiniz ayetlerimiz ve mucizelerimizle Firavun'a gidin. Biz sizinle beraberiz; sizi koruyup gözetiriz."[464] açıklamasını; Hz. Meryem'in "Keşke bu iş başıma gelmeden önce ölseydim de adı sanı unutulup giden biri olsaydım." diye sızlanmasını;"[465] Hz. Peygamber'e mü'minlere "Allah'a eş ve ortak koşanlara sakın meyletmeyin, [tevhid davasından] asla taviz vermeyin. Aksi hâlde cehennem ateşi sizi de yakar. O zaman sizin Allah'a karşı hiçbir yardımcınız olmaz ve size hiçbir şekilde yardım eli uzatılmaz."[466] uyarısını; "Şayet Peygamber birtakım sözler uydurup bize isnat edecek olsaydı biz onun takatini derhal keser, sonra da can damarını koparıverirdik. O zaman hiçbiriniz buna engel olamazdı"[467] tehdidini; Hz. Âdemle ilgili olarak "Biz daha önce Âdem'e [yasak ağaca yaklaşmama hususunda] emrimizi bildirmiştik. Ama o emrimize uyma sözünü unuttu. Biz Âdem'de

462 Bakara, 2/214.
463 Kamer, 54/10.
464 Şuara, 26/10-15.
465 Meryem, 19/23.
466 Hud, 11/113.
467 Hakka, 69/44-47.

emre itaatle ilgili bir kararlılık görmedik"[468] beyanını ve müşriklerin baskıları, uzlaşı teklifleri karşısında Ebu Talib'in "Ey yeğenim beni gücümün üstünde bir durumla baş başa bırakma" dediğinde Hz. Peygamber'in "Amcam beni korumayacak!" şeklinde düşünerek üzülüp ağlamasını, hatırlatmaktadır.

Naklettiğimiz ayetlerde ve benzerlerinde peygamberlerden ve inananlardan Allah'ın gösterdiği yolda istikamet üzere yürümeleri, şeytanın ve muhaliflerinin -şeytanlaşmış insanların- vesvese ve baskılarına aldırmamaları istenmektedir. Ancak bazen peygamberlerin ve mü'minlerin kararlılık gösterememe, kararlılığında anlık gevşemelerin olma ihtimali olabiliyordu. Nitekim Hz. Peygamber'in daha önceki peygamberlerin tecrübelerinden faydalanması için "Yunus da elçilerimizden biriydi. Vaktiyle o [Ninova halkına kızıp onlardan kurtulmak için rabbinden izinsiz olarak ülkesinden] kaçmış, kendisini tıka basa dolu bir gemiye atmıştı."[469] ve "[Ey Peygamber!] Rabbinin sana yüklediği elçilik görevinin zorluklarına sabret. Sakın balığın yuttuğu kimse [Yunus] gibi sabırsız olma. Hani o [imana gelmeyen kavmini rabbinden izinsiz terk ettiği için pişman olmuş ve] balığın karnında derin üzüntüyle rabbine yalvarmıştı. Eğer rabbinin rahmet ve inayeti onun imdadına yetişmeseydi, [balığın karnı ona mezar olacaktı]. Andolsun ki o perişan halde ıssız ve biteksiz bir sahile atıldı. Sonra rabbi onu [yeniden] peygamber olarak seçip hayırlı/faziletli kullarının arasına kattı."[470] şeklinde Hz. Yunus'un kendi görevi açısından olumsuz; ancak daha sonraki peygamberler ve mü'minler için tecrübe olması, ders alınması yönünden olumlu olan durumu anlatılmıştır.

Hz. Peygamber kendini helak edercesine, kendi canına kıyarcasına[471] insanları tevhide iman etmeye davet etmekteydi. Ancak en güzel metotlarla gerçekleştirdiği tüm gayretlerine rağmen toplumun geneli davetten yüz çevirmekteydi. Bu tür

468 Tâhâ, 20/115.
469 Saffat, 37/139, 140.
470 Kalem, 68/48-50.
471 Şuara, 26/3; Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, II, 214.

tavırlara karşı Hz. Peygamber'e "[Ey Peygamber!] Senin kavmin Kur'an'ı yalanlıyor. Hâlbuki o bizzat Allah kelamıdır. De ki onlara: "Ben sizi zoraki imana getirmekle mükellef değilim. [Dolayısıyla bu inkârcı ve alaycı tavrınızın cezasını verecek olan da ben değilim]. Allah tarafından bildirilen her haber, yeri ve zamanı geldiğinde mutlaka gerçekleşecek, siz de bunun böyle olduğunu görüp öğreneceksiniz."[472] demesi emredildiği gibi her şeye rağmen davet çalışmalarına devam eden Hz. Peygamber'in kendisini gereğinden fazla yormaması, yıpratmaması için onların imanlarından, tercihlerinden sorumlu olmadığını anlatan "[Unutma ki] Allah dileseydi onlar şirk koşmaz, putlara tanrılık yakıştırmazlardı. Biz seni onların başına [zorla inandırmak için] bekçi dikmedik. Sen onların inanç tercihlerinden, yapıp ettiklerinden sorumlu değilsin.[473] "[Ey Peygamber!] Sen öğüt verip uyarmaya devam et. Çünkü sen ancak öğüt verip uyarmakla mükellefsin. Yoksa sen insanları zorla imana getirmek durumunda değilsin"[474] kendisinin görevinin tebliğ, uyarı ve müjdelemek olduğu[475] ve davetinin kimi etkileyip etkilemeyeceği, kiminle öncelikli ilgilenip ilgilenmemesi gerektiği "[Ey Peygamber!] Biz o kâfirlerin ileri geri konuşmalarının hepsini çok iyi biliyoruz. [Unutma ki] sen onları ille de imana getirmekle mükellef değilsin. Sen sadece benim uyarıma kulak verip yüreklerinde onun korku ve endişesini taşıyan kimselere Kur'an'la öğüt ver."[476] buyrularak sevdiklerini de olsa insanları zorla hidayete erdiremeyeceği[477] kendisine açıklanmıştır.

Bütün bu ayetlerle Hz. Musa ve Harun'a Firavun'la ilgili olarak "Ona tatlı dille, yumuşak bir üslupla hitap edin. Belki böylece aklını başına alıp imana gelir yahut en azından yü-

472 En'am, 6/66, 67; Yunus, 10/108; En'am, 6/104;
473 En'am, 6/107; Şura, 42/6; Zümer, 39/41; En'am, 6/107; Şura, 42/48
474 Ğaşiye, 88/21-22. Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 340-343. Sen tebliğ görevini yerine getir, onlar zorla iman ettirmek gibi bir görevin yok yaptıklarının *hesabını sormak bize ait.*
475 A'raf, 7/188; Hud, 11/2; Hicr, 15/89; Sa'd, 38/70; Sebe,34/28; Fatır, 35/24; İsra, 17/105.
476 Kaf, 50/45.
477 Kasas, 28/56.

reğine Allah korkusu düşer de azgınlıktan vazgeçer."[478] emredildiği gibi Hz. Peygamber'e de böyle bir yol takip etmesi gerektiği anlatılarak insanlar kendi iradelerini kullanarak kendi kararlarını kendileri verirler. Allah isteseydi onların hepsini imana erdirirdi; ancak iradelerine müdahale etmiyor. Aynı şekilde sen de onları illaki imana getirmeye çalışma, onları zorlama, kimsenin imanının vekili, kefili değilsin. Allah, kendini Kur'an'a karşı kapatan, sağır ve kör kesilen, kalplerimizde örtü, kulaklarımızda ağırlık var diyenlerin bu irâdî davranışlarına uygun ve bunların sonucu olarak onların kalplerini nasıl mühürlüyorsa, sen de bunlarla uğraşarak kendini yorma. Senin insanları sevmen yeterli değil, onların imanı sevmeleri gerekiyor. Böylelerinin durumu "...[Ey Peygamber!] Ne söylesen faydasız; çünkü asılsız inanç ve iddiaları o kâfirlere çok cazip gözüküyor ve böylece doğru yoldan alıkonulmuş oluyorlar. [Bil ki] Allah kimi dalalette bırakırsa onu hidayete/doğru yola getirecek kimse bulunmaz." "Böyleleri için dünya hayatında [yenilgi, öldürülmek, esir edilmek gibi] bir azap vardır; ahiretteki azap[ları] ise çok daha çetin ve şiddetli olacaktır. İşte o zaman Allah'a rağmen kendilerine sahip çıkacak kimse de bulunmayacaktır."[479]

Kur'an kalplerinde Allah'a karşı huşu duyanlar için rahmet ve rehberdir. Okunan her ayet bunların imanını arttırırken, küfre, şirke saplananların inkârını, düşmanlığını arttırır.[480] Hidayetin sonuçta Allah'ın yetkisinde olduğu "Allah, doğru yola eriştirmek istediği kimsenin kalbini/gönül kapısını İslam'a açar. Dalâlette bırakmak istediği kimsenin kalbine ise çok yüksek bir yere tırmanma esnasında hissedilen nefes darlığı gibi bir darlık ve sıkıntı verir. İşte Allah imana gelmeyenleri dünyada böyle sıkıntılarla boğuşmaya, ahirette ise azaba mahkûm eder. [Ey Peygamber!] İşte bu İslam ve iman

478 Taha, 20/44.
479 Ra'd, 13/33, 34.
480 [Ey Peygamber!] Sen insanlara öğüt ver. Şüphesiz bu öğütler sonuç verecektir. Allah'ın azabından korkanlar bu öğütten yararlanacaktır. Kâfirlikte direnen uğursuzlar/hayırsızlar ise ondan uzak duracaklardır. (A'la, 87/9-11.)

yolu rabbinin gösterdiği dosdoğru yoldur. Biz ayetlerimizi etraflıca anlatıyoruz; fakat bunu anlayacak olanlar düşünüp ibret alan kimselerdir. İşte o kimseleri rablerinin katında esenlik ve mutluluk yurdu cennet beklemektedir. İmanlarına yaraşır güzellikte işler yapmalarından dolayı Allah onların [iki cihanda da] yâr ve yardımcısıdır."[481] şeklinde açıklanmıştır.

14.3. Müşriklerin Güç ve İmkânlarından Etkilenmemesi

Allah'ın velîleri olan Hz. Peygamber ve mü'minler Mekke'de psikolojik ve ekonomik açıdan oldukça zor şartlar altında yaşarken, İslam davetinin muhalifleri her açıdan oldukça iyi şartlarda yaşamakta, şehirler ve ülkelerarası ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirmekteydiler. Bu durum mü'minler ve Hz. Peygamber için bir anlamda çelişki ifade etmiş olabileceğinden bundan rahatsız olmaktaydılar. İslam davetinin farklı dönemlerinde bu konu gündeme geldiği için farklı surelerde konuyla ilgili ayetler tekrarlanmıştır. Bundan dolayı "O kâfirlerden/müşriklerden bir kısmına fani hayatta kendilerini sınamak için verdiğimiz dünya nimetlerinde gözün kalmasın. [Bil ki] rabbinin sana vereceği sevap/mükâfat onların sahip olduklarından mutlak hayırlı ve kalıcıdır."[482] ayeti nazil oldu.

Medde fulânun aynehû ilâ mâli fulânin demek o kişinin malını iştahla istedi, temenni etti demektir.[483] Bu ayette Hz. Peygamber'e Allah'ın ayetlerinden yüz çeviren küffarı Mekke'ye ve benzerlerine onları denemek, sınamak için dünyanın süs, gösterişi olarak verdiğimiz, bu dünya hayatında faydalandıkları, geçici olan imkânlara ve onların dış görüşlerine keşke benim de böyle imkânlarım olsa diyerek bakma. Rabbinin sana ahirette vereceği ve senin de razı olacağın nimetler bu dünyada onlara verilenlerden daha hayırlı ve bit-

481 En'am, 6/125, 126, 127.
482 Taha, 20/131. Taha suresi Hz. Osman'ın mushaf tertibinde 45, Cabiri 47. sırada yer almaktadır. Câbiri bu surenin şirkin batıllığının, putlara tapmanın yanlış (sefihlik) olduğunun açıklandığı dönemde nazil olduğunu kaydetmektedir. Câbiri, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 7.
483 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 127.

mek tükenmek olmadığı için de devamlıdır[484] buyrularak kendisine sabretmesi emredildikten sonra onların imkânlarına hayranlık duymak yasaklandı.[485]

Bu ayetin öncesindeki ayetlerde Allah'ın kâfirlere mühlet verdiği, kendisinin karşılaştığı baskılara, sataşmalara sabretmesi, namaz kılarak Rabbinin rızasını araması, bir sonrasındaki ayette ise aile fertlerine ve ümmetine namaz kılmayı emrederek kendisinin de namaz ibadetine devam etmesi, Allah Teâlâ'nın kendisinden rızık peşinde koşmasını istemediği, rızkını Allah'ın verdiği ve mutlu sonun şirkten sakınan kimselerin olacağı vahyedildi.[486]

Daha sonraki yıllarda aynı konu, rahatsızlık gündeme geldiğinde "Bu yüzden, o kâfirlerin/müşriklerin bir kısmına verdiğimiz türlü türlü dünya nimetlerinde gözün kalmasın. Ayrıca onların imana gelmemelerini de kendine dert etme. Sen mü'minlere kol kanat germeye bak"[487] ayeti nazil oldu.

Ayetteki *ezvacen minhu* ibaresi zenginler ve benzerleri demektir. Ey Muhammed kâfirlerin sana sırt dönmelerine üzülme ve mü'minlere, güçsüzlere kol kanat ger. Seninle birlikte iman eden, sana, sözüne tabi olana sen de yakın ol. Onlara kızma, sert davranma, yumuşak, rıfk ile davran. Hem kalbini hem de imkânlarını onlara aç. Kavminin Allah'a ve ahirete inanmayan zenginlerine dünya süsü olarak verdiğimiz ve onların faydalandığı şeyleri isteme. "Bana da verilse." diye temenni etme. Çünkü onların arkasında çok şiddetli bir azap var. O kâfirlerin bu durumundan dolayı üzülme. Çünkü onlara nimetler, imkânlar bu dünyada peşin verilmiş oldu. Sana ahirette vereceğimiz nimetler ve bu dünyada verdiğimiz

484 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 245; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 110; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI, 213; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 97-99. Bu ayette geçen "rızgu Rabbike" ifadesi Hz. Peygamber'e verilen verilen İslam ve nübüvvet nimetleri olarak da anlaşılmıştır. (Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 97-99.)

485 İbn Âşur, *et-Tahrîr*, XVII, 339-342.

486 Bkz. Taha, 20/129, 130, 132.

487 Hicr, 15/88. Hicr suresi Hz. Osman'ın mushaf tertibinde 54, Cabirî'de 53. sırada yer almaktadır. Câbirî bu surenin davetin ilanı ve diğer kabilelerle ilişkiye geçme döneminde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 5.

Fatiha ve Kur'an-ı Azim de onların imkânlarından çok daha hayırlıdır.[488]

Aynı konum baskı ve işkencenin iyice şiddetlendiği dönemde tekrar gündeme geldi ve "[Ey Peygamber!] Allah'ın ayetlerini etkisiz ve geçersiz kılmak için uğraşanlar ancak kâfirlikte direnenlerdir. Şimdi o kâfirlerin gayet rahat ve kendilerinden emin şekilde her tarafta dolaşmaları seni yanıltmasın. [Çünkü onlar vakti gelince kâfirliklerinin cezasını mutlaka çekecekler]. Nitekim bu kâfirlerden önce, Nuh kavmi ile onlardan sonra gelen [Âd ve Semûd gibi] kavimler de peygamberlerini yalanlamıştı. Hatta her kavim kendi Peygamber'ini ortadan kaldırmak için uğraşmış, hak ve hakikatin gücünü kırmak, onu etkisiz kılmak için olmadık yollara başvurarak canla başla mücadele etmişti. Fakat ben sonunda onların hesabını gördüm. Böylece onlar da cezalandırmamın nasıl olduğunu gördüler."[489] buyruldu.

Tüm deliller açıklandıktan sonra Allah'ın ayetlerini ancak küfre saplananlar kabul etmez ve ona karşı mücadele ederler. Bu kâfirlerin sahip oldukları mallar, nimetler ve bunların çekicilikleri içinde emniyetli bir şekilde şehirler ve ülkelerarası dolaşmaları, ticaret yapmak için geliş gidişleri, oralarda kalmaları seni şaşırtmasın, yanıltmasın. Ben onlara mühlet veriyorum ki azab onların üzerine hak olsun, onlara tanıdığım mühlet tamamlandığında azabım onlara gelecek ve onların en son varacağı yer de cehennemdir. Diğer peygamberlerin kavimleri de bunlar gibi inzal edilen hakikatleri inkâr ederek peygamberleriyle mücadele ettiler ve en sonunda helak edildiler. Bunlar da aynı şekilde olacak, sen rahat ol şeklinde Hz. Peygamber teselli edilmiştir.[490]

488 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 210; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 126-128; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 549; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 81-83.

489 Mü'min, 40/3-5. Mü'min suresi Hz. Osman'ın mushaf tertibinde Cabiri'de 59. sırada yer almaktadır. Câbirî surenin boykot ve Habeşistan'a hicret döneminde nazil olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 5.

490 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 279. 280. Bu ayet Hirâs b. Gays es-Sülemî hakkında nâzil olmuştur. (Bkz. İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 3264.) İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XII, 169-170. Aynı konu Medine döneminde de gündeme geldiği için "[Ey Peygamber!] O kâfirlerin/müş-

Bu ayetlerin doğrudan muhatabı Hz. Peygamber olmakla birlikte onunla birlikte aynı zor şartlarda yaşayan, hakaret, baskı ve işkencelere maruz kalan mü'minlere de hitap edilmektedir. Kureyşin mele mütref takımı Allah'a karşı geldikleri; Kur'an, Hz. Peygamber ve mü'minlerle alay ettikleri için helak edilmekle tehdit edilmekteydiler. Ayrıca kıssalarda da tarih boyunca peygamberlerin düşmanlarının helak edildiği de anlatılmaktaydı. Ancak bütün bunlara rağmen mü'minler Mekke'de baskı, işkence ve fakirlikle boğuşurken kâfirler özgür ve zengin bir şekilde hayatlarını sürdürmekte, her türlü işlerini yapabilmekteydi. Bu durum mü'minlerin zihninde soruya dönüşüyor ve keşke bizim de böyle imkânlarımız olsaydı şeklinde düşünmelerine, müşriklerin imkânlarında gözleri kalmamasına ve bu yaşananlarda bir gariplik var mı acaba şeklinde düşünmelerine sebep olmaktaydı.

Yaşanan bu durum bir yönüyle Kârun'un zenginliğini; İsrailoğullarından dünyadaki hayatın gerçek manasını anlayıp kavramayanların ona hayranlık duymalarını, hayatı doğru kavrama bahtiyarlığına erişenlerin ise onları uyararak "Yazıklar olsun size! [Bilin ki] iman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan kimseler için Allah'ın ahirette vereceği mükâfat şu üç günlük hayattaki tüm hazinelerden çok daha değerlidir. Ne var ki bu mükâfata ancak imanlı ve faziletli yaşamak için her türlü zorluğa göğüs gerenler nail olur." demelerini, Kârun'un helakini ve ona imrenenlerin gerçeği anlamaları olayına benzemektedir.[491] Bu konuyla ilgili ayetlerin geçtikleri bağlamlarda ve Kârun kıssasında Allah Teâlâ sahabîlere ve müşriklere benzer dersleri vermekte ve onları uyarmaktaydı.

14.4. Müşrikleri Cezalandırma Yetkisinin Olmaması

Pek çok ayette Hz. Peygamber ve mü'minlere sabretmeleri, müşrikleri affetmeleri, görmezden gelmeleri, onları Allah'a ha-

rikler in refah içinde diyar diyar dolaşmaları seni yanlış düşüncelere sevk etmesin. Çünkü onlar bu dünyada basit ve kısa süreli bir zevk ve sefa sürecekler. Sonunda varacakları yer cehennemdir. Ne kötü bir yerdir o cehennem!" (Al-i İmran, 3/196, 197.) ayetleri nazil olmuştu.

491 Bkz. Kasas, 28/76-84.

vale etmeleri, Allah'a güvenmeleri emredilmesine, İslam davetinin muhaliflerinin çok kötü azaplara uğratılacakları ifade edilmesine rağmen Mekke'nin alay, yalanlama, baskı ve işkence ortamını yaşayan Hz. Peygamber ve mü'minler daraldıkları için Allah Teâlâ'nın müşriklerin helak etmesini, cezalandırmasını istedikleri gibi kendileri de onları cezalandırmak istiyorlardı.[492]

Müşrikler azapla uyarılıp korkutuluyorlardı. Sünnetullah gereği kendilerine mühlet tanındığı için azab geciktirilince onlar bu konuyu alaya almaya başladılar. Bu ise Hz. Peygamber'i rahatsız etmekteydi. Bundan dolayı "[Ey Peygamber!] Şunu da söyle onlara: "...Sizin bir an önce gelsin de görelim diye alay edip durduğunuz azabı gerçekleştirmek de benim elimde değil. Azabın vaktini tayin hususunda tek karar/hüküm mercii Allah'tır. O en doğru zamanda en doğru hükmü verir. Doğru hüküm vermede Allah gibisi yoktur! [Ey Peygamber!] Bir de şunu söyle o müşriklere: "Sizin bir an önce gelmesini istediğiniz azabın vaktini tayin etme yetkim olsaydı, cezanız çoktan verilmiş, böylece aramızdaki mesele de kökten halledilmiş olurdu. Siz zalimlerin/kâfirlerin ne zaman cezalandırılacağını en iyi bilen Allah'tır."[493] ayetleri inzal edildi.

Bu ayetler de "Benimle sizin arasındaki hükmü Allah verecektir ki doğru hüküm vermede Allah gibisi yoktur. Allah'ın azabı geciktirmesi de, hemen gerçekleştirmesi de O'nun hikmeti iledir. Eğer azabı indirmek benim elimde, yetkimde olsaydı hemen sizi helak eder ve sizden kurtulurdum, ancak benim yetkimde değil"[494] buyrularak azabın gerçekleşmesi

492 Medine döneminde nâzil olan "[Ey Mü'minler!] O müşriklerle savaşın ki böylece Allah onları sizin elinizle cezalandırıp rezil-rüsva etsin. Aynı zamanda size onlar karşısında yardım ve zafer lütfetsin. Böylelikle siz mü'minlerin yüreklerine su serpsin. Yine bu vesileyle Allah mü'minlerin kalplerindeki öfkeyi de dindirsin. Allah dilediği kimsenin tövbesini kabul edip bağışlar. Allah her şeyi bilen, her şeyi yerli yerince yapıp edendir."(Tevbe, 9/14, 15.) bu ayetler mü'minlerin sadece iman ettikleri için kendilerine düşmanlık yapan, baskı ve işkence uygulayan, hicret etmelerine sebep olan müşrik liderlere karşı ne kadar kızgın olduklarını açıklamaktadır.

493 En'am, 6/57, 58.

494 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 349; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, IV, 1303; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 30; İbnu'l-Cevzî, *Nüzhe*, s. 508.

konusunda hem Peygamber'in yetki alanı, konumu hem de içinden geçen düşünceleri dile getirilmektedir.

Yaşanan zor ortamdan dolayı aynı konu tekrar düşüncede belirdiğinde "[Ey Peygamber!] O kâfirlerin/müşriklerin yaptıklarından Allah'ın bihaber olduğunu sanma sakın. Allah onların hesabını görüp cezalarını vermeyi, gözlerin dehşetten belerip yerinden fırlayacağı bir güne ertelemiştir; hepsi o kadar! İşte o gün gelip çatınca kâfirler bir kaçış-kurtuluş çaresi ararcasına başlarını yukarı dikmiş, gözleri donup kalmış ve akılları başlarından gitmiş bir hâlde çağrıldıkları yere doğru koşacaklar."[495] buyrularak "Ey Muhammed! Mekkeli -zalim-müşriklerin yaptıklarından Allah'ı habersiz zannetme, hepsini biliyor, sayıyor, sadece belirlediği vakit geldiğinde onları cezalandıracak. Sadece dünyadaki azaplarını ahirete, Cehennem ateşini, oraya girişlerini gördüklerinde gözleri dehşetten belerip yerinden fırlayacağı bir güne ertelemiştir."[496] şeklinde konu açıklanmıştır.

Diğer peygamberler ve Hz. Peygamber'le ilgili olarak naklettiğimiz ayetler onların insanî düzlemdeki en üst samimiyet, gayret ve sabırlarına rağmen sonuçta beşer olduklarını, kendilerine ve mü'minlere uygulanan sözlü ve fiili baskılardan etkilendiklerini bazen de direnme güçlerinin, kapasitelerinin sonuna geldiklerini hissettiklerini göstermektedir. Bu durumlar peygamberlerin günahtan korunmuş olduğunu ifade eden ismet kavramı ile de çelişmemektedir. Çünkü âlimlerin çoğunluğuna göre peygamberler yüz kızartıcı olmayan günahları unutarak veya yanılarak işleyebilirler; ancak onlar bu günahlarda ısrar etmez, Allah tarafından uyarılarak bunlardan vazgeçerler.[497] Buna göre ismet peygamberlerin hiçbir şekilde hata yapmamaları anlamında değil, düşünce veya davranış olarak hata üzere bırakılmamaları anlamına gelmektedir.

495 İbrahim, 14/42, 43.
496 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 193, 194; Taberî, *Camiu'l-Beyân*, XIII, 703-704; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 228-229;
497 Bulut, Mehmet, "İsmet," *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII; 136.

Bu ayetlerdeki ifadeler, peygamberler ve mü'minler ilahî hakikatlerden şüpheye düşeceklerdi veya tevhidi bırakıp tamamen şirke inanacaklardı bundan dolayı da Allah tarafından uyarıldılar şeklinde değildir. Hz. Peygamber muhaliflerle mücadele halindeydi. Muhaliflerin Hz. Peygamber'den "Atalar dinine dön ve tam olarak şirke dönmüyorsan bile hiç olmazsa şu putlarımızla ilgili onları övücü, onlara değer verici birkaç söz söyle." şeklinde uzlaşı talepleri vardı. Muhaliflerin baskı, tehdit ve uzlaşma talepleri karşısında Hz. Peygamber mü'minleri, daveti korumak gibi iyi niyetlerle onların isteklerine yaklaşma durumlarının olma ihtimali belirmekteydi. Bu uyarılar onlara yaklaşma, onlarla şirk ve diğer yasaklanan konularda herhangi bir ortak noktan olmasın, kendi görevine bağlı kal, müşriklerin işine gelecek şekilde az da olsa konuşma ve davranma, tevhid davanı lekeleme sonra bu lekeyi çıkaramazsın anlamlarındadır.

Hz. Peygamber'e yönelik şüpheye düşenlerden olma ve müşriklerin atalar dinine dön şeklindeki isteklerine uyarak müşriklerden olma gibi emirler *tehyic* (heyacanlandırma, tahrik etme, kışkırtma, istek uyandırma) ve *ilhâb* (yakma, tutuşturma), kısacası gayrete getirmek için kullanılan bir uslüptur.[498] Bu tarzdaki sert eleştirilerle Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin silkelenmeleri, kendilerine gelmeleri ve "tesbih et, namazla Allah'a yaklaş, teheccüde kalk, her daim diri olan Allah'a tevekkül et" gibi emirlerle de Allah'tan güç almaları emredilmiştir.

14.5 Müşriklerle İlişkiler Konusunda Uyarılması

Hz. Peygamber'in muttaki bir kul olarak Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına karşı duyarsız kalması, işi yavaştan alması mümkün değildi. Ancak zaman zaman bazı konularda kendisini uyaran itap ayetleri şeklinde isimlendirilen bazı ayetler nazil olmaktaydı. Hz. Peygamber'in ictihad yetkisinin olmadığı, neyin nasıl yapılacağının kesin olarak belli olduğu namaz, oruç gibi ibadetler, içki, kumar, zina, yalan söylemek gibi haramlarla ilgili konularda kendisini uyaran herhangi bir ayet

498 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 56; 502.

bulunmamaktadır. Ancak ortam, muhatap ve şartlara göre çok farklı tavır ve davranışların gösterilmesi gereken özellikle diğer dini, sosyal gruplarla ilişkiler konularında başka bir ifadeyle ictihad yetkisinin olduğu davetin genişlemesi, özgür bir ortamın sağlanması, mü'minlerin korunması, müşrik, münafık ve Ehl-i kitapla ilişkiler, maslahatların korunması gibi konularda iyi niyetle, güzel sonuçlar elde etmek için alınan bazı yanlış kararlar, uygulamalar olduğu ve gelecekte de olabileceği için Hz. Peygamber'i uyaran bazı ayetler de nazil olmaktaydı. Bu ayetler Hz. Peygamber'in ictihadlarındaki hatalarının düzeltilmesi ve daha iyisine yönlendirilmesi olarak da anlaşılabilir.

Hz. Peygamber'i uyaran, eleştiren ayetler üç grupta ele alınabilir.

1.Tevcih (yönlendirme) amaçlı olanlar: Bunlar Hz. Peygamber'i insanları tevhide, imana davet konusunda kendisini yıpratırcasına koşuşturmamasına yönelik "[Ey Peygamber!] Onlar bu ilahî kelama inanmıyorlar diye arkalarından üzülüp kendini heder mi edeceksin?!" şeklindeki ayetler[499] ve tüm şirki eleştiren, müşrikleri tehdit eden, tebliğde sabrını, azmini destekleme ve bu konuda sürekliliğini sağlamaya, davet yolunun işaretlerini, zorluklarını öğretmeye dönük "[Ey Peygamber!] Bu Kur'an, müşrikleri/kâfirleri uyarman, mü'minlere de öğüt vermen için sana indirilen ilahî bir kelamdır. [Müşriklerin seni yalancılıkla suçlayacakları ya da sana zarar verecekleri endişesiyle] Kur'an'ı tebliğ hususunda kalbin daralmasın;"[500] ve "[Ey Peygamber!] Müşriklerin, "Ona gökten niçin bir hazine indirilmiyor?!" veya "Ona niçin bir melek refakat etmiyor?!" deyip durmalarından dolayı yüreğin daralıp da sana indirilen ayetlerden bir kısmını [onları kazanmak adına] tebliğ etmekten vazgeçecek değilsin herhâlde! [Unutma ki] sen sadece bir uyarıcısın. Her şeyin vekili Allah'tır; [dolayısıyla sen o kâfirlerin iman edip etmemelerinden sorumlu değilsin.][501]gibi ayetlerdir.

499 Kehf, 18/ 6, Şuara, 26/3, Fatır, 35/8.
500 A'raf, 7/1, 2.
501 Hud, 11/12; Nahl, 16/127;Neml, 27/67-69.

2.Tenbih (Uyarı) amaçlı ayetler. Bunların yönlendirme bildiren ayetlerden farkı yapılan davranışları, uyarılmadığında fazlasıyla tekrar edeceği için tekrarlamamasına yönelik vurguların olmasıdır. Savaşa gitmemek için mazeret öne süren münafıklarla ilgili olarak "[Ey Peygamber!] Allah senin iyiliğini versin!" Kimlerin doğru söylediği sana aşikar olmadan, yalan söyleyenlerin kimler olduğunu düşünüp tartmadan onlara [savaşa katılmama konusunda] niçin izin verdin?!" ve "Müşriklerin cehennemlik oldukları Peygamber ve mü'minler için [Allah'ın beyanlarıyla] açıkça belli olup kesinlik kazandıktan sonra, ne Peygamber'in ne de mü'minlerin, yakınları bile olsa, ölüp giden müşrikler için Allah'tan af dilemeleri söz konusu değildir."[502] gibi konulardaki ayetlerdir.[503]

3.Tahzir (uyarı, ikaz) amaçlı ayetler: Bu ayetlerde işlenen fiilden dolayı ceza gereken durumlar bulunmaktadır. Tenbih ve tahzir amaçlı ayetlerde fiilin tekrarında ceza ile korkutma vardır. [Ey Peygamber!] Biz bu Kur'an'ı sana [hak ve hakikati göstermek gibi] çok esaslı bir maksatla indirdik. O hâlde sen insanlar arasında baş gösteren anlaşmazlıklarda Allah'ın sana gösterdiği/öğrettiği şekilde hüküm ver. Sana gelen yanlış bilgilere dayanarak, [hırsızlık yapıp suçu başkasının üstüne atan Tu'me b. Ubeyrik ve ailesi gibi] günahkâr hainlerin savunucusu olma. [Ey Peygamber! Yanlış bilgiye istinaden yanlış hüküm verme gibi muhtemel hatalardan dolayı] Allah'tan bağışlanma dile. Şüphesiz Allah çok affedici, çok merhametlidir. Sen sen ol, günah işleyerek kendilerine hıyanet edenlere sakın arka çıkma. Çünkü Allah günahkâr, hain kimseleri sevmez" ve "[Ey Peygamber! 'Sana kulak vermemizi istiyorsan evvela şu fakir mü'minleri yanından uzaklaştır.' diyen kimi zengin müşriklerin bu isteklerinin tam aksine] sen sen ol, rablerinin rızasını kazanmak arzusuyla her daim O'na yalvarıp yakaranlarla birlikte olmaya devam et. Şu üç günlük hayatın cazibesine aldanıp da onlarla ilgilenmek yerine başkalarına meyletme; [zengin müşriklerin bolluk ve refah

502 Tevbe, 9/43; Tevbe, 9/113.
503 Tevbe, 9/84; Kehf, 18/23, 24.

içindeki yaşantılarına imrenip de fakir mü'minleri terk etme]. Kalbini bizi anmaktan mahrum bıraktığımız, boş heves ve arzularına uyan ve işi gücü azgınlık olan kimselerin isteklerine de sakın boyun eğme.[504] gibi ayetlerle[505] Hz. Peygamber yaptıklarını tekrarlamaması konusunda uyarılmıştır.[506]

14.6. İbadetle Güç Bulması

Hz. Peygamber Mekke'de darlandığı, imkânlarının sınırına geldiğinde Allah Teâlâ onu ibadete, duaya yönlendirerek Allah'a dayanmasını, bu şekilde güç bulmasını emretmektedir. Konuyla ilgili ayetlerde "[Ey Peygamber!] İçten bir yakarış ve ürpertiyle, sessiz ve derinden her daim rabbini an; sakın Allah'ı umursamaz biri olma. [Bil ki] rabbine çok yakın varlıklar [melekler] bile O'na ibadet hususunda asla kibre kapılmazlar. Bilakis onlar her daim O'nun yüceliğini zikreder ve yalnız O'na boyun eğerler."[507] [Ey Peygamber! Müşriklerin sana reva gördükleri zulme sabırla göğüs germek ve bu konuda Allah'tan yardım dilemek üzere] güneşin zevalinden gecenin karanlığı basıncaya kadar [belli vakitlerde] namaz kıl, özellikle de sabah namazını. Çünkü sabah namazı kalpte ferahlık, enginlik ve dinginlik vesilesidir. [Ey Peygamber!] Geceleyin kalkıp sana mahsus olmak üzere namaz kıl. Rabbin seni pek yakında övgüye mazhar olup baş üstünde tutulacağın bir yere eriştirecektir.[508]

[Ey Peygamber!] Sabah, akşam ve bir de gecenin gündüze yakın ilk saatlerinde namaz kıl. Hiç şüphesiz iyilikler kötülükleri/günahları yok eder. İşte bunlar birer öğüttür. Fakat bu öğütlerden ancak öğüt almak isteyenler anlar. Ey Peygamber!] Allah yolunda karşılaştığın sıkıntı ve zorluklara sabret! Şüphesiz Allah ihlâs ve samimiyetle tevhide bağlı olan ve bu uğurda zorluklara katlanan kimselerin mükâfatlarını

504 Nisa, 4/105-107; Kehf, 18/28.
505 En'am, 6/ 35; 52; Enfal, 8/ 67, 68; Ahzab, 33/37; Tahrim, 66/1; Abese, 80/1-10.
506 el-Mutrafi, Uveyyid b. Ayyâd b. Ayyâd, *Âyâtu İtâbu'l-Mustafa fi Dav'i'l-İsmeti ve'l-İctihâd*, Mekke, 2005, s. 142-312.
507 A'raf, 7/205, 206.
508 İsra, 17/78, 79.

zayi etmez.[509] Biz dileseydik sana vahyettiklerimizi de ortadan kaldırır, unutturulurduk. İşte o zaman sen, unuttuğun vahyi tekrar hatırlamanı sağlayacak ve bu işi bize rağmen başaracak kimse de bulamazdın. [Ey Peygamber!] Kur'an'ın ortadan kaldırılmamış olması, rabbinin sana olan şefkat ve merhametinden dolayıdır. Şüphesiz O'nun sana yönelik lütfu çok büyüktür. [Ey Peygamber!] Onların alaycı, karalayıcı sözlerinden dolayı yüreğinin daralıp canının sıkıldığını biz elbette biliyoruz. Ama sen rabbini överek yücelt ve O'na secde edenlerden/boyun eğenlerden olmayı sürdür. Ruhunu teslim edinceye kadar da rabbine kulluk/ibadet et.[510] Bu ayetlerde her şeye rağmen Hz. Peygamber'in ümitsizliğe, yılgınlığa, şiddete kapılmadan sabretmesinin, namaz ve dua ile Allah'a yaklaşıp ondan güç almasının ve bu şekilde mücadeleye devam etmesinin istenmesi Mekke'de takip edilen mücadele yöntemi açısından önemli bilgiler içermektedir.

15. Mü'minler Arası İlişkiler

Zorluk ve olumsuzlukların yaşandığı Mekke'de yeni oluşmaya başlayan ilk mü'minler topluluğunun iç dayanışmalarının güçlenmesi, kendi kimliklerini korumaları ve zamanla güçlü bir toplum oluşturabilmeleri için ilk surelerde iman edip, imanlarına yaraşır davranışlarda bulunarak birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmenin kurtuluşa ermenin yolu olarak öğretilmesi,[511] Hz. Peygamber'in mü'minler arasında muâhat (kardeşlik) anlaşması yapması, Hz. Ebu Bekr'in işkence altındaki iman eden köleleri satın alarak azad etmesi, müşrik liderlerin bizim iman etmemizi, senin yanında yer almamızı istiyorsan gariban takımını yanından kov şeklindeki isteklerine karşılık Hz. Peygamber'e bu tekliflere aldırmaması ve mü'minlere kol kanat germesinin emredilmesi, Habeşistan'a hicret eden mü'minlerin Ca'fer b. Ebî Talip başkanlığında birlik içinde yaşamaları, mü'minlerin zulme uğradıklarında da-

509 Hud, 11/114, 115.
510 İsra, 17/86, 87; Hicr, 15/97-99.
511 Asr, 103/3; Beled, 90/17.

yanışma içinde karşı koyduklarının anlatılması[512] gibi emirler ve uygulamalar mü'minler arasında birlik beraberlik duygusunun ve ilişkilerin güçlendirilmesine yöneliktir. Bu dönemde mü'minler arasında herhangi bir sorunun yaşandığına dair bir bilginin bize nakledilmemesi ilk mü'min grup arasındaki ilişkilerin istenen şekilde veya ona yakın bir durumda olduğunu göstermektedir.

16. Sahabeye Yönelik Ayetler

İslam davetinin lideri olması hasebiyle en çok baskıya Hz. Peygamber maruz kalmakta ve genelde ayetlerin doğrudan muhatabı da o olmaktaydı. Mü'minler arasında işkence ve baskıdan dolayı Allah Teâlâ'nın verdiği ruhsatı kullanarak inkar etmiş gibi gözüken, Habeşistan'a hicret eden ve hoşlanmasalar da müşrik akrabalarının himâyesine giren, Allah'ın yardımı ne zaman gelecek diyen, müşriklerin alay ve hakaretlerinden bunalanlar bulunmaktaydı. İnanç ve ibadet açısından kendi inandıkları hakikatlere ters bir ortamda genelde zayıf ve güçsüz, diğer ifadeyle baskı altında yaşamak mü'minleri rahatsız etmekteydi.

Bundan dolayı zaman zaman mü'minleri konu alan ayetler de nâzil olmaktaydı. Özellikle kıssalar, cennet ve cehennemi anlatan ayetlerle mü'minlere moral verilmekte, en sonunda zafere ulaşacakları, baskılardan kurtulacakları, kendilerinin cennete, biz güçlüyüz diye hava atan müşriklerin cehenneme gidecekleri anlatılarak müjde verilmekteydi. Ayrıca bu ayetlerde mü'minlerin özellikleri anlatılmakta, onlarla müşrikler karşılaştırılarak kendileri övülmekte, müjdeler verilerek sevindirilmekte, müşriklerle ilişkileri ele alınarak mü'minler yönlendirilmekte ve bazı ayetlerde ise eleştirilmekteydiler. İlgili ayetleri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde mü'minleri eleştiren ayetlerin çok az bir oran tutmakta olduğu anlaşılmaktadır.

512 Şura, 42/38.

Bazı ayet gruplarında mü'minlerin özellikleri sayılarak kendilerine sizler Allah Teâlâ'nın has kullarısınız, Allah sizleri seviyor, size cennetleri hazırlıyor, sizi ötekileştirip baskı uygulayan müşriklerin bir değeri yok mesajları verilerek, onların bir arada istikamet üzere kalmaları sağlanmaktaydı. Ayrıca seçilmişlik, değerli olmak duyguları da verilmekteydi.[513] İlgili ayetlerde "Hiç şüphesiz mü'minler kurtuluşa erecekler. Çünkü onlar ibadete layık yegâne ilah/tanrı olarak Allah'a inanıp ihlâs ve samimiyetle O'na yönelirler. [Müşriklerin] sataşmalarına, çirkin sözlerine aldırmazlar. Onlar kötülüklerden arınmak için çaba gösterirler. Onlar iffetlerini titizlikle korurlar. Onlar yalnız eşleri ve cariyeleriyle ilişkiye girerler. Bundan dolayı da kınanmazlar. Eşleri ve cariyeleri dışında tatmin arayanlar haddi aşan kimselerdir. Yine onlar kendilerine teslim edilen emanetlere riayet ederler ve gerek Allah'a gerek insanlara verdikleri sözlere sadakat gösterirler. Onlar Allah'a iman ve ibadetlerinde devamlılık sahibidirler. İşte onlar ahiretteki nimetlere nail olacak kimselerdir. Evet, onlar Firdevs cennetine vâris olacak ve orada temelli kalacaklar."[514]

"[Bilin ki] size verilen her nimetin faydası şu gelip geçici hayatla sınırlıdır. İman edip rablerine güvenenler için Allah katındaki nimetler/mükâfatlar çok daha değerli ve kalıcıdır. Onlar öyle kimselerdir ki [özellikle] büyük günahlardan, çirkin ve yüz kızartıcı davranışlardan kaçınırlar; öfkelendikleri zaman öfkelerini yener ve bağışlayıcı bir tutum sergilerler. Yine onlar rablerinin çağrısına uyarak namazı hakkıyla kılar-

513 [Ey Peygamber!] İşte bu İslam ve iman yolu rabbinin gösterdiği dosdoğru yoldur. Biz ayetlerimizi etraflıca anlatıyoruz; fakat bunu anlayacak olanlar düşünüp ibret alan kimselerdir. İşte o kimseleri rablerinin katında esenlik ve mutluluk yurdu cennet beklemektedir. İmanlarına yaraşır güzellikte işler yapmalarından dolayı Allah onların [iki cihanda da] yâr ve yardımcısıdır. (En'am, 6/126, 127.) Şunu akılda iyi tutun ki Allah'ın dostları için ne [ahirette] azap korkusu ve ne de [dünyada bırakılan güzel şeyler adına] bir hüzün söz konusudur. Çünkü onlar Allah'a yürekten inanan ve O'na itaatsizlikten sakınan kimselerdir. Onlara iki cihanda müjdeler, dünyada zafer ahirette cennet vardır. [Bilin ki] Allah'ın vaadinin değişmesi, gerçekleşmemesi söz konusu değildir. İşte büyük bahtiyarlık bu ilâhî müjdeye nail olmaktır. (Yunus, 10/62-64.)

514 Mü'minun, 23/1-11.

lar. Ortak meselelerinde istişare yaparlar. Kendilerine verdiğimiz maldan mülkten de hayırlı işlerde harcarlar. Öte yandan zulme/zorbalığa uğradıkları zaman dayanışma içinde karşı koyarlar. Kötülüğün karşılığı o kötülüğe denk bir cezadır. Ama her kim kötülüğü bağışlar ve barıştan, sulh-sükûndan yana olursa onun mükâfatı Allah'a aittir. Şüphesiz Allah kötülüğe karşılık vermede ileri gidenleri sevmez. [515]

"Rahman'ın hayırlı kulları olan o kimseler, yeryüzünde alçakgönüllü ve vakarlı yürürler. Kendini bilmezlerin sataşmalarına muhatap olduklarında, "Uğurlar olsun!" deyip geçerler. Onlar geceleyin kalkıp kâh secde ederek kâh kıyama durarak rablerine ibadet eder ve "Rabbimiz! Cehennem azabını bizden uzak tut!" diye yakarırlar. Çünkü [onlar bilirler ki] cehennem azabı yakaladığını bırakmayan ve şiddeti tarifsiz bir azaptır. Cehennem ne kötü bir ikametgâh, ne kötü bir barınaktır! Rahman'ın hayırlı kulları mallarını harcamada ne israfa kaçarlar, ne de cimrilik yaparlar. Bu ikisi arasında dengeli, ölçülü bir yol tutarlar. Yine onlar Allah'ın yanı sıra başka birtakım tanrılara tapınmazlar. Haklı bir gerekçe olmadıkça Allah'ın kutsal/dokunulmaz kıldığı cana kıymazlar, zina da etmezler. Kim bu günahları işlerse elbet cezasını çekecektir. Üstelik kıyamet günü onun çekeceği azap alabildiğine ağırlaştırılacak ve hor-hakir bir halde temelli cehennemde kalacaktır. Bununla birlikte, [şirkten ve diğer günahlardan] pişmanlık duyup tövbe eden, gerçek manada iman edip imanına yaraşır güzellikte işler yapan kimseler kesinlikle böyle bir azaba uğratılmayacaktır. Rahman/Allah böyle kimselerin geçmişteki kötü hâllerini iyiye tebdil edip onları hayırlı ameller işlemeye muvaffak kılar. Çünkü Allah [tövbekâr kullarına karşı] çok şefkatli, çok merhametlidir. Evet, kim günahlarından pişmanlık duyup tövbe eder ve imanına yaraşır güzellikte işler yaparsa [bilin ki] o kimse gerçekten Allah'a yönelmiştir. Rahman'ın o hayırlı kulları, [başta şirk olmak üzere] batıl, asılsız ve yalan olan hiçbir şeye şahitlik etmezler. [Müşriklerin] çirkin söz ve davranışlarına muhatap oldukla-

515 Şura, 42/ 36-40.

rında izzet, şeref ve olgunluklarını muhafaza eder ve kendi işlerine bakarlar. Kendilerine rablerinin ayetleri hatırlatıldığı zaman bu ayetlere karşı kör ve sağır kesilmez; [bilakis can kulağıyla dinlerler]. Onlar şöyle dua ederler: "Rabbimiz! [İman ve ibadetleriyle] sevinç ve mutluluk kaynağımız olacak eşler ve evlatlar lütfeyle bize. Sen bizi şirkten sakınıp tevhide sarılan kullarına örnek ve öncü eyle."İşte onlar Allah yolunda gösterdikleri sabır ve sebattan dolayı cennet köşkleriyle mükafatlandırılacak ve orada esenlik-mutluluk dilekleriyle karşılanacaklar. Ayrıca onlar cennette temelli kalacaklar. Cennet ne güzel bir ikametgâh, ne güzel bir konaktır![516] "Bu ilâhi kelam, Allah'a kulluk görevlerini en iyi şekilde ifa eden kimseler için [iki cihanda bahtiyarlığın yolunu gösteren] bir rehber ve aynı zamanda bir rahmettir. O kimseler ki namazı hakkıyla kılar, zekâtı verir, ahirete de şeksiz-şüphesiz inanırlar. İşte rablerinin gösterdiği yolda yürüyenler onlardır; kurtuluşa erip umduklarına kavuşacaklar da sadece onlardır.[517]

Oysa ibadete layık yegâne ilah/tanrı olarak Allah'a inanıp O'na yönelenler böyle değildirler. Onlar Allah'a iman ve itaatlerinde devamlılık sahibidirler. Onlar gerek yardım isteyen, gerek istemekten çekinen fakir-fukaraya mallarından belli bir pay ayırırlar; hesap gününe yürekten inanırlar; rablerinin azabından korkup çekinirler. Çünkü onlar bilirler ki [hesap günü] rablerinin azabına karşı hiç kimse kendini güvende hissedemez. Onlar iffetlerini titizlikle korurlar; sadece eşleri ve cariyeleriyle ilişkiye girerler. Bundan dolayı da asla kınanmazlar. Eşleri ve cariyeleri dışında tatmin arayanlar, haddi aşmış kimselerdir. Yine onlar kendilerine teslim edilen emanetlere riayet ederler ve gerek Allah'a gerek insanlara verdikleri sözlere sadakat gösterirler. Şahitlik söz konusu olduğunda bunu hakkıyla yerine getirirler Onlar Allah'a iman ve ibadetlerinde devamlılık sahibidirler. İşte onlar cennetlerde büyük nimet ve ikramlara nail olacaklar.[518]

516 Furkan, 25/63-76.
517 Lokman, 31/3-5.
518 Meâric, 70/22-35. Mü'minun, 23/57-61

"Buna mukabil, iman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan, her daim Allah'ı zikredip O'nu kalbinden/gönlünden hiç çıkarmayan ve haksızlığa/hicve uğradıktan sonra kendilerini savunan şâirler farklıdır. [Mü'minleri hicveden] o zalimler/şâirler nasıl bir yıkımla karşılaşıp alt üst olacaklarını yakında anlayacaklar![519]

Her türlü baskı ve işkencenin, hakâretin, dışlamanın, ekonomik ambargonun olduğu Mekke'de taviz vermeden, geri adım atmadan mü'min kalabilmek oldukça zor olduğu için "[Ey Peygamber!] Sen ve seninle birlikte Allah'a yönelenler, emredildiğiniz şekilde dosdoğru olun; tevhide bağlılıktan asla şaşmayın. [Ayrıca müşriklerin her türlü kışkırtma ve tahriklerine rağmen] ölçüsüz davranışlarda bulunmayın. Zira Allah yaptığınız her şeyi görmektedir."[520] buyrularak Hz. Peygamber ve mü'minler olabilecek yanlışlara karşı uyarılmış ve bu uyarıları dikkate alarak istikamet üzere kalanlar "Rabbimiz Allah'tır." diye inanıp Allah'a itaatten hiç şaşmayanlar için ne azap korkusu ne de dünyada bırakılan güzel şeyler adına hüzün söz konusudur."[521] ve "Rabbimiz Allah'tır." inancına sahip olan ve Allah'a itaatten hiç şaşmayan kimselere [ölüm sırasında ve/veya kıyamet gününde] melekler gelip şu müjdeyi verirler: [Azap hususunda] korkmayın, [dünyada bıraktığınız güzel şeyler adına da] üzülmeyin. Size vaat edilen cennetle sevinip mutlu olun. Biz dünyada sizin yanınızda olduğumuz gibi ahirette de dost olarak yanınızdayız. Cennette canınızın çektiği her şey vardır; istediğiniz her şey elinizin altındadır. Bütün bunlar şefkat ve merhameti sınırsız olan Allah'tan size bir lütuf ve ikramdır."[522]

Melekler "Mü'minlerin affı için şöyle yakarırlar: "Rabbimiz! Sonsuz rahmetin ve sınırsız ilminle sen her şeyi kuşatmaktasın. Öyleyse, tövbeyle sana yönelenleri ve senin yolundan gidenleri bağışla; onları cehennem azabından koru! Rabbimiz!

519 Şuara, 26/227.
520 Hud, 11/112.
521 Ahkaf, 46/13.
522 Ahkaf, 46/13; Fussilet, 41/30-32.

Onları kendilerine vaat ettiğin Adn cennetlerine yerleştir. Aynı cennetlere onların iman ve fazilet sahibi atalarını, eşlerini ve çocuklarını da yerleştir. Şüphesiz sen üstün kudret sahibisin, her şeyi yerli yerince yapıp edensin. Onları hata ve günahlarının kötü sonucundan [azaptan] koru. Sen, kıyamet ve hesap günü kimi hata ve günahlarının kötü sonucundan korumuşsan, şüphesiz ona şefkat ve merhametini lütfetmişsindir. İşte büyük kurtuluş ve bahtiyarlık budur! O gün, kâfirlere de şöyle seslenilecektir: "Allah'ın size duyduğu öfke ve kızgınlık bugün sizin kendinize, birbirinize duyduğunuz öfke ve kızgınlıktan çok daha şiddetlidir. Çünkü siz vaktiyle imana davet edildiğiniz zaman inkârcılıkta direniyordunuz."[523]

Müşriklerin Allah'ın kızları, kendilerinin ilahları ve şefaatçileri kabul ettikleri Meleklerin; mü'minlerin velîsi oldukları ve onlar için dua ettiklerinin açıklanması mü'minleri son derece sevindirip onlara güç verirken, müşrikleri de sinirlendirmekteydi. Bu tür ayetlerin sahabilerin istikamet üzere kalmalarında çok ciddi etkisinin olduğu açıktır.

Ayrıca özellikle en çok baskıya maruz kalan, sıkıntı çeken fakir mü'minlere hitaben de "[Ey Peygamber!] Ayetlerimize yürekten inanan o fakir mü'minler sana geldikleri zaman onlara şu müjdeyi ver: "Selam olsun size! Gözünüz aydın; rabbiniz [bilhassa mü'min kullarına karşı] şefkat ve merhameti kendine ilke edinmiştir. Sizden kim iradesine hâkim olamayarak kötü bir iş yapar, ama ardından tövbeye yönelip kendini ıslah ederse bilsin ki Allah çok affedici, çok merhametlidir."[524] buyrularak onların günahlarının bağışlanacağı müjdelenerek hak yolda güçlü, sabırlı bir şekilde istikamet üzere kalmalarının sağlanması amaçlanmıştır.

16.1. Mü'minlerle Müşriklerin Kıyaslanması

Mü'minlerle ilgili ayetler, içerisinde iman edenlerle müşrikleri sahip oldukları özellikler, Allah katındaki değer ve ahiretteki konumları açılarından karşılaştırarak değerlendiren

523 Mü'min, 40/7-10.
524 En'am, 6/54.

ayetler sayısal olarak ciddi bir yekûn tutmakla birlikte, var olan müşrik kimlikten ayrı bir mü'min kimlik ve toplum diğer ifadeyle ben/biz idraki oluşturmada ciddi bir fonksiyon üstlenmişlerdir. Bundan dolayı ilk surelerden itibaren kötüler eleştirilip cehenneme gidecekleri anlatılırken, iyiler övülmüş ve onlar cennetle müjdelenmiştir. İlk surelerde çok keskin olmayan mü'min-müşrik karşılaştırmaları İslam davetinin ilerleyen yıllarında, müşriklerle gelişen ilişkilerin seyriyle de bağlantılı olarak içerik ve üslup olarak netleşmiş, bir anlamda da sertleşmiştir. Mekke döneminde Ehl-i kitapla ilişkiler sert olmadığı için mü'min-hıristiyan, mü'min-Yahudi karşılaştırmalarıyla ilgili ayetler bulunmamaktadır.

Konuyla ilgili ayetlerde "İşte böyleleri, amel defteri sağdan verilecek ve murada erecek (*ashabu'l-meymene*) kimselerdir. Ayetlerimizi inkâr edenler ise amel defteri soldan verilecek (*ashabu'l-meş'eme*) kimselerdir.[525] "Günaha batmış o müşrikler/kâfirler hüsran ve helake mahkûmdurlar. Nitekim o gün, yüzükoyun sürüklenerek cehenneme atıldıklarında şöyle denecek onlara: 'Şimdi tadın bakalım, cehennemin yakıp kavuran ateşini!' "Şirkten, Allah'a itaatsizlikten sakınanlara gelince, hiç şüphesiz onlar cennetlerde, dere kenarlarında olacaklar. Üstelik sonsuz kudret ve hükümranlık sahibi Allah'a yakın, O'nun nezdinde değerli ve şerefli bir konumda bulunacaklar."[526] Biz iman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapanlarla memleketi fesada boğanları bir tutar mıyız hiç?! Yahut biz Allah'a itaatsizlikten sakınanlarla günaha batmış olanları aynı kefeye koyar mıyız hiç?![527] Görenle görmeyen [mü'min ile müşrik] bir değildir; karanlıklarla aydınlık [şirk ile tevhid; küfür ile iman] bir değildir; gölge ile sıcaklık [sevap ile günah] bir değildir; keza diriler ile ölüler de [mü'minler ile kâfirler] bir değildir. [Ey Peygamber!] Allah davetini dilediği/layık gördüğü kimselere işittirir. Hâliyle sen mezarlardaki ölülerden farksız olan o müşriklere hiçbir şey

525 Beled, 90/18, 19.
526 Kamer, 54/47; 48; 54; 55.
527 Sa'd, 38/27.

işittiremezsin.[528] Ölen kişi Allah'a yakın olan, iman ve itaatte en önde yer alan kimselerden biriyse, onu güzel rızık ve nimetlerle dolu cennet beklemektedir.

Şayet ölen kişi, amel defteri sağ tarafından verilecek biriyse ona, "Selam olsun sana! Sen bahtiyar kullardansın." denecektir. Yok eğer ölen kişi, hak dini yalanlamış ve dalalet batağına saplanmış biriyse, onun hakkı, kaynar su ziyafetinde ağırlanmak ve ateşe atılmaktır.[529] Allah'a karşı sorumluluklarını en güzel şekilde yerine getirenlere çok güzel bir mükâfat verilecek ve hak ettikleri mükâfattan çok daha fazlası lütfedilecektir. Kıyamet ve hesap günü onların yüzlerinde ne bir kararma ne de bir mahcubiyet olacaktır. İşte bunlar cennetlik olacak ve orada temelli kalacaklar. [Allah'a ortak koşmak, O'na çocuk isnat etmek gibi] günahlar işleyenlere gelince, böylelerinin cezası işledikleri bu büyük günahlara denk bir ceza olacaktır. Hesap günü onları tam bir mahvolmuşluk ve aşağılanmışlık duygusu saracaktır. Kendilerini Allah'ın azabından kurtaracak kimse de olmayacaktır. Korku ve dehşetten kapkara kesilen yüzleri zifiri karanlık bir geceyi andıracaktır. İşte bunlar cehennemi boylayacak ve orada temelli kalacaklar.[530] İşte bu iki grup [yani mü'minler ve kâfirler] birbiriyle kıyaslandığında biri kör ve sağır, diğeri gören ve işiten iki insana benzer. Kör ile sağır, işiten ile gören bir olur mu hiç?! Bu gerçeğe rağmen neden hiç düşünmez, ibret almazsınız?![531] Manen ve ruhen ölü iken kendisini imanla hayata kavuşturduğumuz ve insanlar arasında doğru yolu bulmuş biri olarak yürümesi için önüne manevi ışık tuttuğumuz kimse ile karanlıklarda kalan ve bir türlü aydınlığa çıkamayan kimsenin durumu bir olur mu hiç! Ama gel gör ki o kâfirlere işledikleri günahlar pek cazip gözüküyor.[532] buyrulmaktadır.

Aynı şekilde ayetlerde müşrikleri tavsif eder şekilde Allah, sınırları çiğneyenleri, müstekbirleri, Allah'ın emanetine hı-

528 Fatır, 35/19-22.
529 Vakıa, 56/88-94.
530 Yunus, 10/26, 27.
531 Hud, 11/24.
532 En'am, 6/122.

yanet eden, nimetin asıl sahibini unutup putlar adına kurban kesen hiç kimseyi, müfsitleri, küfre saplananları, kendini beğenip öğünenleri ve zalimleri sevmez[533] gibi ayetlerle de mü'minler dolaylı olarak sevindirilmekteydiler.

16.2. Mü'minlerin Uyarılması

Mekke'de iman etmek ve iman üzere kalabilmek normalin üzerinde sabır, tevekkül, cesaret ve kararlılık gerektiriyordu. Her ne kadar ayetler, olaylar üzerine canlı bir şekilde nazil olsa, Hz. Peygamber inzal edilen emir ve yasakları en güzel şekilde yaşayarak temsil etse de bazı mü'minler toplumsal konumlarının da belli oranda etkisiyle yapılan baskı ve işkencelerden daha fazla etkilenmekteydi. Bundan dolayı da özellikle işkencenin arttığı dönemlerde irtidat edenler olmuştu ve onlara bu durumda ruhsat izni veren ayetler de nazil olmuştu. İsra ve miraç olayını Hz. Peygamber anlattığında buna inanmayan müşriklerin bu konuyla alay etmeleri, mü'minleri bu anlatılanların imkânsızlığı konusunda sıkıştırdıkları için mü'minlerden irtidat edenler olmuştu.[534] Hz. Peygamber'i eleştiren her ayet dolayısıyla mü'minleri de kapsamakla birlikte az sayıda da olsa yaşanan olaylardan dolayı bazı ayetlerde mü'minler doğrudan muhatap alınarak eleştirilmişlerdi.

Uygulanan baskı ve işkencelerden, müşriklerin çokluğundan, mü'minlerin azlığından dolayısıyla güçsüzlüğünden olumsuz etkilenen bazı mü'minler bulunmaktaydı. Allah Teâlâ bunları uyararak imanlarına bağlı kalmalarını sağlamak, düşüncelerinin yanlış olduğunu açıklamak için "[Ey Mü'minler!] Bir antlaşma/sözleşme yaptığınızda Allah'ın adını anarak verdiğiniz söze sadakat gösterin. Allah'ı ken-

533 En'am, 6/141; A'raf, 7/31; A'raf, 7/55; Nahl, 16/23; Hacc, 22/38; Kassas, 28/77; Rum, 30/45; Lokman, 31/18; Şura, 42/40.

534 İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 398, 399. Hicretin henüz tamamlanmadığı dönemde Ebu Cehil b. Hişam ve Hâris b. Hişam, amcaoğulları ve ana bir kardeşleri olan Medine'ye Ömer'le birlikte hicret eden Ayyaş b. Ebi Rebia'yı kandırarak Mekke'ye geri getirdiler ve işkence ederek zorla irtidat etmesini sağladılar. Ayyaş daha sonra Hz. Peygamber'in gönderdiği Velid b. Velid b. Muğira tarafından işkence ve tutukluluktan kurtarılarak Medine'ye tekrar götürüldü. Bkz. İbn Hişam, *es-Sîret*, I, 474-476.

dinize/niyetinize şahit tutarak pekiştirdiğiniz yeminlerinizi sonradan bozmayın. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızı çok iyi bilir. İçinizden bir grubun diğerinden daha güçlü ve nüfuzlu olması, [dolayısıyla gerek güçlünün baskısı, gerekse kârlı çıkma düşüncesi] sebebiyle yeminlerinizi aranızda bir aldatma aracı olarak kullanmayın. İpini kuvvetlice eğirip sardıktan sonra onu bozmaya çalışan kadının bu aptalca durumuna benzer bir duruma düşmeyin. [Bilin ki] Allah sizi yeminleriniz konusunda özellikle sınıyor. [Yine bilin ki] Allah o kâfirlerle tartıştığınız [tevhid, şirk, kıyamet, ahiret gibi] hususlarda kıyamet günü gereken açıklamayı yapacak ve gereken hükmü verecektir. Allah dileseydi kesinlikle hepinizi tevhid inancına bağlı bir tek toplum/ümmet yapardı. Fakat O dilediğini/müstahak gördüğünü dalalette bırakır, dilediğini/layık gördüğünü hidayete ulaştırır. [Unutmayın ki] hepiniz yapıp ettiklerinizden mutlaka hesaba çekileceksiniz. [Ey Mü'minler!] Yeminlerinizi aranızda birbirinizi aldatma aracı olarak kullanmayın. Aksi takdirde, [Allah'a iman ve itaat sayesinde] elde ettiğiniz sağlam [ahlâkî] yapınız sarsılır ve sonuçta Allah yolundan ayrılmış olmanız sebebiyle dünyada bunun cezasını çekersiniz; ahirette ise çok ağır/şiddetli bir azaba mahkûm edilirsiniz. Allah'a verdiğiniz söze basit dünya menfaatleri uğruna sadakatsizlik etmeyin. Eğer bilirseniz, Allah'ın ahirette vereceği mükâfat sizin için çok daha değerlidir. Çünkü sizin sahip olduğunuz nimetler tükenir gider; fakat Allah katında [sizi bekleyen] nimetler asla tükenmez. Biz, hiç şüpheniz olmasın ki verdikleri söze sadakat gösteren ve bu uğurda karşılaştıkları zorluklara göğüs geren kimseleri bu güzel amellerine yaraşan mükâfatın en güzeliyle mükâfatlandıracağız. Erkek olsun kadın olsun, kim mü'min olarak imanına yaraşır güzellikte işler yaparsa biz ona dünyada mutlu/huzurlu bir hayat yaşatırız; ahirette ise onu güzel amellerine yaraşan mükâfatın en güzeliyle mükâfatlandırırız"[535] ayetlerini inzal etti.[536]

535 Nahl, 16/91-96.
536 Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 338, 339.

Bu ayetler mü'minlere sosyal hayatla ilgili emir ve yasakları bildirmekle birlikte fitne, işkence ayetlerinden hemen önce geldikleri dikkate alındığında sabırlı olmaya, Allah'ın ahdini dünyevî değerlerle bozmamaya da bir çağrı içermektedir. Zira Allah katındaki, insanların yanındakinden daha hayırlıdır. Ayetlerin özünden ve içeriğinden, Allah'ın ahdini bozmanın İslam'ın ahdini bozmayı ifade ettiği anlaşılmaktadır.[537]

Yapılan baskı ve işkencelerden dolayı bazı mü'minler irtidat etmiş gibi görünseler de, bazıları gerçekten irtidat etmekteydi.[538] "Kalbi iman dolu olduğu hâlde baskı ve şiddetle inkârcılığa zorlanan kişinin durumu hariç, her kim imana eriştikten sonra kalbini tekrar inkârcılığa açarsa bilin ki böyleleri dünyada Allah'ın gazabına uğrar; ahirette ise çok ağır/şiddetli bir azaba mahkûm olur. Çünkü onlar [imandan sonra küfre dönmekle] dünyadaki üç günlük hayatı ahirete tercih etmişlerdir. Hiç şüphe yok ki Allah kâfirlikte direnenleri doğru yola ulaştırmaz, umduklarına kavuşturmaz. İşte onlar Allah'ın kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği [hak ve hakikate karşı tamamen duyarsızlaştırdığı] kimselerdir. Onlar gaflet ve aymazlık içinde olanların ta kendileridir. Hiç şüphesiz onlar ahirette hüsrana uğrayacak kimselerdir. [Ey Peygamber!] Senin rabbin [imanları yüzünden] zulüm ve işkenceye maruz kaldıkları için yurtlarından hicret eden, Allah yolunda mücadele veren ve bu yolda karşılaştıkları zorluklara göğüs geren kimselerin yâr ve yardımcısıdır. Bunun da ötesinde rabbin onları af ve merhametine gark edecektir."[539] ayetleri onların durumunu anlatmaktadır.

Mekke'de az da olsa helal ve haramlarla ilgili ayetler inzal edilmekteydi. Yenilmesi ve yenilmemesi gereken etlerle ilgili ayetler inzal edildiğinde müşrikler ve onlara akıl veren Mecusilerle mü'minler arasında tartışmalar çıktığmıştı. Bazı mü'minler bunlardan etkilendikleri için "[Ey Mü'minler!] Siz

537 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IV, 47-49; a. mlf., *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 292.
538 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 239; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 373-376.
539 Nahl, 16/106-110.

sadece Allah'ın adı anılarak kesilen/avlanan hayvanların etlerinden yiyin. [Müşriklerin, "Siz niçin kendiliğinden ölmüş hayvanların etlerini -ki o hayvanları Allah öldürmüştür- yemiyorsunuz da kendi kestiğiniz hayvanların etlerini yiyorsunuz?!" şeklindeki itirazlarına kulak asmayın]. Çünkü siz Allah'ın ayetlerine inanan kimselersiniz. Allah'ın adı anılarak kesilmiş/avlanmış hayvanların etlerini neden yemeyesiniz ki?! Nitekim Allah size [açlıktan ölme durumu gibi] zorunlu haller dışında yenilmesi haram olan şeyleri açıklamıştır. Böyleyken, birçok müşrik hiçbir mesnede dayanmaksızın sırf keyfî istek ve arzularına uyarak [murdar hayvan etinin yenileceği hususunda] insanların kafasını karıştırmaya çalışıyor; fakat senin rabbin haddi aşanları çok iyi biliyor. [Ey Mü'minler!] Günahın açığını da gizlisini de işlemekten uzak durun. Çünkü günah işleyenler, vakti gelince bütün günahlarının cezasını çekecekler. Allah'ın adı anılmadan kesilmiş/avlanmış hayvanların etlerini yemeyin. Çünkü bu tür etleri yemek, Allah'ın emrine isyan demektir. Düpedüz şeytanlaşmış insanlar[540] [murdar hayvanın etini yemenin de helal olduğu hususunda] sizinle uğraşıp bu konuda ikna olmanız için müşrik dostlarına telkinlerde bulunurlar. Şayet onların aklına uyarsanız siz de müşrik olur çıkarsınız."[541] ayetleri inzal edildi ve mü'minler müşriklere bu konuda uyduklarında müşrik olmakla uyarıldılar.

Mekke'de baskı ve işkencelerden dolayı özellikle gariban mü'minler için hayat çekilmez hale gelmişti. Bundan dolayı öncelikle onlara hicret emredildi. Hicret emredildiği zaman bazı mü'minler kararsızlık yaşayarak Medine'de bizim malımız, mülkümüz, geçinecek imkânlarımız yok, "Kim bizi himâye edip doyuracak?" dediklerinde onlara Allah'a tevekkülün önemi, herkesin öleceği ve hesaba çekileceği, cenneti kazanabilmenin önemi, rızkın Allah'ın elinde olduğunu anlatan "Ey bana yürekten inanıp güvenen kullarım! Sizin için

540 Bu ayette geçen *şeyâtîn* kelimesinden maksat müşriklerin bu konuda akıl danışmak için mektuplaştıkları Mecusiler zümresidir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX. 520, 521.

541 En'am, 6/118-121.

yarattığım yeryüzü alabildiğine geniştir. [Öyleyse, inancınızdan dolayı müşriklerin baskı ve zulümlerine maruz kaldığınız bu yerden hicret edin] ve yalnız bana kulluk/ibadet etmeye devam edin. [Unutmayın ki] her can, dünyaya gelen her insan ölümü tadacak ve sonunda hepiniz hesap vermek üzere huzurumuza çıkarılacaksınız. İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan kimseler var ya, işte biz onları cennetteki köşklere yerleştireceğiz. Onlar içinde derelerin çağıldadığı cennetlerde temelli kalacaklar. İmanlarına yaraşır işler yapan kimselerin mükâfatları ne kadar da güzeldir! Onlar Allah yolunda karşılaştıkları sıkıntı ve zorluklara katlanan ve sırf rablerine güvenip dayanan kimselerdir. [Ey Mü'minler!] Yeryüzündeki onca varlık rızkını/yiyeceğini sırtında taşımaz; [geçim endişesi taşımadan yaşayıp gider]. Onlara rızkı veren de Allah, size veren/verecek olan da Allah'tır. [O hâlde, "Hicret ettiğimizde nasıl geçiniriz; orada ne yer ne içeriz?" diye kaygılanmayın. Zira Allah diğer bütün canlılara lütfettiği gibi size de bir rızık kapısı açar]. Şüphesiz O sizin isteklerinizi işitir, tüm endişelerinizi bilir."[542] ve Allah'ın kendilerine kolaylık ve başarı yollarını açacağını bildiren "Bizim tevhid davamız uğrunda canla başla çalışıp didinen kimseler var ya, işte biz onları [iki cihanda muvaffakiyet ve mutluluk] yollarımıza eriştiririz/eriştireceğiz. Şüphesiz Allah, iman ve ibadetinde samimi olan ve iman yolunda çalışıp çabalayan kimselerle daima beraberdir."[543] ayetleri nazil oldu.

17. İslam Davetinin Yöntem Farklılığının Müşriklerce Eleştirilmesi

Ayetlerin üslublarının sert ve yumuşak oluşunun değişmesi, konudan konuya geçişler, konuların genel ve özel olarak ele alınışı, namazda sesin fazla yükseltilmemesi emrinin,[544]

542 Ankebut, 29/56-60. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 523, 524; İbni Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 3075-3081; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, VI, 281-283.
543 Ankebut, 29/69.
544 İsra, 17/110.

kendine vahyedilenleri açıkça ilan etmesi, ortaya koyması[545] emri ile nesh edilmesi gibi -ki Mekke'de bu tür hükmün nesh edildiği durumlar azdır- hallere, durumlara, ihtiyaçlara göre değişen hususları müşrikler yeterince anlayamadıkları için bu konularda eleştirlerde bulundular.[546] Allah Teâlâ maslahat gereği bir şeriatı, kanunu başka bir şeriat, kanunla değiştirebilir. Dün maslahat olan bir şey yarın mefsedet, zarar verici olabilir. Allah Teâlâ maslahat ve mefsedeti bildiği için hikmeti gereği dilediğini sabit bırakır, dilediğini iptal eder.

Nüzul süreci içerisinde farklı ayetler nazil olunca müşrikler kendilerine göre Kur'an'ı eleştirecek bir konu, yer bulduklarını zannederek cahilliklerinden, neshin ne olduğunu bilmemelerinden dolayı Muhammed ashabıyla alay ediyor, bu gün bir şeyi emrediyor, yarın onu yasaklıyor, daha kolay olan konuları emrediyor diyerek eleştirilerde bulundular. Bunlar asıl olanın maslahat olduğunu zorla kolayın, kolayla zorun veya zorun yerine zorun, kolayın yerine başka bir kolayın gelebileceğini anlamadılar.[547]

Bunun üzerine "Biz önceki ayetlerde yer alan bir hükmün yerine başka bir hüküm getirdiğimizde -ki Allah hangi hükmü ne zaman indireceğini çok iyi bilir- o kâfirler Peygamber'e, "Bu dini sen uyduruyorsun" derler. Yoo! Gerçek şu ki onlar Allah'ın vahiy gerçeğini bilmiyorlar. [Ey Peygamber!] De ki onlara: "Bu Kur'an'ı Rûhu'l-Kudüs [Cebrail] rabbinin katından [insanlara doğru yolu göstermek gibi] çok esaslı bir maksatla indirmektedir ki mü'minler onun sayesinde güç kazanırlar. Çünkü Kur'an, Allah'a yürekten teslim olmuş kimseler için hem bir rahmet kaynağı hem de bir müjdedir."[548] ayetleri nazil oldu. Bu ayetlerde ve buraya kadar ele aldığımız konularda da açıklandığı gibi nüzul sürecinde durum ve muhataba göre ayetlerin içerik ve üslubundaki nesh sayesinde Hz. Peygamber ve mü'minler kendi vakıâlarına, maslahatlarına uygun

545 Hicr, 15/94.
546 İbn Âşûr, et-Tahrîr, XIV, 280-284.
547 Zemahşerî, el-Keşşâf, II, 592; Mukâtil, II, 237.
548 Nahl, 16/101, 102.

ayetler geldiği için bundan güç alıyor, davet ve mücadelelerini nasıl yapacaklarını, müşriklere nasıl cevap vereceklerini öğreniyorlardı. Bu değişim onlar için Allah Teâlâ'nın bir rahmeti ve canlı rehberliği anlamına gelmekteydi.

Nüzul ve mücadele sürecinde Allah, birbiriyle çelişir görünen sözler söylemiş olma pahasına hikmetli bir failliği yeğlemiştir. Çünkü O, hakikati, sosyal realitedeki değişken yapının içinde, yani pratikte aramıştır.

Aslında ashabın, bu konuda bir problemi yoktu. Nitekim tepki, ashaptan değil, müşriklerden gelmiştir. Ashap, yukarıda misallerini verdiğimiz üzere Allah'ın yönetiminde ve gözetiminde ferdi ve toplumsal dönüşümü yaşadıkları için, yani Allah'la özneler arası bir ilişki içinde olduklarının farkında oldukları için, Allah'ın değişik zamanlarda farklı şeyler söylemesini yadırgamıyorlardı. Kur'an, sonraki dönemlerde, genelde sistematik bir metin gibi okunmaya başlandığı için, realiteyle ilişkisi bağlamında okunma imkânını büyük ölçüde yitirmiştir.[549]

18. Mekkî Surelerde Ehl-i Kitap

Mekke ve çevresinde az sayıda olmakla birlikte Arabistan'ın farklı bölgelerinde belli yoğunlukta Yahudi ve Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı

Hicaz Arapları, Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan Ehl-i kitabı Hicaz ve Şam bölgelerinde tanımış, onları pek çok konuda taklit etmiş ve onlardan birçok düşünce ve kültürü almışlardı. Bazıları Yahudi ve Hıristiyan olurken bazıları da İbraniceyi öğrenmiş, onların kitaplarına vakıf olmuştu. Ehl-i kitabın, dinî ve mezhebi konularda düşmüş bulundukları ihtilaf ve ayrılıkları da biliyorlardı. Bütün bunların da Hicaz Araplarının fikri ve psikolojik yapılarının değişimine büyük etkisi olmuştu. Özellikle Mekke'de, dışarıdan gelme Ehl-i ki-

549 Albayrak, Halis, "Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'minin Kur'an Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine," s. 40.

tap azınlıklar vardı. Bu azınlıklar pek tabi olarak, davetin tüm dönemlerine tanık olmuş ve ondan uzak kalmamışlardır.[550]

Ancak Kur'an'ın öncelikli muhatapları toplumun kahir ekseriyetini oluşturan Mekkeli müşriklerdi. Bundan dolayı ayetler bunların iman etmelerine yönelik olarak inzal edildiği, asıl davet ve mücadelede bunlara yönelik yapıldığı; Yahudi ve Hıristiyanlar çok az sayıda bulundukları, şehrin sosyal ve siyasal hayatında görünür, hissedilir bir etkileri olmadığı, mü'minlerle, İslam davetiyle çok yoğun ilişkiler yaşamadıkları için Kur'an'ın ikinci dereceden muhatapları olmuşlardır. Bundan dolayı da bunlarla ilgili az sayıda ayet nazil olmuştur.

İlk surelerde Ehl-i kitabı doğrudan muhatap alan herhangi bir ayet, sure bulunmamaktadır. Nüzul tertibinde 5. sırada yer alan Fatiha suresinin son ayetindeki "Senin gazabına uğrayanların, dalâlete batanların yollarına yöneltme bizi"[551] cümlesindeki "gazabına uğrayanlar" ibaresi "domuz ve maymuna dönüştürülen Yahudiler," "dalâlete batanlar" ibaresi ise "Hıristiyanlar" olarak anlaşılmıştır.[552]

Kur'an ifadelerinden anlaşılan, Yahudilerin çoğunluğunun ve Hıristiyan grupların gösterdikleri engelleme, inkâr ve düşmanlık tavırlarının sadece hicretten sonra meydana geldiğidir. Bundan dolayı bu ayetin Yahudi ve Hıristiyanlara işaret ettiğini anlatan hadis eğer sahih ise, Medine döneminde söylenilmiştir ve ayetin muhtevası, sonradan böbürlenip inat eden Yahudi ve Hıristiyanlara tatbik edilmiştir.[553] Bu bilgileri dikkate aldığımızda bu ayetin doğrudan olarak Yahudi ve Hıristiyanları anlatmadığı, Hz. Peygamber ve yeni oluşmaya başlayan mü'minlere genel bir bakış açısı öğreterek Allah'ın

550 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 353.
551 Fatiha, 1/7.
552 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 26; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 59. Mukâtil "dalâlete batanlar" ibaresinin müşrikler ve onların dinleri anlamına geldiğini de nakletmektedir. Ayetteki ilgili bölümü Benî Yagîn'den bir adam vadi'l-Kurâ'da Hz. Peygamber'e sorduğunda Hz. Peygamber Yahudileri işaret ederek bunlar gazaba uğrayanlardır, delâlete saplananlar ise Hıristiyanlardır cevabını vermiştir. Bkz. Abdurrezzak, *Tefsîr*, I, 37.
553 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, I, 17; Okuyan, Mehmet, *Kısa Surelerin Tefsiri*, İstanbul, 2011, I, 75.

razı olmadığı kişilerin yollarından, inançlarından uzak durma bilincini kazandırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

Mekkî surelerde genel olarak Hz. Meryem, Hz. İsa'nın doğumu, tebliğ ettiği ana konular ve onun hakkında ihtilafa düşüldüğünün anlatılmasının[554] dışında Hz. İsa ve Hıristiyanlarla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Hacc 22/17. ayetin dışında Nasarâ (Hıristiyanlar) ismi hiç geçmediği gibi-ki bu ayette de onlara Ey Hıristiyanlar şeklinde doğrudan hitapta bulunulmamaktadır- Medeni surelerde geçen ehl-u İncil ve din adamları için kullanılan rahip gibi tanımlamalar da bulunmamaktadır.

İsrailoğulları dolayısıyla Yahudiler ile ilgili bilgiler Hıristiyanlarla ilgili bilgilere göre çok daha fazla yer almaktadır. Bu bilgiler özellikle Hz. Musa'nın kıssası üzerinden anlatılmakla birlikte Hz. Yakup, Yusuf, Süleyman ve Hz. Davud kıssaları üzerinden de farklı surelerde[555] geniş bir şekilde anlatılmaktadır. İlgili surelerde *Hâdû* (Yahudiler) kelimesi iki ayette[556] geçmektedir; ancak bu ayetlerde onlara Ey Yahudiler şeklinde doğrudan hitapta bulunulmamakta, cümle içerisinde konu anlatılırken Yahudiler ismi zikredilmektedir. Tüm surelerde Yahudilerden devamlı olarak İsrailoğulları şeklinde bahsedilmektedir.[557] Mekkî hiçbir ayette "Ey İsrailoğullları," "Ey Yahudiler" gibi hitapların bulunmaması Mekke'deki Yahudi nüfusunun az olduğunu göstermektedir.[558] Ayetler de genel olarak hem Yahudileri ve hem de Hıristiyanları kapsayacak şekilde *ehlu'z-zikr* (ilim ehli),[559] *ûtu'l-ilm* (ilim verilenler),[560] *Ehl-i kitap* (kitap ehli)[561] gibi tanımlamalar kullanılmaktadır.

554 Meryem, 19/16-38; Zuhruf, 43/57-65.
555 A'raf, 7/103-171;Taha, 20/9-98; Neml, 27/7-45; Sebe, 34/10-14; Sa'd, 38/17-40; Yusuf, 12/311;Şuara, 26/10-18.
556 En'am, 6/146; Hacc, 22/17.
557 Ayrıca bkz. Gökkır, Necmettin, "Kur'an Dilinde Ehl-i kitap Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım,"*Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul, 2010, s. 93-119.
558 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 554.
559 Nahl, 16/43; Ra'd, 13/43; Ankebut, 29/49.
560 İsra, 17/107.
561 En'am, 6/114; Sebe, 34/6; Ahkaf, 46/10; Ra'd, 13/36; Ankebut, 29/47.

Müşriklerin Kur'an'ın ilahiliğini, Hz. Peygamber'in peygamberliğini inkar ve eleştirilerine karşılık Kur'an'daki mesajların, anlatılan hakikatlerin önceki vahiylerin devamı olduğu nüzul tertibinde 8. sure olan A'la, 87/18-19'da "Bütün bunlar önceki sahifelerde/vahiylerde, İbrahim'e ve Musa'ya verilen sahifelerde/vahiylerde de anlatılan gerçeklerdir;"[562] anlatılan hakikatleri inkar eden muhalif müşrike[563] hitaben de 23. sure Necm, 53/36-56'da "Yoksa o, Musa'ya ve kulluk imtihanından yüzünün akıyla çıkan İbrahim'e vahyedilmiş sahifelerdeki şu ayetlerden hiç haberdar edilmedi mi?!;" 37. sure Kamer 54/43'de Müşrikleri sıkıştırmak için "[Ey Mekke halkı!] Söyleyin bakalım, sizin kâfirleriniz onlardan daha mı güçlü ki?! Yoksa geçmiş peygamberlere gönderilen vahiylerde (fi zubûri'l-evvelin) sorumluluktan muaf tutulduğunuza, dolayısıyla azaptan kurtulduğunuza dair bir berat belgesi mi var?!" buyrulmuş, 28. sure Tin, 95/1-3. ayetlerde "Andolsun [İsa'nın vahye mazhar olduğu] İncir dağına ve Zeytin dağına, Andolsun [Musa'nın vahye mazhar olduğu] Sina dağına, Andolsun [Muhammed'in vahye mazhar olduğu] bu güvenli Mekke şehrine ki," buyrularak üç Peygamber'in ve kitaplarının birbirinin devamı olduğu anlamında üzerlerine yemin edilmiş[564] ve 47. sure Şuara 26/196'da "Bu Kur'an özü itibariyle önceki peygamberlere/ümmetlere gönderilen kitaplarda/vahiylerde de mevcuttur (*lefi zuburil evvelin*)" şeklinde açıklanmıştır. Hz. Musa'ya kitap, hikmet, hidayet, hüküm verildiğinin; verilen kitabın hidayet, öğüt kaynağı olduğunun;[565] İsrailoğullarının diğer milletlerden üstün kılındığının;[566] İbrahim ve soyundan gelenlere peygamberlik ve vahiy verildiği-

562 A'la, 87/18, 19.
563 Ayetin muhatab aldığı kişi muhalif müşriklerin ileri gelenlerinden Velid b. Muğire'dir. Bkz. Vâhidî, *el-Vasît*, IV, 203.
564 Mukâtil, *Tefsir*, III, 498; Mukâtil tîn ve zeytûn'u yukarıda verdiğimiz anlamda açıklamamaktadır. Taberî, tîn'in Şam mescidi, zeytûn'un Beytu'l-Makdis olarak anlaşımasına katılmamakla birlikte bu görüşleri nakletmektedir. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 501-506. Konuyla ilgili olarak müfessirlerin bu görüşlerini temel alsak dâhi en azından Sina dağına ve Mekke'ye yemin edilmesi de vahiy geleneğinin kabullenilmesini ve Yahudilere yakın duruldúğunu anlatmaktadır.
565 Hud, 11/17; Mü'min, 40/53, 54; En'am, 6/91; Secde, 32/23, 24, 25.
566 Casiye, 45/16-20.

nin[567] beyan edilmesi de aynı amaca dönüktür. Müşriklerin bazı kabilelerinin ilahlaştırdıkları cinlerin diliyle de "Kur'an'ı dinleyip iman eden Cinler kavimlerine varınca şöyle demişlerdi: "Ey Kavmimiz! Biz, Musa'dan sonra Muhammed'e indirilen, kendinden önceki kitapları/vahiyleri teyit ve tasdik eden, hakkı hakikati gösteren ve doğru yola ileten bir ilahi kelam dinledik"[568] şeklinde aynı konunun açıklanması da bu konuda müşrikleri ikna etmek açısından ayrıca dikkat çekici bir noktadır.

Ayrıca müşriklerin eleştirilerine karşılık 66. sure Ahkaf, 46/9'da [Ey Peygamber!] De ki onlara: "Ben ilk peygamber değilim; [dolayısıyla peygamberlik gibi bir icat yapmış da değilim]. Evet, ben bir Peygamber'im; ama ilerleyen zamanlarda beni nelerin beklediğini bilmediğim gibi sizin başınıza neler geleceğini de bilemem. Ben sadece bana vahyedilene uyarım. Dahası, ben [kıyamet ve azap hakkında sizi] açıkça uyaran bir Peygamber'im." buyrulması da aynı konuyla ilgilidir. Aynı zamanda bütün bu bilgilerin Hz. Peygamber ve mü'minlere kendilerinin yürüdükleri yolda yalnız olmadıklarını anlatarak onların güçlü olmalarını sağlamak gibi bir amacı, işlevi de bulunmaktaydı.

Nüzul tertibinde 51. sure olan Yunus, 10/37; 53. sure Yusuf, 12/111; 55. sure En'am, 6/92 ve 66. sure Ahkaf, 46/12'de Kur'an'ın önceki kitapları tasdik ettiğinin vurgulanması ve 62. sure Şura, 42/13'de "Allah geçmişte Nuh'a emrettiği, şimdi sana vahyettiğimiz ve yine geçmişte İbrahim'e, Musa'ya, İsa'ya emrettiğimiz tevhid dinini sizin için de din kıldı. Bu dinin gereklerini tam anlamıyla yerine getirin; din konusunda ihtilafa düşmeyin. [Ey Peygamber!] Senin tebliğ ettiğin bu tevhid dini müşriklere çok ağır geldi. Oysa Allah dilediği/layık gördüğü kimseleri bu dine mazhar kılar ve kendisine yönelenleri doğru yola iletir"[569] buyrulması da aynı

567 Ankebut, 29/27.
568 Ahkaf, 46/30.
569 Konuyla ilgili En'am suresindeki pasajda: "Biz İbrahim'e oğul olarak İshak'ı, torun olarak Yakub'u bahşettik. Onların her birini vahiy ve peygamberliğe mazhar kıldık. Nitekim daha önce de Nuh'u vahiy ve pey-

konuyla ilgili olduğu kadar mü'minlere Ehl-i kitapla temelde aynı çizgide oldukları düşüncesini, bilincini de vermekteydi.

Ayetlerde her ne kadar Ehl-i kitap genel olarak olumlu olarak zikredilse de mü'minlere onlar tarihte bazı hatalar yaptılar, bundan dolayı da Allah Teâlâ tarafından eleştirildiler. Bazen de cezalandırıldılar, siz onlardan ayrısınız, onlar gibi olmamalısınız anlamında farklı, özgün bir kimlik inşasına yönelik mesaj vermek ve "Ey Mekke ve çevresindeki Ehl-i kitap! Sizin atalarınız bu yanlışları yaptı, fakat siz onların yolundan gitmeyin gibi" doğrudan hitaplarda bulunmadan ancak dolaylı yoldan eleştirerek onların bazı hataları da anlatılmıştır. Anlatılan bu hatalar İsrailoğullarının Kızıldeniz'den Sina Yarımadasına geçtiklerinde putlara tapan bir toplum gördüklerinde Hz. Musa'ya bize de put yap demeleri; Sâmiri'nin yaptığı buzağı heykeline tapmaları; girecekleri şehre *hittatun* (Rabbimiz bizi bağışla) diyerek girmeleri emredildiğinde bazılarının kendilerinden istenileni yapmamaları ve bundan dolayı cezalandırılmaları; içlerinden bir kısmının cumartesi balık

gamberliğe mazhar kılmıştık. Onun/İbrahim'in soyundan gelmiş olan Davud, Süleyman, Eyyûb, Yusuf, Musa ve Harun'u da vahiy ve peygamberliğe mazhar kıldık. Biz, Allah'a kullukta ihlâslı olanları işte böyle mükâfatlandırırız. Biz Zekeriya'yı, Yahya'yı, İsa'yı ve İlyas'ı da vahiy ve peygamberliğe mazhar kıldık. Bunların hepsi faziletli şahsiyetlerdi. Yine biz İsmail'i, Elyesa'yı, Yunus'u ve Lût'u da vahiy ve peygamberliğe mazhar kıldık. Böylece onların hepsini [peygamberlikle görevlendirerek] diğer insanlardan üstün kıldık. Onların atalarından, çocuklarından, torunlarından ve kardeşlerinden bazılarını da vahiy ve peygamberliğe mazhar kıldık. Böylece onları da has/seçkin kullarımız arasına katıp hepsini doğru yolda sabitkadem kıldık. İşte bu yol, Allah'ın yoludur. Allah dilediği/layık gördüğü kimseleri bu yola iletir. Şayet o faziletli kullar/peygamberler Allah'tan başka varlıklara tanrılık yakıştırmış olsalardı, iyilik adına yaptıkları bütün her şey boşa giderdi. Onlar kendilerine vahiy, hikmet ve peygamberlik lütfettiğimiz kimselerdir. Şimdi bu müşrikler [sana da lütfettiğimiz] vahiy ve peygamberliği inkâr etmekte direnirlerse, kendileri bilirler. Çünkü biz vahiy ve peygamberliği koruma görevini, bunları inkâr etmeyen başka bir topluluğa emanet ederiz. Evet, işte o faziletli kullar/peygamberler, Allah'ın vahiyle rehberlik edip doğru yolda sabitkadem kıldığı kimselerdir. [Ey Peygamber!] Sen de onların yolundan git ve müşriklere şöyle de: "Ben, Allah'ın ayetlerini tebliğ etmeme mukabil sizden herhangi bir ücret istemiyorum. [Bilin ki] bu Kur'an cümle âlem için ilâhî bir öğüt ve uyarıdır." buyrulmaktadır. (En'am, 6/84-90.)

avlama yasağını çiğnemeleri ve bundan dolayı maymuna dönüştürülmeleri, bazılarının bizim günahlarımız bağışlanacak demeleri, Tevrat'a uymamaları; Allah'ın ayetlerini dikkate almamaları,[570] Hz. İsa'nın doğumu ve peygamberliği konusunda Yahudi ve Hıristiyanların ihtilafa düşmeleri ve bunlara cevaben Allah'ın çocuk edinmediğinin vurgulanması; zaman içinde hayırsız nesillerin ortaya çıkması;[571] İsrailoğullarının kendi aralarında ihtilaflara düştükleri ve bunların Kur'an'da açıklanıyor olduğu;[572] İsrailoğullarının haddi aşmalarından dolayı tarihte iki defa cezalandırılmaları;[573] Yahudilerin azgınlıklarından dolayı bazı etlerin onlara haram kılındığı;[574] Hıristiyanların Ashab-ı Kehf hakkında gereksiz tartışmalara girdikleri;[575] peygamberlerin ümmetlerinden ihtilafa düşenlerin olduğu[576] ve İsrailoğullarını ihtilaflarının kıyamette sonuca bağlanacağı[577] gibi konulardır.[578] Ancak bu tür konulardaki üslup genel olarak Medine dönemindeki gibi sert olmamıştır.[579]

Akabe biatları ve İslam'ın Medine'de yayılması Mekke döneminde gerçekleşmiştir. Buna binâen son Mekkî surelerde bu konulara değinme miktarı arttı. Ancak henüz Yahudilerin inkârı, düşmanlığı ve hileleri başlamadığından Bakara gibi surelerdeki üsluba benzer üslup kullanılmadı.

570 A'raf, 7/138; 148-152; 161, 162; 163-166; 169; Nahl, 16/124. İsrailoğullarının buzağıya tapmaları Taha, 20/85-98. ayetlerde de anlatılmaktadır.
571 Meryem, 19/34-37; 59; Zuhruf, 43/65.
572 Neml, 76; Casiye, 16-20.
573 İsra, 17/2-8.
574 En'am, 6/146; Nahl, 16/117.
575 Kehf, 18/21, 22.
576 Mü'minun, 23/53, 54
577 Yunus, 10/93.
578 Ayrıca bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 368, 369; Türcan, Selim, *Kimlik ve Kitap İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, s. 239.
579 Bakara, 2/40-124. ayetlerdeki İsrailoğullarını, Yahudileri direk muhatap alan suçlayıcı, Müslümanların muhalifi olarak tavsif edilen ve tarihteki hatalarından dolayı verilen cezaları hatırlatan üslup Mekki surelerde bulunmamaktadır.

19. Mü'minlerin Ehl-i Kitap ile İlişkileri

Müşriklerle ilişkiler konusunda da ele aldığımız gibi Kur'an'ın hedefi toplumdaki dinî ve sosyal gruplarla çatışma ortamı oluşturmak değil, var olan tüm ortak bağları, noktaları değerlendirerek bir diyalog ortamı oluşturmak, yumuşak bir üslup ve delillerle muhatapları ikna etmektir. Bundan dolayı da müşriklerin muhalif duruşlarından dolayı, onların da saygı duydukları ve onlara göre İslam davetine daha yakın bir anlayışa sahip olan Ehl-i kitap ve Kur'an'dan önce gönderilen ilahî kitaplar referans kaynağı olarak kullanılmışlardır.

Peygamberler ümmetlerine Hz. Muhammed'in gönderileceğini müjdelemiş, ona tâbi olmayı emretmişlerdi. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in özelliklerinin ilahî kitaplarında yazılı olduğunu Ehl-i kitabın âlimleri de bilmekteydi.[580] Bu durum nüzul tertibinde 39. sırada yer alan A'raf suresinde Allah'ın ayetlerine yürekten inanan insanlar anlatılırken "İşte o [ayetlerimize yürekten inanan]kimseler [vakti geldiğinde] ellerinin altındaki Tevrat'ta ve İncil'de kendisinden söz edilmiş olduğunu görecekleri ümmi [yani geçmişte vahiy kültürüne sahip olmayan ve çoğu okuma yazma bilmeyen Arap milletine mensup] Peygamber'e uyacak kimselerdir. Bu peygamber onlara iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacak; yine onlara temiz ve hoş şeyleri helal, kötü ve çirkin şeyleri haram kılacak; onları zorlayan hükümler ve yükümlülükleri de hafifletecektir. İşte o peygamber geldiğinde, ona inanıp güvenen, ona saygı gösteren, ona yardım eden ve yine ona indirilen Kur'an'a uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erecek olanlardır."[581] şeklinde açıklanmaktadır.

580 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 407.

581 A'raf, 7/157. Aynı konu Medine'de tekrar gündeme geldiğinde "Vaktiyle Meryem oğlu İsa da, 'Ey İsrailoğulları! Ben size Allah tarafından gönderilmiş bir elçiyim. Ben elinizdeki Tevrat'ı tasdik etmek ve benden sonra gelecek ve gerek ismi gerek şahsiyeti övgüye mazhar [Ahmed] olacak bir peygamberi müjdelemek üzere gönderildim." demişti. İsa, İsrailoğulları'na mucizeler gösterdiğinde, onlar, "Bunlar düpedüz bir sihirdir.' dediler."(Saf, 61/6.) Ancak bu ayette İsrailoğulları hakkında olumsuz, eleştirel bir üslubun oldu anlaşılmaktadır.

Aynı durum nüzul tertibinde 55. sırada yer alan En'am suresinde "Vaktiyle kendilerini vahye muhatap kıldığımız zümreler (Yahudiler ve Hıristiyanlar) Peygamber'i tıpkı kendi öz evlatlarını tanıyıp bildikleri gibi bilirler. Ne var ki kâfirlikte direnerek kendilerini zarar ve ziyana uğratanlar bu hakikate inanmazlar.[582] şeklinde beyan edilmiş. Yahudi ve Hıristiyanların Hz. Peygamber'in özellikleri kitaplarında yazılı olduğu için onu çocuklarının özelliklerini bildikleri, başkalarıyla karıştırmadıkları gibi bildikleri açıklanarak bu ayetlerle Hz. Muhammed'in peygamberliği konusunda Ehl-i kitabın müşriklere karşı şahit gösterildiği; ancak müşrikler ve Ehl-i kitabın inkârcılarının onu kabul etmedikleri belirtilmiştir.[583]

Bu anlattıklarımızla aynı doğrultuda olarak pek çok ayette Hz. Peygamber'le müşrikler arasında çıkan tartışmalarda, ihtilaflarda Ehl-i kitap müşriklere karşı hakem, referans kaynağı olarak nüzul tertibinde 47. sure olan Şuara, 26/196. ve 197. ayetlerde "Bu Kur'an özü itibariyle önceki peygamberlere/ümmetlere gönderilen kitaplarda/vahiylerde de mevcuttur. İsrailoğulları âlimlerinin bu gerçeği bilmesi, o kâfirler/müşrikler için Kur'an'ın ilâhî vahiy olduğuna bir delil değil midir?! Sana Rabbinden gönderilen ayetlerin senin peygamberliğine delâlet ettiği hakikatini İsrailoğullarının âlimlerinin bilmesi o müşrikler için yeterli değil mi?;"[584] 66. sure Ahkaf, 46/10. ayette "Ehl-i kitabın inanması sizin için bir delil değil midir?" buyrularak "Kur'an'ın Tevrat gibi, Hz. Muhammed'in Musa gibi olduğuna şahitlik eden, Hz. Muhammed'e inanan İsrailoğullarından birinin imanı sizin için delil değil midir? şeklinde sorulmakta;[585] 70. sure Nahl, 16/43. ayette İnsandan peygamber olmaz diyen

582 En'am, 6/20.
583 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 340; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 225; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 13.
584 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 644. Abdullah b. Selam olduğu da söylendi.
585 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 220, 221. de Abdullah b. Selam'ın Müslüman olmasını anlatıyor.) Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 124-126. Taberî; Mesruk ve Şa'bî'nin bu ayet Mekkî olduğunu için Abdullah b. Selam hakkında nazil olduğu görüşlerinin yanlış olduğunu, onun hicretten sonra Medine'de iman ettiğini belirttiklerini nakletmektedir. (Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 125, 126.)

Müşriklere cevaben "[Ey Peygamber!] Senden önce kendilerine vahyedip peygamber olarak gönderdiklerimiz de [melek değil] tıpkı senin gibi birer insan evladı idi. [Ey Müşrikler!] Bu gerçeği bilmiyorsanız, gidin Ehl-i zikre sorun" eğer bu konunun gerçeğini bilmiyorsanız Ehl-i kitaba sorun.[586] Dervezeye göre 87. sure Ra'd, 13/43. ayette "[Ey Peygamber!] İşte o kâfirler, "Sen peygamber olarak gönderilmiş biri değilsin." diyorlar. Sen de onlara de ki: "Aramızda şahit olarak Allah, bir de Tevrat ve İncil hakkında bilgi sahibi olanlar (*indehû ilmu'l-kitap*) yeter"[587] şeklinde açıklanmaktadır.

Ehl-i kitap Hz. Peygamber'e de referans kaynağı olarak gösterilmekteydi. Bu durum nüzul tertibinde 51. sure olan Yunus 10/94. ayette "[Ey Peygamber!] Sana vahyettiğimiz bu kıssalardaki bilgilerin doğruluğundan herhangi bir şüphen varsa, senden öncekilere verdiğimiz kitapları okuyanlara [Yahudiler ve Hıristiyanlara] sor. Andolsun ki sana rabbin tarafından vahyedilen bilgiler mutlak doğrudur. Bunda hiçbir tereddüdün olmasın!" Senin karşılaştığın iman ve takva ehli olanlarına sor;"[588] 55. sure En'am, 6/114. ayette "[Ey Peygamber!...geçmişte kendilerini/atalarını vahye muhatap kıldığımız o kimseler [Yahudiler] de çok iyi bilirler ki bu Kur'an [tıpkı Tevrat gibi] insanlara yol göstermek gibi çok esaslı bir maksatla bizzat rabbin tarafından indirilmiştir. Bundan hiç şüphen/şüpheniz olmasın. O müşrikler her ne kadar senin

586 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 449

587 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 504. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 171. Mukâtil bu ayeti Abdullah b. Selam ve ashabı bilir şeklinde yorumlamaktadır. (Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 181.) İbn Kesir ise ayet Mekki olduğu için bu şekilde yorumlanmasına karşı çıkarak, burada kast edilen Yahudi ve Hıristiyan alimlerdir demektedir. (Bkz. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 171)

588 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 1986. Abdullah b. Selam ve ashabına sor buyrulduğunda Hz. Peygamber şüphe etmiyorum ve kesinlikle sormayacağım buyurdu. (Mukâtil, *Tefsîr*, II, 104; Abdurrezzak, *Tefsîr*, II, 298.) Bu ayetlerin tefsirinde de olduğu gibi Mekkî surelerdeki Ehl-i kitapla ilgili olumlu mesajlar içeren tüm ayetler Abdullah b. Selam veya Abdullah b. Selam ve ashabı olarak anakronik bir tarzda yorumlanmaktadır. Bu bakış açısının oluşmasında Medeni surelerde yaşanan ortamdan dolayı Ehl-i kitabı düşman, cizye verinceye kadar savaşılması gereken muhalifler olarak tanımlayan ayetlerin belirleyici bir etkisi bulunmaktadır.

Aynı durum nüzul tertibinde 55. sırada yer alan En'am suresinde "Vaktiyle kendilerini vahye muhatap kıldığımız zümreler (Yahudiler ve Hıristiyanlar) Peygamber'i tıpkı kendi öz evlatlarını tanıyıp bildikleri gibi bilirler. Ne var ki kâfirlikte direnerek kendilerini zarar ve ziyana uğratanlar bu hakikate inanmazlar.[582] şeklinde beyan edilmiş. Yahudi ve Hıristiyanların Hz. Peygamber'in özellikleri kitaplarında yazılı olduğu için onu çocuklarının özelliklerini bildikleri, başkalarıyla karıştırmadıkları gibi bildikleri açıklanarak bu ayetlerle Hz. Muhammed'in peygamberliği konusunda Ehl-i kitabın müşriklere karşı şahit gösterildiği; ancak müşrikler ve Ehl-i kitabın inkârcılarının onu kabul etmedikleri belirtilmiştir.[583]

Bu anlattıklarımızla aynı doğrultuda olarak pek çok ayette Hz. Peygamber'le müşrikler arasında çıkan tartışmalarda, ihtilaflarda Ehl-i kitap müşriklere karşı hakem, referans kaynağı olarak nüzul tertibinde 47. sure olan Şuara, 26/196. ve 197. ayetlerde "Bu Kur'an özü itibariyle önceki peygamberlere/ümmetlere gönderilen kitaplarda/vahiylerde de mevcuttur. İsrailoğulları âlimlerinin bu gerçeği bilmesi, o kâfirler/müşrikler için Kur'an'ın ilâhî vahiy olduğuna bir delil değil midir?! Sana Rabbinden gönderilen ayetlerin senin peygamberliğine delâlet ettiği hakikatini İsrailoğullarının âlimlerinin bilmesi o müşrikler için yeterli değil mi?;"[584] 66. sure Ahkaf, 46/10. ayette "Ehl-i kitabın inanması sizin için bir delil değil midir?" buyrularak "Kur'an'ın Tevrat gibi, Hz. Muhammed'in Musa gibi olduğuna şahitlik eden, Hz. Muhammed'e inanan İsrailoğullarından birinin imanı sizin için delil değil midir? şeklinde sorulmakta;[585] 70. sure Nahl, 16/43. ayette İnsandan peygamber olmaz diyen

582 En'am, 6/20.
583 Mukâtil, *Tefsîr*, I, 340; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 225; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 13.
584 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 644. Abdullah b. Selam olduğu da söylendi.
585 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 220, 221. de Abdullah b. Selam'ın Müslüman olmasını anlatıyor.) Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 124-126. Taberî; Mesruk ve Şa'bî'nin bu ayet Mekkî olduğunu için Abdullah b. Selam hakkında nazil olduğu görüşlerinin yanlış olduğunu, onun hicretten sonra Medine'de iman ettiğini belirttiklerini nakletmektedir. (Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 125, 126.)

Müşriklere cevaben "[Ey Peygamber!] Senden önce kendilerine vahyedip peygamber olarak gönderdiklerimiz de [melek değil] tıpkı senin gibi birer insan evladı idi. [Ey Müşrikler!] Bu gerçeği bilmiyorsanız, gidin Ehl-i zikre sorun" eğer bu konunun gerçeğini bilmiyorsanız Ehl-i kitaba sorun.[586] Dervezeye göre 87. sure Ra'd, 13/43. ayette "[Ey Peygamber!] İşte o kâfirler, "Sen peygamber olarak gönderilmiş biri değilsin." diyorlar. Sen de onlara de ki: "Aramızda şahit olarak Allah, bir de Tevrat ve İncil hakkında bilgi sahibi olanlar (*indehû ilmu'l-kitap)* yeter"[587] şeklinde açıklanmaktadır.

Ehl-i kitap Hz. Peygamber'e de referans kaynağı olarak gösterilmekteydi. Bu durum nüzul tertibinde 51. sure olan Yunus 10/94. ayette "[Ey Peygamber!] Sana vahyettiğimiz bu kıssalardaki bilgilerin doğruluğundan herhangi bir şüphen varsa, senden öncekilere verdiğimiz kitapları okuyanlara [Yahudiler ve Hıristiyanlara] sor. Andolsun ki sana rabbin tarafından vahyedilen bilgiler mutlak doğrudur. Bunda hiçbir tereddüdün olmasın!" Senin karşılaştığın iman ve takva ehli olanlarına sor;"[588] 55. sure En'am, 6/114. ayette "[Ey Peygamber!...geçmişte kendilerini/atalarını vahye muhatap kıldığımız o kimseler [Yahudiler] de çok iyi bilirler ki bu Kur'an [tıpkı Tevrat gibi] insanlara yol göstermek gibi çok esaslı bir maksatla bizzat rabbin tarafından indirilmiştir. Bundan hiç şüphen/şüpheniz olmasın. O müşrikler her ne kadar senin

586 İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 449

587 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 504. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 171. Mukâtil bu ayeti Abdullah b. Selam ve ashabı bilir şeklinde yorumlamaktadır. (Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 181.) İbn Kesir ise ayet Mekki olduğu için bu şekilde yorumlanmasına karşı çıkarak, burada kast edilen Yahudi ve Hıristiyan alimlerdir demektedir. (Bkz. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 171)

588 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 1986. Abdullah b. Selam ve ashabına sor buyrulduğunda Hz. Peygamber şüphe etmiyorum ve kesinlikle sormayacağım buyurdu. (Mukâtil, *Tefsîr*, II, 104; Abdurrezzak, *Tefsîr*, II, 298.) Bu ayetlerin tefsirinde de olduğu gibi Mekkî surelerdeki Ehl-i kitapla ilgili olumlu mesajlar içeren tüm ayetler Abdullah b. Selam veya Abdullah b. Selam ve ashabı olarak anakronik bir tarzda yorumlanmaktadır. Bu bakış açısının oluşmasında Medeni surelerde yaşanan ortamdan dolayı Ehl-i kitabı düşman, cizye verinceye kadar savaşılması gereken muhalifler olarak tanımlayan ayetlerin belirleyici bir etkisi bulunmaktadır.

tebliğ ettiklerine inanmasalar da İsrailoğullarının âlimleri bütün bunların gerçek olduğunu biliyorlar. Sen sakın şüpheye düşenlerden olma.[589] 58. sure Sebe, 34/6. ayette "[Yahudi ve Hıristiyanlardan] hakikati anlayıp kavrama bahtiyarlığına ermiş kimseler rabbinden sana indirilen Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu ve onun üstün kudret sahibi ve her türlü övgüye layık olan Allah'ın yolunu gösterdiğini bilirler."[590] 63. sure Zuhruf, 43/45. "[Ey Peygamber!] Senden önce kendilerine peygamberler gönderdiğimiz kimselere [Yahudiler ve Hıristiyanlara] sor bakalım, biz [herhangi bir peygamber vasıtasıyla] Rahman'ın dışında birtakım varlıklara tanrılık yakıştırıp ibadet edilmesini emretmiş miyiz?!"[591] 85. sure Ankebut, 29/49. "Doğrusu bu Kur'an, kendilerine Allah'ın sözü ile insan sözünü ayırt etme kabiliyeti verilmiş kimselerin (ûtu'l-ilmin) gönüllerinde yer eden hak ve hakikat mesajlarıdır" Ehl-i kitap bunun gerçek mahiyetini bilir.[592] Derveze'ye göre 87. Ra'd, 13/36. "Kendilerine kitap verilenler sana verilen Kur'an'dan mutluluk duymaktadır." buyurmuştur. Ehl-i kitap biz Hz. Muhammed'in durumunu kitaplarımızda yazılı bulduğumuz için inanıyoruz[593] demekteydiler.

Ehl-i kitabın bu şekilde hem müşriklere hem de Hz. Peygamber'e, dolayısıyla da mü'minlere referans kaynağı olarak gösterilmesinin yanında "Kendisini sırf dünyadaki fani hayata adamış kimse ile rabbi [Allah] tarafından kesin bilgiye/vahye dayanan, yine Allah tarafından bir şahit [İncil] ve daha öncesinde Musa'ya bir rehber ve rahmet kaynağı olarak

589 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 506, 507.
590 Abdullah b. Sebe gibiler Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIX, 213.
591 Ehl-i kitaptan iman edenlere sor. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, III, 191.
592 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, VI, 378. Mukâtil bu ayeti senin ümmî bir peygamber olduğunu Abdullah b. Selam ve ashabı bilir şeklinde yorumlamaktadır. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 522.
593 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 160. Mukâtil bu ayeti Abdullah b. Selam ve ashabı bilir şeklinde yorumlamaktadır.(Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 179.) Zemahşerî ise bu ayette zikredilen kişilerin Yahudilerden iman edenlerden Abdullah b. Selam ve Ka'b ile bunların ashabları; Hıristiyanlardan iman eden kırkı necranlı, otuz ikisi Habeşli ve sekizi Yemenli olmak üzere toplam seksen kişinin murad edildiğini kaydetmektedir. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 501.

gönderilen vahiylerce teyit ve tasdik edilen kimse bir olur mu hiç?! İşte ancak böyle kimseler Kur'an'a yürekten inanırlar. Hangi zümreden/kabileden olursa olsun, kim Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu inkâr ederse, onun yeri cehennemdir.[Ey Peygamber!] Sakın, Kur'an'ın kaynağı hakkında şüpheye düşme! Şüphesiz bu Kur'an sana rabbin tarafından indirilmiş bir vahiydir. Fakat ne yazık ki insanların çoğu [Mekke halkının müşrik çoğunluğu] bu gerçeğe inanmaz."[594] ayetiyle de Hz. Peygamber, Hz. Musa'nın teyit ve tasdik ettiği, bir anlamda da müjdelediği, onunla aynı yolda giden bir peygamber olarak anlaşılmaktaydı. Bu ve benzeri ayetler[595] doğal olarak Yahudiler ve Hıristiyanlarla mü'minleri birbirine yakın göstermekte ve yakınlaştırmaktaydı.[596]

Aynı zamanda Ehl-i kitabın fiilî olarak da mü'minlerle aynı safta olup müşriklere karşı ortak tavır aldıkları da olmaktaydı. Mekke'de bulunan bazı Yahudiler Müslümanlara cehennemin bekçilerinin sayısını sorduklarında onlar cevabını bilmedikleri için Hz. Peygamber'e sormuşlardı. Hz. Peygamber cehennemin bekçilerinin sayısının on dokuz olduğunu söylediğinde[597] Yahudiler bu rakamın kendi kaynaklarındaki bilgiyle örtüştüğünü görmüşlerdi. Müşrikler Hz. Peygamber'in Cehennemin on dokuz bekçisinin olduğunu söylediğini duyduklarında özellikle Ebu Cehil ve Ebu'l-Eşyedeyn biz onla-

594 Hud, 11/17.
595 En'am, 6/84-87, 90, ve Şura, 42/13. Yahudi ve Hıristiyanların da iman ettikleri on sekiz peygamberin adının sayıldıktan sonra Hz. Peygamber'e onların yolundan git buyrulması da ilişkilerde yakınlığı oluşturan unsurlardandır. Aynı şekilde "[Ey Peygamber!] Biz vaktiyle Musa'ya da vahiyler göndermiştik. Bu yüzden ilahî vahiy ve mesajı tebliğ hususunda Musa ile benzer bir tecrübeyi yaşadığında/yaşayacağında hiç şüphen olmasın! Öyle ki Musa'ya gönderdiğimiz vahiyleri İsrailoğulları için rehber kılmıştık. Allah yolunda karşılaştıkları zorluklara sabırla katlandıkları, ayetlerimize yürekten inandıkları zaman onların içinden insanları mesajlarımız doğrultusunda doğru yola çağıran önderler çıkarmıştık. [Bu durum, senin ve ümmetin için de aynen geçerlidir]. (Secde, 32/23, 24.) ayetleri de bu düşünceyi desteklemektedir.
596 Albayrak, Halis, "Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'minin Kur'an Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine," s. 40.
597 Müddessir, 74/30.

rı yeneriz ve cehennemden çıkarız diyerek alay etmişlerdi.[598] Yaşanan bu olaylar ayette "Biz cehennemde bekçi olarak sırf melekleri görevlendirdik ve onların sayısını, ["Biz çok kalabalığız; on dokuz meleğin hakkından geliriz." diye alay eden] o kâfirler/müşrikler için sınama vesilesi kıldık ki bu sayede, geçmişte vahye mazhar kılınanların [Yahudilerin] bilgileri sağlamlaşır, mü'minlerin de imanları artar. Böylece Yahudiler ile mü'minler/Müslümanlar şüpheye düşmezler. Peygamber'e ve Kur'an'a inanma hususunda akılları karışık olanlar ile kâfirlikte karar kılanlar ise, "Allah'ın böyle bir misal vermesinin ne anlamı var!" derler. Evet, işte Allah böyle misallerle dilediğini/müstahak gördüğünü dalâlette bırakır; dilediğini/layık gördüğünü hidayete ulaştırır."[599] şeklinde açıklanmaktadır. Ayetten de anlaşıldığı gibi bu bilgiyi Ehl-i kitap ve mü'minler kabul ederken müşrikler inkâr etmişler ve böylece karşı safta yer almışlardır.

Bütün bu yaşananlar müşriklerin zihninde Ehl-i kitapla mü'minleri aynı konumda değerlendirmelerine neden olduğu gibi mü'minler de doğal olarak kendilerini onlara yakın görmekteydiler.

Bundan dolayı da Perslerle Rumlar (Bizanslılar/Doğu Romalılar) arasında olan savaşı Perslerin kazandığını Hz. Peygamber ve mü'minler öğrendiklerinde bu onların çok zoruna gitti ve müşriklerde çok sevindiler, mü'minlere hakaretlerde bulunarak onlara baskı uyguladılar. Onlara "Siz de Rumlar da Ehl-i kitapsınız, bizim kardeşlerimiz sizin kardeşlerinizi yendiler, biz de sizi yeneceğiz" demeleri üzerine Rum suresinin "Elif-Lâm-Mîm. Rumlar [Bizanslılar/Doğu Romalılar] Hicaz'a yakın bir bölgede [Şam diyarında] yenilgiye uğradılar. Ama onlar [Persler karşısındaki] bu yenilgilerinin ardından beş-on yıl içinde galip gelecekler; çünkü önünde sonunda Allah'ın dediği olur; [Allah, insan ve toplumla ilgili değişmez kanunları uyarınca hak edeni galip getirir, hak edeni de mağlup ettirir].

598 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 417, 418; Tirmizî, *Sünen*, "Kitâbu't-Tefsir/Müddessir," 3; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XIV, 183-185.
599 Müddessir, 74/31.

Doğu Romalılar Perslere üstün geldiği zaman mü'minler sevinecekler. Evet, mü'minler [Perslerin galibiyetinden mutluluk duyan Mekkeli müşriklere inat], Allah'ın Bizanslılara nasip ettiği zafere sevinecektir. Allah dilediğine/hak edene zafer nasip eder. O üstün kudret sahibidir, ama aynı zamanda çok şefkatli ve merhametlidir. Zafere dair bu söz Allah'ın sözüdür. Allah verdiği sözden asla caymaz. Ne var ki Mekke halkının müşrik çoğunluğu bu gerçeği bilmez. Onların bütün bildikleri, dünyadaki üç günlük hayatın oyun ve eğlencesidir. Bu yüzden onlar [dünyadaki hayatın gerçek anlam ve amacından], ahiretteki ebedî hayat gerçeğinden büsbütün gafildirler." ayetleri nazil oldu.[600]

Bunun üzerine Hz. Ebu Bekr kâfirlerin yanına giderek "Siz kardeşlerinizin kardeşlerimize karşı zafer kazanmasına seviniyor musunuz, fakat fazla sevinmeyin, Allah Rumları Perslere galip getirterek bu konuda sizi mutlu etmeyecek, Allah bunu Hz. Peygamber'e haber verdi" dedi. Bunun üzerine Ubey b. Halef Hz. Ebu Bekr'e "Sen yalan söylüyorsun" dediğinde Ebu Bekr "Asıl sen yalan söylüyorsun ey Allah'ın düşmanı" dedi. Bunun üzerine Ubey b. Halef "Üç yıl içinde Rumların zafer kazanamayacağı üzerine on dişi genç deve benden, on deve de senden olmak üzere seninle iddiaya giriyorum" dedi. Sonra Hz. Ebu Bekr Hz. Peygamber'e gelerek olanları haber verdiğinde Hz. Peygamber "Benim sana anlattığım durum senin anladığın gibi değil, bid'un kelimesi üç ile dokuz arasını ifade eder, sen git develerin sayısını artır ve zamanı uzat" buyurdu. Hz. Ebu Bekr Ubey b. Halef ile yüz deve ve dokuz yıl zaman olarak anlaştı. Perslerin taht mücadeleleri yaşamalarından dolayı Rumlar Persleri yendiler. Hudeybiye anlaşmasının yapıldığı günde Hz. Peygamber ve mü'minler bu haberi öğrendiler ve Rumların zaferinden dolayı sevindiler. Bu şekilde Allah Teâlâ'nın va'di gerçekleşmiş oldu.[601]

600 Rum, 30/1-7. Surenin nüzulu risaletin beşinci yılında gerçekleşen birinci Habeşistan hicretinin yakın zamanlarında olmalıdır Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 347.

601 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 3-6; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 211; Abdurrezzak, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 101, 102; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 2086-2088; Tirmizî, *Sünen*, "Kitabu't-Tefsir/Rum," 1-4.

Müşriklerin kendilerini Mecusî Perslerin, mü'minleri de Hıristiyanların kardeşleri olarak kabul etmelerinde Hz. Peygamber'in Necaşî'yi övmesinin, Mü'minlerin Habeşistan'a hicret etmelerinin, Necaşî'nin huzurunda Ca'fer b. Ebî Tâlib'in Meryem suresinin ilk ayetlerini okuması üzerine Necâşî'nin ağlamasından dolayı gözyaşlarıyla sakalının, yanındaki din adamlarının da gözyaşlarıyla ellerindeki kitaplarının ıslanmasından sonra onun mü'minlere "Muhakkak bu okuduğunuz ayetlerle İsa'ya gelen şey, İncil bir tek kaynaktan çıkan bir nurdur" diyerek onlara sahip çıkmasının,[602] orada mü'minlerin Hıristiyan toplumla çatışmadan onlarla mü'minlerin hemen hemen aynı konumda birlikte güzel bir şekilde yaşamalarının, Ehl-i kitapla ilgili ayetlerin genelde olumlu ve övücü tarzda olması ve Mekke'deki Hıristiyanlarla Hz. Peygamber ve mü'minler arasında herhangi bir sorunun yaşanmaması da müşriklerde bu anlayışın oluşmasını destekleyen hususlardandır. Ayrıca kendisine bildirilen ilk vahiy olayının ne olduğunu tam anlayamayan ve kafası karışan Hz. Peygamber'i Hıristiyan olan Varaka b. Nevfel'in teskin etmiş olmasının da bu anlayışın oluşmasına etkisi olmuş olabilir.

Bu naklettiğimiz bilgilerde her ne kadar kim oldukları isim olarak belirtilmese de Mekke'de ağırlıklı olarak İsrailoğullarından yani Yahudilerden, bir kısmı da Hıristiyanlardan olmak üzere Ehl-i kitabın iman ettiği, Hz. Peygamber ve mü'minlerin safında yer aldığı anlaşılmaktaysa da bu olaylara, ayetlere muhatap olan Ehl-i kitabın hepsinin iman ettiğini söylemek de mümkün değildir. Bazıları Kur'an'ın ilahiliğini kabul etmekle birlikte kendi dinlerine bağlı kalmaya devam etmiş de olabilirler.

Hud, 11/17. gibi ayetler Müslümanların kendi dışındaki cemaatler arasındaki tercihine ve bu konudaki siyasete dair bilgi içermektedir. Musa'nın kitabını izleyenlerle müşrikler karşılaştırılmakta ve bu ayetler Müslümanların siyaseten Yahudiler/Ehl-i kitap tarafında yer aldığını belirten açık bir mesaj taşımaktadır. Hz. Musa'nın, Benî İsrail'in firavn karşı-

602 İbn Hişam, *es-Siret*, 336.

sında haklılığı gündeme getirilmesi gibi kıssalar anlatılması, İsrailoğullarının üstün kılındığının vurgulanması gibi ayetlerle vahiy geleneğinin önemli simaları olan peygamberlere sahip çıkılırken, Kur'an'ın Tevrat ve Zebur'un da bulunduğu vahiy geleğinin bir devamı olduğu tekrar işlenmiştir.

Enbiya, 21/105 ve 106. ayetlerle[603] cennete tüm peygamberlere inanan salihlerin varis kılındığı belirtilerek mü'minlerle Tevrat ve İncil'e inananlar aynı safta birleştirilmektedirler. Bu anlatılan bilgileri de ancak Allah'a layıkıyla kulluk/ibadet eden kimselerin hakkıyla değerlendirecekleri ifade edilmektedir. Diğer ifadeyle müşrikler dışarıda tutularak peygamberlere inananlar aynı safta birleştirilmektedirler.

Hicret öncesinde Yahudi ve Hıristiyanlara karşı sürdürülen genel söylem şöyle özetlenebilir: Yeni gelişen Kur'an mesajı, ana gövde olarak Hz. Musa ve İsa'nın mesajlarının devamı olmakla birlikte, o bu önceki mesajların bağlıları olduğunu söyleyen Yahudi ve Hıristiyanların kendi aralarındaki ayrılıkların ve çekişmelerin dışında ve *hatta üzerinde bir yerde* ve onlara hakemlik yapma konumundadır. Müslüman cemaatinin Yahudi ve Hıristiyanlara yakın durması, kendisini onların bir devamı olarak tanımlaması ve Müşrikler karşısında onların tabiî bir müttefiki olarak görmesi, onun kendi kimliğini bir kenara bıraktığı anlamına gelmemiştir. Bütün bu özdeki onaylamalara karşın Hz. Muhammed'in Yahudilerinkinden farklı, kendisine ait bir şeriatı bulunmaktadır.[604]

603 Andolsun ki biz Levh-i Mahfuz'a kaydetmemizin yanı sıra peygamberlere gönderdiğimiz tüm kitaplarda da şu hükmü bildirdik: Cennete hayırlı/faziletli kullarım varis olacaktır. Hiç şüphesiz bu Kur'an'da çok değerli öğütler, bilgiler vardır. Fakat bunu anlayıp değerlendirecek olanlar Allah'a layıkıyla kulluk/ibadet eden kimselerdir. (Enbiya, 21/105, 106.)

604 Paçacı, Mehmet, "Kur'an'da Ehl-i Kitap Anlayışı," s. 51, 52. Hz. Peygamber'in farklı şeriat sahibi olduğu ayetlerde "Biz İsrailoğulları'na kitap/vahiy, devlet/yönetim gücü ve peygamberlik verdik. Onlara temiz ve helal rızıklar lütfettik. Böylece onları [kendi dönemlerindeki] diğer milletlerden üstün kıldık. Yine onlara hem dinî nizam hem de dünyevî düzen hususunda gerekli olan bilgileri öğrettik. Ama onlar kendilerine ilahî bilgiler gelmesine rağmen aralarındaki kıskançlıklar ve inatlaşmalar yüzünden ihtilafa düşüp hakka muhalefet ettiler. Şüphesiz rabbin, ihtilafa düştükleri hususlarla ilgili olarak kıyamet günü onlar hakkında hükmünü

İslam davetinin yaygınlaşıp, tanınmaya başladığı dönemlerde Müşrikler ve Ehl-i kitap Hz. Peygamber'i ve tebliğ ettiklerini anlamaya, zihinlerinde bir yere oturtmaya çalışıyorlardı. Bundan dolayı da Müşrikler olduğu kadar onlar da Hz. Peygamber'e sorular soruyorlar ve iman da ediyorlardı.

Şam taraflarından gelen kırk Hıristiyan Kâbe'nin yanında müşrikler de yakınlarında otururken Hz. Peygamber'le konuştular, Kur'an'ı dinlediler, kitaplarında Hz. Peygamber hakkında bilgiler bulunduğu için biz Kur'an gelmeden önce de tevhid konusunda çok duyarlıydık diyerek ağlayarak iman ettiler. Mekkeli müşrikler ve memleketlerindeki insanlar onlara hakaretler edince onlara selam olsun size biz sizin gibi cahilce- kaba ve anlayışsız davranmayız. Herkesin dini kendine, biz kendimiz için sadece hayırlı olanı istiyoruz diyerek, kötülüğe iyilikle karşılık verdiler.[605] Yaşanan bu olaylar üzerine "Bundan önce kendilerini vahye muhatap kıldıklarımız Kur'an'a inanırlar. Kur'an onlara okunup tebliğ edildiği zaman, "Biz ona inanıyoruz. O rabbimizin kelamıdır. Biz Kur'an

verecek ve böylece herkes hak ettiği karşılığı görecektir. [Ey Peygamber!] Son olarak, sana da dinî ve dünyevî nizamla ilgili bir yol gösterdik. Artık sen bu yolda yürü ve sakın Allah'ı layıkıyla tanıyıp yalnız O'na kulluk etmenin anlamını bilmeyen o müşriklerin heva ve heveslerine boyun eğme!" şeklinde açıklanmıştır. (Casiye, 45/16-18.)
Kur'an Ehl-i kitapla ilişkiler konusunda değişik zaman dilimlerinde yakın ya da uzak duruşlar sergilemiştir. Yahudilerle Mekke dönemi ve Medine döneminin ilk aylarında yakın ilişki tarzı izlemiştir. Daha sonraki yıllarda uzak ve şiddet içeren ilişkiler geliştirilmiştir.
Hıristiyanlarla olan ilişkiler ise, ne Yahudilerle olduğu kadar yakın ne de onlarla olduğu kadar sert olmuştur. Belki de bunun sebebi Hıristiyanların daha uzak diyarlarda yaşamış olmalarıdır. Hıristiyanlarla ilişkiler bu yüzden daha istikrarlı bir seyir takip etmiş görünmektedir. Bu mekansal uzaklık sebebiyle Müslümanlarla Hıristiyanlar arsında güç çatışmaları Yahudilerde olduğu gibi yoğun olmamıştır. Kur'an, Müslümanlar dışındaki topluluklarla ilişkilerde belli bir ilişki biçimini, belli bir topluluk için normatif olarak belirlemiş değildir. Bu türden ilişkilerde tamamıyla Müslümanların çıkarları ve diğer toplulukların Müslümanlara karşı tutumları belirleyicidir ve bunlara yönelik ilgili siyaset bu değişkenlere göre belirlenir denilebilir. (Paçacı, Mehmet, Kur'an'da Ehl-i Kitap Anlayışı, s. 62, 63.)

605 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 500, 501; Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, 108; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 199; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 472. İbn Kesir bunların Habeşistanlı on kişi olduklarını belirttikten sonra Necranlı olduklarının da nakledildiğini kaydetmektedir.

gelmeden önce de Allah'a teslim olmuş kimselerdik." derler. İşte onlar [Kur'an'a inanmaları sebebiyle maruz kaldıkları] sıkıntı ve zorluklara göğüs gerip sabrettikleri için katbekat fazla mükâfata nail olacaklar. Bu kimseler [imanlarından dolayı muhatap oldukları] ağır sözleri ağırbaşlılık ve olgunlukla karşılarlar. Kendilerine verdiğimiz maldan-mülkten hayırlı işlerde harcarlar. Yine onlar kötü, çirkin bir sözle kendilerine sataşıldığını duyduklarında şöyle derler: "Bizim işimiz bize, sizin işiniz size; [dolayısıyla, herkes kendi işine baksın, kendi yoluna gitsin]. Haydi, size uğurlar olsun; zira densizlerle, kendini bilmezlerle bizim işimiz yok." derler"[606] ayetleri inzal edildi. Aynı şekilde Ehl-i kitabın Hz. Peygamber'e inzal edilen ayetlerden dolayı mutlu oldukları, sevindikleri[607] de onların iman ettiklerini göstermektedir. Ayrıca Hıristiyan Addas da Hatice'nin vesilesiyle iman etmişti.[608]

Mekke'de genel anlamda Ehl-i kitapla ilişkiler olumlu olmakla birlikte onların Kur'an'dan şüphe duydukları, Hz. Peygamber'le tartıtıştıkları, onu kendi dinlerine çağırdıkları da olmaktaydı. Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e kendi duruşunu korumakla birlikte onlarla diyalog kapılarını açık tutmayı, husumetten, kavgadan uzak durmayı vahyetti. Bu durum ayetlerde, "Geçmişte [Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi] ümmetler, kendilerine hak dini anlatan vahiyler geldikten sonra, sırf aralarındaki kıskançlıklar ve inatlaşmalar yüzünden din konusunda ihtilafa düştüler. Şayet rabbinin cezayı/azabı [belli bir süre] ertelemeyle ilgili hükmü/takdiri olmasaydı o müşriklerin işi çoktan bitirilmişti. Tevrat ve İncil'in şimdiki takipçilerine gelince, onlar da [tıpkı önceki Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi] hak dini kabul hususunda derin şüphe içindedirler. [Ey Peygamber!] Sen tevhid dinine çağırmaya devam et ve sana Allah tarafından emredildiği üzere dosdoğ-

606 Kasas, 28/52-55. İbn Hişam, *es-Siret*, I, 391, 392. İbn Hişam bunların yirmi civarında Habeşistanlı Hıristiyan oldukalrını belirttikten sonra Necranlı olduklarının da söylendiğinin kaydetmektedir.
607 Ra'd, 13/36. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 179. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 556, 557; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 4/335.
608 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 169.

ru ol, dosdoğru yolunda sabitkadem ol. Gerek müşriklerin gerek Yahudiler ve Hıristiyanların tevhid dinine aykırı istek ve arzularına asla kulak asma! Bilhassa ["Biz bazı kitaplara inanırız, bazısına inanmayız" diyen Yahudilere] şöyle söyle: "Ben Allah'ın indirdiği tüm kitaplara/vahiylere inandım. Ayrıca hak dini tebliğ hususunda hepinize adil davranmak ve eşit mesafede durmakla emrolundum. Hiç şüphesiz Allah bizim de rabbimiz, sizin de rabbinizdir. Bizim işimiz/dinimiz bize, sizin işiniz/dininiz size. Bu yüzden, kavga-niza etmemize gerek yoktur. Kaldı ki Allah bir gün hepimizi bir araya toplayıp hesaba çekecektir. Sonunda hepimizin varacağı yer O'nun huzurudur."[609] şeklinde anlatılmaktadır.[610]

Aynı şekilde Mekke döneminin son yıllarında İslam daveti Medine'de Evs ve Hazrec kabileleri arasında yayıldığında Yahudiler işin sonunun aleyhlerine olacağını anladıklarında, Tevrat'ta Hz. Peygamber'in peygamberliği ile ilgili bilgileri gizlediler ve İslam davetine muhalefette müşrikleri teşvik ettiler.[611]

20. Ehl-i Kitap ile Mücadele

Mekke döneminin en son zamanlarında 85. sırada nazil olan Ankebut suresinde "[Ey Mü'minler!] Size karşı düşmanca ve saldırganca davranan kesimi hariç, Yahudiler ve Hıristiyanlarla mümkün olan en güzel şekilde tartışın ve onlara şöyle deyin: "Biz hem bize indirilen Kur'an'a hem de size indirilen kitaplara iman ettik. Bizim ilahımız/tanrımız da sizin ilahınız/tanrınız da bir ve aynı ilah/tanrıdır. Biz yalnız O'na teslim olmuş kimseleriz. [Ey Peygamber!] Diğer peygamberlere gönderdiğimiz vahiyler gibi sana da bu Kur'an'ı indirdik. Geçmişte kendilerini vahye muhatap kıldığımız kimseler [Yahudiler ve Hıristiyanlar] arasında Kur'an'a inanan ve inanacak olanlar var. Keza şu müşrikler arasında da ona inana-

609 Şura, 42/13-15.
610 Bkz. Mukâtil, *Tefsir*, III, 174, 175; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 484-489; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 219, 220; İbn Âşur, *et-Tahrir*, XXV, 57-65.
611 İbn Âşur, *et-Tahrir*, VII, 363-365.

cak kimseler var. Bizim ayetlerimizi kâfirlikte direnenlerden başkası reddetmez."[612] buyrularak Ehl-i kitap ilk defa net bir şekilde iki farklı gruba ayrılmaktadır. Buna göre Yahudilerin iman edenleriyle en güzel şekilde mücadele edilmeli, onlara Kur'an okunmalı, Kur'an'dan bilgiler aktarılmalıdır. İnanmayıp zalimlik yapan Yahudilere ise bize indirilen Kur'an'a ve size indirilen Tevrat'a inanıyoruz. İlahımız, rabbimiz bir ve biz tevhide inanıyoruz denmeli[613] ve onlarla çatışmadan uzak durulmalıdır.

Ayetin çoğul kipinde emirle başlanmasından takınılması istenen tavrın Hz. Peygamber'le birlikte tüm mü'minlere emredildiği anlaşılmaktadır. Bu emre göre Mü'minler Ehl-i kitapla tartışırken, ilke ve öz bağlamında, bir olduklarını vurgulamalıdırlar. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'e indirilen kitaba inandıkları gibi mü'minler de onlara indirilen kitaplara inanmaktadırlar. Onlar da mü'minlerin bildikleri, ibadet ettikleri ilahı bilip ibadet ediyorlar. Kendilerini, bu tek ve ortaksız ilaha teslim etmişlerdir. Ehl-i kitaptan bir grubun tartışma ortamındaki inatçı ve kompleksli tavrını sürdürürken, diğer bir grubun da doğru sözlü mü'minler olduklarını gözler önüne sermektedir. Nasıl Araplar arasında inananlar ve kâfirler varsa Ehl-i kitap arasında da inananlar ve kâfirler de bulunmaktaydı.[614]

Ankebut, 46. ayette de Ehl-i kitaptan zulmedenler hariç en güzel yolla mücadele emrediliyor. Bu, Hz. Peygamber ve mü'minlere Ehl-i kitab'a karşı takip etmeleri gereken metodu belirten Kur'ânî bir öğretidir. Bu metod, aynı zamanda Mekkî Kur'an'ın üslubu, anlatımı ve bireysel konuları ele alışıyla da uyum sağlamaktadır. Diğer taraftan ayet olup bitmiş bir olayın anlatımını da çağrıştırmaktadır. Şöyle ki: Mekke döneminin sonlarına doğru (Ankebut suresi Mekkî son suredir) Ehl-i kitaptan bir kesim arasında bazı dinî tartışmalar olmaktaydı. Onlardan bazıları tartışmada büyüklük taslama, kaba davranma ve zulüm etme yolunu izlemekteydiler. Eğer bu yakla-

612 Ankebut, 29/46, 47.
613 Mukâtil, *Tefsir*, II, 521.
614 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, IV, 338-342.

şım doğru ise, o zaman, bunların kâfir liderlerin engellemelerinin etkisi altına giren kimseler olduğunda şüphe yoktur. Başka bir deyişle, müşriklerle menfaate dayalı ilişkiler içindeydiler ve bu menfaatleri feda etme imkânları yoktu. Veya onlardan yakalarını bir türlü kurtaramıyorlardı. Bu duruma rağmen Ehl-i kitabın genel tavrı olumluydu.[615]

Ayetle ilgili yukarıdaki gibi yorumlar yapılsa da Mekke'de iman edenlere zulmeden, saldırganca davranan bir Yahudi grubunun olduğuna dair kesin bir bilgi nakledilmemektedir. Bundan dolayı bu ayetin Medine'de İslam daveti başladığında mü'minlerin Hz. Peygamber'e Yahudilere karşı nasıl davranmaları gerektiğini sormaları üzerine inzal edilmiş olması da mümkündür.[616] Bu açıklamaya göre ayet Mekkî olmakla birlikte Medine'de oluşmaya başlayan ilk mü'min toplumunun oradaki Yahudilerle nasıl bir ilişki kuracakları, hangi tavırları geliştireceklerine dair onları yönlendirmek için inzal edilmiş olması mümkündür.

Ehl-i kitapla oluşturulan bütün bu olumlu ilişkilere ve onların tevhide aykırı düşüncelerine dokunulmamasına rağmen bazı müşrikler Hz. İsa'nın ilahlaştırılması gibi konuları tartışma konusu yaparak Hz. Peygamber'i sıkıştırmaya çalışmaktaydılar.

Müşrikler meleklerin Allah'ın kızları olduğunu iddia ediyorlardı. Bir gün Hz. Peygamber Mescide geldi. Kâbe'nin etrafında üç yüz altmış put vardı. Orada Sehm oğullarından Âs b. Vâil, Kays'ın oğulları Hâris ve Adiy bulunmaktaydı. Hz. Peygamber onlara "Hem siz hem de Allah'ın yanı sıra ilah/tanrı yerine koyduğunuz o putlar cehennemin odunusunuz. Evet, şimdi hepiniz cehennemi boylayacaksınız! O putlar gerçekten tanrı olsalardı cehenneme uğrarlar mıydı?! Oysa onlar da onlara tapınanlar da cehennemde temelli kalacaklar. Onlar cehennemde inim inim inleyecekler ve iniltiden başka bir şey işitmeyecekler."[617] ayetlerini okudu ve Safa kapısına

615 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 365.
616 Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 362, 9. Dipnot.
617 Enbiya, 21/98-100.

doğru gitti. Müşrikler Hz. Peygamber'in söyledikleri hakkında konuşmaya başladılar. O esnada oraya aynı kabileden Abdullah b. Zeb'arî geldi ve niçin ilahlar hakkında konuşuyorsunuz dediğinde onlar Hz. Peygamber'in sözlerini ona anlattılar. O da Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Muhammed! Senin bu sözlerin sadece biz ve bizim ilahlarımız için mi yoksa tüm milletler ve ilahları için de geçerli mi diye sorduğunda Hz. Peygamber "Tüm milletler ve ilahları için geçerli" cevabını verdi. Bunun üzerine Abdullah "Sen Meryem'in oğlu İsa'nın peygamber olduğunu söylüyor, onu ve annesini övmüyor musun, aynı şekilde sen Hıristiyanların bu ikisine kulluk ettiklerini, Üzeyr'e ve meleklere de kulluk edildiğini bilmiyor musun, eğer bunlar cehenneme gireceklerse biz de onlarla birlikte olmaya razıyız." dediğinde Hz. Peygamber "Hayır öyle değil" dedi. Abdullah "Sen sözlerinin tüm milletler ve ilahları için geçerli olduğunu söylememiş miydin?" diyerek onu zor durumda bıraktığında müşrikler sevinç çığlıkları attılar. Bunun üzerine Allah Teâlâ "İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapmış olmaları sebebiyle tarafımızdan kendilerine esenlik ve mutluluk sözü verilen kimseler ise cehennemden uzak tutulacaklardır."[618] ayetini inzal ederek Hz. İsa, Meryem, Üzeyr ve meleklerin Cehennemden uzak olduklarını bildirip, müşriklere cevap verdi ve onların Hz. İsa hakkındaki sözlerinin sadece tartışma maksatlı olduğunu beyan etti.[619]

Bu yaşanan tartışma ortamı ayetlerde "[Ey Peygamber!] Meryem oğlu İsa [bir müşrik tarafından seni susturmak üzere] misal verilince senin kavmin hemen sevinç çığlıkları attılar. [Kur'an'a uyup müşriklikten vazgeçecekleri yerde, Hıristiyanların İsa hakkındaki yanlış inançlarından medet umarcasına], "Bizim tanrılarımız mı daha üstün yoksa o mu?!"

618 Enbiya, 21/101.
619 Mukâtil, *Tefsîr*, III, 193, 194; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, III, 380, 381. Zuhruf, 43757. ayetin Hz. İsa'dan söz edildiğinde müşrikler kaygıya kapılarak Ey Muhammed İsa hakkında görüşün nedir şeklinde soru sordukları gibi ve Muhammed kendisine Hıristiyanların İsa'ya yaptıkları gibi yapılmasını istiyor dediklerinde Allah Teâlâ bu sözleri sadece tartışma olsun diye söylüyorlar ayetini inzal edildiği de nakledilmektedir. (Bkz. Abdurrezzak, *Tefsîr*, II, 198.)

dediler. Onların İsa ile ilgili bu sözlerindeki maksat, sırf seninle tartışmak ve sana karşı çıkmaktır. Çünkü onlar itirazı marifet sanan bir güruhtur. İsa'ya gelince, [o tanrı değil] kendisine peygamberlik lütfunda bulunduğumuz ve [babasız yaratmak suretiyle] İsrailoğulları'na ibret kıldığımız bir kuldur. [Ey Müşrikler!] Biz dileseydik, ["Allah'ın kızları" diye nitelendirdiğiniz] melekleri [kullarımız olarak] yeryüzünün sakinleri yapar ve böylece sizin yerinize onların geçmesini sağlardık.[620] şeklinde açıklamaktadır.

21. Müşriklerin Ehl-i Kitapla İlişkileri

Daha önce de ele aldığımız gibi müşrikler, Yahudi ve Hıristiyanlara Tevrat ve İncil'i okudukları, bilgili oldukları için saygı duymaktaydılar. Hz. Peygamber İslam davetine başladığında ona karşı yeterince delil getiremedikleri, onu fikrî açıdan yenemedikleri için onlardan destek arama yoluna gitme ihtiyacı hissettiler.

Medineli, Hayberli Yahudiler ticaret için Mekke'ye gelip gittikleri gibi müşrikler de Yahudilerin bulundukları Hayber ve Yesrib'e gidip gelmekteydiler. Müşrikler onların bilgilerine saygı duydukları için Hz. Peygamber ve Kur'an aleyhinde kullanabilecekleri cevaplar bulabilmek amacıyla onlara sorular sormaktaydılar. Ancak hiç de bekledikleri gibi cevaplar alamamaktaydılar.[621]

Aynı sebepten Ebu Cehil, müşriklere "Medineli Yahudiler kitap ehl-i oldukları, bizim bilmediğimiz peygamberler hakkında bilgi sahibi oldukları için onlara adam gönderin de Muhammed'in doğru mu yoksa yalancı mı olduğunu onlara sorsunlar." teklifi üzerine, müşrikler içlerinde Nadr b. Hâris ve Ukbe b. Ebî Muayt'ın da olduğu beş kişiyi Medine'ye gönderdiler. Onlar da Medine'ye vardıklarında Hz. Peygamber'in peygamberlik iddiasını, bunun kendilerinde oluşturduğu rahatsızlıkları anlatarak "Onun hakkında kitaplarınızda bilgi var

620 Zuhruf, 43/57-60.
621 İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 315.

mı?" diye sordular. Yahudiler de: "Ona Ashab-ı Kehf'i, Zu'l-Karneyn'i ve Ruh'un ne olduğunu sorun, eğer bu sorulara size öğrettiğimiz şekilde cevap verirse o doğruyu söylüyor, yoksa yalan söylüyor demektir" cevabını verdiler. Müşrikler Mekke'ye döndüklerinde olanları arkadaşlarına anlattıklarında Ebu Cehil Hz. Peygamber'e giderek bu soruları sordu. Cebrail, bunların cevaplarını Hz. Peygamber'e bildirdi ve Hz. Peygamber de onlara anlattı.[622] Bu olayı İslam daveti karşısında net bir müşrik-Yahudi dayanışması olarak kabul etmek pek mümkün gözükmemektedir. Aslında Mekke dönemi boyunca da bu anlamda yaşanan, nakledilen açık bir olay da bulunmamaktadır.

Müşrikler her ne kadar Ehl-i kitaba saygı duysalar bile onlar iman ettiklerinde diğer mü'minleri eleştirdikleri, dinden çıkmakla (Sâbî olmakla) suçladıkları gibi Ebu Cehil, iman eden Necran'lı Hıristiyanları aynı şekilde suçlamış, onlar da biz cahillerle, densizlerle muhatap olmayız şeklinde cevap vermişlerdi.[623] Bunun gibi Âmir b. el-Hadrami'nin ğulâmı, Yahudi olan Cebr, Hz. Yusuf kıssasını/suresini dinleyince iman ettiğinde sahibi onu tekrar Yahudiliğe dönünceye kadar dövmüştü.[624] Ehl-i kitaba karşı mesafeli duruş Rumlarla Perslilerin savaşında da ortaya çıkmıştı.

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Mekke'deki Ehl-i kitap kölelerle ilişkileriyle ilgili olarak farklı bilgiler nakledilmektedir. Bunlara göre Hz. Peygamber'in çoğu zaman Merve tepesinin yakınlarında Benî Hadramî'nin kölesi Hıristiyan Cebr'in dükkânında oturmaktaydı. Bundan dolayı müşrikler, "Muhammed getirdiği şeylerin çoğunu bundan öğreniyor." demişlerdi.[625]

Tebliğe başladığında Hz. Peygamber, Mekke'deki Ehl-i kitap kölelerle de görüştüğü, onlarla konuştuğu için özellikle Nadr b. Haris: "Bu Kur'an Muhammed'in uydurduğu bir ya-

622 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 280, 281; İbn Hişam, *es-Siret*, I, 300-302; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 142; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 436; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 315, 316.
623 Mahmud Şakir, *İslam Tarihi*, II, 122.
624 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 239.
625 İbn Hişam, *es-Siret*, I, 393.

landır, ona bu konuda Huveytib b. Abduluzza'nın mevlâsı Addas, Âmir Hadrami'nin ğulamı Yesâr ve aynı şahsın mevlâsı Cebr yardım ediyor. Bunlar sabah akşam Muhammed'e Kur'an'ı öğretiyorlar" dedi. Bu üç şahıs Ehl-i kitaptandı ve Cebr Yahûdi iken Müslüman olmuştu.[626]

Huveytib b. Abduluzza'nın Bişr isminde bir ğulâmı vardı. Bu iman etmiş ve iyi bir mü'min olmuştu. Bu kölenin isminin Âiş veya Yeîş olması da mümkündür. Bu kölenin kitapları vardı. Aynı şekilde bu kişinin, Benî Hadramî'nin kölesi aslen Rum olan Cebr olduğu da söylenmiştir. Ayette adları Cebr ve Yesâr olduğu nakledilen iki köleden bahsedildiği de nakledilmiştir. Bunlar Mekke'de kılıç yapmakta, Tevrat ve İncil okumaktaydılar. Hz. Peygamber onların yanına uğradığında onların okuduklarını dinlemekteydi. Bundan dolayı müşrikler Kur'an'ı Hz. Peygamber'e bunların öğrettiğini iddia ettiler. Allah Teâlâ da bunun mümkün ve tutarlı olmadığını, çünkü Kur'an'ın fasih bir Arapçayla nazil olduğunu, hâlbuki bu kölelerin Arap olmadıklarını ve fasih konuşamadıklarını anlatarak onlara cevap verdi.[627] Ayrıca bazı Müşrikler: "Muhammed'e Kur'an'ı Yahudiler, Alâ b. Hadrami'nin mevlâsı ve Ebu Fukeh er-Rumi öğretiyor" demişlerdi.[628] Nakledilen bilgilerden Hıristiyan kölelerin isimleri hakkında çok kesin bilgilere sahip olunmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Ehl-i kitapla ilgili diğer nazil olan ayetlerin de üslup ve muhteva olarak genelde olumlu olması, rivayetlerde sözü edilen Hıristiyan kölelerle Hz. Peygamber arasında iyi bir diyaloğun, karşılıklı konuşmaların bulunması, onların iman etmesi ve müşriklerce Ehl-i kitapla mü'minlerin aynı safta telakki edilmeleri, müşriklerin "Muhammed Kur'an'ı bunlardan öğreniyor." demeleri için kendilerince delil olarak algılanmış olabilir.

626 Mukâtil, *Tefsîr*, II, 430; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 42; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 143, 144.
627 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 592, 593.
628 Furkan, 25/45. ayetin tefsirinde belirtilen şahıslar için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 398-401; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 57; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 268, 269. Ayrıca Nahl, 16/103. Ayette kimlerin kastedildiğiyle ilgili olarak bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, II, 239; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 364-369; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 219; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 593.

Bu anlattıklarımız ayetlerde "Biz önceki kitaplarda/şeriatlarda yer alan bir hükmün yerine başka bir hüküm getirdiğimizde -ki Allah hangi hükmü ne zaman indireceğini çok iyi bilir- o kâfirler Peygamber'e, "Bu dini sen uyduruyorsun" derler. Yoo! Gerçek şu ki onlar Allah'ın vahiy gerçeğini bilmiyorlar. [Ey Peygamber!] De ki onlara: "Bu Kur'an'ı Rûhu'l-Kudüs [Cebrail] rabbinin katından [insanlara doğru yolu göstermek gibi] çok esaslı bir maksatla indirmektedir ki mü'minler onun sayesinde güç kazanırlar. Çünkü Kur'an, Allah'a yürekten teslim olmuş kimseler için hem bir rahmet kaynağı hem de bir müjdedir. Biz o kâfirlerin/müşriklerin, "Bu Kur'an'ı Muhammed'e [Ehl-i kitaptan, Addâs, Yaîş veya Cebr isimli] bir insan öğretiyor." dediklerini elbet biliyoruz. Ne var ki onların sözünü ettikleri kişinin dili yabancı bir dildir; Kur'an'ın dili ise fasih bir Arapçadır. Allah'ın ayetlerine inanmayanlar var ya, Allah onları doğru yola ulaştırmayacak, umduklarına kavuşturmayacaktır. Üstelik onlar ahirette çok elemli bir azaba mahkûm olacaklar. Allah'ın ayetlerine inanmayanlar, ["Kur'an'ı Muhammed'e adamın biri öğretti." diyerek] Peygamber'i yalancılıkla itham ediyorlar. Oysa asıl yalancı onlardır.[629] ve "O kâfirler/müşrikler, "Bu Kur'an Muhammed'in uydurmasıdır. [Ehl-i kitap'tan Addâs, Cebr gibi] bazı adamlar da bu işte ona yardım etmektedir." dediler ve böylece onlar düpedüz bir zulüm/çarpıtma ve iftirada bulunmuş oldular. Yine o müşrikler şöyle dediler: "Bu Kur'an, Muhammed'in birilerine yazdırdığı ve ezberlemesi için de sabah akşam kendisine okunan eskilerin masallarından ibarettir." [Ey Peygamber!] De ki onlara: "Kur'an'ı göklerin ve yerin bütün sırlarını bilen Allah indirdi. [Siz Kur'an'a eskilerin masalları demekle çok büyük bir cezayı hak ettiniz. Buna rağmen Allah sizi hemen azaba çarptırmadı.] Çünkü O çok affedici, çok merhametlidir."[630] şeklinde açıklanmaktadır.

Daha önce de naklettiğimiz gibi müşrikler, iman eden Hıristiyanlara hakaretvârî sözler söylemişlerdi. Bu naklettiğimiz

629 Nahl, 16/101-105.
630 Furkan, 25/4-6.

bilgiler ışığında müşriklerin Ehl-i kitaba saygı duydukları, iman edenlerini eleştirdikleri, bazı kölelere işkence ettikleri, mü'minlerle onları hemen hemen aynı inanışta gördükleri, Hıristiyanların Hz. İsa'yı, Yahudilerin Hz. Üzeyr'i ilahlaştırmalarını, Hz. Peygamber'in ilahlarını eleştirmelerine karşı delil olarak kullandıklarını, Kur'an konusunda da Mekke'deki Ehl-i kitap köleler Muhammed'e yardım ediyor dediklerini anlamaktayız.

Ehl-i Kitab Konusunun Değerlendirilmesi

Kur'an, vahyin ilk anından itibaren, Mekke dönemi boyunca, kendisi ile önceki kitapların aynı kaynaktan olduğunu; kendisi ile bu kitaplar arasındaki ilke ve hedef birliğini, önceki peygamberleri ve kitapları doğruladığını sürekli olarak vurgulamış, doğruluğuna Ehl-i kitabı şahit göstermiştir. Kur'an bu hususları, Ehl-i kitab'ın, istenen şahitliğe olumlu yaklaşacağı, onlara güvenilmesi gerektiğini çağrıştıran bir üslupla vermiştir. Doğal olarak bu üslup Ehl-i kitab'ın Muhammedî çağrıya kulak verecekleri, onunla bütünleşecekleri, ona yardımcı olacakları gibi düşünceleri de beraberinde getirmektedir.

Kur'an'ın Ehl-i kitab'ın kendi aralarındaki ihtilaflarına, saf olan dinin aslından ve yüce hedeflerinden sapmalarına ışık tutan değinilerini ve sert olmayan bir yöntemle onların ayıplarına işaret etmesini istisna edersek; Mekkî Kur'an, Hz. Peygamber'in çağdaşlarından oluşan Ehl-i kitab'a karşı yumuşak bir üslup kullanmıştır.

İlk andan itibaren kendisine değişik üsluplarla vahyedilen Hz. Peygamber'in, Mekke'deki Ehl-i kitab'a karşı barışçı ve sevecen bir tavır takınması pek tabiidir. Zira onlarla hedef ve ilke birliği içinde olup peygamberlerine ve kitaplarına saygı göstermekte, onları desteklemekte ve tüm bunları açıkça bildirmekteydi.

Öyle inanıyoruz ki, Hz. Peygamber bu tavrını, peygamberliğinden önce de onlara karşı gösteriyordu. Çünkü onunla Mekke'deki bazı Ehl-i kitap arasında karşılıklı sevgiye dayalı

bir ilişki, duygusal bir beraberlik ve güven vardı. Bu, daha sonra Kur'an'ın, onların kitaplarını ve peygamberlerini tasdik etmesi, desteklemesi ve takdir etmesi, onları şahit olarak göstermesi, kendilerine itimat etmesi ve onlarla tam bir birlik içinde olduğunu ifade etmesi ile devam etmiştir.

Tüm bu açıklamalarımız gösteriyor ki; genelde Ehl-i kitap, Mekke döneminin başından, sonuna kadar Muhammedî davete olumlu yaklaşmış, ona sevgi göstermiş, hatta destek vermiştir. Mekke'de hiçbir zaman, Medine'de Hz. Peygamber ile Yahudiler arsındaki çatışmaya benzer bir durum oluşmamıştır. Değil çatışma, Mekke'dekiler, daveti kabul etmiş ve onunla bütünleşmişlerdi.[631]

Kur'an'a bakıldığında açıkça görülür ki Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında, Hz. Peygamber'in risaletinin doğruluğunu tasdik eden ve Mekkelilerin muhalefeti karşısında ona cesaret veren bazı kimseler vardı.

İkinci ve üçüncü Mekke dönemi boyunca "Kendilerine önceden kitap verdiklerimiz", "Kendilerine önceden kitap ve bilgi verilen insanlar", "Bilgi sahibi insanlar" diye adlanlandırılan bu kimseler Kur'an tarafından sık sık Hz. Muhammed'in elçiliğininin doğruluğunun şahitleri olarak gösterilirler. Hz. Muhammed'in muhaliflerden yoğun baskı görüp geçici bir ümitsizliğe kapıldığı ve tebliğine devam edip etmemeyi ciddi biçimde sorguladığı dönemlerde, Kur'an ona "önceki kitap okuyan kimseler"den teselli ve destek aramasını söyler. Bazı yerlerde de, kendisine apaçık deliller/işaretler verildikten ve asla ummadığı bir zamanda ilahî mesaj geldikten sonra müşriklerden olmaması söylenir.[632]

Mekke'de Ehl-i kitaptan -Medinedeki Yahudilerin durumuna benzer- büyük, güçlü ve kitleleşmiş azınlıklar yoktu ki, İslam davasıyla çelişen menfeatleri bulunsun.[633]

631 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 359, 360.
632 Fazlurrahman, "İslam Toplumunun Mekke'deki Ön Temelleri" *Makaleler IV*, çev. Adil Çiftçi, s. 15.
633 Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 157.

Kur'an'ın "Ehl-i kitab"a yönelik tebliğ ve davet mesajlarına bakıldığında, ortak noktaları dikkate aldığı, öne çıkardığı ve uzlaşmacı bir yaklaşım sergilediği göze çarpmaktadır. Söz konusu uzlaşma arayışı, bir tavizkârlık değil, muhataplarında var olan, ama belki kendilerinin de farkında olmadıkları makul ve sahih noktaları açığa çıkararak gönüllerini kazanmak ve onları İslâm'a yakın tutmak; aradaki düşünce ve inanç farklılığını en aza indirmek amacına yöneliktir. Bu, Kur'an'ın tebliğ sürecinde diyalog kurmaya ve bunu sürdürmeye dönük yöntemlerinden birisi ve önemli bir özelliğidir.[634]

Ehl-i kitapla ilgili ayetlerin dipnotlarında da naklettiğimiz gibi müfessirler, Mekkî surelerdeki onlarla ilgili ayetleri genellikle Abdullah b. Selam veya Abdullah b. Selam ve ashabı olarak yorumlamışlardır.[635] Medine döneminin ilerleyen yıllarında Yahudilerle ilişkilerin bozulması, onlarla savaşılması ve zamanla Hıristiyanlarla ilgili de sert ayetlerin gelmesi, tarihte de bunlarla uzun süren savaşların yapılmış olması gibi sebeplerle tamamen ötekileştirilen, düşman kabul edilen bir Ehl-i kitap algısının oluşmuş olmasıdır. Bu bakış açısının etkisiyle Mekke dönemindeki Ehl-i kitapla ilişkiler üzerinde yeterince durulmamış ve eksik yorumlar da yapılmıştır.

Değerlendirme

İnsanın ve toplumun kendi isteğiyle, ikna edilerek değişmesi uzun zaman ve birbirinden farklı süreçlerin doğru yönetilmesini gerektirdiği için Allah Teâlâ vahyin tebliğcisi, açıklayıcısı ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'e konuları tedrîcen vahyetmiş, o da aynı şekilde topluma anlatmıştır. Bu temel duruştan dolayı ilk ayet ve surelerde tevhid ve şirkten açık bir şekilde bahsedilmemiş, şirk unsurları ve müşrikler eleştirilmemiş, ilk inananlarla birlikte toplum kesin ve sert bir

634 Şanver, Mehmet, "Kur'an'ın Muhatabıyla Diyalog Kurma Sürecinde 'Ortak Değerler'in Yeri ve Rolü," s. 160.

635 Konuyla ilgili olarak bkz. Okuyan, Mehmet, Öztürk,, "Kur'an Verilerine göre 'Öteki'nin Konumu," *İslam ve Öteki*, s. 184-195.

şekilde mü'min, müşrik, kâfir gibi tanımlamalarla, dışlayıcı, ötekileştirici bir değerlendirilmeye gidilmemiştir.

İlk surelerde toplumda yerleşik halde bulunan cimrilik, dünyevileşme, hayatı Allah yokmuş gibi algılama ve yaşama, yetimi, garibanı ezip horlama, kız çocuklarını diri diri gömme gibi vicdanı kararmamış insanların da rahatsız olduğu konular yoğun olarak anlatılmış. İnsanlar, genel anlamda iyi ve kötü davrananlar şeklinde ele alınmış; kıyamet, diriliş, hesaba çekilme, cennet ve cehennem konuları yoğun olarak işlenmiş, ilk ayetlerde Allah Teâlâ özellikle Rab olarak tanıtılırken, zamanla ilah ve Allah olarak tavsif edilmiş ve şirk eleştirilmeye başlanmıştır. Bu ayetlerin nüzulu çerçevesinde ilk inananlar topluluğu ve mü'min kimliği oluşmaya başlamıştır. Mü'min kimliğin oluşumunda iman edenlerin övülmeleri, cennetle müjdelenmeleri, müşriklerden farklarının vurgulanması, kıssalarla örnek şahsiyetlerin tanıtılması, mü'minlerin Allah'ın velîleri olduğu gibi konuların ve bütün bunların oluşturduğu seçilmiş olma duygusunun belirleyici etkisi olmuştur.

Bu yönüyle İslam daveti var olan hayat anlayışı ve yaşam karşına düşük yoğunluklu bir muhalefet olarak başlamış ve şirkin eleştirilmesiyle de muhalefet yönü artmıştır. Buna karşılık müşriklerin bir kısmı iman ederken bir kısmı da İslam davetine muhalefete başlamıştır.

İstenen sonuca ulaşmanın ilk şartı amaca uygun bir usule sahip olmak olduğu için İslam daveti gibi birey ve toplumu değiştirmeyi hedefleyen toplumsal bir hareketin de metodunun olması gerekmekteydi. İslam davetinin metodunu Hz. Peygamber'in tecrübe ve birikimine, ayetlerde anlatılan kıssalardan çıkardığı derslere dayanarak yapmış olduğu ictihadları belirlemekle birlikte, bunları gerekli durumlarda tashih eden ve yönlendiren, asıl belirleyen Allah Teâlâ'ydı. İnzal edilen vahiyler, özellikle de "Ey Peygamber de ki" şeklinde başlayan ayetler, Hz. Peygamber'i eğitmekte, muhataplarla nasıl ilişki kuracağını, onlara hangi cevapları vereceğini anlatmaktaydı. Davetin genel metodu hikmet ve güzel öğütle, delillerle insanları tevhide davet etmek, onları ikna etmeye çalışmak,

çatışmama, dışlamama ve dışlanmama, gücünün üzerindeki konulara girmeme ve sabretme şeklinde gerçekleşmiştir.

Davet sürecinin ilk yıllarında insan iradesine yapılan vurgularla insanın düşünmesi ve iman etmesi hedeflenmekle birlikte, oluşan muhalefetin şiddetine ve mü'minlerin gücüne göre uyarma, hatırlatma, öğüt verme, müşriklerin sözlerine, tavırlarına aldırış etmeme ve sert muhaliflerden uzak durma gibi konular, tavırlar gündeme gelmiştir.

Davet süreci Hz. Peygamber ve mü'minler için Mekke'nin olumsuz şartlarından, muhalefetin güçlü ve sert olmasından dolayı çok zorlu geçmekteydi. Bu dönemde Hz. Peygamber ve mü'minlere değişen şartlara uygun farklı emir ve yasaklarda bulunulmuştur. İlk dönemlerde müşrikleri azap ve helak ile tehdit etmeleri emredilirken, mü'minlerin zayıflığından dolayı kendilerine yapılan kötülüklere iyilikle, affetmekle karşılık vermeleri, öfkeyi üzerlerine çekmemeleri, insanların iman etmesi için sabırlı olunması, direnç gösterilmesi emredilmiştir. Her şeyin Allah'ın izni ve bilgisi dâhilinde olduğu bildirilerek müşriklerin hile ve tuzaklarından korkulmaması, onların dert edinilmemesi, müşriklerin atalarımızın dinine dönün çağrılarına, baskılarına itaat etmemeleri, Hz. Peygamber'in, genel ifadeyle mü'minlerin görevinin davet olduğu, müşrikleri cezalandırmanın Allah'a ait olduğu vurgulanmış, gerektiğinde müşriklere meydan okunmuş ve sert eleştirlerde bulunulmuştur.

Şartlar zorlaştığında önce Habeşistan'a, sonra da Medine'ye hicrete izin verilmiş, ancak Mekke'de kalmaya devam edilirken müşrik toplumla ve akrabalarla sosyal ilişkiler koparılmamış, sadece onlar Allah, Kur'an ile alay ettiklerinde yanlarından kalkmaları emredilmiş, sosyal hayat birlikte yaşanmıştır. Mü'minler kabilelerinin himayesinde kaldıkları için savunmasız bir duruma düşürülmemiş, sosyal velâyet, civâr ve hilf anlaşmaları yapmak yasaklanmamıştır.

Sosyal hayatta mudârâ hâkim olmuş, müşriklerin tepkilerini çoğaltmamak için namazda Kur'an okurken sesin fazla yükseltilmemesi, baskı uygulayan müşriklerden hiç olmazsa

akrabalık haklarına saygı duyarak baskı yapmamaları istenmesine, onların ilahlarına sövmek, hakaret etmek yasaklanmasına rağmen hiçbir zaman müdâhane yapılmamış, iman konularında herhangi bir şekilde geri adım atılmamış, taviz verilmemiş ve müşriklerin uzlaşma teklifleri reddedilmiştir.

Ancak bu süreçleri yaşamak çok zor olduğu için Hz. Peygamber ve mü'minler; mü'minlerin ve İslam davetinin rahatlaması gibi iyi niyetlerle bazı konularda taviz vermeyi düşünecek olduklarında onlara emrolundukları gibi dosdoğru, istikamet üzere kalmaları, sabretmeleri, Allah'a tevekkül etmeleri, müşriklerin güçlerinden etkilenmemeleri, onlara yaranmamaları emredilerek geçmiş peygamberlerden dersler almaları, müşriklerin kışkırtmalarına kapılarak çatışmaya girmemeleri emredilmiştir. Bu dönemde bazı mü'minlerden çatışma, müşrik liderleri öldürme teklifleri gelmişse de bunlar kabul edilmemiş, kabilesi veya kendisi güçlü olduğu için kendilerine yapılan baskı ve hakaretlere cevap verebilecek olan mü'minlere aynıyla karşılık vermenin mümkün olduğu belirtilmekle birlikte sabretmelerinin, affetmelerinin hayırlı ve övülen bir davranış olduğu açıklanmıştır.

Ayrıca Mekkî surelerdeki çatışmama, affetme ayetleri daha sonraki yıllarda güçlü olmanın da etkisiyle ulemânın geneli tarafından "kılıç ayetiyle nesh edilmiştir." şeklinde yorumlanırken, ayetlerin nazil olduğu ortamı dikkatlice değerlendiren bazı âlimler, "Bu konuda nesh yoktur, bu ayetler de muhkemdir." şeklindeki açıklamalarıyla ilk görüşü eleştirmişlerdir.

Mü'minlerin moral bulmaları, güçlenmeleri için onların Allah ve melekler tarafından sevildikleri, Meleklerin onlar için dua ettikleri, Allah'ın velîsi oldukları, cennete girecekleri anlatılmış, mü'min müşrik karşılaştırmaları yapılarak asıl kurtuluş ve mutluluğun inananlara ait olduğu beyan edilmiş, mü'minlerin birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmeleri, aralarında yardımlaşmaları emredilmiş ve kendilerine zafer va'd edilmiştir.

Bu zor ortamda Hz. Peygamber'e de namaz kılarak Allah'a yönelmesi, güçlenmesi, mü'minlere kol kanat germesi, müşriklerin isteklerine uyarak taviz vermemesi, diğer peygamber-

leri örnek alması, gerektiğinde müşriklere karşı Ehl-i kitabı referans olarak göstermesi emredilmiştir.

Mekke'de sosyal hayatta varlıklarını hissettirecek sayıda Yahudi ve Hıristiyan olmadığı için onlara yönelik "Ey Yahudiler, Hıristiyanlar" gibi hitaplarda bulunulmamış, Ehl-i zikr, Ehl-i kitap, İsrailoğullarının âlimleri gibi genel nitelemelerde bulunulmuş, kıssalar üzerinden Ehl-i kitap, yoğun olarak da İsrailoğulları hakkında bilgi verilmiştir. Bunlarla yakın ilişki kurmak için erken dönem nazil olan ayetlerden itibaren Hz. İbrahim ve Musa'nın sahifelerinden bahsedilmiş, Kur'an'ın önceki kitapları tasdik ettiği, Hz. Peygamber'in de diğer peygamberlerin devamı, takipçisi olduğu anlatılmış, müşriklerin eleştirileri ve Hz. Peygamber ve mü'minlerin zihinlerinde oluşan sorular, şüpheler karşısında Ehl-i kitap referans kaynağı olarak gösterilmiştir. Müşrikler Medineli Yahudilere Hz. Peygamber'i yenmek için akıl danışmışlarsa da herhangi bir başarı kazanamamışlardır.

Mekke'de bulunan Ehl-i kitabın geneli ile Habeşistan ve Necran'dan gelen Hıristiyanlar iman etmişler ve bundan dolayı müşrikler tarafından eleştirilmişler, hatta Mekke'de bulunan Cebr de işkenceye uğramıştır.

Müşrikler, kendilerini Mecusilerle, mü'minleri de Ehl-i kitapla aynı safta kabul etmişlerdir. Bundan dolayı da Perslerin Rumları yenmesiyle sevinmişler, Rumların Persleri yenmesinden dolayı da üzülmüşlerdir.

Kur'an, müşriklere karşı da yumuşak bir üslupla davete başlamış; ancak muhalefetin oluşması ve sertleşmesinden sonraki dönemlerde uslüp ve muhtevası yaşanan süreçlere bağlı olarak değişmiştir. Ehl-i kitapla olumsuz ilişkiler yaşanmadığı için, tarihteki bazı hatalarına, yaşadıkları ihtilaflara sert olmayan bir üslupla değinilmekle birlikte yumuşak ve ortak anlayış üzerinden bir dil geliştirilmiş, değişkenler üzerinde gelişen İslam daveti sürecinde şartlara, mü'minlerin maslahatını korumaya, daveti güçlendirmeye en uygun emir ve yasaklar vahyedilmiş, adımlar atılmış ve davet metodu uygulanmıştır.

SONUÇ

Son vahyin ilk, doğrudan muhatabı olan Araplar A'rab-ı baîde ve A'rab-ı müsta'ribe diye iki koldan oluşmaktaydı. Mekke nüfusunu oluşturan Kureyş'in de aralarında bulunduğu kabilelere Hz. İsmail'in soyundan geldikleri için sonradan Araplaşan anlamında A'rabı müsta'ribe denilmekteydi. Araplar kendilerini fasih konuşanlar olarak tanımlarken, diğer milletleri fasih konuşamayan anlamında "acem" olarak isimlendirmekte, kitâbî kültürden uzak, sözlü kültüre dayalı yaşadıkları için toplumda şiir ve şâir önemli bir yere sahipti. Arapların bir kısmı şehirlerde yerleşik hayat sürerken, çoğunluğu ise göçebe olarak yaşamaktaydı. Toplum hürler, köleler ve mevâliden oluşan sınıflardan meydana gelmekteydi.

Hz. İsmail'den sonra Kâbe'nin yönetimini kaybeden ve Mekke'nin etrafında dağınık halde yaşayan Kureyş kabilesini Kusay b. Kilab bir araya getirmiş, Mekke'nin ve Kâbe'nin yönetimini ele geçirdikten sonra Mekke'yi Kureyş'in kolları arasında mahallelere bölerek tam bir şehir olarak düzenlemiş, Dâru'n-Nedve'yi kurarak toplumu ilgilendiren tüm önemli işlerin yapıldığı yönetim merkezi haline getirmiş, Mekke ve Kâbe'nin yönetimiyle ilgili sikâye, rifâde, hicâbe, nedve ve livâ gibi görevleri belirlemişti.

Arap toplumunda hayat kabileler üzerinden şekillendiği için asabiyet çok güçlü ve yaygındı. Bir kişinin kendi kabilesinden dışlandığında başka bir kabilenin veya şahsın himâyesine, civârına girmeden emniyet içinde yaşaması mümkün değildi. Bundan dolayı da kabileler ve bireyler arası ittifaklar, civâr, himâye, kardeşlik gibi sosyal kurumlar çok büyük bir öneme sahipti.

Mekke'de yapılan en önemli ittifak anlaşması hem İslam öncesini hem de İslam sonrasını ciddi şekilde etkileyen Ahlâf-

Mutayyebûn gruplaşmasıdır. Kusay b. Kilab vefat etmeden önce yetkilerini diğer çocuklarına göre fakir olan Abduddâr'a devretmişti. Kendisinin vefatından sonra Abdumenaf olmak üzere diğer oğulları Abduddâr'a karşı çıkarak yetkilerin paylaştırılmasını istediler. Yapılan tartışmalar, gruplaşmalar sonucunda Benî Abdumenaf b. Kusay'ı oluşturan Abduşşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel oğullarının yanı sıra Benî Esed, Benî Zühre, Benî Teym ve Benî Haris b. Fihr oğulları Mutayyebûn grubunu oluştururken, Abduddâr oğulları ve onu destekleyen Benî Mahzum, Benî Sehm, Benî Cumah ve Benî Adiy oğulları Ahlâf grubunu oluşturdular. Mekke'nin yönetimiyle ilgili görevler, imtiyazlar bu iki grup arasında paylaşıldı. Bu tartışma ve gruplaşma ortamında Kureyş'ten Âmir b. Luey ve Muhârib b. Fihr oğulları tarafsız kaldılar. Mekke'de ficar savaşlarından sonra yapılan Hılfu'l-Fudul ittifakı her ne kadar erdemliler anlaşması olarak isimlendirilse ve mazlumu koruma gayesinin etkisi olsa da temelde Mutayyebûn grubunun, Mekke'nin ticari güvenilirliğinin yıpranmaması için Ahlâf grubuna karşı yaptıkları bir anlaşmaydı.

Sosyal ve siyasi açıdan bu durumda olan Mekke'de toplum kendini Hz. İbrahim ve İsmail'e dolayısıyla Hanifliğe nispet etmekle birlikte Amr b. Luhay tarafından Mekke'ye şirk ve putperestlik getirildiği için Haniflikle şirkin birleşiminden oluşan karışık bir anlayışa sahipti. İnsanlar Allah'a, ahirete, Hz. İbrahim ve İsmail'e, Kâbe'nin kutsallığına inanmakta, Ehl-i kitaba saygı duymakta, şirkle karışık bir şekilde hac, kurban gibi ibadetleri, hırsızın elinin kesilmesi gibi cezaları uygulamaktaydılar. Şirk konusunda tüm kabileler aynı şekilde düşünmemekle birlikte genelde Melekler Allah'ın kızları ve şefaatçileri kabul edilmekte, cinler, güneş, ay ve şi'ra yıldızı ilahlaştırılmakta, her kabilenin kendi putu olmakla birlikte Hubel, Lat, Menat ve Uzza putları genelde ortak ilahlar olarak kabul edilmekteydi. Toplumda helal haramları, haram ayların zamanını belirleyen, insanların sorularını cevaplayan, putların ve mabetlerin hizmetlerini yerine getiren, nâsî, kalemmes, sedene gibi din adamları, hukuki ihtilafları

çözen hâkimler, dinî olduğu kadar toplumsal ağırlığı da bulunan şâirler ve kâhinler de bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'e muhalefet edenlerin bazılarının bu konumlarda ve Mekke'nin yönetiminde görev alıyor olmaları muhalefette belli sosyal, dinî ve siyasi güç merkezlerinin etkili olduklarını, liderlik ettiklerini göstermektedir.

Toplumda az sayıda da olsa Allah'ın varlığını ve dirilişi inkâr eden Dehrîler/Zındıklar da bulunmaktaydı. İslam davetine muhalefetin öncülüğünü de bunlar yapmıştı. Toplumda şirke inanmayıp öğrenebildikleri kadarıyla Haniflik üzere kalan ve gerçek hanifliği aramaya devam eden Haniflerin yanı sıra haklarında çok da net bilgi sahibi olamadığımız Sâbiîler bulunmaktaydı. Müşrikler Hz. Peygamber ve mü'minleri toplum nezdinde küçük düşürmek, atalarının yolundan ayrılarak yanlış yaptıklarını anlatmak için, bunlar sâbî oldular sözünü dinlerinden dönerek mürted oldular anlamında kullanmaktaydılar. Bunların yanı sıra Mekke'de çok az sayıda olmakla birlikte Arabistan'ın farklı bölgelerinde Yahudi ve Hıristiyanlar yaşamakta, müşriklerle sıkı ilişkileri bulunmakta ve bilgili oldukları için de müşrikler tarafından saygı duyulmaktaydı.

Bu sosyo-politik ve dinî ortamda büyüyen Hz. Peygamber Haniflikten kalan bilgiler çerçevesinde dinî bir hayat yaşamaktayken kendisine peygamberlik görevi verildiğinde insanları kendisine vahyedilen hakikatlere imana davet etmeye başladığında toplum tarafından emin olarak nitelendirildiği için ilk önce daveti olumlu karşılık buldu ve Kureyş'ten özellikle gençlerden iman edenler oldu. Ancak şirk ve putlar eleştirilmeye başlandığında Abdumenaf oğullarının geleneksel rakipleri olan Ahlâf grubunu oluşturan kabilelerin öncülüğünde İslam davetine karşı muhalefet başladı. Davetin ilerleyen dönemlerinde dinî sebeplerin, atalar kültürüne bağlılığın yanı sıra şirki inkâr etmenin Kureyşin ekonomik ve siyasi çıkarlarına zarar vereceği düşüncesiyle bazı Mutayyebûn grubunu oluşturan kabilelerin de muhaliflerin safına geçmesiyle muhalifler iyice güçlendiler; ancak Mutayyebûn grubuna bağlı kabilelerin muhalefeti diğerlerininki kadar sert olmadı.

Bu muhalefetin baskıları arttığında Habeşistan'a hicrete izin verildi ve kabilesinden çok baskı gören hür mü'minlerin büyük bir kısmı hicret ettiler. Kölelerin hicret etmesi, yerleşik örften dolayı efendisinden kaçmak olarak algılanacağı ve başka bir yerde himâye bulması mümkün olmadığı için kölelerden hicret eden olmadı.

Habeşistan'a hicret sonrası baskı ve işkenceler arttığında bazı mü'minler istemeden de olsa tevhidi inkâr etmek zorunda kaldıkları için onların bu şekilde davranmalarına izin verildi. Hz. Peygamber'i muhaliflere teslim etmeyen Hâşim ve Muttalib oğullarına karşı üç yıl süren ambargo uygulandı. Uygulanan bu ambargo akrabalık bağlarına uymadığı için sert olmayan muhalifleri de rahatsız etmekteydi. Hâris b. Âmir, Ebu'l-Bahterî ve Mut'im gibi liderlerin girişimiyle ambargo kaldırıldı. Ebu Talib'in vefatından sonra Ebu Leheb Hâşim oğullarının lideri olduğu, muhaliflerin kışkırtmasıyla Hz. Peygamber'den kabile korumasını kaldırdığı için Hz. Peygamber iman etmeleri ve mü'minleri korumalarını talep etmek üzere Taif'e gitti; ancak Taifliler tarafından teklifi reddedildi ve kendisi taşlandı. Kabile koruması olmadığı için dönüşte Mekke'ye giremediğinden ancak Mut'im b. Adiy'in kendisini himâye altına almasından sonra Mekke'ye girebildi.

Daha sonraki yıllarda Hz. Peygamber panayırlara gelen çevre kabilelere yönelik davet çalışmaları ve himâye arayışlarında bulunduysa da istediği sonucu elde edemedi. Medineli Evs ve Hazreç kabilelerinden iman edenlerle Akabe Bey'atlerinin gerçekleşmesinden sonra hicret izni, emri verildi ve Medine'ye hicret edildi.

İslam davetine karşı oluşan sert, şiddetli muhalefetin liderliğini Velid b. Muğire, Ebu Cehil, Âs b. Vâil, Ubey b. Halef, Ümeyye b. Halef, Nadr b. Hâris gibi Ahlâf grubu üyeleri, Haşim oğullarından Ebu Leheb ve Abduşşems oğullarından Ukbe b. Ebî Muayt yapmaktaydı. Bu dönemlerde nazil olan ayetlerde bu muhalifler zâlim, kâfir, mücrim, hakikatlere karşı kalpleri kılıflı olanlar, insanları Allah'ın yolundan alıkoyanlar, Allah'ın düşmanları gibi ifadelerle tanımlanmışlar, helak

edilmek ve cehenneme atılmakla tehdit edilmişlerdir. Orta dereceli muhalefeti ise Abduşşems oğullarından Ebû Süfyan, Utbe b. Rebia ve Şeybe b. Rebia yapmakta, düşük seviyeli muhalefeti ise Mut'im b. Adiy, Ebu'l-Bahterî yapmakta, Hz. Peygamber'in kabilesi Haşim oğulları, bunların amcaoğulları Muttalib oğulları, Hâris b. Fihr oğulları, Ebu Bekr'in kabilesi Teym ve Ömer'in kabilesi Adiy oğulları Ebu Bekr ve Ömer'in kabile içindeki ağırlıklarından dolayı iman etmeseler de açıktan muhalefette bulunmamakta, İslam davetinin dolaylı destekleyicileri durumundaydılar. Ancak sonuçta Ebu Leheb'in ve Abduşşems oğullarının da Ahlâf grubunun yanında yer almasıyla muhalifler çok güçlendikleri için mü'minler alay ve hakaretlere, işkencelere uğradılar.

İslam davetine muhalefetin liderliğini özellikle çoğunluğu Ahlâf grubundan olan dehrî/zındıkların yapmış olması, bu muhalefetin tevhide karşı şirki, dehrîliği savunma amacı olmakla birlikte tarihî rakiplerinin peygamberliğin etkisiyle toplumdaki ağırlıklarının artmasına, şirk kültürünün kendilerine sağladığı siyasi ve ekonomik imkânlarının yok olmasına karşı geliştirdikleri bir tavır olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu liderler toplumun kabul ettiği şirk anlayışını Hz. Peygamber'e muhalefette bir araç olarak kullanmışlar, diriliş, hesabı inkâr gibi konularda ki dehrîlikle ilgili düşüncelerini de zaman zaman ortaya koymuşlardır.

Vahyin ilk muhataplarınca isimleri, özellikleri, kabileleri bilindiği için ayetlerin muhataplarının adlarının zikredilmemesi sonraki tarihlerde İslam davetine olan muhalefetin bu tarihî, siyâsî ve sosyo-ekonomik özelliğinin gözden kaçırılmasına, tüm Kureyşin aynı sebeple, aynı tarzda muhalefet ettikleri gibi eksik ve yanlış bir anlayışın oluşmasına sebep olmuş ve olmaktadır.

İlk nâzil olan sureler oldukları kabul edilen Kalem, Müddessir ve Müzzemmil gibi surelerin muhtevaları siret bilgileriyle birlikte değerlendirildiğinde bunların ilk nazil olan sureler olmadıkları, İslam davetine muhalefetin oluştuğu dönemlerde, vahiy-vâkıa uyumu içerisinde inzal edildikleri anlaşılmaktadır.

Mekke'de yaşanan yaklaşık on üç yıllık İslam daveti sürecinde nazil olan ayetlerde konular tedricen gündeme getirilmiş, ayetler yaşanan olaylar, sorunlar üzerine aktif bir şekilde hayata müdahil ve yönledirici olarak nazil olmuş, mü'minlerin ve muhaliflerin güçleri, uzak ve yakın hedefler, İslam davetinin maslahatı dikkate alınmış, mü'minlere ayrı bir kimlik bilinci kazandırılmış, insanlar hikmet ve güzel öğütle imana davet edilmiş, muhalefetin ileri gelenlerine karşı zaman zaman sert eleştirilerde, restleşmelerde bulunulmuş, tevhidin hak, şirkin batıl olduğu ilan edilmiş, tüm zorluklara rağmen yarın yanlış denebilecek konulara bugün doğru denmemiş, tevhidden taviz verilmemiş ve müdâhanede bulunulmamıştır.

Bu şartlarda Hz. Peygamber ve mü'minler zorlandıklarında taviz vermemeleri, şüpheye, ümitsizliğe düşmemeleri, müşriklerin güç ve imkânlarına imrenmemeleri konusunda uyarılmışlar, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmeleri, kötülüğe iyilikle karşılık vermeleri, tüm zorluk ve baskılara rağmen sabretmeleri, Allah'a tevekkül etmeleri, daha önceki peygamberleri örnek almaları emredilmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'e mü'minlere kol kanat germesi, onlarla ilgilenmesi emredilmiş, Hz. Peygamber'de mü'minler arasında kardeşlik anlaşması yaparak ilk mü'min grup arasında dayanışma ve yardımlaşmanın gerçekleşmesini sağlamıştır.

Var olan olumsuz ortamın daha da kötüye gitmemesi için mü'minlerin müşriklerin ilahlarına hakaret ve küfür etmeleri yasaklanmış. Allah'ın ayetleriyle alay edildiğinde müşriklerle birlikte oturmamaları tavsiye edilmiş. Namazda seslerini yükseltmemeleri emredilmiş. Kendisine yapılan haksızlıklara karşılık verebilecek durumda nüfuz sahibi olan mü'minlere yine de sabretmeleri, haksızlık yapanları affetmeleri bildirilmiş. Bazı mü'minlerin müşrik liderlere karşı suikast düzenleme, onlarla çatışma istekleri kabul edilmemiş. Muhalif müşriklere karşı dengeli barış siyaseti izlenmiştir. Bu nüzul ve mücadele sürecinde maslahata uygun olarak Kur'an'ın üslup ve muhtevasındaki değişimler diğer ifadeyle nesh uygulaması

mü'minler tarafından doğru anlaşılırken, müşriklerce yanlış anlaşılmış, alay ve eleştiri konusu olmuştur.

Mü'minler ayrı, güçlü bir toplum oluşturamadıkları için müşriklerle velâyet, civâr ve himâye konularında yasaklayıcı herhangi bir ayet nazil olmamış. Bundan dolayı Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekr ve Habeşistan'dan geri dönen mü'minler müşriklerin himâyelerine girmişler. Müşrik olan anne babaya, akrabalara iyi davranılması, onlara karşı görevlerin aksatılmaması emredilerek, sadece şirk konusunda onlara itaat etmeleri yasaklanırken, uygulanması mü'minlerin maslahatı açısından uygun olmayan müşriklerle evlenmeme, evli olanların boşanması ve onlara mirasçı olmama gibi konularda herhangi bir kısıtlamaya, yasaklamaya da gidilmemiştir.

Müşrikleri tehdit eden ayetlerde hiçbir zaman Hz. Peygamber ve mü'minler onların karşısına çıkarılmamış. Allah Teâlâ "Onları bana bırak." buyurarak müşriklerin karşısına kendi gücünü ortaya koymuştur.

Davet sürecinde Ehl-i kitaba karşı Kur'an'ın önceki kitapları tasdik ettiği, onların devamı olduğu, Hz. Peygamber'in de önceki peygamberlerin yolundan gittiği, önceki kitapların da hidayet kaynağı olduğu vurgulanmış -Medenî ayetlerde gündeme getirilen Tevrat ve İncil'in tahrif edilmesi gündeme getirilmemiş-. Müşriklerin eleştirileri karşısında Ehl-i kitap referans kaynağı olarak gösterilmiş. Onlarla olumlu ilişkiler geliştirilmiş ve onlardan da iman edenler olmuştur. Mü'min kimliğin Ehl-i kitaptan farklı olduğunun anlaşılması için Ehl-i kitabın tarihte yaptıkları hatalara, yaşadıkları ihtilaflara sert olmayan bir üslupla değinilmiş, mü'minlerle temelde aynı safta oldukları anlayışı ortaya koyulmuştur. Bundan dolayı müşrikler Ehl-i kitapla mü'minleri, kendileriyle de Persler gibi şirk inancını paylaşanları ayrı iki grup olarak değerlendirmişler. Hz. Peygamber'in Kur'an konusunda Ehl-i kitap kölelerden yardım aldığını iddia etmişler, iman eden Ehl-i kitabı eleştirmişler, bazen de Hz. Peygamber'e karşı onlardan fikri yardım istemişlerdir.

Mekkî surelerdeki Ehl-i kitapla ilgili ayetler, Medine döneminin ilerleyen yıllarında nazil olan "Ehl-i kitapla cizye verinceye kadar savaşın, onları velî edinmeyin." gibi ayetlerin etkisiyle okunduğu için ilgili ayetler hakkında yanlış ve eksik yorumlar da yapılmıştır.

Mekke döneminde mü'minlerin müşriklerle ilişkileri genelde olumsuz ve gergin bir şekilde, Ehl-i kitapla ilişkiler ise hemen hemen sorunsuz bir şekilde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı da bu iki grupla ilgili ayetler üslup ve muhteva açılarından birbirinden oldukça farklı bir şekilde nazil olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, I. Baskı, Kahire, Dâru'l-Hadis, 1364

Abdu Rabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-Ikdu'l-Ferid*, I. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983

Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 1970

Tefsîru'l-Kur'ân, thk. Mustafa Müslim Muhammed, I. Baskı, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1989

Albayrak, Halis, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, I. Baskı, İstanbul, Şule Yayınları, 1998.

Tefsir Usûlü (Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler), I. Baskı, İstanbul, Şule Yayınları, 1998

"Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'minin Kur'an Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine," *II. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, Ankara, 1996

"Tebliğ ve Davet Kavramlarının Analizi," *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, s. 43-52

Âlûsî, Mahmud Şükrü, *Bulûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, trs.

Altıntaş, Hayrani, "Dehriyye," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994

Altun, İsmail, Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum, 1996.

Apak, Adem, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Bursa, 2001

"Mekke Döneminde Benî Ümeyye'nin İslam'a Karşı Tutumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 6, Bursa, 1994, s. 277-296

Askalânî, Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahih-i Buharî*, thk. Abulkadir Şeybe Ahmed, Riyad, Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 2001

Askerî, Ebû Hilal el-Hasen b. Abdullah b. Sehl, *el-Furûku'l-Lügaviyye*, thk. M. İbrahim Selim, trs., Kahire, Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, trs.

Arslan, Mustafa, "İslam'ın İlk Dönem Toplumsallaşma Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış: Kardeşleştirme Örnek Olayı," *İslâmî Araştırmalar*, 2005, C. XVIII, S. 3, Ankara, 2005

Ateş, Ali Osman, *İslam'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, I. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996

Âşûr, Muhammed b. Tâhir, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, Dâru't-Tunûsiyye, 1984

Aycan, İrfan, "Sakif Kabilesine ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, C. XXXIV, 1993

Aydın, Mustafa, *İlk Dönme İslam Toplumunun Şekillenmesi*, İstanbul, Pınar Yayınları, Aralık 1991,

Balcı, İsrafil, "Erken dönem Arap Kültüründe Peygamberlik Tasavvuru," *Ekev (Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı) Akademi Dergisi*, Erzurum, Y. 10, S. 29 (Güz, 2006)

Belâzurî, Ahmet b. Yahya, thk. Muhammed Hamidullah, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Mısır, Dâu'l-Meârif, trs.

Bâzergan, Mehdî, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev. Yasin Demirkıran, Muhammed Feyzullah, I. Baskı, Ankara, Fecr Yayınevi, 1998.

Adım Adım Vahiy, çev. Yasin Demirkıran, I. Baskı, Ankara, Fecr Yayınevi, 1999

Bilgin, Vejdi, "Cahiliyeden İslam'a Geçiş," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2005, Cilt: XIV, sayı: 1

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, II. Baskı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992

Bulut, Mehmet, "İsmet," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXIII.

Büyükkara, Mehmet Ali, "Hz. Peygamber'in Sîretinden Dava adamına Yol Kılavuzu: Nebevî Hareket Metodu," *Siret Sempozyumu*, İstanbul, 2010

Câbirî, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, Kitabevi Yayınları,1997

Medhal ile'l-Kur'ani'l-Kerim,, I. Baskı, Beyrut, Merkezu Dirâsatu'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008

Fehmu'l-Kur'ân, I. Baskı, Beyrut, Merkezu Dirâsatu'l-Vahde-ti'l-Arabiyye, 2008

Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an-ı Kerim ve Sâbiîler," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X (1962), Ankara

Cevad Ali, *el-Mufassal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdad, 1993

Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah Tâcu'l-Lügati ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, III. Baskı, Beyrut, Dâru'l-İlm, 1948

Cündioğlu, Dücane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlam'ın Tarihi*, I. Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005

Çağrıcı, Mustafa, "Müdâhane," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, XXXI

"Müdârâ," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, XXXI

Çalışkan, İsmail, "Dinî Bir Tutum Olarak Ötekine Yaklaşımın Kur'anî Temellleri," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 1, Yıl: 2007

Çelik, Hüseyin, "İslam Öncesi Mekke'de Ruh ve Cin İnancı," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul, 315-332

Çelik, İbrahim, "Kur'an'da Mele Terimi Peygamberler ve Onlara Uymak İstemeyenler," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Y. 1, S. 1, (1986) s. 76-83.

Çelikkol, Yaşar, İslam Öncesi Mekke, I. Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003

Çetin, Mustafa, "Keyd," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, XXV

Çiftçi, Adil, *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*, I. Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2009

Demirci, Muhsin, "Kur'ân'ın Nüzul Sürecinde Tedricilik," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2002, sayı. 9, s.175-198

Derveze, İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, çev. Komisyon, I. Baskı, İstanbul, Ekin Yayınları, 1998

Kur'an'a göre Hz. Muhammed'in Hayatı, çev. Mehmet Yolcu, III. Baskı, İstanbul, Ekin Yayınları, 1998

Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar, I. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 1983

Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Huseynî, *el-Külliyyat Mu'cemu fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, Mektebetu'r-Risale, 4. Baskı, 1998, Beyrut

Ebu Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ, *Eyyâmu'l-Arap Kable'l-İslam*, thk. Adil Câsım el-Beyâtî, I. Baskı, Beyrut, Alemu'l-Kütüp, 2003

Mecâzu'l-Kur'an, I. Baskı, Mısır, 1954

Evkuran, Mehmet, "Peygamber, Karizma ve Siyasal Otorite," *İslamî İlimler Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, Bahar, 2006, s. 61-63.

Ezrakî, Ebû Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke*, thk. Ali Ömer, I. Baskı, Kahire, Mektebetü Sikâfetü'd-Diniyye, 2009.

Ebû Abdullah Muhammed b. İshak İbn Abbas el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîs*, thk. Abdulmelik b. Abdullah Dehyiş, II. Baskı, Beyrut, Dâru Hadar, 1994

Fazlurrahman, "İslam'ın Doğuşundan Hicrete Kadar Mekke'nin Dinî Durumu", *Makaleler IV*, çev. Adil Çiftçi, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003

"İslam Toplumunun Mekke'deki Ön Temelleri" , *Makaleler IV*, çev. Adil Çiftçi, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003

Fayda, Mustafa, "Ebnâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994

"Nesî," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, XXXII

Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah, *Meâni'l-Kur'an*, thk. İbrahim Şemsuddin, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002

Fîruzabâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut, Mektebetu'l-İlmiyye, trs.

Muhammed Münir Gadban, *Nebevî Hareket Metodu*, çev. Tarık Akarsu, I. Baskı, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991

Gökkır, Necmettin, "Kur'an Dilinde Ehl-i Kitap Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım," *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul, 2010, s. 93-119.

Görgün, Tahsin, "Kur'an Kıssalarının Neliği (Mahiyeti) Üzerine", *Kur'an Kıssalarının Anlam ve Değeri (IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu)*, s. 19-40, Ankara, Fecr Yayınevi, 1998

Güç, Ahmet, "Putperestlik," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIV

Güllüce, Veysel, "Kur'an-ı Kerim'de Allah'a Müşâkale Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25, Erzurum, 2006

Gündüz, Şinasi, "Sâbiîlik," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, XXXV

Halebî, Ahmed b. Yûsuf b. Abduddâim es-Semin *Umdetul Huffâz fi Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996

Halebî, Tayyib Abdulvahid b. Ali el-Luğavî, *Kitâbu'l-Ezdâd fi Kelâmi'l-Arab*, thk. İzzet Hasan, Şam, Mecmeu'l-İlmi'l-Arabî, 1963

Halefullah, M. Ahmed, *Hz. Muhammed ve Karşıt Güçler*, çev. İbrahim Aydın, I. Baskı, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1992

Hamid, T. Abdulkadir, *Mekke Döneminde Siyasi Düşünce Metodolojisi*, çev. Vahdettin İnce, I. Baskı, İstanbul, Ekin Yayınları, 2001

Hamidullah, Muhammed *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I. Baskı, İstanbul, İrfan Yayımcılık, 1991

"İlaf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, XXII,

"Hz. Peygamber'in Büyük Düşmanlarının Psikolojisi," çev. İsmail Yakıt, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum, 1986, s. 211-218.

İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed, *Mudârâtu'n-Nâs*, tah. Muhammed Hayri Ramazan Yusuf, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1974

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman Ali, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut, el-Mektebu'l-İslamî, 1948.

Nüzhetu'l-E'yuni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir, thk. Muhammed Abdulkerim Kâzım er-Râdî, II. Baskı, Beyrut, Müessetu'r-Risale, 1985

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed İbn İdris er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mekke, Mektebetü Nezâru'l-Bâz, 1997

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *el-Musannef*, thk. Hammad b. Abdullah el-Cum'a, Muhammed b. İbrahim, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2004

İbn Habîb, Ebu Ca'fer Muhammed b. el-Bağdâdî, *el-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, thk. Hurşid Ahmed Fâruk, I. Baskı, Beyrut, Âlemu'l-Kütüp, 1985.

el-Muhabber, thk. Eliza Lichtenstater, Beyrut, Dâru'l-Îfâku'l-Cedîde, 2009.

İbn Hazm, *Cevâmiu's-Siyer*, çev. M. Salih Sarı, I. Baskı, İstanbul, Çıra Yayınları, 2004.

İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. *Mustafa* es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdu'l-Hâfız Şelebî, Turâsu'l-İslâmi, trs.

İsfahânî, er-Râğıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Halil Aytânî, IV. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2005

İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, çev. M. Salih Arı, Çıra Yay, İstanbul, 2004

İbn İshak, Muhammed b. Yesâr, *Sîretu İbn İshak*, thk. Muhammed Hamidullah, Ma'hedu ed-Dirâsât ve'l-Ebhâs li't-Ta'rîb, trs.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil, *Tefsîru Kur'ani'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve diğerleri, Müessetu Kurtuba, trs.,
el-Bidâye ve'n-Nihâye, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, trs.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire, 1969

İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Abdullah Ali el-Kebir ve diğerleri, thk. Kahire Dâru'l-Meârif, trs.

İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, thk. Ali Muhammed Amr, I. Baskı, Kahire Mektebetü'l- Hâncî,2001

İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, I. Baskı. İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, trs

Kalay, İdris, "İlâhî Hitabın Şekillenişi (Hacc, Müzzemmil ve Tevbe sureleri Örnekleri)", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Şanlıurfa, 2006.

Kapar, M. Ali, "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler," *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, I. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 1994

Karaaslan, Nasuhi Ünal, "Şâir" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 2001, XXIV

Karadaş, Cağfer "Sabî Matter-The Issue of Whether the Concept Sâbî ın the Qur'an Signifies Sâbi'î/Sâbi'a" *Ilahiyat Studies*, Vol: 1, Number:1 Winter/Spring 2010, s.65-90.

Kastallanî, Şihabuddin Ahmed İbn Muhammed el-Hatib *İrşâdu's-Sârî ilâ Şerhi Sahihi'l-Buharî*, VII. Baskı, Mısır, Matbaatu'l-Kübrâ, 1906

Kaya, Büşra Sıdıka, "İslam Öncesi Dönemde Emân Uygulamaları," Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya, 2007

Kayacan, Murat, *Kur'an'da Peygamberler ve Karşıt Tavırlar*, I. Baskı, İstanbul, Ekin Yayınları, 2004
Kur'an'ın Hz. Peygamber'i Eğitmesi, I. Baskı, İstanbul, Ekin Yayınları, 2007

Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbu'l-Asnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ, Kahire, Dâru'l-Kütübü'l Vesâiki'l-Kavmiyeye, 2009

Kotan, Şevket, "Cahiliyye Dönemi Mekke Dîni: Ahmesîlik", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu, İstanbul*, 2011, s. 177-188

Kurtubî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk., Abdullah b. Abdu'l-Hasen et-Türkî, I. Baskı, Beyrut, Müessetu'r-Risale, 2006,

Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Kayanî, Muhammed Han ve diğerleri, II. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991

Mukâtil, Ebu'l-Hasen b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmad Ferid, I. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003

Mustafavî, Hasen, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerim*, Tahran, Merkezü Neşr Âsaru'l- Allame Mustafavî, 1973

Mutrafî, Uveyyid b. Ayyaâd b. Ayyâd, *Âyâtu İtâbu Mustafa fî Dav'il İsmeti ve'l-İctihad*, I. Baskı, Mekke, Mektebetu'l-Faysaliyye, 2005

Münir, Hasan, Kur'an'da Savaş Olgusu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2008

Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.

Nevin, A. Mustafa, *İslam düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yayıncılık, 1990

Okuyan, Mehmet-Öztürk, Mustafa, "Kur'an Verilerine göre 'Öteki'nin Konumu," *İslam ve Öteki*, İstanbul, 2001

Kısa Surelerin Tefsiri, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2011

Önkal, Ahmet, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, I. Baskı, Konya, Esra Yayınları, 1987

Öztürk, Mustafa, "İslam Tefsir Geleneğinde Ehl-i kitapla İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri," *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*, Konya, 2007

Kur'an ve Tefsir Kültürümüz, I. Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2008

Kıssaların Dili, I. Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2010

Kur'ân-ı Kerîm Meâli (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri), I. Baskı, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2011

"İslam Öncesi Arap Toplumunda Ahvâl-i Şahsiyye Hukuku," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul, 2011, s. 229-273.

Paçacı, Mehmet, "Kur'an'da Ehl-i kitap Anlayışı," *Dinler Tarihi Araştırmaları IV (Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları)*, 2004, s. 41-64.

Polat, Mizrap, "Hz. Muhammed'in Kabile Reislerini İslam'a Kazandırma Çabaları: Durumun Ebû Süfyan b. Harb Örneğinden Yola Çıkılarak Tahlili," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LIX (2008), S. 11, s. 185-196.

Râzî, Fahruddîn İbn Ziyâuddîn b. Ömer Muhammed, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1981

Saka, Şevki, *Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu*, I. Baskı, İstanbul, Seha Neşriyat,

Sami b. Abdullah, *Siyer Atlası*, çev. Abdullah Karakaş, thk. M. Emin Yıldırım, I. Baskı, İstanbul, Siyer Yayınları, 2010

Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasîlere Kadar)*, I. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Serinsu, A. Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, I. Baskı, İstanbul, Şule Yayınları, 1994.

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an Nedir?* I. Baskı, İstanbul, Şule Yayınları, 1999

Soysaldı, Mehmet, "İslam Öncesi Arap Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç, Hacc Uygulamaları," *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul, 2011, s. 147-170

Suyuti, Celaleddin, *ed-Durru'l-Mensur fi't-Tefsiri bi'l-Me'sur*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire, Merkezu Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyye, 2003

Sülün, Murat, "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı Bir Yaklaşım," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 50, S. 2 (2009), s. 13-38.

Şâkir, Mahmud, *et-Târîhu'l-İslâmî*, VIII. Baskı, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslamî, 2000

Şanver, Mehmet, "Kur'an'ın Muhatabıyla Diyalog Kurma Sürecinde 'Ortak Değerlerin Yeri ve Rolü", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2004 s. 157-168.

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008

Şengül, İdris, "Kur'an Kıssalarının Tarihî Değeri", *Kur'an Kıssalarının Anlam ve Değeri (IV. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu)*, Ankara, Fecr Yayınevi, 1998, s. 169-184

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefî, Kâhire, Mektebetü İbn Teymiyye, trs.,

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, trs., *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır, Dâru Hicr, trs.

Terzi, Mustafa Zeki, "Gulam," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV, İstanbul, 1996.

Tirmîzî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevra, *Sünen*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992,

Topal, Seyyit Ali, "Kâfirûn Suresi Tefsiri," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 1998.

Topaloğlu, Bekir, "Mekr," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, XXVIII

Turgay, Nurettin, "Kur'an'da Mütref Kavramı", *Bilimname*, XII, Kayseri, 2007/1, s. 75-99.

"Abdulmuttalib'in Dini İnancı", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*, İstanbul, 2011, s. 339-354

Türcan, Selim, *Kimlik ve Kitap İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2010

Ünal, Sadettin, "Kâbe", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXIV

Vahidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Komisyon, Beyrut, 1994

Vatandaş, Celaleddin, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti*, III. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2007

"Kur'an'ın Hayat Müdahalesi (Birey ve Toplumun İnşası)." *XI. Kur'an Sempozyumu*, (Samsun, 2008), Ankara, 2009.

Yaman, Ahmet, "Ben ve 'Öteki' Kur'an'ın 'Öteki' ile İlişkilerde Öngördüğü Dengeli Barış Teorisi", *İslami İlimler Dergisi*, Y. 3, S. 1, Bahar 2008

Yapıcı, Asım, "Algısal Açıdan Müslüman Kimliği ve Dindarlık," *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay, Celaleddin Çelik, Adana, Kayıhan Yayınları, 2006.

Yavuz, Şevket, "İslam'ın Ötekileştirmeye Meydan Okuması veya 'Ontolojik Öteki'den 'Vasıfsal Öteki'ne İntikalin Macerası," *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*, Konya, 2007, s. 263-282.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I. Baskı, İstanbul, Yenda Yayın-Dağıtım, 2000

Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap, Tarih" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991

Yıldırım, M. Emin, *Nebevî Eğitim Modeli* Darûl-Erkam, I. Baskı, İstanbul, Siyer Yayınları, 2010

Yiğit, İsmail, "Osman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, XXXIII

Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Huseynî *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdussettar Ahmed, Kuveyt, Matbaatu Hukumeti Kuveyt, 1965

Zeccâc Ebû İshak İbrahim b. Seriyy, *Meani'l-Kur'an ve 'İrâbuhû*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebi, Beyrut, Âlemu'l-Kütüp, 1988

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2008

Esâsu'l-Belâğa, Beyrut, 1979

Zeydan, Corci, *et-Târîhu't- Temedduni'l-İslamî*, Beyrut, Dâru Mektebetu'l-Hayat, 1973.

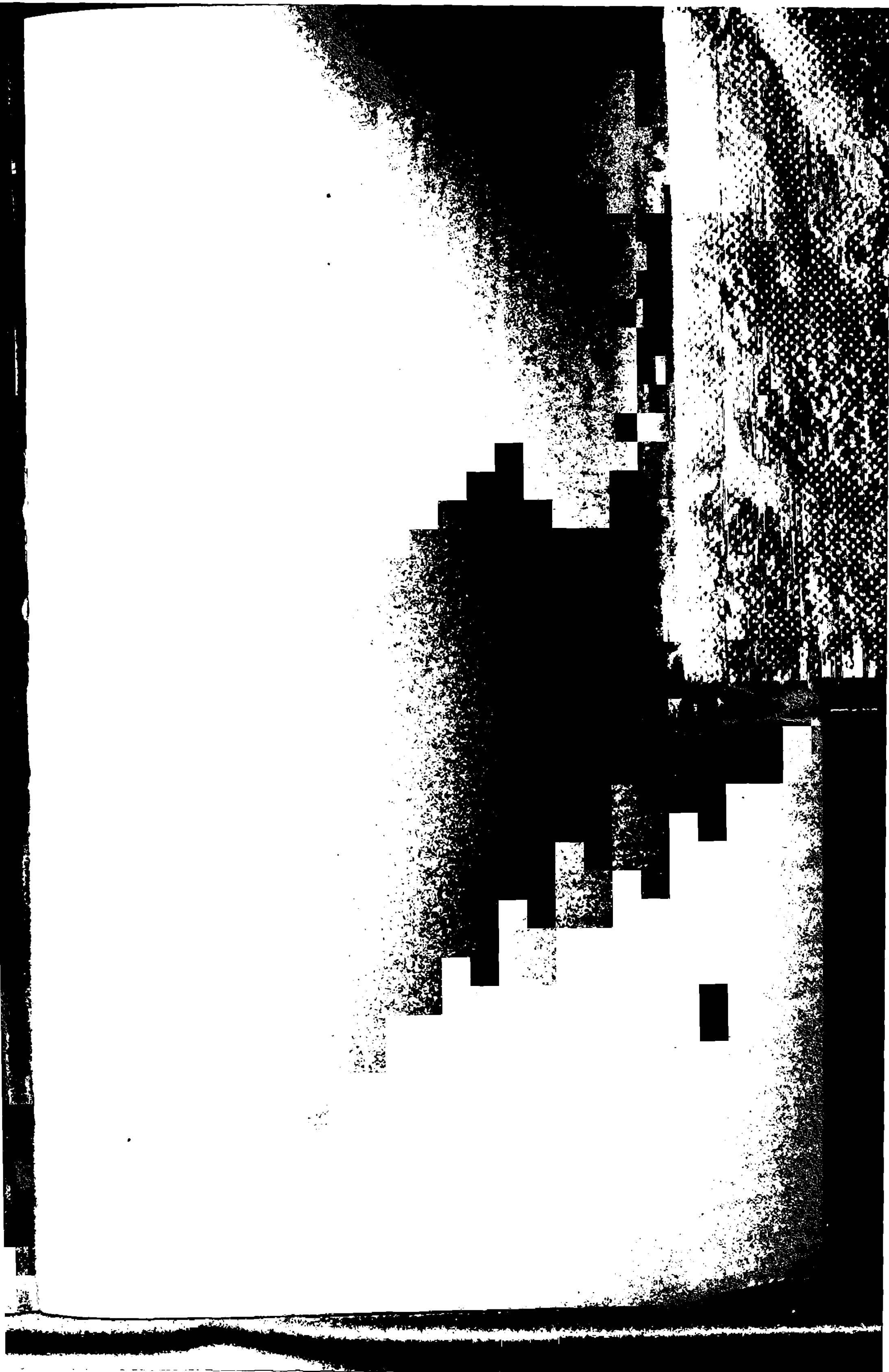
Zorlu, Cem, Tebliğde Öncelik ve Tedrîcilik, *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, s. 236-248.

DİZİN

M

N

O-Ö

Onlar batılda olduklarına göre herhangi bir konuda onlara yumuşama, uzlaşma tekliflerine itaat etme. İtaat etmek, karşının istediği konuda ona uymaktır. Hz. Peygamber onların putlarını tahkir etmekten, atalarının kâfir olduğunu söylemekten vazgeçse onlar da eziyetlerinden vazgeçecekler ve barış, salah gerçekleşecek, herkes dine inanmaya devam edecekti. Buradaki itaatten maksat anlaşmak ve yumuşamaktır. Fakat bu mümkün olmadığı için "*Cehidhum bihi cihêden kebiran*" yani yumuşaklık gösterme, renk değiştirme ve dönek olma. Sen böyle olursan onlar da olacaklar. Sebeb-i nüzullerde Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Ahnes b. Şerik, Esved b. Abdi Yağus'un isimleri geçiyorsa da bunlarla veya biriyle sınırlı değildir. Böyle olan herkese şamildir.[348] Bütün bunlara göre müdâhane muhaliflere yağcılık yapmak, onlardanmış gibi görünmek, kendi iddialarını bırakarak karşı tarafa meyletmek gibi anlamlara elmektedir.

Kandırmak, aldatmak anlamındaki *d-r-y* kökünden türeyen müdâra kelimesi "hoşgörülü olma, insanlarla iyi geçinme" manasına gelir. Terim olarak taşkın hareketleriyle huzursuzluğa yol açmasından endişe edilen veya aşırı alıngan olan kimselere karşı nazik davranarak kötülüğü önlemeyi yahut gönlünü almayı amaçlayan davranışlar; bilgisiz kişiyi eğitmek, günahkârı kötü fiilinden vazgeçirmek gibi faaliyetlerde bulunurken muhataba karşı yumuşak davranmak; bir kimsenin şerrinden korktuğu birine karşı aşırıya kaçmadan iltifat etmesi, insanlarla iyi geçinmeye çalışması[349] ve bir kimsenin ve zümrenin şerrinden korunmak için dinî ilkelere ters düşmeden ona karşı hoşgörülü davranmak[350] şekillerinde tanımlanmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de müdâra kavramı herhangi bir şekilde geçmemektedir. Hadislerde ise Ebu'd-Derdâ'nın Mekke dönemini anlatırken "Kalbimiz bazı kavimlere karşı lanet okurken,

348 İbn Âşur, *et-Tahrîr*, XXIX, 68-71.
349 Çağrıcı, Mustafa, "Müdârâ," *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 460, 461.
350 Çağrıcı, Mustafa, "Müdâhane," *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 460.

görevini yap. **Gerisini**, zaferi dert etme, biz hepsini yapmaya kadiriz. Zaferin **gecikmesi** seni kaygılandırmasın. Biz, senin bilmediğin **maslahatları** biliyoruz. Allah'ın hükmünü kimse **engelleyemez. İslamın zafer** ve gelecek, küfrün ise gerileme ve **yok olma hükmü var.**[421]

Bütün **plan** ve tuzakların esbabı Allah'ın kontrolündedir. **O dilemedikçe** sana hiçbiri zarar veremez. Onlar bu planlarıyla **Allah'ı kızdırdıkları için** kendileri zarar görecekler. Ki onlar **helak** olacaklar ve sen kurtulacaksın. Allah onların her koşturmalarını, yaptıklarını biliyor. Onlar, sen ve mü'minler cennete **girdiğinizde** kimin mutlu sona kavuştuğunu bilecekler. Daha önceki kâfirler de Hz. Salih'i öldürme gibi tuzaklar, planlar kurmuşlardı. Şimdi bu küffârı Mekke'de Hz. **Peygamber'i** öldürmek için Dâru'n-Nedve'de plan hazırlayıp karar alıyorlar, bütün bu düşünüp yaptıkları şeyler sadece **Allah'ın** izniyle gerçekleşebileceği için sen kaygılanma.[422] Kulların tüm yaptıklarını bildiği, ona göre karşılıklarını onların anlamadığı şekilde verdiği için tüm mekrler Allah'a aittir.[423]

İslam davetinin muhalifleri kendilerini her açıdan mü'minlerden üstün gördükleri için kibirleniyorlar ve kendilerine "ayetler bütün açıklığıyla tebliğ edildiği zaman, onlar mü'minlere "[Bırakın bu boş lafları da bir bize bakın bir de kendi halinize. Söyleyin bakalım], bu iki zümreden hangisi, siz mi yoksa biz mi makam-mevki açısından daha iyi, toplum nezdinde daha itibarlı?!"derlerdi.[424] Bu zor şartlar altında istikamet üzere kalma mücadelesi veren Hz. Peygamber ve mü'minlere kıssalardaki kurtuluş, zafer vurgusu ve cennet va'diyle moral ve müjdeler verilerek onların güçlü kalmaları sağlanmaktaydı.

Bu ortamda normal şartlarda muhaliflere karşı zafer kazanmanın çok uzak görüldüğü, baskının arttığı farklı zaman-

421 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 502-503, İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesir*, IV, 339. Bu ayet cihad ayetiyle nesh edilmiştir.

422 Mukâtil, *Tefsir*, II, 181; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 580; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesir*, IV, 540-541.

423 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 503.

424 Meryem, 19/73